ISSN 2221-7584
e-ISSN 3005-9941

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Азербайджанский Государственный Университет
Культуры и Искусств
Azerbaijan State University of Culture and Arts

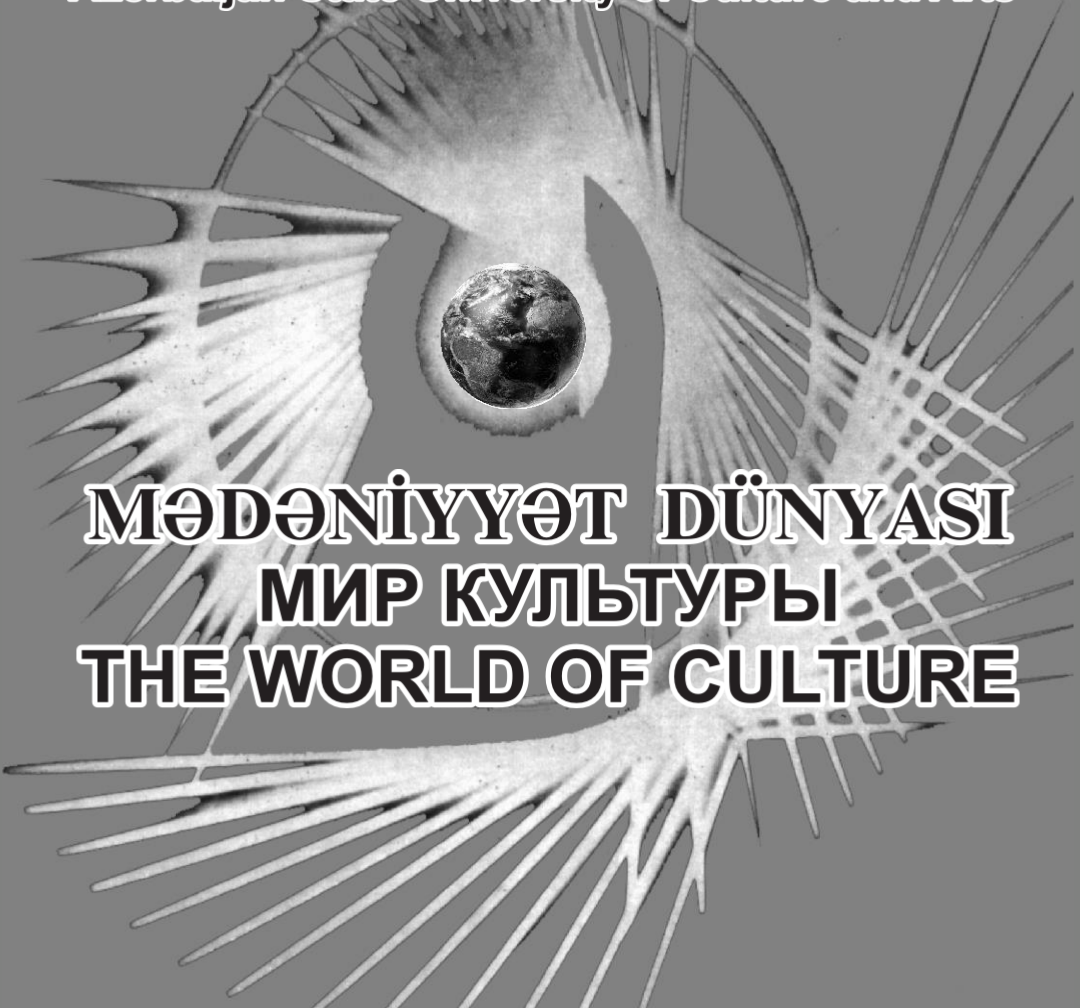

MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
МИР КУЛЬТУРЫ
THE WORLD OF CULTURE

XLIX

ISSN 2221-7584
e-ISSN 3005-9941
https://doi.org/10.52094/JZCW4576

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT UNİVERSİTETİ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF CULTURE AND ARTS

МИР КУЛЬТУРЫ
MƏDƏNİYYƏT DÜNYASI
THE WORLD OF CULTURE

XLIX

BAKI – 2026

Texniki heyət

Aygün Əbdülova	İngilis dilindəki mətnin korrektoru
Afaq Sadıqova	Rus dilindəki mətnin korrektoru
Fəridə Cəlilova	Məsul katib
Sevinc Məmmədova	Texniki redaktor
Pərvanə Lətifli	Jurnalın koordinatoru

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. İldə 2 sayı dərc olunur.
Mədəniyyət dünyası. Bakı, 2026, XLIX buraxılış, 380 səh.

Technical Staff

Aygun Abdulova	Proofreader of the English text
Afag Sadigova	Proofreader of the Russian text
Farida Jalilova	Executive Secretary
Sevinj Mammadova	Technical Editor
Parvana Latifli	Journal Manager

Founder: Azerbaijan State University of Culture and Arts. 2 Issues are published per year.
The World of Culture. Baku, 2026, Issue XLIX, 380 pages.

Ünvan: AZ – 1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 39.
Адрес: AZ – 1065, Азербайджанская Республика, город Баку, пр. Строителей 39.
Address: 39, Inshaatchilar Avenue, Baku, Azerbaijan Republic, AZ – 1065.
Tel: (994 12) 599-00-54

© ADMİU, 2026

REDAKSİYA HEYƏTİ

Ceyran Mahmudova (Azərbaycan Respublikası) — Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin rektoru, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor (sədr)

İsa Həbibbəyli (Azərbaycan Respublikası) — Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik, filologiya elmləri doktoru, professor

Nizami Cəfərov (Azərbaycan Respublikası) — Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasının müdiri, akademik, filologiya elmləri doktoru, professor

Kamal Abdulla (Azərbaycan Respublikası) — Azərbaycan Dillər Universitetinin rektoru, akademik, filologiya elmləri doktoru, professor

Rafael Hüseynov (Azərbaycan Respublikası) — Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin direktoru, akademik, filologiya elmləri doktoru, professor

Nodirbek Sayfullayev (Özbəkistan Respublikası) — Özbəkistan Dövlət İncəsənət və Mədəniyyət İnstitutunun rektoru, tarix elmləri namizədi, professor

Sədaqət Əliyeva (Azərbaycan Respublikası) — Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elm və yaradıcılıq işləri üzrə prorektoru, sənətşünaslıq elmləri doktoru, dosent (baş redaktor)

Baxtiyor Yakubov (Özbəkistan Respublikası) — Özbəkistan Dövlət İncəsənət və Mədəniyyət İnstitutunun Elmi işlər və innovasiyalar üzrə prorektoru, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Cahongir Mamatkosimov (Özbəkistan Respublikası) — Özbəkistan Dövlət İncəsənət və Mədəniyyət İnstitutunun Estrada sənəti və kütləvi tamaşalar kafedrasının müdiri, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Məryam Əli-zadə (Azərbaycan Respublikası) — Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor

İlham Rəhimli (Azərbaycan Respublikası)	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
Oktay Mir-Qasım (Azərbaycan Respublikası)	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, professor
Məlahət Fərəcova (Azərbaycan Respublikası)	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, tarix elmləri doktoru, dosent
Lalə Hüseynova (Azərbaycan Respublikası)	Azərbaycan Milli Konservatoriyasının Elmi işlər üzrə prorektoru, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Sevinc Şaxhüseynova (Azərbaycan Respublikası)	Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Laşa Çxartişvili (Gürcüstan)	Şota Rustaveli adına Dövlət Teatr və Film Universiteti, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
Tuba Gültekin (Türkiyə Respublikası)	Dokuz Eylül Universiteti, professor
Yelena Polyakova (Rusiya Federasiyası)	Altay Dövlət Mədəniyyət İnstitutu, tarix elmləri doktoru, dosent
Olqa Sapanja (Rusiya Federasiyası)	Sankt-Peterburq Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, kulturologiya elmləri doktoru, professor
Nəbi Xuşvakov (Özbəkistan Respublikası)	Şəhrisəbz Dövlət Pedaqoji İnstitutu, tarix elmləri doktoru, dosenti
Alina Jumaqulova (Qazaxıstan Respublikası)	Akkreditasiya və Reytinq üzrə Müstəqil Agentliyin (IAAR) baş direktoru

EDITORIAL BOARD

Jeyran Mahmudova (Republic of Azerbaijan) — Rector of the Azerbaijan State University of Culture and Art, Doctor of Art History, Professor (Chairman)

Isa Habibbayli (Republic of Azerbaijan) — President of ANAS, Academician, Doctor of Philological Sciences, Professor

Nizami Jafarov (Republic of Azerbaijan) — Academician, Doctor of Philological Sciences, Professor

Kamal Abdulla (Republic of Azerbaijan) — Academician, Doctor of Philological Sciences, Professor

Rafael Huseynov (Republic of Azerbaijan) — Academician, Doctor of Philological Sciences, Professor

Nodirbek Sayfullaev (Republic of Uzbekistan) — Rector of the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan, Candidate of Historical Sciences, Professor

Sadagat Aliyeva (Republic of Azerbaijan) — Vice-Rector for Scientific and Creative Affairs of the Azerbaijan State University of Culture and Arts, Doctor of Art History, Associate Professor

Bakhtiyor Yakubov (Republic of Uzbekistan) — Vice-Rector for Research and Innovation at the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan, PhD in Arts, Associate Professor

Jahongir Mamatkosimov (Republic of Uzbekistan) — Head of the Department of Estrada and Mass Performances at the State Institute of Art and Culture of Uzbekistan, PhD in Pedagogy, Professor

Maryam Alizadeh (Republic of Azerbaijan) — Azerbaijan State University of Culture and Arts, Doctor of Art History, Professor

Ilham Rahimli — Azerbaijan State University of Culture and

(Republic of Azerbaijan)	Arts, Doctor of Art History, Professor
Oktay Mir-Kasim (Republic of Azerbaijan)	Azerbaijan State University of Culture and Arts, People's Artist, Professor
Malahat Farajova (Republic of Azerbaijan)	Azerbaijan State University of Culture and Arts, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
Lala Huseynova (Republic of Azerbaijan)	Vice-Rector for Science Affairs of the National Conservatory of Azerbaijan, PhD in Arts, Professor
Sevinj Shakhuseynova (Republic of Azerbaijan)	Azerbaijan State University of Culture and Arts, PhD in Philosophy, Associate Professor
Lasha Chkhartishvili (Georgia)	State Theater and Film University named after Shota Rustaveli, Doctor of Art History, Professor
Tuba Gültekin (Republic of Türkiye)	Dokuz Eylul University, Republic of Turkey, professor
Yelena Polyakova (Russian Federation)	Altai State Institute of Culture, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
Olga Sapanja (Russian Federation)	St. Petersburg State University of Culture and Arts, Doctor of Cultural Sciences, Professor
Nabi Khushvakov (Republic of Uzbekistan)	Shahrisabz State Pedagogical Institute, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor
Alina Jumagulova (Republic of Kazakhstan)	General Director of the Independent Agency for Accreditation and Rating (IAAR)

MÜNDƏRİCAT/CONTENTS

PSİXOLOGİYA ELM SAHƏSİ/PSYCHOLOGY

Айгюн Абдулова Гусейнага гызы/Aygun Abdulova Huseynagha gizi
ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОГО И ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ/PSYCHOLOGYOF PERSONAL AND BUSINESS COMMUNICATION …………………….... 12

Mahsa Gamasaee, Murat Yıldırım
THE ROLE OF MINDFULNESS IN PREDICTING HAPPINESS MINDSET AMONG UNIVERSITY STUDENTS/UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİ ARASINDA XOŞBƏXTLİK SƏVİYYƏSİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASINDA ŞÜURLULUĞUN ROLU ...…………..…. 19

SƏNƏTŞÜNASLIQ ELM SAHƏSİ/ARTS STUDIES

DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT
İNCƏSƏNƏTİN NƏZƏRİYYƏSİ, TƏHLİLİ VƏ TƏNQİDİ
TƏSVİRİ SƏNƏT/
DECORATIVE AND APPLIED ART
THEORY, ANALYSIS AND CRITICISM OF FINE ART
VISUAL ARTS

Nigar İlqar qızı Abbasova/Abbasova Nigar Ilgar gizi
QARABAĞIN ƏNƏNƏVİ QADIN BAŞ ÖRTÜKLƏRİ/TRADITIONAL WOMEN'S HEADWEAR OF GARABAGH 35

Sevinc Əliyeva Qaçay qızı/ Sevinj Aliyeva Gachay gizi
TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ RƏŞİD BEHBUDOVUN OBRAZI/RASHID BEHBUDOV`S IMAGE IN FINE ARTS 48

Наргиз Гулиева Новруз гызы/ Nargız Novruz gizi Gulıyeva
СЦЕНОГРАФИЯ ВАЛЕРИЯ ДОРРЕРА В БАЛЕТЕ «ТРОПОЮ ГРОМА»: ВИЗУАЛЬНАЯ ДРАМАТУРГИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРОТЕСТА И ТРАГЕДИИ МЕЖРАСОВОЙ ЛЮБВИ/VALERY DORRER`S SCENOGRAPHY IN THE BALLET ‘THE PATH OF THUNDER’: VISUAL DRAMATURGY OF SOCIAL PROTEST AND INTERRACIAL LOVE TRAGEDY 59

Fidan Azər qızı Eldarova/ Fidan Azar gizi Eldarova
RƏNGKARLIQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MEMARLIQ ELEMENTLƏRİNİN BƏDİİ HƏLLİ/ARTISTIC SOLUTION OF ARCHITECTURAL ELEMENTS IN PAINTINGS 72

**KİNO, TELEVİZİYA VƏ DİGƏR EKRAN SƏNƏTLƏRİ/
FILM, TELEVISION AND OTHER SCREEN ARTS**

Mahirə Yaqubova Mehdi qızı/Mahira Yagubova Mehdi gizi
MİLLİ DİL NORMALARININ QORUNMASI BAXIMINDAN DUBLYAJIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ/THE ACTUAL PROBLEMS OF DUBBING-IN FROM THE POINT OF PRESERVING LANGUAGE NORMS …………….. 81

Эсмира Вагабова Рагим гызы/Esmira Rahim gizi Vahabova
КРАТКИЙ ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАКИНСКОЙ КИНОСТУДИИ И СОСТОЯНИЕ КИНОФИКАЦИИ И КИНООБСЛУЖИВАНИЯ В СТРАНЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ/A BRIEF OVERVIEW OF THE BAKU FILM STUDIO ACTIVITIES AND THE STATE OF FILM PRODUCTION AND CINEMA SERVICES IN THE COUNTRY DURING WORLD WAR II 88

Азер Гулиев Алик оглы/Azar Guliyev Alik oghlu
СОМАТИЗАЦИЯ МЕДИАОПЫТА В ЭПОХУ СМАРТФОНОВ: КИНО НАРАССТОЯНИИ ВЫТЯНУТОЙ РУКИ/SOMATIZATION OF MEDIA EXPERIENCE IN THE SMARTPHONE ERA: CINEMA AT ARM`S LENGHT 99

Aygün Bağırova Rafiq qızı/Aygun Baghirova Rafiq gizi
TELEVİZİYADA ƏDƏBİ PORTRET JANRININ YENİ NARRATİV STRATEGİYALARI: BİOQRAFİK TƏQDİMATDAN VİZUAL-ANALİTİK DİSKURSA/NEW NARRATIVE STRATEGIES OF THE LITERARY PORTRAIT GENRE ON TELEVISION: FROM BIOGRAPHICAL PRESENTATION TO VISUAL ANALYTICAL DISCOURCE 105

KULTUROLOGİYA/CULTUROLOGY

Нодирбек Сайфуллаев Бахтиёрович, Абдухалил Маврулов Абдулхаевич/Nodirbey Sayfullayev Bakhtiyor oghlu, Abdukhalil Mavrulov Abdulkhay oghlu
КУЛЬТУРА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО И СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА/CULTURE AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE CONSTRUCTION OF A SOCIAL AND SECULAR STATE 114

Samirə Abdullayeva Mirəhməd qızı/Samira Abdullayeva Mirahmed g.
ŞƏHƏR MÜHİTİNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI/PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE URBAN 132

Улугбек Олимов Наби угли/Ulughbek Olimov Nabi oghlu
ПЛАН УПРАВЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИЕЙ «ИСТОРИЧЕСКОГО ЦЕНТРА ШАХРИСАБЗА» И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ/THE MANAGEMENT PLAN OF THE HISTORICAL CENTRE OF SHAHRISABZ AND ITS SIGNIFICANCE 141

MUSİQİ SƏNƏTİ/MUSİC STUDIES

Mustafa Aşurov Əhməd oğlu/ Mustafa Ashurov Ahmad oghlu
AZƏRBAYCAN DİRİJORLUQ SƏNƏTİNDƏ SƏİD RÜSTƏMOVUN ROLU VƏ MÖVQEYİ/ THE ROLE AND POSITION OF SAID RUSTAMOV IN AZERBAIJANI CONDUCTING ART 161

Leyla Ramiz qızı Zöhrabova/Leyla Ramiz gizi Zohrabova
DÜNYA ŞÖHRƏTLİ BƏSTƏKAR FİRƏNGİZ ƏLİZADƏ: “ZƏFƏR” MARŞI/ THE WORLD-FAMOUS COMPOSER FIRANGIZ ALI-ZADE: “THE VICTORY MARCH” 170

Aynurə Əliyeva Tahir qızı/Aynura Aliyeva Tahir
BƏSTƏKAR FƏRHƏNG HÜSEYNOVUN YARADICILIĞINDA SÜLH MÖVZUSU/ THE CONCEPT OF PEACE IN THE WORKS OF FARHANG HUSEYNOV.. 180

İqbal Orucov Qardaşxan oğlu/Iqbal Orucov Gardashkhan
İ.S. BAXIN Es-Dur FLEYTA SONATASI (BWV 1031): FORMA, ÜSLUB VƏ MƏNBƏ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQİQİ/J.S. BACH’S ES-DUR FLUTE SONATA (BWV 1031): A STUDY OF FORM, STYLE AND SOURCE ISSUES 193

Yasin Xəlilov Xələf oğlu/Yasin Khalilov Khalaf oghlu
MUSİQİ VƏ KVANT İNFORMASİYA MODELİ/ MUSIC AND THE QUANTUM INFORMATION MODEL 210

Afaq Agayeva Agaibrahim qızı/Afaq Agayeva Agaibrahim qızı
AZƏRBAYCAN MUĞAMLARININ TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏ İLƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ/ THE HARMONY OF TRADITION AND MODERNITY IN THE TEACHING OF AZERBAIJANI MUGHAMS ..…. 236

Zümrüd Məmmədova Mövlud qızı/Zumrud Mammadova Movlud gizi
SƏMƏD VURĞUN POEZİYASINDA LİRİKA/ LYRICISM IN THE POETRY OF SAMAD VURGHUN 242

Rumiyə Məmmədova Yaqub qızı/Rumiya Mammadova Yagub gizi
KAMAL ƏHMƏDOVUN “GƏMİQAYA” SİMFONİK LÖVHƏLƏRİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ/SPECIFIC FEATURES OF KAMAL AHMADOV’S SYMPHONIC SKETCHES “GAMIQAYA” 249

Aysel Əzizova Firdovsi qızı/Aysel Azizova Firdovsi gizi
REGİONAL ARAŞDIRMALARDA TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ METODUN ROLU (AĞBABA AŞIQ MÜHİTİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)/THE ROLE OF THE HISTORICAL-COMPARATIVE METHOD IN REGIONAL STUDIES (BASED ON THE EXAMPLE OF THE AGBABA ASHIQ ENVIRONMENT) 263

TEATR SƏNƏTİ/THEATRE AND PERFORMING ARTS

Məryəm Əli-zadə Əli qızı/Maryam Ali-zadeh Ali gizi
ROMAN QƏHRƏMANLARININ SƏHNƏYƏ ADAPTASİYASI MƏSƏLƏLƏRİ/THE NOVEL CHARACTERS’ STAGE ADAPTATION ISSUES 272

Aydın Talıbzadə Ağa Yunus oğlu/Aydin Talibzade Agha Yunus oghlu
ŞƏHƏR VƏ MEQAPOLİSDƏ TEATR NƏDİR?/WHAT IS THEATRE LIKE IN A CITY AND METROPOLIS? 285

Nəzirə Əliyeva Məmmədqulu qızı, Lalə Səlimova Şamil qızı/ Nazira Aliyeva Mammadgulu gizi, Lala Salimova Shamil gizi
JANRLARIN KƏSİŞMƏSİNDƏ TEATR: XXI ƏSRİN HİBRİD TAMAŞALARI/ THEATRE AT THE CROSSROADS OF GENRES: HYBRİD PERFORMANCES OF THE 21ST CENTURY 296

Фарида Джалилова Махир кызы/Farida Jalilova Mahir gizi
ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ/AN EPISTEMOLOGICAL VIEW OF NIZAMI GANJAVI`S WORKS 304

Şəhla Əliyeva Hüseyn qızı /Shahla Aliyeva Huseyn qizi
XX ƏSR AZƏRBAYCAN TEATRINDA MİLLİ İDEYALAR VƏ SOSİAL-FƏLSƏFİ YANAŞMALAR/NATIONAL IDEAS AND SOCIO-PHILOSOPHICAL APPROACHES IN AZERBAIJANI THEATER OF THE 20TH CENTURY 319

Sherzod Pirmatov Tursunovich/Şərzod Pirmatov Tursunoviç
THE THEATRICAL INTERPRETATION OF *A HERO OF OUR TIME/* DÖVRÜMÜZÜN QƏHRƏMANININ TEATRAL TƏFSİRİ 329

Matluba Isokova Komilovna/Matluba İsokova Komil qızı
THE FORMATION AND DEVELOPMENT PROCESSES OF UZBEK MUSICAL THEATRE/ÖZBƏK MUSİQİLİ TEATRININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF PROSESİ 337

Fidan Rzayeva Vasif qızı/Fidan Rzayeva Vasif gizi
REJİSSOR YUSİF YULDUZ YARADICILIĞININ DÖVLƏT TÜRK AKADEMİK DRAM TEATROSU və AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DRAM TEATRI DÖVRÜ/THE PERIOD OF THE DIRECTOR YUSIF YULDUZ`S CREATIVE ACTIVITY IN THE TURKIC STATE DRAMA THEATRE AND IN THE ACADEMIC NATIONAL DRAMA THEATRE 347

PSİXOLOGİYA

UOT 81-13
ORCID: 0009-0001-0495-2671
DOI: 10.52094/MBVL3131

Айгюн Абдулова Гусейнага гызы
Азербайджанский государственный
университет культуры и искусств
Доктор философии по филологии, доцент
aygun.abdulova.1969@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОГО И ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ

Резюме: Статья посвящена формам личной и деловой переписки. Обучение студентов переписке строится на психологии общения, восприятия и влияния. В сжатой форме предоставляется информация из истории традиционных писем. Главное место отводится разновидностям письма, правилам и требованиям составления писем и вопросам, направленным студентам с целью закрепления темы.

Ключевые слова: переписка, электронная почта, социальная сеть, приглашение, жалобное письмо, благодарственное письмо, характеристика

В настоящее время в вузах нашей республики предмет иностранного языка переименован в «Деловую и академическую коммуникацию на иностранном языке». Следовательно, программа данного предмета составлена согласно новым правилам обучения.

На кафедре литературы и языков АГУКИ составлена программа согласно новым требованиям. Среди коммуникационных тем занимает место обучение студентов составлению личных и деловых писем на иностранном языке.

Следует отметить, что переписка – это эпистолярный жанр фольклора. Посредством писем историки изучают обычаи и традиции, быт и культуру, образ мыслей и образ жизни древних цивилизаций. Письма являются важнейшими историческими документами.

История письма относится к четвертому веку до нашей эры. В тот период история письма началась с шумерской клинописи, которая возникла в Месопотамии. Сначала на глиняных дощечках вырезали знаки, которые затем сжигались для ясности.

В качестве материала для письма в Древнем Египте использовался папирус, а позже в Европе стал применяться пергамент. Письма доставлялись почтой или курьерами.

Телеграф и телефон появился в конце 19 – начале 20 века. Составление писем сократилось с появлением телефона, а срочные сообщения отправлялись через телеграмму. Но, несмотря на все это, традиционные письма все еще оставались в силе.

21 век характеризуется цифровой революцией, что означает появление электронной почты, социальных сетей и мессенджеров. Естественно, современные формы переписки намного доступнее и удобнее традиционных писем. Но, вопреки всему этому, письма остаются частью древних обычаев и одной из форм образа жизни людей.

В процессе обучения сначала следует предоставить студентам информацию об истории составления писем. Далее дается формулировка личным и деловым перепискам. Затем перечисляются разновидности писем. Наконец, составляется форма написания письма.

Для более подробного объяснения следует задавать студентам вопросы, на основе которых они выявляют цель написания того или иного письма.

Обучение студентов переписке строится на психологии общения, восприятия и влияния. Понимание психологических механизмов помогает создавать тексты, которые привлекают внимание, вызывают доверие и побуждают к нужному действию. Переписка – это развитие эмоционального интеллекта и навыков межличностного взаимодействия. Письменный текст лишен интонаций и мимики. Поэтому в нем психология работает как инструмент управления вниманием, эмпатии и предотвращения конфликтов.

Итак, обучение начинается с личной переписки, которая более знакома студентам и составление которой более доступно для них.

Личная переписка включает письма членам семьи, друзьям и знакомым. Форма таких писем неофициальная, а стиль эмоциональный. Такие письма составляются в разговорном стиле. Люди отправляют друг

другу письма или сообщения в личных целях. Естественно, что в современном мире преобладает преимущественно онлайн переписка. Однако традиционную переписку игнорировать нельзя.

Итак, говоря о разновидностях личных писем следует отметить следующие виды:

1. Пригласительное письмо;
2. Извинительное письмо;
3. Письмо другу по переписке;
4. Поздравительное письмо;
5. Благодарственное письмо.

Когда педагог велит составить одно из этих писем, чаще всего студенты стремятся написать пригласительное либо поздравительное письмо. Однако форма составления всех разновидностей одинакова. На первом месте обязательно ставится имя, адрес отправителя. За ним следует имя и адрес получателя. Следующей строкой мы приветствуем получателя фразами, типа *Hi! Hey! Howdy!* Далее следует вступительная часть письма, где мы можем справиться о состоянии здоровья и т.п. В основной части мы пишем о цели нашего письма. За ним следует заключительная часть, которая состоит из таких фраз, как *Best wishes; Lots of love; With love; Kind regards; Kindly* etc. А в самом конце должна стоять подпись с нашим именем.

Для закрепления темы преподавателю следует задать студентам пару таких вопросов, как:

1. Кому вы адресуете личное письмо?
2. Какова значимость отправления писем друг другу?
3. Какой стиль используется в личной переписке?
4. Какой тип письма вы должны составить в том случае, если хотите чье-либо участие в каком-то событии?
5. В каком письме вы можете написать о своем сожалении в чем-то?
6. Какой тип письма выражает благодарность?
7. В чем сущность поздравительного письма?
8. Какие вежливые фразы, написанные в письме, выражают любовь и уважение людей друг к другу?
9. Из каких параграфов состоит письмо?

10. Какой тип общения вы предпочитаете: сообщение по телефону или традиционное письмо? Почему?

A sample of a personal letter (a letter to a friend)

(Date)
(Address**)**
(City, State, Zip code**)**
Dear (recipient`s name**),**
I hope you are DOIng great. It has been a long time since our last correspondence. I am writing this letter to (mention the purpose of the letter**)**
(Write your message**)**
Thank you for your time.
With love,
(sender`s name**)**

Деловая переписка более официальная и серьезная. В деловую переписку входят письма между компаниями, организациями, клиентами, покупателями или служащими. Деловая переписка характеризуется формальностью, структурой и профессиональным характером. Деловые письма составляются лаконично и грамотно. Деловая переписка служит решению деловых проблем. Разновидности деловых писем включают:

1. Коммерческое письмо;
2. Заказное письмо;
3. Жалобное письмо;
4. Извинительное письмо;
5. Письмо с требованием доставки;
6. Отказное письмо;
7. Рекомендационное письмо;
8. Письмо о назначении на должность;
9. Письмо с заявлением о приеме на работу;
10. Письмо с характеристикой.

При составлении делового письма вначале следует поставить дату и имя, название компании и адрес получателя. Письмо начинается с официального обращения типа *Dear*. За этим следует вводная часть, где указывается цель отправления письма. Основная часть состоит из подробного описания проблемы. Письмо заканчивается с призывом к

действию. В заключение письма ставится официальная фраза *Sincerely*. В самом конце ставится подпись отправителя, пишется его адрес, номер телефона и адрес электронной почты.

И снова, для закрепления темы преподаватель должен подготовить несколько вопросов:

1. Для кого назначена деловая переписка?
2. Какова цель деловой переписки?
3. В каком стиле должно составляться деловое письмо?
4. Каким типом письма вы должны написать жалобу на кого-то?
5. Какое письмо составляется для приема на работу?
6. В каком случае вы отправляете письмо с требованием доставки?
7. Что значит отказное письмо?
8. Какая вежливо-официальная фраза ставится в конце делового письма?
9. Из каких пунктов состоит деловое письмо?
10. Как можно сделать дистанционные покупки?

A sample of a business letter (demand of delivery)

(Date**)**
To:
(Name**)**
(Address**)**
(City, State, Zip code**)**
Dear (recipient**),**
We are writing to officially notify you that we are demanding the delivery of the goods we offered on (date**).**
Payment for these goods was made in full on (date**), and the expectation was that you would deliver the said goods in a timely manner following the prompt payment.**
If we don`t receive the goods on or before (date**) you will be in breach of the contract. At that point we will expect a full refund.**
Your immediate attention to this matter is appreciated.
Sincerely, (sender**)**

При составлении текста письма следует соблюдать некоторые правила этикета, стилистики и структуры.

Во-первых, если в личной переписке допускается сокращение каких-либо слов и выражений, то в деловой переписке этого допустить нельзя.

Во-вторых, используемый в личной переписке свободный и обыденный разговорный стиль в деловой переписке заменяется официально-деловым стилем.

В-третьих, в деловой переписке обязательно использование официального обращения, то есть следует называть титулы перед фамилиями.

В-четвертых, личная переписка может быть как краткой, так и расширенной, Однако в деловой переписке проблему и мысли следует выражать лаконично, точно и ясно.

И наконец, если в личной переписке допускаются грамматические и стилистические ошибки, то деловая переписка требует соблюдения грамматических и стилистических правил.

Осознание того, что любое деловое письмо может быть переслано или опубликовано, учит студентов профессиональной этике и ответственности за написанное слово. Это один из способов преодоления психологических барьеров - эффект аудитории.

Aygün Əbdülova Hüseynağa qızı

ŞƏXSİ VƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN PSİXOLOGİYASI

Xülasə: Məqalə şəxsi və işgüzar yazışmanın növlərinə həsr olunmuşdur. Tələbələrə yazışmanın tədrisi ünsiyyət, qavrayış və təsir psixologiyası əsasında qurulur. Ənənəvi məktubların tarixi qısa şəkildə təqdim olunur. Məktubların növləri, tərtib etməklə bağlı qaydalar və tələbələrə mövzunun möhkəmləndirilməsi üçün verilən suallar məqalədə geniş yer tutmuşdur.

Açar sözlər: yazışma, elektron poçt, sosial şəbəkə, dəvətnamə, şikayət məktubu, təşəkkür məktubu, xasiyyətnamə.

Aygun Abdulova Huseynagha gizi

PSYCHOLOGY OF PERSONAL AND BUSINESS COMMUNICATION

Summary: The article tells about types of personal and business correspondence. Students are taught correspondence based on the psychology of communication, perception, and influence. The history of traditional letters is briefly presented. Letter types, rules of letter composing and questions directed to students in order to consolidate knowledge are widely explained.

Key words: correspondence, e-mail, social net, invitation, complaint letter, thank-you letter, characteristics.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Nəsirova Pərvin. İşgüzar ingilis dilində sənədlərin yazılması qaydası (işgüzar və akademik kommunikasiya). Bakı, 2025

İngilis dilində

2. Marc Roche. Business Email. Write to Win. 2019

Rus dilində

3. Архипова И.Г. Психология делового общения. Санкт-Петербург, 2024
4. Карепина Саша. Искусство делового письма. Москва, 2015

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 05.06.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.06.2026

UOT 159.9
ORCID: 0003-0003-0562-0279
ORCID: 0000-0003-1089-1380
DOI: 10.52094/QFEN7941

[1]Mahsa Gamasaee and [2,3]Murat Yıldırım
Students
A Hierarchical Regression Approach
[1] Department of Psychology, Khazar University
mahsa.gama76@gmail.com

[2] Department of Psychology, Faculty of Science and Letters, Agri Ibrahim Cecen University, Ağrı, Türkiye.

[3] Psychology Research Center, Khazar University, Baku, Azerbaijan.

muratyildirim@agri.edu.tr

THE ROLE OF MINDFULNESS IN PREDICTING HAPPINESS MINDSET AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Summary: Recent studies on mindfulness have highlighted the distinct psychological benefits of adopting a non-judgmental mindset, observing one's internal experiences without evaluation as a key component of mindfulness. While controlling for other mindfulness components and demographic factors, limited research has investigated nonjudging mindfulness as a standalone predictor of subjective well-being. This study examined whether nonjudging mindfulness makes a distinct contribution to a happiness mindset among university students, in addition to other mindfulness aspects. A total of 176 students, with 72.16% being female, participated in the study, which included individuals aged between 18 and 35, with a mean age of 24.11 (SD = 4.44). The participants completed the Five-Facet Mindfulness Questionnaire and the Happiness Mindset Scale. Hierarchical regression analysis was conducted, entering age and gender in Step 1, the four mindfulness facets (observing, describing, acting with awareness, and nonreactivity) in Step 2, and nonjudging in Step 3. Analyses of correlation revealed a positive relationship between nonjudging and happiness mindset. The facets of observation and nonreactivity showed negative correlations with the happiness mindset in a bivariate analysis,

but these correlations were no longer significant when multiple factors were considered. Notably, the inclusion of nonjudging in the final analysis accounted for an extra 3.8% of the variance in happiness mindset. Non-judgmental mindfulness is key to predicting happiness, surpassing other mindfulness components and demographic factors. Interventions that focus on acceptance and non-judgment may lead to greater improvements in well-being than those that focus on attention alone.

Key words: acting with awareness, describing, happiness mindset, mindfulness, nonjudging, nonreactivity.

Statements and Declarations

Competing Interests and Funding

This study did not receive any specific financial support from a funding agency, a commercial entity, or a not-for-profit organization.

Acknowledgments

We are thankful to all students and Khazar university to participate in our study.

Introduction

For some time, positive psychology has paid close attention to subjective well-being, which people often call happiness. The broaden-and-build theory suggests that positive emotions broaden our thoughts and actions, thereby helping us build lasting personal resources (Fredrickson, 1998). It is hard to keep positive emotions going because it takes psychological skills to deal with negative judgments, rumination, and self-criticism. Mindfulness is one such skill, defined as an open, nonjudgmental focus on the present moment. Over the past decade, studies, both those looking at correlations and those involving interventions, have linked mindfulness to better mental health. This includes less anxiety, depression, and stress, and a greater sense of well-being. Mindfulness involves several elements: observing, describing, acting mindfully, not judging, and not reacting. We can measure these using tools like the Five-Facet Mindfulness Questionnaire (Baer et al., 2006).

Research indicates that not all parts of mindfulness contribute equally to well-being. Johnson et al. (2024) discovered that people skilled in nonjudgmental awareness had better mental health. On the other hand, those who observed a lot but were not very nonjudgmental did not fare as well. Raynes

& Dobkins (2025) found that daily changes in state nonjudgment predicted happiness more accurately than other aspects of mindfulness. These studies imply that being able to notice internal experiences without forming opinions about them might be central to happiness and overall well-being. Despite this research, it has not been clearly shown that nonjudging is a separate predictor of a happiness mindset, a positive perspective with a particular cognitive–affective style, when we take other mindfulness aspects and demographic factors into account. We need to clarify this to see if nonjudging adds to our ability to predict happiness beyond what general mindfulness and its components already tell us. This aspect of mindfulness means treating all thoughts, emotions, and physical feelings, whether good or bad, with the same nonjudgmental attitude. This approach lessens self-criticism, shame, and mental filtering, all of which are tied to lower well-being. Some theories, such as those from Bishop et al. (2004), include acceptance and nonjudgment as central attitudes. Studies have also attempted to increase non-judgment to reduce mental health problems. For example, a clinical trial by Tanke et al. in 2025 examined nonjudging and reported an increase in subjective happiness.

A happiness mindset is a stable way of thinking about life, featuring a positive outlook, optimism, a sense of satisfaction, and the capacity to recover from difficult situations. A happiness mindset involves a particular way of thinking that is centered on positive thoughts, emotional resilience, and subjective well-being, encompassing life satisfaction and the experience of positive emotions, with a greater emphasis on internal orientation and beliefs that foster a positive outlook. It is widely believed that happiness stems from experiencing a higher quantity of positive emotions, including joy, excitement, and contentment, and a lower quantity of negative emotions, like sadness and anxiety. This encompasses a feeling of overall life satisfaction (Diener, 1984). Studies have found that mindfulness is associated with overall well-being and several key elements of it, such as life satisfaction and positive emotions. Chems-Maarif et al. (2025) state that mindful acceptance and non-judgment are crucial for defining psychological science, given the stronger conceptual overlap observed across various models. An integrative review conducted by Chachignon et al. (2025) discovered that mindfulness is typically linked to higher levels of flourishing, a greater amount of positive affect, better coping mechanisms, and a reduction in distress. Associations have been found between trait mindfulness and improved emotional regulation, decreased rumination, and

heightened psychological resilience. Only a limited number of studies have thoroughly investigated the factors that contribute to these connections. Johnson et al.'s (2024) research involves incorporating person-centered profiles to assess outcomes, yet variable-centered approaches are still necessary. Studies such as those conducted by Raynes & Dobkins in the year 2025 offer some daily assistance. However, they do not establish whether nonjudgmental traits can forecast overall happiness beyond other attributes.

Present study

This study aims to advance mindfulness-wellbeing research by examining if mindfulness acts as a distinct indicator of the happiness mindset among university students. This study specifically assesses the incremental predictive value of nonjudging in comparison to demographic variables (for example, age and gender) and other mindfulness dimensions, via hierarchical regression analysis.

Hypotheses

H1: Demographic variables (age and gender) and other mindfulness dimensions will account for a baseline proportion of variance in happiness mindset.

H2: Adding the nonjudging mindfulness factor to the regression model will explain a statistically significant additional amount of variance in happiness mindset even after controlling for demographic and other mindfulness variables.

By isolating nonjudging as a distinct and meaningful contributor to happiness, this study presents a target for intervention design. It suggests that mindfulness-based programs may be more effective when they emphasize non-judgmental acceptance and awareness, rather than general mindfulness practice.

Method

Participants

A convenience sampling method was employed to recruit participants for the study. The research sample consisted of 176 undergraduate students from Khazar University. The characteristics of the participants are presented in Table 1. The majority of participants were female (72.16%), and more than half were in the 18–23 age group (58.54%). Most respondents held a Bachelor's degree (67.05%), were single (81.82%), and unemployed (74.43%).

Measures

Five-Facet Mindfulness Questionnaire

Baer et al. (2006) developed the Five Facet Mindfulness Questionnaire (FFMQ), a 39-item self-report scale designed to assess five core dimensions of mindfulness. These include: (1) Observing, which refers to noticing internal and external experiences such as thoughts, emotions, and bodily sensations, for example, deliberately noticing bodily movement while walking; (2) Describing, which involves labeling feelings and experiences with words, such as being able to articulate one's internal state; (3) Acting with awareness, which emphasizes paying attention to the present moment rather than functioning on autopilot, illustrated by behaviors like mindless snacking; (4) Nonjudging of inner experience, which reflects accepting thoughts and feelings without self-criticism, such as refraining from disapproval when irrational ideas arise; and (5) Nonreactivity to inner experience, which entails allowing thoughts and emotions to pass without becoming entangled in them, like observing feelings without getting lost in them.

This was scored from 1, indicating 'Never or very rarely true', to 5, representing 'Very often or always true', using a Likert scale, with reversing some item scores in the "Acting with Awareness" and "Nonjudging of Inner Experience" facets. Subscale scores = sum of items within each of the five facets. Total score = Sum of all 39 items that Higher scores indicate greater mindfulness. The results show a high level of internal consistency, with Cronbach's alpha values spanning from .90 to .92. In this study, Cronbach's alpha was .94.

Happiness Mindset Scale

This measure is designed to assess a person's overall outlook on life and their propensity to tackle challenges with a positive attitude, emphasizing happiness and well-being as attainable objectives (Van Tongeren & Burnette, 2018). The scale consists of 6 items and rates responses on a Likert scale from 1 (Strongly Disagree) to 7 (Strongly Agree), with a sample item "You can change your basic happiness considerably". Items were reverse-coded to generate a single factor score from all 6 items; higher numbers indicate greater belief in growth mindsets of happiness. Reliability ranging from .78 to .86. In this study, Cronbach's alpha was .85.

Procedure

Data were collected via online questionnaires. Recruitment was conducted via a link to a Google Form. The researchers initially inquired as to whether the students were willing to participate in the study. Subsequently, those

who consented were required to complete the questionnaires. Before taking part in the study, participants were first informed about its objectives, after which they completed a consent form. Participation was guaranteed to be confidential, and participants were notified of their right to withdraw from the study at any time without incurring any penalties. Before filling out the questionnaires, participants were advised of the study's objectives and provided with informed consent. The data were gathered anonymously and were accessible only to the primary researchers under secure conditions. Participants also had the option to withdraw at any stage without incurring penalties and could obtain an explanation of the research results upon making an informed request. Approval to conduct the study ethically was given by the Khazar University Ethics Committee, reference 1-2025/2026.

Data Analysis

Data analysis was conducted using SPSS version 26, following a systematic step-by-step process aligned with the guidelines for descriptive-correlational research methodology. The data were initially depicted using fundamental descriptive statistics to show the distribution and range of scores for each variable, incorporating mean, standard deviation, frequencies, and percentages. The accuracy of statistical assumptions and the choice of subsequent analyses depend on this step. The internal reliability of each scale was assessed using the Cronbach's alpha coefficient. Verifying the reliability of the scales is crucial to confirm the accuracy of the correlation and regression findings. A two-tailed Pearson correlation coefficient with an alpha level of .05 was used to investigate the bilateral connections between variables. The research design is descriptive-correlational, and Pearson's correlation coefficient is suitable for determining the strength and direction of correlation between continuous scores. The analyses were used to choose variables for inclusion in regression models and to determine the power for bivariate correlations. A main analysis was conducted using hierarchical multiple regression. The aim of regression modelling was to measure the individual and combined influence of a set of independent variables on the change in happiness mindset. The practical significance of the results was assessed by calculating the effect size (f^2) for the overall model. The final model produced R^2 and f^2 values of about .07 and .03, respectively, suggesting a relatively small effect size in accordance with Cohen's criteria.

Results

According to Table 1, the majority of participants were female at 72.16%, whereas males comprised 27.84% of the total sample. Participants aged between 18 and 23 made up 58.54% of the group, while 32.32% were in the 24-29 age range, and just 9.15% fell between 30 and 35 years old. Regarding education, 67.05% of respondents held a Bachelor's degree, 23.86% were Master's students, and 9.09% had a PhD or higher degree. In terms of marital status, the vast majority were single (81.82%), while 17.05% were married and 1.14% were divorced. Finally, most of the respondents were students-unemployed (93.75%), followed by employed individuals (6.25%).

Table 1. Descriptive statistics of demographic characteristics

Variable	Category	Frequency	Percentage
Gender	Female	127	72.16%
	Male	49	27.84%
Age Group	18–23 years	96	58.54%
	24–29 years	53	32.32%
	30–35 years	15	9.15%
Education	Bachelor's	118	67.05%
	Master's	42	23.86%
	PhD and above	16	9.09%
Marital Status	Single	144	81.82%
	Married	30	17.05%
	Divorced	2	1.14%
Job Status	Student-Unemployed	165	93.75%
	Student-Employed	11	6.25%

Before conducting the main analyses, the normality of the key study variables was investigated. The skewness and kurtosis values for mindfulness facets and the happiness mindset (Table 2) were within the acceptable range of ±2, showing that the data conformed to the assumptions of normality. The skewness levels ranged from -0.27 to 0.69, and the kurtosis levels ranged from -0.70 to 2.52, implying that the distributions were roughly normal and appropriate for parametric statistical analyses. Statistics are summarized in

Tables 1 and 2. Most of the participants were young, female, single, and undergraduate students, with the majority not holding a current job. Results across the mindfulness dimensions showed moderate levels of mindfulness among participants, indicating generally balanced control over attention, awareness, and emotional acceptance. Specific descriptive values are listed in Table 2.

Table 2. Descriptive statistics for main variables

				Skewness		Kurtosis	
Variable	N	Mean	SD	Statistic	SE	Statistic	SE
Happiness mindset	176	24.96	4.78	0.69	0.18	2.52	0.36
Mindfulness							
Observing	176	24.41	8.54	-0.27	0.18	-0.70	0.36
Describing	176	21.11	6.29	0.20	0.18	-0.12	0.36
Acting	176	26.32	6.08	0.11	0.18	-0.39	0.36
Nonjudging	176	20.27	6.24	0.10	0.18	-0.23	0.36
Nonreactivity	176	17.93	5.75	0.11	0.18	-0.25	0.36

A significant positive correlation was found between nonjudging and happiness mindset (r = .189, *p = .012*), as reported in Table 3. In contrast, observing (r = −.188, *p = .013*) and nonreactivity (r = −.167, *p = .026*) were found to be negatively correlated with happiness mindset, whereas describing and acting with awareness were not significantly related. Significant correlations were found among the various components of mindfulness, suggesting a common underlying factor among the subscales.

Table 3. Pearson correlations between happiness mindset and mindfulness facets

Variable	1.	2.	3.	4.	5.	6.
1. Happiness Mindset	1					
2. Observing	−0.19*	1				
3. Describing	−0.07	0.58**	1			
4. Acting with Awareness	0.08	0.27**	0.22**	1		
5. Nonjudging	0.19*	0.16*	0.22**	0.49**	1	
6. Nonreactivity	−0.17*	0.57**	0.47**	0.20**	0.22**	1

*$p < 0.05$. **$p < 0.01$

A multiple hierarchical regression analysis (see Table 4) was carried out to investigate the distinct effect of nonjudging mindfulness on predicting happiness mindset. In Step 1, demographic variables (age and gender) did not significantly predict happiness mindset (R^2 = .011, *p = .39*). In Step 2, the inclusion of observing, describing, acting with awareness, and nonreactivity increased the explained variance by 5.9% (ΔR^2 = .059, p = .033), but none of these facets were significant individual predictors (*p > .05*). When nonjudging was added in Step 3, the model showed a statistically significant improvement (ΔR^2 = .038, F change = 7.24, *p = 0.01*), with nonjudging emerging as the sole significant predictor of happiness mindset (β = .229, t = 2.69, *p = 0.01*). The final model explained around 11% of the variation in happiness mindset (adjusted R^2 = .07), which supports the finding that nonjudging mindfulness is a unique and positive predictor of a happiness mindset beyond other mindfulness components and demographics.

Table 4. Hierarchical multiple regression predicting happiness mindset from demographics and mindfulness facets

Model	predictors entered	R	R^2	ΔR^2	ΔF	β (final model)	t	Sig.
1	Age, Gender	0.10	0.01	—	0.95	Age = .05; Gender = .10	0.67 / 1.29	0.51 / 0.20
2	+ Observing, Describing, Acting, Nonreactivity	0.27	0.07	0.06	2.70	Observing = −.17; Describing = .05; Acting = .02; Nonreactivity = −.15	−1.66 / 0.56 / 0.28 / −1.64	0.10 / 0.58 / 0.78 / 0.10
3	+ Nonjudging	0.33	0.11	0.04	7.24	Nonjudging = .23	2.69	0.01

Note. R^2 values are rounded to two decimals. Sig. values < .01 are reported as .01 for consistency. Dependent variable: happiness mindset. Final model adjusted R^2 = 0.07, Durbin–Watson = 1.78

Discussion

The primary objective of this study was to investigate the standalone correlation between nonjudging mindfulness and the emergence of a positive

attitude among university students. The results clearly showed that after accounting for demographic variables and other mindfulness factors, the nonjudging score was included in the model, leading to a statistically significant change of 3% in ΔR^2. The beta coefficient of .22 also indicates a moderate and significant positive influence. Research indicates that the ability to acknowledge internal experiences without criticism is a significant marker of a favorable outlook. In accordance with acceptance theories in psychology, how one manages internal thoughts and emotions is vital for mental well-being, as research has shown. It seems that not labelling the mind has a unique, standalone effect, suggesting that when an individual can do so, it reduces resistance to negative thoughts and psychological distress, ultimately making way for positive emotional growth.

The study also makes a contribution to the discussion of more detailed mindfulness subcategories; rather than assuming all mindfulness dimensions are equally beneficial, it suggests that non-judgement may be the most influential component on the path to happiness. Mindfulness training programs (MBIs) should focus more on techniques that encourage nonjudgmental acceptance due to its substantial importance. Mindful self-acceptance meditations that involve re-perceiving oneself may be the most effective at increasing happiness. In an academic setting, mindfulness workshop courses could include a specific non-judgmental module; for example, practicing thought observation without assigning labels, receptive breathing, and exercises in psychological acceptance.

Research is in line with previous studies suggesting that mindful acceptance increases emotional understanding, reduces recurring negative thinking, and promotes a general sense of happiness (Hofmann et al., 2010; Garland et al., 2015; Crego et al., 2021). A non-judgmental and open-minded approach to mindfulness has been found to have protective effects and is associated with enhanced quality of life and overall well-being (Ortet et al., 2020; Johnson et al., 2024). Research also found that individuals with a non-judgmental, aware personality had higher levels of well-being and life satisfaction compared to individuals with a judgmental, observing personality (Johnson et al., 2024). It appears that mindfulness, particularly through non-judgmental awareness, appears to be a crucial psychological mechanism facilitating the development of a happiness mindset among university students.

The findings suggest that nonjudging mindfulness specifically predicts a positive attitude among university students, outDOIng the impact of other

mindfulness components and demographic factors. Current research suggests a link between non-judgmental attitudes and a happy state of mind, which aligns with findings on the significance of acceptance and non-evaluative awareness in achieving mental well-being (Johnson et al., 2024; Raynes & Dobkins, 2025). At a surface level, a link was found between remaining non-reactive and observing and lower happiness levels, but this association lost significance when other factors were taken into account. Consistent with previous studies, observing experiences without adopting a non-judgmental attitude aligns with research findings that suggest this approach may be linked to an increased awareness of negative experiences, ultimately leading to a decrease in subjective well-being (Baer et al., 2008; Johnson et al., 2024).

Implications

The study's results suggest the significance of developing a non-judgmental awareness as a distinct psychological route to attaining a happiness mindset among university students. Mindfulness elements should be integrated into interventions and educational programs designed to improve students' well-being, prioritizing acceptance over evaluation, rather than concentrating solely on attentional or observational skills. Interventions based on mindfulness that include modules on self-compassion, acceptance of one's internal experiences, and decreasing self-criticism may result in greater increases in happiness and overall life satisfaction. Brief, non-judgmental mindfulness sessions could be integrated into stress management and emotional resilience workshops at university counseling centers.

Limitations

Several significant constraints must be taken into account. The cross-sectional design prevents causal relationships from being inferred. The self-report nature of these instruments may introduce bias. The findings may not apply to broader groups such as the working population and other age groups. Longitudinal or interventional studies should be conducted in the future to investigate the causal relationship between nonjudgment and happiness. Look into a broader range of examples, extending beyond students. Employ experimental designs or controlled experiments to enhance non-judgmental thinking and monitor changes in happiness-related attitudes. Investigate how nonjudgmental attitudes interact with psychological factors such as stress, self-empathy, and emotional regulation skills.

Conclusion

This study enriches the theoretical framework of mindfulness and positive psychology by showing that nonjudgmental mindfulness independently predicts happiness attitudes. Research findings suggest that concentrating on non-judgmental acceptance within mindfulness practices can significantly enhance one's subjective levels of happiness. This provides a solid foundation for future intervention research despite its limitations, which could ultimately lead to a deeper understanding of the pathways through which individuals can more skillfully attain a positive quality of life.

Institutional Review Board Statement

This study was approved by the Institutional Review Board of Khazar University Ethical Committee, under protocol number 1-2025/2026, dated 11/17/2025. Informed verbal consent was obtained from all participants, and all data were anonymized to protect participant confidentiality.

Author's Contributions

MG: Conceptualization, Methodology, Data Collection, Formal Analysis, Project Administration, Writing – Original Draft. **MY**: Conceptualization, Supervision, Validation, Writing – Original Draft, Writing – Review & Editing.

Reference

Baer, R. A., Smith, G. T., Hopkins, J., Krietemeyer, J., & Toney, L. (2006). Using self-report assessment methods to explore facets of mindfulness. Assessment, 13(1), 27–45. https://DOI.org/10.1177/1073191105283504

Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., & Devins, G. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. Clinical Psychology: Science and Practice, 11(3), 230–241. https://DOI.org/10.1093/clipsy.bph077

Chachignon, Ph., Emmanuelle Le Barbenchon, E., Dany, L. (2025). Mindfulness in Psychosocial Research: An Integrative Literature Review of What is Studied and How. *International Review of Social Psychology*, 38(1), 9. https://DOI.org/10.5334/irsp.1000

Chems-Maarif, R., Cavanagh, K., Baer, R., Jenny Gu, J., Strauss, C. (2025). Defining Mindfulness: A Review of Existing Definitions and Suggested Refinements. *Mindfulness* 16, 1–20. https://DOI.org/10.1007/s12671-024-02507-2

Crego, A., Yela, J. R., Gómez-Martínez, M. A., Riesco-Matías, P., & Petisco-Rodríguez, C. (2021). Relationships between Mindfulness, Purpose in Life, Happiness, Anxiety, and Depression: Testing a Mediation Model in a Sample of Women. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(3), 925. https://DOI.org/10.3390/ijerph18030925

Diener, E. (1984). Subjective well-being. Psychological Bulletin, 95, 542–575.

Garland, E. L., Farb, N. A., Goldin, P., & Fredrickson, B. L. (2015). Mindfulness Broadens Awareness and Builds Eudaimonic Meaning: A Process Model of Mindful Positive *Emotion Regulation. Psychological inquiry*, 26(4), 293–314. https://DOI.org/10.1080/1047840X.2015.1064294

Hofmann, S. G., Sawyer, A. T., Witt, A. A., & Oh, D. (2010). The effect of mindfulness-based therapy on anxiety and depression: A meta-analytic review. J*ournal of Consulting and Clinical Psychology*, 78(2), 169–183. https://DOI.org/10.1037/a0018555

Johnson, N. J., Smith, R. J., & Kil, H. (2024). Not all mindfulness is equal: certain facets of mindfulness have important implications for well-being and mental health across the lifespan. *Frontiers in psychology*, *15*, 1347487. https://DOI.org/10.3389/fpsyg.2024.1347487

Ortet, G., Pinazo, D., Walker, D., Gallego, S., Mezquita, L., & Ibáñez, M. I. (2020). Personality and nonjudging make you happier: Contribution of the Five-Factor Model, mindfulness facets and a mindfulness intervention to subjective well-being. *PLOS ONE, 15*(2). https://DOI.org/10.1371/journal.pone.0228655

Raynes, S., Dobkins, K. (2025). Daily Mindfulness Components and State Affect: A Day Reconstruction Study. *Mindfulness* 16, 1028–1045. https://DOI.org/10.1007/s12671-025-02543-6

Tanke, A., Tobe, H., Usui, Y., Yonezawa, K., Tahara-Sasagawa, E., & Haruna, M. (2025). Effectiveness of an online Japanese version of the mindfulness-based childbirth and parenting programme on prenatal mental health: A single group clinical trial. *Midwifery, 145*. https://DOI.org/10.1016/j.midw.2025.104379

Van Tongeren, D. R. & Burnette, J. L. (2018). Do you believe happiness can change? Effects of happiness mindsets on well-being and satisfaction. *The Journal of Positive Psychology*, 13, 101-109.

Məhsa Gəmasai və Murat Yıldırım

UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİ ARASINDA XOŞBƏXTLİK SƏVİYYƏSİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASINDA ŞÜURLULUĞUN ROLU

Xülasə: Son tədqiqatlarda şüurluluq sahəsində qeyri-mühakiməçi yanaşmanın qəbul edilməsinin fərqli psixoloji faydaları vurğulanmışdır. Belə bir yanaşma şüurluluğun əsas komponentlərindən biri kimi insanın daxili təcrübələrini qiymətləndirmədən və mühakimə etmədən müşahidə etməsini nəzərdə tutur. Digər şüurluluq komponentləri və demoqrafik amillər nəzarətdə saxlanıldıqda, qeyri-mühakiməçi yanaşmanın subyektiv rifahın müstəqil proqnozlaşdırıcısı kimi rolu ilə bağlı məhdud sayda araşdırmalar aparılmışdır. Bu tədqiqat digər şüurluluq aspektlərinə əlavə olaraq, qeyri-mühakiməçi yanaşmanın universitet tələbələri arasında xoşbəxtlik düşüncə tərzinə ayrıca töhfə verib-vermədiyini araşdırmışdır. Tədqiqatda 176 tələbə iştirak etmişdir; iştirakçıların 72,16%-i qadın olmuşdur. İştirakçıların yaşı 18–35 arasında dəyişmiş, orta yaş 24,11 (SD = 4,44) olmuşdur. İştirakçılar Beş Ölçülü Şüurluluq Sorğusunu (Five-Facet Mindfulness Questionnaire) və Xoşbəxtlik Düşüncə Tərzi Şkalasını (Happiness Mindset Scale) doldurmuşlar. İyerarxik reqressiya analizi aparılmış və birinci mərhələdə yaş və cins, ikinci mərhələdə şüurluluğun dörd aspekti (müşahidə etmə, təsvir etmə, fərqindəliklə hərəkət etmə və reaktiv olmama), üçüncü mərhələdə isə qeyri-mühakiməçi yanaşma modelə daxil edilmişdir. Korrelyasiya analizləri qeyri-mühakiməçi yanaşma ilə xoşbəxtlik düşüncə tərzi arasında müsbət əlaqə olduğunu göstərmişdir. Müşahidə etmə və reaktiv olmama aspektləri ikitərəfli analizdə xoşbəxtlik düşüncə tərzi ilə mənfi əlaqə göstərmişdir, lakin çoxamilli analiz zamanı bu əlaqələr artıq statistik olaraq əhəmiyyətli olmamışdır. Əhəmiyyətli olaraq, son analizə qeyri-mühakiməçi yanaşmanın daxil edilməsi xoşbəxtlik düşüncə tərzindəki dəyişkənliyin əlavə 3,8%-ni izah etmişdir. Qeyri-mühakiməçi yanaşma xoşbəxtliyin proqnozlaşdırılmasında digər şüurluluq komponentlərini və demoqrafik amilləri üstələyən əsas amil olmuşdur. Qəbul etmə və qeyri-mühakiməçi yanaşma üzərində fokuslanan müdaxilələr yalnız diqqətə yönələn yanaşmalarla müqayisədə rifahın daha böyük dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Fərqindəliklə hərəkət etmə, Təsvir etmə, Xoşbəxtlik düşüncə tərzi, Şüurluluq, Qeyri-mühakiməçi yanaşma, Reaktiv olmama

Махса Гамасаеи и Мурат Йылдырым

РОЛЬ ОСОЗНАННОСТИ В ПРОГНОЗИРОВАНИИ УРОВНЯ СЧАСТЬЯ У СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Резюме: Недавние исследования в области осознанности подчеркнули различные психологические преимущества принятия безоценочного отношения, при котором человек наблюдает за своими внутренними переживаниями без их оценки или вынесения суждений. Такой подход рассматривается как один из ключевых компонентов осознанности. Несмотря на контроль других компонентов осознанности и демографических факторов, ограниченное количество исследований изучало безоценочное отношение как самостоятельный предиктор субъективного благополучия. В данном исследовании изучалось, вносит ли безоценочное отношение отдельный вклад в формирование мышления счастья среди студентов университетов, помимо других аспектов осознанности. В исследовании приняли участие 176 студентов, из которых 72,16% составляли женщины. Возраст участников варьировал от 18 до 35 лет, средний возраст составил 24,11 года (SD = 4,44). Участники заполнили Пятифакторный опросник осознанности (Five-Facet Mindfulness Questionnaire) и Шкалу мышления счастья (Happiness Mindset Scale). Был проведён иерархический регрессионный анализ, в котором на первом этапе учитывались возраст и пол, на втором этапе — четыре компонента осознанности (наблюдение, описание, осознанное действие и нереактивность), а на третьем этапе в модель было включено безоценочное отношение. Корреляционный анализ показал положительную связь между безоценочным отношением и мышлением счастья. Компоненты наблюдения и нереактивности продемонстрировали отрицательные корреляции с мышлением счастья в двухфакторном анализе, однако при учёте нескольких факторов эти связи перестали быть статистически значимыми. Важно отметить, что включение безоценочного отношения в финальный анализ объяснило дополнительные 3,8% дисперсии показателя мышления счастья. Безоценочное отношение оказалось ключевым

фактором прогнозирования счастья, превосходя другие компоненты осознанности и демографические характеристики. Психологические вмешательства, направленные на развитие принятия и безоценочного отношения, могут приводить к более значительным улучшениям благополучия по сравнению с подходами, ориентированными исключительно на внимание.

Ключевые слова: Осознанное действие, Описание, Мышление счастья, Осознанность, Безоценочное отношение, Нереактивность

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 27.03.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.04.2026

SƏNƏTŞÜNASLIQ

DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT
İNCƏSƏNƏTİN NƏZƏRİYYƏSİ, TƏHLİLİ VƏ TƏNQİDİ
TƏSVİRİ SƏNƏT

UOT 745/749
ORCID: 0009-0006-6190-9594
DOI: 10.52094/KOPD8254

Nigar Abbasova İlqar qızı
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası
Doktorant
abbasovan036@gmail.com

QARABAĞIN ƏNƏNƏVİ QADIN BAŞ ÖRTÜKLƏRİ

Xülasə: Qarabağın ənənəvi qadın baş örtüklərinin elmi müsəvidə öyrənilməsi madii-mədəni irsimizin qloballaşmanın unifikasiya meyillərindən qorunması, xalqımızın milli genetik kodunun gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir. Baş örtüklərinin öyrənilməsi tarixən Azərbaycan cəmiyyətində yer alan daxili münasibətlərin sosial və antropoloji təhlili üçün zəruridir. Bütün bunlar qlobal dəbin və müasir geyim tərzinin milli geyimləri sıxışdırıb çıxaran dövrdə tarixi keçmişimizi unutmamaq və dünyada təbliğ etmək baxımından çox aktualdır.

Məqalədə ilk dəfə olaraq XIX-XX əsrin əvvəllərində Şuşa və ətraf bölgələrdə geniş yayılmış araqçın, çutqu, kəlağayı və şal kimi geyim elementlərinin tipoloji, texnoloji və rəmzi xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Etnoqrafik materiallara əsaslanan tədqiqat, bu örtüklərin sosial status və yaş göstəricisi kimi funksiyalarını və bədii bəzək üsullarını araşdırır.

Əvvəlki araşdırmalarda Qarabağ geyimlərinin, o cümlədən qadın baş örtüklərinin öyrənilməsi səthi xaraket daşımış, əsasən tarix və arxeologiya elmi kontekstində öyrənilmiş, onların daşıdıqları semantik məna yükü kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Bu məqalənin əsas məqsədi Qarabağ bölgəsinin zəngin etnoqrafik irsini tədqiq etməklə, ənənəvi qadın baş örtüklərinin tarixi-mədəni əhəmiyyətini, bədii-estetik xüsusiyyətlərini və onların Azərbaycan geyim

mədəniyyətindəki xüsusi yerini işıqlandırmaqdır. Məqsəd olaraq Qarabağ qadınlarının ənənəvi geyim formalarını (kəlağayı, araqçın, çalma və s.) sistemli şəkildə təqdim etmək, bu örtüklərin Azərbaycan xalqının estetik zövqünü və milli dəyərlərini necə əks etdirdiyini göstərmək, baş örtüklərinin sadəcə bəzək deyil, həm də qadının yaşı, ailə vəziyyəti və sosial statusu haqqında məlumat verən bir vasitə olduğunu izah etməkdir.

Tədqiqat zamanı qadın baş örtüklərinin öyrənilməsinə tətbiq edilən sistemli yanaşma, semantik təhlil və təsnifat meyarlarının işlənilməsi sənətşünaslıq elminin bu sahədə nəzəri bazasını zənginləşdirmişdir. Əldə edilən mühüm qənaətlər ali məktəblərdə incəsənətin tarixi və nəzəriyyəsi üzrə fənlərin tədrisinə tətbiq edilə bilər. Bundan başqa, alınan nəzəri nəticələr muzey fəaliyyətində milli geyim kolleksiyaların atribusiyası və kataloqlaşdırılmasında etibarlı mənbə qismində praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Qarabağ, Şuşa, milli geyim, baş örtükləri, çutqu, araqçın, kəlağayı, etnoqrafiya, maddi mədəniyyət, güləbətin.

Giriş

Qarabağın geyim mədəniyyəti özünəməxsus canlılığı və zənginliyi ilə seçilib, Azərbaycan dəbinin inkişafında mühüm rol oynayıb. Azərbaycan mədəniyyətində qadın baş örtükləri böyük rəmzi və mənəvi məna daşıyır. Hər bir region və etnik qrup özünəməxsus baş örtük ənənələrinə malikdir. Qarabağ da bu baxımdan zəngin bir mədəni irsə sahibdir.

Ənənəvi Qarabağ baş örtükləri regionun təbii mühiti, etnik xüsusiyyətləri və dini-mənəvi dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Bunlar qadınların geyim və bəzək mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi formalaşmışdır. Baş örtüklərin forması, materialı, rəngi, naxışları və s. özündə Qarabağın tarixi, mədəniyyəti və estetik dəyərlərini əks etdirir. Onların öyrənilməsi Azərbaycan xalq sənətkarlığının qiymətli nümunələrini üzə çıxarmağa kömək edər.

Qarabağda ənənəvi qadın baş örtükləri Azərbaycan milli geyiminə xas olan çoxqatlı struktur olub və bir neçə elementdən ibarət olub, həm zərifliyi, həm də mürəkkəb quruluşu ilə seçilirdi. Bu örtüklər sadəcə geyim deyil, həm də qadının yaşını, sosial statusunu və ailə vəziyyətini əks etdirən rəmzi məna daşıyırdı.

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da baş geyimləri böyük mədəni-ictimai əhəmiyyətə malikdir. Onların geyilmə tərzi,

eləcə də hicablardakı rənglər və naxışlar ailə vəziyyətini, yaşı, qəbilə üzvlüyünü və ya müəyyən bir həyat hadisəsini göstərə bilər. Çoxqatlı örtük taxmaq ənənəsi xalqın estetik dəyərlərini və dünyagörüşünü əks etdirir, onların mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Bu məqalənin əsas məqsədi Qarabağ bölgəsinin zəngin etnoqrafik irsini tədqiq etməklə, ənənəvi qadın baş örtüklərinin tarixi-mədəni əhəmiyyətini, bədii-estetik xüsusiyyətlərini və onların Azərbaycan geyim mədəniyyətindəki xüsusi yerini işıqlandırmaqdır. Məqsəd olaraq Qarabağ qadınlarının ənənəvi geyim formalarını (kəlağayı, araqçın, çalma və s.) sistemli şəkildə təqdim etmək, bu örtüklərin Azərbaycan xalqının estetik zövqünü və milli dəyərlərini necə əks etdirdiyini göstərmək, baş örtüklərinin sadəcə bəzək deyil, həm də qadının yaşı, ailə vəziyyəti və sosial statusu haqqında məlumat verən bir vasitə olduğunu izah etməkdir.

Əvvəlki araşdırmalarda Qarabağ geyimlərinin, o cümlədən qadın baş örtüklərinin öyrənilməsi səthi xaraket daşımış, əsasən tarix və arxeologiya elmi kontekstində öyrənilmiş, onların daşıdıqları semantik məna yükü kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan tədqiqatın aparılmasında Azərbaycan folklorşünası, arxeoloq Ələsgər Ələkbərovun (Ələkbərov. Ə.,1960) və etnoqrafşünas alim Qəhrəman Qaraqaşlının (Каракашлы. К.Т., 1964) araşdırmaları bu mövzuda dəyərli elmi mənbə rolunda çıxış etmişdilər. Onların elmi əsərlərində Qarabağ qadınlarının ənənəvi geyimlərinin etnoqrafik təsviri verilmişdir. Professor Sevil Sadıxovanın "XIX əsr Azərbaycan geyimləri" monoqrafiyası metodoloji baza kimi çıxış edərək, mövzunun sənətşünaslıq elmi müstəvisində öyrənilməsi üçün əsas istinad mənbəyi olmuşdur (Sadıxova. S.Y., 2013). Son illərdə qadın baş örtüklərinin təsviri sənətdə reprezentasiyasına dair maraqlı yanaşmaya U.Kamalzadənin (Кямалзаде, У.Э., 2024) tədqiqatlarında rast gəlinir.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Qarabağın ənənəvi qadın baş örtüklərinin öyrənilməsi zamanı sistemli yanaşma, semantik təhlil və tipoloji təsnifat metodları tətbiq edilmişdir. Sistemli yanaşma metodu vasitəsi ilə araqçın, çutqu, kəlağayı və şal kimi geyim elementləri kompleksli şəkildə təhlil edilib, onların funksional xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdır. Tipoloji metod vasitəsilə qadın baş örtükləri formasına, materialına və təyinatlarına görə sistemləşdirilmişdir. Semantik təhlil metodu isə bu kimi geyim nümunələrinin həm estetik, həm də informativ rolunu müəyyənləşdirməyə köməklik göstərmişdir.

Əsas hissə

Geymə baş geyimləri

Azərbaycan geyim mədəniyyətində qadın baş geyimləri çoxluq təşkil edir və geymə və bağlama olmaqla iki cür olurdu. Geymə baş geyimlərinə təsək, çutqu, araqçın, dingə, bağlama baş geyimlərinə isə müxtəlif ölçülü və adlı ləçəklər, çalmalar, kəlağayılar, şallar, örpəklər eləcə də niqab, rübənd, çadra, çarşab, duvaq aiddir.

Qarabağlı qız obrazını bir neçə əşyadan ibarət baş geyimi tamamlayırdı. Saçları muncuqlarla, daşlarla, sikkələrlə bəzədilmiş, silindrik papaq araqçın taxılan, həmçinin çox vaxt zəngin bəzədilmiş, üzərinə kəlağayı, şal və digər yaylıqlar atdıqları xüsusi torbada – çutquda gizlədilmiş, baş sarğısı olan dingə ilə bağlanırdı.

Çutqu qadınların saçlarını yığcam saxlayaraq xüsusi saç torbası kimi xidmət edirdi. Buna görə də onun ölçüsü elə idi ki, hər qadının başının dövrəsinə çata bilsin. Kəsilmiş və düzbucaqlı tikilmiş çutqunun eni 20-30 sm, uzunluğu 50-60 sm idi. Həmçinin tünd ipək parçadan tikilmiş və astarlı çutqunun hər iki ucu bəzədilmişdir. Çutqunun kənarları bəzədilsə də, başına geyilən zaman onun önünə “çutquqabağı” və ya “alınqabağı” adlanan baş bəzəyi taxılırdı.

“Dingə” və “çalma”lar geymə (qoyma) növlü qadın baş geyimlərinin mürəkkəb quruluşa malik idilər. Daha çox Naxçıvan, Şirvan və Qərb bölgələrində qadın geyim dəstinə daxil edilən dingə söyüd və ya tənək çubuqlarından hörülmüş çənbər formasında olub, onun üzərinə şal sarılırdı. Adətən dingəyə qızıl qarmaq bənd edələrdi ki, başda möhkəm dayansın, üstündən isə örpək bağlanılırdı. Bütün Cənubi Qafqaz üçün xarakterik hesab edilən bu baş geyimi bəzən zinət əşyaları ilə bəzədilirdi ki, bu da sahibin maddi vəziyyəti ilə bağlı idi. Digər bölgələrdən fərqli olaraq Şirvan bölgəsində dingə çubuqlardan yığılmırdı. Orada baş şalı dingə səbəti formasında bağlanırdı və birbaşa başda qurulurdu.

Qarabağ bölgəsinin xanımlarının baş örtüklərində Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə elə bir fərq yoxdur. Onlar başına tərçəng qoyardı. XVIII əsrə kimi araqçın məhz tərçəng adı ilə məşhur idi. Hal-hazırda da Türkiyədə və Cənubi Azərbaycanda bu addan istifadə olunur. Tərçəng xalis türk sözüdür.

Araqçın baş geyiminin əsasını təşkil edən qabarıq formalı papaqdır. Adətən məxmər və ya tirmə parçadan tikilir, üzəri muncuqlu tikmələrlə və qızıl-gümüş bəzəklərlə bəzədilirdi.

Araqçın praktik məqsədə xidmət etsə də – təri çıxarmaq vasitəsi kimi – çox rəngli ipək və ya qızılgül sapları ilə bəzədilmişdir. Araqçını adətən qızıl və ya gümüşdən hazırlanmış "boğazaltı" qarmaq və ya "zəncir"lə başına bağlayırdılar. Sonra dekorativ sancaqlar vasitəsilə ona şərf və s.

Güləbətin naxışının geyimdə məharətlə istifadə olunmasının çox gözəl nümunəsi Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində saxlanılan milli papaq – araqçındır. XIX əsrdə Şuşada hazırlanmış məxmər araqçının düzgün seçilmiş əsas dekorativ elementi gül xonçası və dərin fəlsəfi məna və obrazlı assosiasiyalarla dolu simvolik işarə olan spiral motividir. Bu ornamental motivlər həm də məmulatın əsasını təşkil edən haşiyənin rapportunda da yer almışlar. Tikmədə istifadə olunan sapların rəngi də yaxşı seçilmişdir. Soyuq gümüş sapların qara araqçın fonu ilə birləşməsi gözü yormur, cizgilərin axıcılığı və hamarlığı, frizin motiv qruplarını vurğulayan əyri dalğanın dinamik dönüşü isə əsas dekorativ yükü daşıyır (Sadıxova S.Y., 2013, 26).

Araqçın – ənənəvi Azərbaycan baş geyimi, milli geyimin mühüm tərkib hissəsi, dərin mədəni və sosial əhəmiyyətə malikdir. O, təkcə geyim parçası kimi deyil, həm də onu geyinən şəxsin sosial vəziyyətinin, yaşının və hətta ailə vəziyyətinin mühüm göstəricisi kimi xidmət edirdi. Onun görünüşü insanın mənşəyini, var-dövlətini və hətta hadisəni – istər bayram, istərsə də kədərli hadisə olduğunu göstərə bilərdi. Qırmızı araqçın, kəlağayı kimi, toy geyiminin bir hissəsi ola bilər. Bütövlükdə, araqçın Azərbaycanın zəngin mədəni irsini əks etdirir və xalq sənətkarlarının yüksək məharətini nümayiş etdirir.

Araqçın üçün ən çox məxmərdən istifadə olunurdu, baxmayaraq ki, astar həmişə saya rəngdə idi. Yuvarlaq formaya malik araqçının rəngli ipək, qızıl sap, muncuq, bəzən isə mirvari ilə tikmək mümkün olan tikmələrlə zəngin şəkildə bəzəyirdilər. Qadın və qızların araqçınlarında tikmələr xüsusilə dəbdəbəli idi, üstündə qızıl-zinət əşyaları tikmək olardı. Sənətkarlar unikal dizaynlar, müxtəlif naxışlar və çalarlar yaratmağa çalışırdılar. Buna misal olaraq Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan göy rəngli məxmərdən tikilmiş və kənarları inci daşlarından yığılmış nəbati ornamentdən ibarət araqçını göstərmək olar.

Yastı texnikaya ipək, zərli və gümüş saplardan istifadə edə bilən örtmə tikişi daxildir. Ola bilsin ki, zaman aralığı baxımından bu tikmə üsuluna, XIX əsr də daxil olmaqla, bir çox əsrlər ərzində uzun müddət ərzində müraciət edilib. Bu üsul mürəkkəb kompozisiyalar yaradarkən daha real təsvirlərə nail olmaq üçün istifadə olunurdu. Bu növ tikmə incə rəng seçimi ilə diqqəti cəlb edir. Zərif

naxışları tikən zamanı solğun, pastel rənglərdən istifadə edirdilər. Beləliklə, onlar müxtəlif növ parçaları – yun, mahud, ipək və kətan parçaları bəzəyirdilər.

Milli Azərbaycan Xalça Muzeyinin Şuşa filialında münayiş olunan araqçın nümunəsi məhz bu texnikada işlənilib. Ağ bezin üzərində qızıl sapla tikilmiş ipək örtmə tikişi günəşi simvolizə edən kənarları ziqzaq olan iki (kiçik və böyük) rombdan ibarət, ondan uzanan şüaları olan konsentrik dairə ilə təmsil olunan unikal kompozisiya yaradır. Məhsuldarlığı, həyatın xeyirxahlığını və qoruyucu funksiyaları (reproduktiv qabiliyyəti qoruyan) təmsil edən altı uzadılmış rombik şüalar arasında yerləşdirilir, tərkibi tamamlayır, dolğunluq hissi yaradır. Dairə daxilində məharətlə yazılmış araqçının mərkəzinin bütün kompozisiyasını mərkəzi sahəni vurğulayan və günəş işarəsini vurğulayan dar zolaq – halqa ilə haşiyələnmişdir. XIX əsrin sonlarına aid olan və Şuşada hazırlanmış araqçın örtmə tikişi ilə tərtib olunub və pilək tikmələri vasitəsi ilə xalça naxışı olan mollabaşı ornamenti ilə tərtib edilmişdir.

XIX əsrdə geniş yayılmış digər tikmə növü quş gözü kimi tanınan ağ və ya rəngli ipəklə işlənən cınağı idi. Bu tikmə forma və texnika baxımından piləyə bənzəyir. Bu naxışa çox vaxt güləbətin tikmələri ilə birlikdə rast gəlinir. Kiçik yuvarlaq formalarda təqdim olunan “cınagı” (və ya “cülmə”) naxışı ətəyin yaxasını, ciblərini və kənarlarını haşiyələndirsə də, araqçınların bəzədilməsində daha çox istifadə olunurdu. Bu əşyalara köçürülən bitki ornamenti həndəsi görünüş alır.

Bu tikmə növünün səciyyəvi nümunəsi Azərbaycan Milli Xalça muzeyinin kolleksiyasında saxlanılan Qarabağda hazırlanmış və XIX əsrin əvvəllərinə aid edilən araqçındır. O, tirmədən hazırlanmış və pambıq astarlıdır. Alt kənarı boyunca və diblə divarların qovşağında haşiyə var ki, burada alternativ üçbucaqlar prinsipinə uyğun olaraq (təpələri yuxarı və aşağı) və ağ saplarla “quş gözü” texnikasından istifadə etməklə mürəkkəb qızıl tikmə elementləri ilə uyğunlaşıb. Kompozisiyanın mərkəzi ondan uzanan şüalarla konsentrik dairələr şəklində təqdim olunur. Dekorun bədii tərtibatı ağ və qızılı haşiyənin parçanın özü ilə ahəngdar birləşməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Ənənəvi olaraq, araqçın kəlağayı (ipək yaylıq) və ya çalma kimi digər, daha həcmli baş örtüklərinin altına baş örtüyü kimi geyilirdi. Uşaqlar istisna idi və onlara çöl örtüyü olmadan araqçın geyinməyə icazə verilirdi.

Dingə baş örtüyünün altından alna bağlanan, üzəri qızıl və ya gümüş pullarla bəzədilmiş lentvari bəzək.

Bağlama tipli baş geyimləri

Bağlama tipli baş geyimləri (örtüklər) təkbaşına geyinməklə yanaşı, tez-tez digər baş geyimlərinin üzərinə də geyilirdi. Bu tip baş geyimləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fərqli şəkildə bağlanırdı. Çalma adətən başa müxtəlif yollarla bağlanırdı. Adətən, ipək şarf üçbucaq şəklində qatlanaraq başa qoyulurdu. Sonra ucları – sağ çiyin üzərindən, sol şarf sağ üzərindən – başın arxasından çarpazlaşdırılır, irəli gətirilir və yenidən çənə altına bağlanırdı. Başqa bir üsul isə çalmanı bağlamaq, şarfın uclarını boyun altından keçirmək, bir ucu sinənin üzərindən sərbəst şəkildə asmaq, digəri isə boyun ətrafına sarınmaq və arxaya sarmaq idi. Çalmanın boş ucu çox vaxt bəzək kimi xidmət edirdi. Çalmanın başda möhkəm dayanmasını və səliqəli görünməsini təmin etmək üçün evli qadınlar adətən onu yuxarıdan sancaqla bərkidirdilər. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində (Qarabağ, Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Naxçıvan və s.) başın ətrafına kiçik bir şarf bağlamaq adət idi ki, onu başa bərkidin.

Azərbaycan qadınlarını bağlama (örtmə) baş geyimlərinin bir qismini də kəlağayı təşkil edirdi. Kəlağayı adlı ipək yaylıq saflıq və nəciblik simvolu hesab olunu və müxtəlif üsullarla bağlanırdı. Kəlağayı nəbati, həndəsi və digər naxışlar, o cümlədən od və həyat rəmzi olan məşhur "buta" naxışı bəzəyirdi.

Kəlağayının rəngi yaş və sosial statusu göstərirdi. Gənc qadınlar açıq və parlaq çalarlarda yaylıqlar, yaşlı qadınlar isə daha tünd rəngli baş örtüyü bağlayırdılar. Qırmızı kəlağayı gəlinin toy geyiminin bir hissəsi idi.

Azərbaycanın dörd əsas kəlağayı istehsal edən mərkəzlərindən biri də Qarabağ bölgəsi, xüsusən Şuşada olub. Burada dörd emalatxana olub və hamısında da kəlağayı istehsal edilib. Qarabağda kəlağayıya yaylıq deyərdilər. Yaylıq yağlıq deməkdir. Kəlağayı özü də "kəlləyağlığı" deməkdir. Xanımlar əvvəlcə altdan kəlağayını bağlayardılar ki, başın tərini, yağını çəksin sonra dingə, araqçın və ya çalma qoyardılar, yaxud da zər-zibalı örpəklər bağlayardılar. Xanımlar baş geyimi olan sərəndazlardan da istifadə edərdilər.

Tbilisinin Gürcüstan Milli muzeydə saxlanılan XIX əsrə aid edilən Şuşa baş örpəyi müəyyən maraq doğurur. Üçbucaq formasında olan qırmızı çitdən biçilən örpəyin mərkəzi ucu bədii tikmə vasitəsilə ənənəvi xalçalarda olduğu kimi ana və bala haşiyələrdən ibarət bir neçə sıra həndəsi naxışlı ornamental haşiyə zolaqları ilə bəzədilib, mərkəzdə isə "həyat ağacı"nı simvolizə edən altı ləçəkli gül, ondan isə yanlara ayrılaraq üçbucaq formasına uyğun yerləşdirilən eyni formalı təsvirlər verilmişdi. Həmin muzeydə nümayiş etdirilən iki ipək kəlağayı dolğun göy rəngi ilə seçilir. Saçaqlada tərtib edilən kəlağayılardan

birinin yanları açıq rəngli həndəsi naxışlı haşiyə ilə bəzədilmiş və saçaqla tamamlanmışdır.

Ümumiyyətlə, saçaq-purçum əksər baş örtüklərinin bəzək elementini təşkil edirdi. Bunu Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinn ekspozisiyasını bəzəyən "düşbərə örpək" kimi tanınan ipək kəlağayılar, "naz-nazı" örpək, eləcə də Milli Azərbaycan Xalça Muzeyində saxlanılan məlilə və güləbətin tikmələri ilə tərtib edilən zərxara örpəyin nümumələrində görmək olar.

Saçağın istifadəsini Gürcüstan Milli muzeyində qorunan baş geyimi çutqu – içitükdə də müşahidə etmək olar. Muzeydə saxlanılan bu maraqlı baş geyimi olan çutqu XIX əsrə aid nümunədir. Məxmər parçadan biçilmiş uzun düzbucaq formalı geyim nümunəsinin yanları bağ vasitəsilə birləşdirilərək boru şəklini alıb. Çutqudan qadınlar hörüklərini gizlətmək üçün istifadə edirdilər. Buna görə ona içitük də deyilir. İçitük torbanı xatırladır. Başı və ayağı açıq olur. Hörükləri içinə saldıqdan sonra başa keçirilir və arxa hissəsində olan iplər vasitəsilə boyunun ardında sıxılıb bağlanır. Çit astarla tərtib edilmiş baş geyiminin ətəyi bafta, purçum və qaragöz tikmə ilə bəzədilib. Alın hissəsi müxtəlif üsullarla bəzədilirdi. Bu bəzəklər çutquqabağı adlanırdı.

Qarabağ bölgəsinə aid daha iki baş örtüyü nümunələri diqqət çəkir. Onlardan biri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan təsək-çəpçikdir. İki yarımdan (qulaqlıqdan) və kəllə hissəsindən ibarət olan təsək içəridən bir-birinə tikilir, sonra içəriyə çevrilir, tikişlər içəridə qalır. Təsək başa elə geyilirdi ki, həm başın arxasını, həm də qulaqların üst hissəsini örtsün. Başqa möhkəm durması üçün məmulatın sağ qulaqcığa ilgəkli qaytan (qatma) tikilir, çənənin altından keçirilir və sol qulaqcığa bərkidilmiş düyməyə bağlanırdı.

Muzeydə saxlanılan təsək nümunəsi əsası qırmız xaradan olan və çit parçanın üzərində maşın tikişi ilə dalğavari xətli ərlə haşiyə zolağı ilə tərtib edilən baş geyimi qaytanla tamamlanır.

Digər maraqlı baş örtüyü olan çənəbənd Gürcüstan Milli muzeyinin Qarabağ kolleksiyasına daxildir. Şuşada hazırlanan bu məmulat iki üçbucaq formasında olan hissələrin iki ucu bir birinə nazik zolaqlarla birləşdirilmiş formada təqdim olunub. Çox ehtimal ki, bu zolaqlar başa keçirilərək alın və çənə hissəsində saxlanılır, yan iki düzbucaq hissələr isə başın arxasında bağlarla bərkidilirdi.

Şəhər qadınları bayıra çıxarkən bütün baş geyimlərinin və üst geyimlərinin üzərinə çarşaba örtüyü bürünürdülər (Каракашлы К.Т., 1964). Yerli sakinlər onu "çarçov" da adlandırırlar, Azərbaycanın digər bölgələrində isə

"çarşab" və ya "çador" adlanır. Çarşab qadının bütün fiqurunu gizlədib, yalnız gözlərini açıb. Qeyd edək ki, Qarabağda çarşab yalnız aran ərazilərində yayılmışdı, dağlıq bölgələrdə kəndli qadınları isə praktiki olaraq bundan xəbərsiz idilər. Bəzi mənbələrdə dağlıq bölgələrdə çarşabın yaranması Pənah xanın hakimiyyəti dövrünə aid edilir (Ələkbərov Ə., 1960).

Nümunə olaraq Milli Azərbaycan Xalça Muzeyində saxlanılan ipək çarşabı göstərmək olar. Şuşa istehsalı olan bej rəngli çarşabın səhti boyu uzanan nəbati ornamentdən ibarət olan naxışlar məmulatın əsas tərtibat hissəsidir. Çarşabın kənarlarında bir neçə sıraya düzülmüş ensiz üfüqi zolaqlarla əhatə olunmuş tünd qəhvəyi rəngdə verilmiş haşiyənin daxilində dalğavari xəttin üzəri iri çiçəklərlə tərtib olunur.

Müqayisəli araşdırma nəticəsində məlum olub ki, Qarabağ tarixi-etnoqrafik zonasında yaşayan azərbaycanlıların kişi və qadın baş geyimləri ilə digər zonalardakı azərbaycanlıların baş geyimləri arasında təkcə istifadə olunan materiallarda deyil, həm də baş geyiminin forması, ornamenti, hazırlanma üsulları, sosial vəziyyəti və s. baxımından əhəmiyyətli oxşarlıqlar var. Eyni zamanda, Qarabağ azərbaycanlılarının baş geyimləri də bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malik idi. Bunlara Qarabağda çadırın və üz örtüyünün (rubəndin) demək olar ki, tamamilə olmaması, müxtəlif baş geyimləri taxmağın fərqli üsulları, yaşmaq (çadra) bağlama tərzi və s.

Rubənd, gözlər üçün açıq işlənmiş krujevalı üz örtüyüdür. Bu, adətən gözlərin üstündən başlayan və demək olar ki, boyun nahiyəsinə qədər uzanan, çarpaz bükülmüş örgü ilə başın üstündə tutulan geniş ağ muslin parçası idi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində XX əsrin əvvəlinə aid olan Şuşa rubəndinin möhtəşəm nümunəsi saxlanılır. Tünd göy rəngli tirmədən kəsilmiş, güləbətin tikməli buta, stilizə olunmuş güllər və ömür ağacı naxışlarından ibarət frizvari zolaqlarla bəzədilmiş rübənd qızılı zəncirə ilə işlənmişdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, Qarabağın ənənəvi qadın baş örtükləri sadəcə geyim elementi deyil, bölgənin zəngin tarixini, xalqın estetik zövqünü və sosial strukturunu əks etdirən mühüm mədəni irsdir. Kəlağayıdan araqçına, qızıl alınlıqlardan tirmə şallara qədər hər bir detal Azərbaycan qadınının zərifliyini və ləyaqətini rəmzləşdirir.

Qarabağın baş örtükləri bu torpağın ruhu kimi rəngarəng, naxışları kimi mürəkkəb və zərifdir. Şuşanın kübar məclislərindən süzülüb gələn bu ənənə bu gün də milli qürur mənbəyimizdir. Bu örtüklər təkcə başı deyil, həm də əsrlər boyu formalaşmış mənəvi dəyərlərimizi qoruyan bir simvoldur. Onların

yaşadılması keçmişimizə olan hörmətin və gələcəyə olan bağlılığın təzahürüdür. Bu geyim mədəniyyətinin qorunub saxlanılması və öyrənilməsi milli kimliyimizin gələcək nəsillərə ötürülməsində əvəzsiz rol oynayır.

Təqdim etdiyimiz araşdırmada ilk dəfə olaraq XIX-XX əsrin əvvəllərində Şuşa və ətraf bölgələrdə geniş yayılmış araqçın, çutqu, kəlağayı və şal kimi geyim elementlərinin tipoloji, texnoloji və rəmzi xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə öyrənilir. Etnoqrafik materiallara əsaslanan tədqiqat, bu örtüklərin sosial status və yaş göstəricisi kimi funksiyalarını və bədii bəzək üsullarını müəyyən edir.

Araşdırmadan əldə edilən mühüm qənaətlər ali məktəblərdə incəsənətin tarixi və mədəniyyətşünaslıq üzrə fənlərin tədrisinə tətbiq edilə bilər. Bundan başqa, muzey fəaliyyətində milli geyim kolleksiyaların atribusiyası, kataloqlaşdırılması və pasportlaşdırılmasında etibarlı mənbə qismində praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə təsviri verilən naxış nümunələri ölkə geyim dizaynerləri və tətbiqi sənət ustalarına milli üslubda yeni nümunələrin yaradılması üçün gərəkli nəzəri mənbə ola bilər. Təqdim etdiyimiz araşdırma gələcəkdə aparılan tədqiqatlara milli geyimlərin semantikasına və sosial roluna dair geniş elmi təhlillərin aparılmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ələkbərov, Ə. (1960). *Azərbaycanın arxeologiyasına və etnoqrafiyasına dair tədqiqatlar*.Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı
2. Sadıxova, S.Y. (2013). *XIX əsr Azərbaycan geyimləri*. Bakı: Şərq-Qərb
3. Каракашлы, К.Т. (1964) *Материальная культура азербайджанцев Северо-Восточных и Центральных зон Малого Кавказа (историко-этнографическое исследование).* Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР
4. Кямалзаде, У.Э. (2024) *Азербайджанский женский платок в XIX-XX вв.: особенности бытования и репрезентация в изобразительном искусстве*. [Диссертация кандидата искусствоведения]. Санкт-Петербург.

Нигяр Аббасова Ильгар гызы

ТРАДИЦИОННЫЕ ЖЕНСКИЕ ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ КАРАБАХА

Резюме: Изучение традиционных женских головных уборов Карабаха актуально с точки зрения защиты материального и культурного

наследия от негативных последствий глобализации, а также вопроса передачи национального генетического кода азербайджанского народа будущим поколениям. Кроме того, изучение головных уборов необходимо для социально-антропологического анализа иерархии особенностей взаимоотношений, исторически сложившихся в азербайджанском обществе. Проблема сохранения культурного достояния и его популяризации актуализируется в условиях вытеснения национальной одежды глобальной модой и современными стилями одежды.

В статье впервые изучаются типологические, технологические и символические характеристики таких элементов женских головных уборов, как арагчин, чутгу, келагаи и шаль. Данные головные уборы были широко распространены в Шуше и прилегающих регионах Карабаха на рубеже XIX-XX веков. Исследование, основанное на этнографических материалах, рассматривает функции указанных головных уборов как индикатора социального статуса и возраста, а также выявляет технику их художественного оформления.

В предыдущих исследованиях изучение карабахской одежды, включая женские головные уборы, носило фрагментальный характер, в основном они рассматривались в контексте истории и археологии. Изучение их смысловых значений не становились отдельным объектом всестороннего изучения.

Основная цель данной статьи – выявить историко-культурное значение, художественно-эстетические особенности традиционных женских головных уборов и их место в азербайджанской культуре одежды на основе изучения богатого этнографического наследия Карабахского региона. Задача состояла в систематическом изучении традиционных форм одежды карабахских женщин (келагай, арагчин, чалма и др.), в демонстрации того, как эти головные уборы отражают эстетический вкус и национальные ценности азербайджанского народа. Кроме того, в статье женские головные уборы интерпретируются не только с точки зрения эстетической значимости, но представляются как средство передачи информации о возрасте, семейном положении и социальном статусе женщины.

Примененный в ходе исследования систематический подход к изучению женских головных уборов, семантический анализ и определение критериев классификации обогатили теоретическую базу данной области истории декоративно-прикладного искусства. Полученные выводы могут

быть использованы в преподавании предметов по истории и теории искусства в высших учебных заведениях. Кроме того, полученные теоретические результаты имеют практическое значение как надежный источник для атрибуции и каталогизации национальных коллекций одежды в музейной деятельности.

Ключевые слова: Карабах, Шуша, национальная одежда, головной убор, чутгу, арагчин, келагай, этнография, материальная культура, гулабатин.

Nigar Abbasova Ilgar gizi

TRADITIONAL WOMEN'S HEADWEAR OF GARABAGH

Summary: The scientific study of traditional women's headwear of Garabagh is relevant in terms of protecting our material and cultural heritage from the unification tendencies of globalization and transmitting the national genetic code of our people to future generations. In addition, the study of headwear is necessary for the social and anthropological analysis of the internal relations historically taking place in Azerbaijani society. All this is very relevant in terms of not forgetting our historical past and promoting it in the world at a time when global fashion and modern clothing styles are crowding out national clothing.

The article studies for the first time the typological, technological and symbolic characteristics of clothing elements such as aragchin, chutgu, kelaghayi and shawl, which were widespread in Shusha and the surrounding regions at the turn of the 19th-20th centuries. The research, based on ethnographic materials, examines the functions of these headwear as an indicator of social status and age, as well as the methods of artistic decoration.

In previous studies, the study of Garabagh clothing, including women's headscarves, was superficial, mainly studied in the context of history and archeology, and the semantic meaning they carry was not studied in a comprehensive way.

The main purpose of this article is to shed light on the historical-cultural significance, artistic-aesthetic features of traditional women's headscarves and their special place in Azerbaijani clothing culture by studying the rich ethnographic heritage of the Garabagh region. The aim is to systematically present the traditional clothing forms of Garabagh women (kelaghayi, aragchin,

chalma, etc.), to show how these covers reflect the aesthetic taste and national values of the Azerbaijani people, and to explain that headscarves are not just a decoration, but also a means of providing information about the age, marital status and social status of a woman.

The systematic approach, semantic analysis and development of classification criteria applied to the study of women's headscarves during the research have enriched the theoretical basis of art history in this field. The obtained important conclusions can be applied to the teaching of subjects on the history and theory of art in higher education institutions. In addition, the obtained theoretical results have practical significance as a reliable source in the attribution and cataloguing of national clothing collections in museum activities.

Key words: Garabagh, Shusha, national clothing, headwear, chutgu, aragchin, kelaghayi, ethnography, material culture, gulabatin.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.04.2026
Məqalənin çapa qəbul olma tarixi: 10.06.2026

UOT 76
ORCID: 0009-0007-7471-7927
DOI: 10.52094/PIND7619

Sevinc Əliyeva Qaçay qızı
Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
Baş müəllim
eliyevasevin88@mail.ru

TƏSVİRİ SƏNƏTDƏ RƏŞİD BEHBUDOVUN OBRAZI

Xülasə: Məqalədə SSRİ Xalq artist, görkəmli vokal ifaçısı Rəşid Behbudovun təsviri sənətdə yaradılmış bədii obrazlarından danışılır. Müəllif qeyd edir ki, müğənninin obrazı həm rəssamlıqda, həm də heykəltəraşlıqda yaradılmışdır. Tahir Salahov, Nəcəfqulu İsmayılov, Elturan Avalov, Ülviyyə Həmzəyeva, Altay Sadıqzadə və başqa rəssamlar Rəşid Behbudovun obrazını rəngkarlıq və qrafikada əks etdirmişlər. Həmçinin Ömər Eldarov, Fuad Salayev və başqa heykəltəraşlar onun monumental, plastik surətini yaratmışlar. Əksər əsərlərdə Rəşid Behbudov ifa zamanı təsvir edilmişdir. Maraqlıdır ki, bəzi rəsmlərdə Rəşid Behbudovun obrazı ifa etdiyi sevimli mahnılarla assosiasiya olunur. Həmçinin bəzi əsərlərdə istedadlı sənətkar "Arşın mal alan" filmində ifa etdiyi məşhur Əsgər rolunda təcəssüm etdirilmişdir.

Açar sözlər: Təsviri sənət, Rəşid Behbudov, rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq.

Dünya şöhrətli vokalçı, SSRİ Xalq artisti, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı, Sosialist Əməyi qəhrəmanı Rəşid Behbudovun bədii obrazı təsviri sənətdə dəfələrlə yaradılmışdır. Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan rəssam və heykəltəraşları bu böyük müğənninin surətini kağız və kətan üzərində canlandırmış, heykəltəraşlar onun plastik surətini yaratmışlar. Rəşid Behbudovun bədii obrazının yaradılması bu gün də rəssamları özünə cəlb edir. Tahir Salahov, Nəcəfqulu İsmayılov, Ömər Eldarov, İsa İbrahimov, İsmayıl Məmmədov, Fuad Salayev, Elturan Avalov, Ülviyyə Həmzəyeva və bir çox başqa rəssam və heykəltəraşlar onun obrazın müraciət etmişlər. Bu əsərlərdə Rəşid Behbudovun obrazı istər portret janrında, istərsə də onun ən uğurlu və unudulmaz rollarından biri olan Əsgər rolunda (1945-ci ildə çəkilmiş "Arşın mal alan" filmi əsasında) yaradılmışdır. Sonuncular həm portret, həm də tematik xarakterli əsərlərdir.

Rəşid Behbudovun ifadəli və yaddaqalan portretlərindən birini respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, istedadlı rəngkar və qrafik rəssam Nəcəfqulu İsmayılov çəkmişdir. Klassik portret janrında işlənmiş bu əsərdə Rəşid Behbudov öz ifa tərzinə xas olan lirik-romantik pozada təsvir edilib (şəkil 1). O, başını yuxarı qaldıraraq bir qədər sağa çevirmiş, sol əlini arxasındakı royalın kənarına qoymuş, sağ əlini ifa jestinə uyğun tərzdə azca irəli uzadaraq barmaqlarını ifadəli tərzdə açmışdır. Məlum olduğu kimi, bu görünüş ölməz vokalıstin lirik mahnı janrında ifa zamanı müraciət etdiyi əsas artistik formalardan biridir. O, musiqisi Tofiq Quliyevə, sözləri Rəsul Rzaya məxsus “Sənə də qalmaz” mahnısını (1960) məhz bu pozada ifa etmişdir. Realist üslubda işlənmiş portretdə Rəşid Behbudovun şəxsiyyətini və sənətini xarakterizə edən əsas amillər – səmimi, bir qədər dalğın görünüş, artistik duruş və qamət, xüsusi biçimli, qoşa bortlu qara kostyum, kostyumun sağ yaxasında “SSRİ Xalq artist” fəxri adının döş nişanı görünür. Portret 1959-60-cı illərdə - görkəmli müğənniyə fəxri adın yenicə təqdim olunduğu ərəfədə işlənmişdir. Əsərin yaradıldığı dövrdən 65 il vaxt keçməsinə baxmayaraq o, bu gün də Rəşid Behbudovun ən dəyərli portretlərindən biri olaraq qalmaqdadır. *“Tabloda tünd və sakit rənglərin harmoniyası hökm sürür. Behbudovun qara kostyumlu fiquru xüsusi kontrast yaradır və açıq fon obrazın önə çıxmağına mərkəzdə diqqət cəlb etməyinə kömək edir. Rəssam böyük ustalıqla rənglərarası harmoniyanı, uyğunluğu qoruya bilib”* [3].

Görkəmli vokal ifaçısının obrazı SSRİ Xalq rəssamı, akademik Tahir Salahovun da diqqətini özünə cəlb etmişdir. Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Dmitri Şostakoviç, Üzeyir Hacıbəyli kimi görkəmli bəstəkarların portretlərini işləmiş rəssam daha sonra Rəşid Behbudovun obrazını yaratmışdır. Əsər 1978-ci ildə kağız üzərində kömürlə işlənmişdir (şəkil 2).

Məlum olduğu kimi, Tahir Salahov istər yağlı boya, istərsə də kömür və ya karandaşla mükəmməl işləməyi bacaran rəssamlardan olmuşdur. Onun bir çox portret və tematik əsərləri məhz kömür və karandaşla işlənib. Bunlardan SSRİ Xalq yazıçısı Rəsul Həmzətovun portretini, “Norveçdə balıqçı evləri” mənzərəsini və başqalarını göstərmək olar. Rəşid Behbudovun portreti də belələrindəndir.

Nəcəfqulu İsmayılovun yaratdığı portretlə müqayisədə burada görkəmli ifaçı nisbətən yaşlı görünür. Tahir Salahov öz kompozisiya manerasına xas olaraq vokalçı üçün ekstravaqant təsir bağışlayan sərbəst poza seçmişdir. Belə ki, Rəşid Behbudov stulun üstündə yan oturaraq sol əlini stulun söykənəcəyinin

üstünə qoymuş, sağ əli ilə sol əlini tutmuşdur. Onun sadə, bir qədər qayğılı baxışları tamaşaçıya dikilmişdir.

Məlumdur ki, Tahir Salahov öz qəhrəmanlarını təkcə qeyri-adi formalarda deyil, həm də qeyri-rəsmi geyimlərdə əks etdirir. O, Qara Qarayevi uzunboğaz köynəkdə ("vodolazka"da), Fikrət Əmirovu isə qırmızı köynəkdə təsvir etmişdir. Oxşar yanaşma tərzi Rəşid Behbudovun portretinə də xasdır. Rəşid Behbudovun əynində uzunboğaz köynək vardır – bu böyük sənətkar ilə təmasın qeyri-rəsmiliyinə işarədir.

Portret Tahir Salahovun "sərt üslub"unu hərtərəfli əks etdirir. Dmitri Şostakoviçdən fərqli olaraq Rəşid Behbudovun siması sərt, qaraqabaq deyil, əksinə, səmimi və ifadəlidir. Lakin fonsuz işlənmiş portret, dərin kölgələr, köynəyin və şalvarın ekstremal, dərin qırışları, bir qədər kobud görünüşlü iri əllər - bütün bunlar "sərt üslub"u şərtləndirir və onun təsirini obrazın üzərində atdın görüb duymağa əsas verir.

Əməkdar rəssam, Naxçıvan Rəssamlar Birliyinin sədri Ülviyyə Həmzəyeva Rəşid Behbudovun obrazına müraciət edən sənətkarlardandır. O, böyük vokalçının bir neçə obrazını çəkmişdir. Bu obrazlarda rəssamın dəst-xətti özünü aydın büruzə verir. Məlum olduğu kimi, Ülviyyə Həmzəyeva dekorativ üslubda işləməyə üstünlük verir. Onun yaratdığı Rəşid Behbudovun portreti məhz dekorativ üslubdadır (şəkil 3).

Portretdə Rəşid Behbudov yaxın planda, lirik-romantik səpkidə işlənmişdir. Onun qayğılı, düşüncəli baxışları tamaşaçıya deyil, bir qədər kənara yönəlib. Ülviyyə Həmzəyeva kompozisiyanı öz üslubuna xas olaraq kiçik bədii elementlərlə bəzəmişdir. Bu elementlər təkcə fonda deyil, həm də obrazın kostyumunda, köynəyində və qalstukunda, hətta üzündə əks olunmuşlar. Arxa planda rəssam al-qırmızı lalələrdən ibarət fon yaratmışdır. Bu lalələr isti rəng tonları ilə işlənmiş portretə xüsusi lirik ovqat bəxş edir. əlbəttə bu, səbəbsiz deyil. Rəssam lalələri obrazın arxasında və ətrafında əks etdirməklə onun gözəl ifalarından olan məşhur "Lalələr" mahnısına işarə etmişdir. Bu lirik forma portretlə mahnının bir əsərdə birləşərək bütövləşməsinin çox maraqlı bir nümunəsidir.

İstedadlı memar və rəssam, Əməkdar incəsənət xadimi, professor Elturan Avalov Üzeyir Hacıbəyli sənətinə silsilə rəsm əsərləri həsr etmiş sənətkarlardandır. O, "Arşın mal alan", "O olmasın, bu olsun", "Koroğlu" və s. əsərlərə maraq doğuran, sxematik xarakterli qrafik illüstrasiyalar çəkmişdir.

Lirik məzmuna, bəzən incə, yumoristik ahəngə malik olan bu rəsmlərdə Üzeyir sənəti rəssamlığın dili ilə yeni bədii məzmun kəsb edir.

Elturan Avalovun "Arşın mal alan" seriyasından çəkdiyi rəsmlərdən birində Əsgər obrazı əks olunmuşdur (şəkil 4). Böyük Rəşid Behbudovun əbədi olaraq həyat bəxş etdiyi bu obraz rəsmdə lirik-romantik səpkidə əks etdirilmişdir. Rəmzi görünüşdə işlənmiş qrafik əsər sadə, lakin məzmunlu kompozisiya həllinə malikdir. Kompozisiyanın əsasında Azərbaycan incəsənətinin əsas bədii elementlərindən olan buta dayanır. Kompozisiya bütövlükdə butanın içərisində əks etdirilir. Sol tərəfdə eşqə düşmüş qəhrəmanın – Əsgərin – gənc Rəşid Behbudovun düşüncəli, qayğılı siması profildən əks etdirilib. Onun qarşısında doğan günəş bütün əsəri nura boyayaraq sanki sevən gənclərin qovuşacağını, xoşbəxt olacağını, əsərin uğurlu finalla başa çatacağını öncədən xəbər verir. Əsgərin düşüncəli simasına baxmayaraq əsər nikbin təsir bağışlayır.

Müasir Azərbaycan təsviri sənətində avanqard sənətin tanınmış nümayəndələrindən biri olan Altay Sadıqzadə Bakı-Abşeron mövzusuna həsr olunmuş silsilə tablolar müəllifidir. Bu tablolarda Bakının müxtəlif küçə və meydanları, bulvar, Xəzər dənizi və s. əks olunur. Rəssamın yaradıcılığında şəhəri bəzəyən bina və heykəllərin avanqard görünüşlü təsvirləri də yer almaqdadır. Belə əsərlərdən birində Rəşid Behbudov prospekti ilə Nizami küçəsinin kəsişməsi əks olunmuşdur (şəkil 5). Məlum olduğu kimi, burada Rəşid Behbudovun adını daşıyan Mahnı teatrı və onun qarşısında böyük vokalçının gənclik illərini əks etdirən heykəli yerləşir. Kompozisiyada məhz bu məkan, həmçinin yolla şütüyən maşınlar əks olunub. Kompozisiyanın mərkəzi elementi kimi Rəşid Behbudovun heykəli çıxış edir. Onun arxasında Mahnı teatrının çəhrayı sütunları və üzərində "Rəşid" yazılmış üst hissəsi görünür. Əsər ümumiyyətlə, parlaq rənglərlə işlənmişdir və işıqlı görünüşə malikdir. Rəssam heykəli öz üslubuna xas olan qeyri-adi, ekstavaqant tərzdə, avanqard səpkidə əks etdirir. Bu əsəri Rəşid Behbudova həsr edilmiş unikal və ultramüasir sənət nümunələrindən biri kimi dəyərləndirmək olar.

Rəşid Behbudova həsr edilmiş qiymətli sənət əsərlərindən biri Xalq rəssamı Asəf Cəfərovun 1975-ci ildə kətan üzərində yağlı boya ilə işlədiyi "Rəşid Behbudov" tablosudur. Bu əsər qəmgin alın yazısı və uğurlu finalı ilə digərlərindən fərqlənir. Əsər Rəşid Behbudovun 60 illik yubileyi münasibəti ilə çəkilmiş və 1982-ci ildə Şuşada Rəsm qalereyası yaradılan zaman oraya hədiyyə

edilmişdi. 1992-ci ildə Şuşa işğal olunduqdan sonda bir çox mədəni dəyərlərimiz kimi bu əsər də yoxa çıxdı. Şəhər azad edildikdən sonra da əsər tapılmadı.

Bu yaxınlarda Rəşid Behbudovun 110 illiyi münasibətilə Əməkdar rəssam (o, peşəkar bərpaçı-rəssamdır) Natiq Səfərov Asəf Cəfərovun həmin əsərini arxivdə qalmış fotolar əsasında olduğu kimi tamamilə yenidən yaratmışdır [2]. Beləliklə iki rəssamın əlinin məhsulu olan əsər yeni, həm də əbədi həyatına qovuşmuşdur (şəkil 6).

Əsərdə Rəşid Behbudov sənətinə xas tərzdə - lirik-romantik görünüşdə əks etdirilmişdir. O, sağ əlini çənəsinə dayamış, sol əlini pencəyin üstündən oturduğu stola dirəmişdir. Onun ətrafında rəmzi görünüşə malik milli musiqi alətləri – tar, saz və s. görünür. Fonun isti rəngləri vokalçının qara uzunboğaz köynəyi, zolaqlı ağ-qara pencəyi ilə maraqlı təzad yaradır, sanki insan həyatının gah sevinc, gah da qüssədən ibarət olduğunu məcazi formada əks etdirir. Əsərdə obrazın dalğın görünüşü sanki onun yetkin dövr yaradıcılığının ən məşhur ifalarından olan, musiqisi Oqtay Kazımiyə, sözləri Cabir Novruza məxsus "Yaşayır insan" mahnısını ifadə edir:

O, hər gün axtarır,
Hər gün döyüşür,
Gah sevinc tapır,
Gah da ki, qəmə düşür...

Rəngkarlıq və qrafika ilə yanaşı, Rəşid Behbudovun bədii obrazı heykəltəraşlıq sənətində də yaradılmışdır. 2013-cü ildə onun Fəxri Xiyabanda qəbirüstü abidəsi qoyulmuşdur. Bu tunc heykəlin müəllifi Xalq rəssamı, akademik Ömər Eldarovdur. Heykəl qeyri-adi görünüşə malikdir. Rəşid Behbudov əksər hallarda olduğu kimi ifa zamanı əks edilib (şəkil 7). Onun ifa zamanı böyük coşqunluqla əllərini yana açması Azərbaycan heykəltəraşlığında unikal və cəsarətli jest kimi qəbul edilir. Alovlu vətənpərvər olan sənətkar sanki ifa zamanı əllərini yana açaraq qastrolda olduğu dünyanın əksər ölkələrinin adlarını bir-bir sayır və sonda - "Səni tərənnüm edirəm, mənim doğma Azərbaycanım!" mahnı sözlərini var gücü ilə bütün dünyaya bəyan edir.

Rəşid Behbudovun başqa bir heykəli 2016-cı ildə onun adını daşıyan Mahnı teatrının qarşısında qoyulmuşdur (şəkil 8). Tuncdan hazırlanmış heykəlin müəllifi Xalq rəssamı, professor Fuad Salayevdir. Əksər hallarda olduğu kimi, burada da sənətkar məhz ifa zamanı təsvir edilib. O, əllərini yana açmış, sağ ayağını azca geri çəkmişdir. Onun yana açılmış əlləri, bir-birindən aralanmış barmaqları ifaçının emosional, qeyri-qdi səhnə ifaçılığı məharətini əks etdirir.

"Görkəmli heykəltəraş Fuad Salayev AZƏRTAC-a müsahibəsində yaratdığı sənət əsərində özünün sevgisini və dünya xalqlarının məhəbbətini əks etdirməyə çalışdığını söyləyib. Rəşid Behbudovun əzəmətli heykəlinin 3 metr, üzərində dayandığı pyedestalın 1,5 metr olduğunu söyləyən müəllif deyib ki, bütünlükdə heykəlin uzunluğu 4,5 metrdir" [1].

Təsviri sənətdə Rəşid Behbudov mövzusu hər zaman aktual olmuşdur. əsasən 50-ci illərdə formalaşmış bu mövzu bu gün də rəssam və heykəltəraşlar tərəfindən davam etdirilir. Fərəhli haldır ki, bu işdə gənclər də böyük aktivlik nümayiş etdirirlər. İllər keçəcək, lakin təsviri sənətdə Rəşid Behbudov fenomeninə maraq azalmayacaq, əksinə, daha da artacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bakıda böyük sənətkar Rəşid Behbudovun əzəmətli heykəli ucaldılıb / [Elektron resurs] / URL:
https://azertag.az/xeber/bakida_boyuk_senetkar_resid_behbudovun_ezemetli_heykeli_ucaldilib-965411

2. Rəşid Behbudovun 110 illik yubileyinə həsr olunmuş "Səsin rəngi" sərgisi açılıb / [Elektron resurs] / URL:https://culture.gov.az/az/news/news-detail/resid-behbudovun-110-illik-yubileyine-hesr-olunmus-sesin-rengi-sergisi-acilib/2933

3. "Rəşid Behbudov" - "Bir rəsmin dedikləri" / [Elektron resurs] / URL: https://525.az/news/316397-resid-behbudov--bir-resmin-dedikleri

ŞƏKİLLƏR

Şəkil 1. Nəcəfqulu İsmayılov. Rəşid Behbudovun portreti. Kətan, yağlı boya. 1959-60.

Şəkil 2. Tahir Salahov. Rəşid Behbudovun portreti.
Kağız, pastel. 1978.

Şəkil 3. Ülviyyə Həmzəyeva. “Rəşid Behbudov”.
Kağız, qarışıq texnika. 2000-ci illər.

Şəkil 4. Altay Sadıqzadə. “Bakının mərkəzində”.
Kətan, akril. 2000-ci illər.

Şəkil 5. Elturan Avalov. “Arşın mal alan”.
Kağız, qarışıq texnika. 70-ci illər.

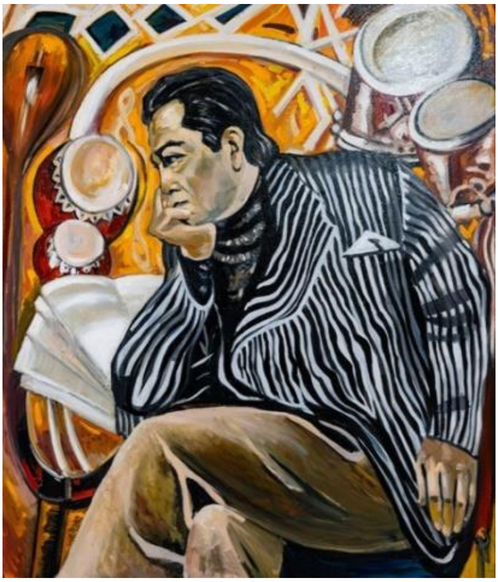

Şəkil 6. Asəf Cəfərov (bərpa - Natiq Səfərov). Rəşid Behbudovun portreti. Kətan, yağlı boya. 1975 (bərpa – 2025).

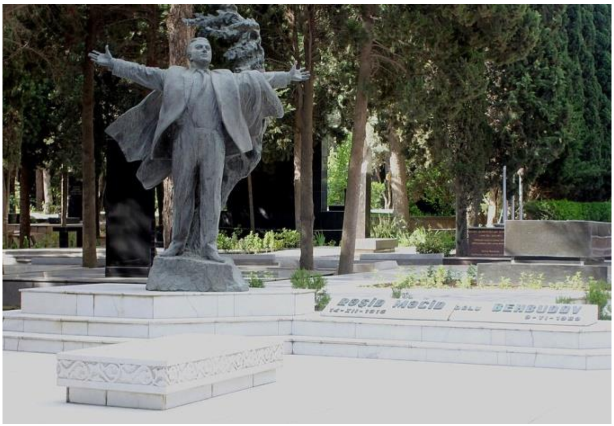

Şəkil 7. Rəşid Behbudovun Bakıda, Fəxri Xiyabanda qəbirüstü heykəli. Heykəltəraş Ömər Eldarov. Tunc, qranit. 2013.

Şəkil 8. Rəşid Behbudovun Bakıda, öz adını daşıyan Mahnı Teatrının qarşısında heykəli. Heykəltəraş Fuad Salayev. Tunc, qranit. 2016.

Sevinj Aliyeva Gachay gizi

RASHID BEHBUDOV`S IMAGE IN FINE ARTS

Summary: This article explores the images of the People's Artist of the USSR and outstanding vocalist Rashid Behbudov created in the visual arts. The author notes that the singer's image has been created in both painting and sculpture. Tahir Salakhov, Najafgulu Ismailov, Elturan Avalov, Ulviya Hamzayeva, Altay Sadigzade, and other artists have depicted Rashid Behbudov in painting and graphic art. Omar Eldarov, Fuad Salayev, and other sculptors have also created monumental, sculptural images of him. Most of his works depict Rashid Behbudov while performing. Interestingly, in some paintings, Rashid Behbudov's image is associated with favorite songs he performed. The talented vocalist also portrays Asker, the character he played in the film “Arshin Mal Alan”, in some of his works.

Key words: fine art, Rashid Behbudov, painting, graphics, sculpture.

Севиндж Алиева Гачай гызы

ОБРАЗ РАШИДА БЕЙБУТОВА В ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

Резюме: В статье рассказывается об образах народного артиста СССР, выдающегося вокалиста Рашида Бейбутова, созданных в изобразительном искусстве. Автор отмечает, что образ певца создавался как в живописи, так и в скульптуре. Таир Салахов, Наджафгулу Исмаилов, Эльтуран Авалов, Ульвия Гамзаева, Алтай Садыгзаде и другие художники отразили образ Рашида Бехбудова в живописи и графике. Омар Эльдаров, Фуад Салаев и другие скульпторы создали его монументальный, пластический образ. В большинстве работ Рашид Бейбутов изображен во время выступления. Интересно, что на некоторых картинах образ Рашида Бейбутова ассоциируется с любимыми песнями, которые он исполнял. Также в некоторых работах талантливый вокалист воплощен в образе Аскера, который он сыграл в фильме «Аршин мал алан».

Ключевые слова: изобразительное искусство, Рашид Бейбутов, живопись, графика, скульптура.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 19.01.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 01.02.2026

UOT 73/76
ORCID: 0009-0002-6214-4432
DOI: 10.52094/UWIY1991

Наргиз Гулиева Новруз гызы
Азербайджанской государственной академии художеств
Докторант
naraazizova@yahoo.com

СЦЕНОГРАФИЯ ВАЛЕРИЯ ДОРРЕРА В БАЛЕТЕ «ТРОПОЮ ГРОМА»: ВИЗУАЛЬНАЯ ДРАМАТУРГИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПРОТЕСТА И ТРАГЕДИИ МЕЖРАСОВОЙ ЛЮБВИ

Резюме: Статья анализирует сценографию Валерия Доррера в балете «Тропою грома» (1958) на музыку Кара Караева, удостоенном Ленинской премии, где творческий метод художника, основанный на лаконизме формы, интенсивности цветовых контрастов и многослойном символизме, создал визуальное воплощение трагедии межрасовой любви в условиях апартеида в Южной Африке.

Автор исследует ключевой образ «Птичьего дома» как метафору гетто и несвободы, анализирует четыре ключевые сцены – монохромный пейзаж угнетения, празднество в гетто, сцену с гитарами как символом культурного сопротивления и интимное па-де-дё в черно-белой эстетике с соединенными руками как символом попытки преодолеть расовый барьер – и демонстрирует, как эволюция визуального языка создает драматургию, где декорация становится языком социального комментария, превращающим балетный спектакль в мощное гуманистическое высказывание о борьбе за свободу и человеческое достоинство.

Ключевые слова: Валерий Доррер, сценография, балет «Тропою грома», визуальная драматургия, минимализм, символизм, цветовой контраст, черно-белая эстетика.

Острым чувством современности проникнута музыка балета Кара Караева «Тропою грома», музыкальная драматургия которого отличается непрерывностью развития, где конкретность танца соединяется с широким симфоническим дыханием, а оформление стало одной из лучших и наиболее знаковых работ Валерия Доррера как художника-постановщика.

Художник театра и кино Валерий Иванович Доррер в 1944–1948 годах работал в декорационных мастерских Театра имени Кирова у М.П. Зандина, создавая декорации, которые отличались аскетичностью решений, интенсивностью цветовых контрастов и скупостью деталей, где характерное для художников 1960-х годов стремление к лаконизму изображения превалировало в его сценографии до начала 1980-х годов [6, s.7].

Премьера балета «Тропою грома» в оформлении Валерия Доррера состоялась 4 января 1958 года в Ленинградском театре оперы и балета имени С.М. Кирова (ныне Мариинский театр), где хореографом-постановщиком выступил Константин Сергеев, а дирижером – Евгений Светланов, и эта работа стала значительным достижением в творчестве Доррера, получив высокую оценку современников и будучи удостоенной в 1967 году Ленинской премии [8].

В сценографии балета Доррер смог передать страстный и сильный голос художника, главной темой творчества которого была борьба за счастье человека, что полностью соответствовало духу произведения, основанного на романе о расовой дискриминации и стремлении к свободе [1, s.57].

Либретто балета создано по мотивам романа «Тропою грома» (1948) южноафриканского писателя Питера Абрахамса, одного из первых чернокожих авторов, получивших международное признание, написанного в период становления системы апартеида в Южной Африке (официально введен в 1948 году) и раскрывающего темы расовой дискриминации, запретной любви между представителями разных рас и борьбы за человеческое достоинство и свободу в условиях, где между белыми, цветными (происходившими от смешанных союзов) и черными жителями существовали непреодолимые преграды [7].

Балет «Тропою грома» рассказывает трагическую историю любви между молодым учителем из цветного населения Ленни Свартцем и белой девушкой Сари (в балете – Вероникой) в условиях расовой сегрегации в Южной Африке, где их запретное чувство сталкивается с жестокой системой апартеида, приводя к гибели героя, но оставляя надежду на продолжение борьбы за свободу и человеческое достоинство [7].

Сценография Валерия Доррера в балете «Тропою грома» отличалась характерным для художника стремлением к лаконизму изображения и аскетичности решений, где он избегал излишества деталей, фокусируясь на создании обобщенного выразительного образа и используя интенсивные

цветовые контрасты для подчеркивания драматизма и трагизма произведения, при этом декорации и костюмы отражали трагический сюжет через яркие запоминающиеся образы, среди которых выделялся фасад «Птичьего дома» с балконами, напоминающими гнезда, мотив которого повторялся в костюмах горожан, создавая единое художественное целое и подчеркивая атмосферу места действия, где цветовое решение становилось важнейшим элементом создания эмоциональной атмосферы спектакля.

Творческий метод Валерия Доррера основывался на синтезе с хореографией, где декорация выступала партнером танца, создавая пространство для движения и визуальную поддержку хореографии, на архитектурном подходе с построением сценического пространства через работу с объемами и планами при конструктивности решений, на живописности, где цвет становился драматургическим элементом наряду со световой партитурой, фактурами и текстурами, а также на символизме, проявляющемся в обобщенных образах, метафоричности и многослойности прочтения [5, s. 36].

Трагический настрой сценографии отражал сюжет балета через темы расовой дискриминации в Южной Африке, борьбы за свободу и достоинство, трагедии личности в условиях апартеида и социального протеста, что визуально воплощалось в мрачной давящей атмосфере, контрасте между угнетателями и угнетенными, символах несвободы в виде решеток и ограждений, а также образах надежды и сопротивления [3].

Декорации спектакля отражали характерные для Доррера лаконичные обобщенные формы и интенсивные цветовые решения, где оформление включало контрастные картины ночного Кейптауна с цветной рекламой и выжженные солнцем пейзажи африканской равнины под огромным небом, что создавало яркий и драматичный образ, воплощающий географию и атмосферу южноафриканского конфликта.

Образность и символизм сценографии концентрировались вокруг ключевого образа «Птичьего дома» – фасада с балконами-гнездами, служившего метафорой гетто и резервации, символом скученности и несвободы с горькой иронией о том, что птицы свободны, а люди заключены в клетки, при этом художественное решение предполагало повторение этого мотива в архитектуре декораций и его отражение в костюмах горожан, создавая единый визуальный код и связь пространства с персонажами, что производило эффект целостности художественного мира, узнаваемости

места действия, усиления символического подтекста и создания визуальной метафоры социального устройства, где архитектура становилась не просто фоном, а активным участником драматургического действия.

Сцена празднества в гетто, где жители празднуют и танцуют, встречая главного героя Ленни, возвратившегося с учебы и получившего диплом бакалавра, символизирует надежду на изменения и демонстрирует, что несмотря на угнетение, они сохраняют культуру и жизненную силу, воплощая контраст между внешней бедностью и внутренним богатством духа, что становится ключевым моментом в драматургии балета, показывающим несломленность человеческого духа.

Сценографическое решение строилось на темном нейтральном фоне, возможно, со стилизованными элементами гетто, с акцентом на фигурах, а не на декорациях, ярком контрастном освещении, выделяющем солистов на переднем плане и создающем глубину через свет, в открытом просторном пространстве, дающем возможность для массовых сцен и динамики движения, что позволяло хореографии развернуться в полную силу и передать энергию празднования.

Контрастные костюмы центральных фигур с геометрическими узорами символизировали индивидуальность каждого персонажа, разнообразие внутри угнетенного сообщества, яркость духа, несмотря на внешнюю бедность, культурную идентичность через африканские мотивы, корни, художественность и сопротивление через культуру, визуально привлекая внимание к солистам, создавая визуальный ритм, графическую выразительность, динамику и контраст с монохромными сценами угнетения, что подчеркивало способность сохранять красоту и достоинство в условиях дискриминации.

Сценическое решение одной из сцен, которую условно можно назвать пейзажем угнетения, основывалось на минималистичной декорации с практически пустым сценическим пространством, отсутствием детализированных декораций и акцентом на силуэтах и формах в монохромной цветовой гамме сине-серых тонов, где ключевыми элементами декорации выступали стилизованное мертвое дерево с голыми ветвями слева, холмистый ландшафт с одиноким деревом на горизонте в центре заднего плана и архитектурный элемент справа, возможно, часть здания или стены, создающие композицию угнетения и безнадежности.

Мертвое дерево слева выступало символом смерти, безнадежности, выжженной земли апартеида, отсутствия жизни и роста, метафорой угнетенного общества, визуально создавая мрачную атмосферу, усиливая трагический настрой и обеспечивая композиционный баланс сцены, в то время как одинокое дерево на горизонте, контрастируя с мертвым деревом на переднем плане, символизировало надежду, далекую свободу, недостижимую цель и природу как свидетеля человеческой трагедии, визуально создавая глубину пространства, выступая фокусной точкой на горизонте и символом отдаленной мечты.

Холмистый ландшафт, представляющий южноафриканскую саванну, символизировал пустынность, изоляцию, границу между мирами гетто и

«белого» мира, путь «тропы грома», визуально создавая ощущение бескрайности и одиночества, подчеркивая малость человека перед системой и обозначая место конфликта и трагедии, а архитектурный элемент справа, возможно, часть «Птичьего дома» с балконами-гнездами, символизировал угнетающую цивилизацию, границу, стену, барьер и элемент городской среды гетто, визуально создавая композиционное обрамление, ощущение замкнутости и контраст с природными элементами.

Костюмы персонажей несли символическую нагрузку, где центральная фигура в полосатом костюме воплощала маркировку, клеймо, ассоциировалась с тюремной одеждой и символизировала лишение свободы с визуальным выделением жертвы, правая фигура в белом костюме, где белый цвет означал власть и доминирование, контрастировала с «маркированным» персонажем, символизируя угнетателя и расиста с иронией чистоты при моральной нечистоте, а левые фигуры в темных костюмах, сливаясь с мрачной атмосферой, символизировали угнетенный народ и анонимность страдания.

Сценографическое решение третьей сцены строилось на минималистичной, но выразительной декорации с драпировками на заднем плане в бирюзовых тонах, архитектурным элементом справа, акцентом на фигурах и реквизите, где цветовые пятна создавали атмосферу, ярком контрастном освещении, выделяющем центральную фигуру, создающем глубину и подчеркивающем цвета костюмов и гитар, в открытом просторном пространстве с возможностью для массовых сцен, диагональным построением и многоплановой композицией, что позволяло создать визуально насыщенную и символически многослойную сцену.

Контраст с предыдущими сценами демонстрировал эволюцию визуального языка от первой монохромной сцены с символизмом, абстракцией, трагизмом, угнетением и минимализмом через вторую яркую сцену без реквизита с реализмом, конкретностью, жизненной энергией и празднованием к третьей сцене с гитарами, воплощающей символизм через реквизит, культуру как сопротивление, синтез реализма и метафоры и визуальную насыщенность, что создавало драматургическую арку от отчаяния через надежду к активному сопротивлению.

Функция этой сцены состояла в демонстрации культуры как сопротивления через гитары, как символ культурной идентичности, музыку как форму протеста и искусство как «оружие», в создании контраста миров через противопоставление центральной фигуры в белом и цветных костюмов как «белого» и «цветного» миров, недостижимой мечты и реальности, в воплощении визуальной метафоры, где гитары становились визуальным языком, цвет – символом, а композиция – драматургией, и в эмоциональном воздействии через яркость и энергию, контрастирующие с трагизмом сюжета и утверждающие красоту несмотря на угнетение, что делало эту сцену кульминационным моментом в утверждении человеческого достоинства через искусство.

Интимная лирическая сцена из балета «Тропою грома» – па-де-дё между темнокожим танцовщиком и белой балериной – представляет собой визуальное воплощение центрального конфликта балета: межрасовой любви в условиях сегрегации, выполненная в черно-белой эстетике, что усиливает символизм и драматизм сцены, где в контексте балета эта сцена представляла собой центральный конфликт любви Ленни и Вероники, межрасовые отношения в условиях сегрегации, невозможность быть вместе и трагедию, приводящую к смерти Ленни, и социальный комментарий с

критикой расизма, утверждением равенства, красотой любви вопреки барьерам и трагедией предрассудков.

Возможная драматургическая функция включала сцену любви с признанием в чувствах, моментом близости, радостью соединения и красотой любви, сцену мечты, где Ленни мечтает о Веронике, воплощая невозможную любовь, идеализацию и недостижимую мечту, сцену прощания с последней встречей, осознанием невозможности быть вместе, трагедией разлуки и болью расставания, сцену протеста с утверждением права на любовь, вызовом обществу, равенством в чувствах и сопротивлением через любовь, и символическую сцену как визуализацию конфликта, метафору расового разделения, красоту и трагедию контраста и невозможность соединения миров, что делало эту сцену эмоциональным и драматургическим центром всего балета.

Композиция и пространство строились на минималистичной сценографии с простым серым занавесом на заднем плане, деревянным полом сцены, полным отсутствием декораций и акцентом на фигурах танцовщиков, центральной композиции с двумя танцовщиками в центре кадра, симметричным, но динамичным расположением, соединенными руками как центральной точкой и открытым пространством вокруг, мягком равномерном освещении, подчеркивающем контраст кожи, создающем

объем и глубину в классической театральной манере, что позволяло сфокусировать все внимание на взаимодействии персонажей и символике их соединения.

Темнокожий танцовщик Ленни, главный герой балета, образованный молодой человек из гетто, стремящийся к свободе, любви и равенству, трагический герой, воплощающий контраст между «цветным» происхождением и стремлением к «белому» миру, представлен в черно-белой рубашке с геометрическим узором из квадратов и полос, черных облегающих трико, с контрастным графическим дизайном, в открытой экспрессивной позе с рукой, вытянутой к партнерше, головой, откинутой назад, выражающей экстаз, радость или страдание, в классической балетной позиции с элементами характерного танца, что визуально воплощало его положение между двумя мирами и стремление преодолеть расовые барьеры через любовь и искусство.

Белая балерина Вероника, возлюбленная Ленни, символ недостижимой мечты, представительница «белого» мира, воплощающая чистоту, невинность и классический балет как символ «высокой» культуры, трагическая любовь, представлена в классическом белом романтическом платье из легкой воздушной ткани (шифон, тюль) с короткими рукавами, романтической пачкой средней длины, белых пуантах, с волосами, собранными в классический балетный пучок, в классической балетной позиции с рукой, вытянутой к партнеру, головой, откинутой назад, взглядом вверх, на пуантах (en pointe), воплощая легкость, воздушность, грацию и элегантность, что создавало визуальный и символический контраст с образом Ленни и подчеркивало пропасть между их мирами.

Соединение рук как ключевой символ выполняло визуальную функцию центральной точки композиции, фокуса внимания зрителя, точки пересечения двух миров и геометрического центра кадра, контраста темной и светлой кожи как визуального воплощения расового контраста и символа попытки соединения, хореографической связи классического па-де-дё, партнерства, поддержки, взаимодействия и диалога, и несло символическое значение попытки соединения «цветного» и «белого» миров, любви вопреки барьерам, стремления к единству и преодоления разделения, хрупкости связи, где только руки соединены, а тела разделены пространством, невозможности полного слияния и трагизма невозможности быть вместе, равенства в танце, где в искусстве нет расовых барьеров, танец выступает

универсальным языком, проявляется красота соединения и гармония в движении, контраста и притяжения, где противоположности притягиваются, проявляется визуальная красота контраста, эстетика различия и трагедия невозможности соединения, что делало этот жест центральным визуальным и смысловым элементом всей сцены.

Контраст костюмов проявлялся через черно-белый геометрический узор Ленни, воплощающий смешение черного и белого на одном костюме как символ его положения «между мирами», образованного человека из гетто, пытающегося соединить два мира в себе, возможно, с африканскими мотивами в узоре, костюм для характерного танца с элементами народного и современного танца, босыми ногами, свободой, экспрессией и «низкой» культурой в глазах общества, и чистый белый цвет платья Вероники, классический балетный стиль, символ «белого» мира, чистоты, невинности, недостижимой мечты, традиции и устоявшегося порядка, классический балетный костюм романтической традиции с пуантами, академизмом, строгостью и «высокой» культурой, что визуально воплощало не только расовое, но и социальное, культурное разделение между персонажами.

Черно-белая эстетика выполняла функцию усиления символизма через буквальное воплощение «черного» и «белого», контраст как визуальную метафору, отсутствие полутонов в переносном смысле и четкость противопоставления, классической эстетики как отсылку к классической фотографии балета, вневременность, художественность и документальность, акцента на форме и линиях без отвлечения на цвет, чистоту балетных линий, геометрию тел и скульптурность, и драматизма через контрастность, эмоциональную силу, трагизм и серьезность темы, что превращало визуальное решение в философское высказывание о природе расового конфликта и невозможности преодоления социальных барьеров.

Сценография Валерия Доррера в балете «Тропою грома» представляет собой выдающийся пример того, как минималистичная эстетика, интенсивные цветовые контрасты и глубокий символизм могут создать мощное визуальное воплощение социальной трагедии и борьбы за человеческое достоинство, где творческий метод художника, основанный на лаконизме формы, архитектурном подходе к пространству и многослойной символике, позволил создать художественный мир, в котором каждый элемент – от образа «Птичьего дома» как метафоры гетто до геометрических узоров на костюмах – несет глубокую смысловую нагрузку, воплощая

центральный конфликт балета: трагедию межрасовой любви в условиях апартеида [4].

Эволюция визуального языка от монохромных сцен угнетения с мертвым деревом и холмистым ландшафтом как символами безнадежности и изоляции через яркие сцены культурного сопротивления с контрастными костюмами и геометрическими узорами, воплощающими яркость духа и культурную идентичность, к сцене с гитарами как символом искусства как «оружия» и, наконец, к интимным черно-белым сценам па-де-дё с соединенными руками как попыткой преодолеть расовый барьер, демонстрирует мастерство Доррера в создании визуальной драматургии, где декорация становится полноценным партнером хореографии, а цвет и форма – языком социального комментария, превращающим балетный спектакль в мощное политическое и гуманистическое высказывание.

Работа над балетом «Тропою грома», удостоенная Ленинской премии в 1967 году, остается одним из значительных достижений советской сценографии, демонстрируя актуальность и художественную силу, которые сохраняются спустя десятилетия и служат источником вдохновения для современных интерпретаций, включая адаптацию в гиперреалистичную 3D-анимацию, где принципы Доррера – синтез декорации с движением, архитектурный подход к пространству, драматургическое использование цвета и многослойный символизм – могут быть переосмыслены в новой технологической среде, сохраняя при этом глубину социального комментария и эмоциональную силу оригинального произведения, что подтверждает непреходящую ценность творческого наследия Валерия Доррера как художника, чье искусство говорило о борьбе за свободу и человеческое достоинство языком визуальной метафоры, понятным и актуальным в любую эпоху.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бонч-Осмоловская Е. Балеты Кара Караева "Семь красавиц" и "Тропою грома" / Е. Бонч-Осмоловская – Москва: Советский композитор – 1961– 89 с.
2. Ваганова И. «Я счастлив работать с вами…» (К истории постановки балета «Тропою грома» в Кировском театре) // – Санкт-Петербург – Вестник Академии русского балета им. А.Я. Вагановой – 2011 – № 1.
3. Гаджибеков С. "Тропою грома" // – Москва – Правда –1961, № 79.

4. Илупина А. Современность на балетной сцене // – Москва – Советская Россия – 1959, № 212.
5. Левитин Г. Валерий Доррер / Г.Левитин – Москва – 1977.
6. Серикова И. "Тропою грома" // Ленинградская правда —1958.—№ 27
7. https://www.belcanto.ru/ballet_thunder.html
8. https://theatre-museum.ru/persons/2534417

Nərgiz Novruz qızı Quliyeva

VALERİ DORRERİN "İLDIRIMLI YOLLARLA" BALETİNİN SƏHNƏ DİZAYNI: SOSİAL ETİRAZIN VİZUAL DRAMATURGİYASI VƏ İRQLƏRARASI MƏHƏBBƏTİN FACİƏSİ

Xülasə: Bu məqalədə Valeri Dorrerin musiqisi Qara Qarayevin hazırladığı Lenin mükafatına layiq görülmüş "İldırımın yolu" (1958) baletinin quruluşu təhlil edilir. Rəssamın lakonik forma, gərgin rəng kontrastları və çoxqatlı simvolizmə əsaslanan yaradıcılıq metodu Cənubi Afrikada aparteid dövründə irqlərarası məhəbbət faciəsinin əyani təcəssümünü yaratmışdır.

Müəllif "Quş evi"nin əsas obrazını getto və azadlığın olmaması üçün metafora kimi araşdırır, dörd əsas səhnəni təhlil edir: monoxrom zülm mənzərəsi, getto şənliyi, mədəni müqavimətin simvolu kimi gitaralarla səhnə və əllərini bir-birinə bağlayan ağ-qara rəngdə intim pas de deux. vizual dilin təkamülü dramaturgiya yaradır ki, burada səhnə sosial şərh dilinə çevrilir, balet tamaşasını azadlıq və insan ləyaqəti uğrunda mübarizə haqqında güclü humanist ifadəyə çevirir.

Açar sözlər: Valeri Dorrer, səhnə tərtibatı, "Şimşək yolu" baleti, vizual dramaturgiya, minimalizm, simvolizm, rəng kontrastı, ağ-qara estetika.

Nargız Novruz gizi Gulıyeva

VALERY DORRER`S SCENOGRAPHY IN THE BALLET 'THE PATH OF THUNDER': VISUAL DRAMATURGY OF SOCIAL PROTEST AND INTERRACIAL LOVE TRAGEDY

Summary: This article analyzes Valery Dorrer's set design for the Lenin Prize-winning ballet "The Path of Thunder" (1958), set to music by Gara Garayev. The artist's creative method, based on a laconic form, intense color

contrasts, and multilayered symbolism, created a visual embodiment of the tragedy of interracial love under apartheid in South Africa.

The author explores the key image of “The Bird House” as a metaphor for the ghetto and lack of freedom, analyzing four key scenes—a monochrome landscape of oppression, a ghetto celebration, a scene with guitars as a symbol of cultural resistance, and an intimate pas de deux in black and white with clasped hands as a symbol of an attempt to overcome the racial barrier—and demonstrates how the evolution of visual language creates dramaturgy, where the set becomes a language of social commentary, transforming the ballet performance into a powerful humanistic statement about the struggle for freedom and human dignity.

Key words: Valery Dorrer, set design, ballet “The Path of Thunder”, visual dramaturgy, minimalism, symbolism, color contrast, black-and-white aesthetics.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.01.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.01.2026

UOT 075
ORCID: 0009-0001-0317-2743
DOI: 10.52094/YALC1424

Fidan Eldarova Azər qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Müəllim
eldarovafidan@gmail.com

RƏNGKARLIQ ƏSƏRLƏRİNDƏ MEMARLIQ ELEMENTLƏRİNİN BƏDİİ HƏLLİ

Xülasə: Bu məqalədə rəngkarlıq əsərlərində təsvir olunan memarlıq elementlərinin bədii həlli, dövrlərə görə fərqli və oxşar tərəfləri, həmçinin rəssamların yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq elementlərin simvolik mənası araşdırılır. İntibah dövründən klassizmə, həmçinin rus və Azərbaycan incəsənətində rəssamların tablolarında təsvir edilən memarlıq elementlərinin bədii həllinə nəzər salınıb. Hər bir əsər sənətşünas təhlilinə əsaslanaraq qeyd edilib.

Açar sözlər: rəngkarlıq, memarlıq, element, struktur, dövr, təhlil.

Giriş: Rəngkarlıq sənətində diqqət daha çox insan obrazı üzərində cəmlənsə də, bununla yanaşı müxtəlif memarlıq elementlərinə də xüsusi yer verilir. Rəsm əsərləri üzərində təsvir olunan bu memarlıq elemetləri tablonun sadəcə məkan fonunu oynamır, həmçinin onun ideyası, kompozisiyasını və emosional strukturunu təyin edir. Memarlıq abidələri, sütunlar, tağlar, küçələr, meydanlar, interyerlər, məscidlər, karvansaraylar, qalalar və yaxud şəhər mənzərəsində əks olunan müxtəlif tikililər fərqli dövrlərə aid bədii funksiyalar daşıyır. Bu elementlər bəzən riyazi nizamı ifadə edir, bəzən də dövrün tarixi, məişəti və mədəniyyəti barədə məlumat verir. Bir çox hallarda isə memarlıq motivləri əsərin əsas məna yükünün daşıyıcısı rolunda çıxış edir. Təsvir olunan belə tabloların hər birində səssiz memarlıq abidələrinin yaratdığı təəssürat bir çox hallarda insan fiqurlarının önünə keçir. Rəngkarlıqda memarlıq obrazı həm real, həm də simvolik məna daşıyıcısı hesab olunur. Bu elementlər vasitəsi ilə rəssamlar dövrün sosial mühitini, fəlsəfi düşüncəsini və insanın məkanla münasibətini də ifadə edir. Rəngkarlıq sənətinin intibah dövründən başlayaraq

yüksək inkişafa doğru irəlilədiyini nəzərə alsaq, hər bir dövrdə təsvir edilən əsərlərin fərqlərini də qeyd etmək mümkündür.

Əsas hissə: XV əsrdən başlayaraq monumental əsərlər yaradan rəssamlar artıq çoxsujetli kompozisiyalar təsvir etməyə başladılar. Bu illər ərzində, yəni intibah dövründə təsviri sənətdə memarlıq elmi və riyazi əsaslarla işlənməyə başladı. Yüksək intibahda perspektiv sisteminin inkişaf etməsi memarlıq elementlərinin daha dəqiq işlənməsi və kompozisiyanın əsas qurucu strukturuna çevrilməsinə də əsas zəmin yaratdı.

Memarlıq elementlərinin monumental təsvir edildiyi rəngkarlıq işlərindən biri yüksək intibah rəssamı Rafael Santiyə (1483-1520) məxsudur. Onun "Afina məktəbi" tablosu memarlıq motivinin vurğulandığı ən mükəmmək rəsm əsəri hesab olunur. "Afin məktəbi" tablosu XVI əsrin əvvəllərində (1509-1511) yaradılıb. Əsər antik yunan fəsəfəsinə həsr olunub. Bu dövr Avropa ölkələrində humanism ideyaları ön plana çıxdığı üçün antik mədəniyyətə maraq da yenidən dirçəlmişdir. Fırça ustaları insanı kainatın mərkəzi kimi təqdim edirdilər. Bu əsər Vatikan sarayında divar rəsmi kimi sifariş edilərək Papa II Yuliusun kitabxanasını bəzəmək məqsədi daşıyırdı.

Əsərin təsvir xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq görərik ki, mərkəzdə Platon və Aristotel başda olmaqla müxtəlif filosoflar və elm insanları göstərilib. Tablonun əsas ideyası və məqsədi isə insan düşüncəsinin ön plana çəkilərək ziyalı xadimlərin bilik harmoniyasını göstərmək idi.

"Afina məktəbi" tablosunun əsas daşıyıcı struktur elementi məhz abidənin yüksək peşəkarlıqla göstərilməsidir. Dahi rəssam bu yaradıcılıq nümunəsində antik Roma memarlığına müraciət edərək idealizə olunmuş formalarla klassik məkan yaratmağa çalışmışdır.

“Afina məktəbi” (1509-1511), freska, Vatikan, Apostol sarayı

Rafael Santi tablosundakı tikilini məktəb kimi deyil, reallıqdan kənar ideya məkanı kimi göstərmişdir. Yəni əsas fəlsəfi mənası elm, fəlsəfə, incəsənət və dövrün tələblərini göstərməkdən ibarət idi. Freskada təsvir edilən məktəbin divarlarındakı heykəllər, naxışların incəliyi, rəng tonlarının düzgün seçilməsi əsərin mükəmməlliyindən xəbər verir desək, heç də yanılmarıq.

Heykəllərin tabloda incəliklə və ustalıqla işlənilməsi sanki həm məktəbin, həm də dövrün səssiz izləyicisi olduğunu tamaşaçılara sübut edən əsas amildir.

İntibah dövründən sonra yaranan, öz möhtəşəmliyi və fərqli üslub xüsusiyyətləri ilə seçilən barokko dövrünə nəzər saldıqda isə burada memarlıq elementlərini statik qruluş kimi deyil, əsərin məzmununu ifadə edən səhnə kimi göstərildiyini görmək mümkündür. Dövrün əsas xüsusiyyəti olan teatrallıq, işıq və kölgə kontrastlarının fərqli istifadəsi rəngkarlıq əsərlərində təsvir edilən memarlıq elementlərində də özünü göstərir.

“Apostol Matveyin çağırışı” (1599-1600), kətan, yağlıboya, 340x322 cm

Bu dövrün əsərləri sırasında memarlıq elementlərinin təsvir olunduğu rəngkarlıq nümunələrdən biri Meriçi de Karavacconun (1571-1610) “Apostol Matveyin çağırışı” (1599-1600) əsəridir. Bu əsərdə əsas mərkəzdə memarlıq elementi kimi təsvir edilən pəncərə müqəddəslərin əyləşdiyi otağı ön plana çıxaran yeganə elementdir deyə bilərik. Dövrün əsas xüsusiyyətinə görə əsərlər daha çox tünd rənglərlə və teatral təsvir edildiyi üçün, bu rəsm əsərində də

memarlıq elementi ön planda deyil fonu tamamlayan bir obyekt kimi göstərilib. Karavacconun rəngkarlıq sənətinə gətirdiyi yeni işıq və kölgə texnikası – kyaroskuro "Apostol Matveyin çağırışı" tablosunda da yüksək məharətlə istifadə edilib. Dini mövzulu tabloda hadisənin gündəlik interyer mühitində baş verdiyi ön plandadır. Memarlıq elementləri kimi göstərilən masa, divarlar və stullar kompozisiyanı bölərək pəncərədən daxil olan işıqla birgə əsəri tamamlayır.

Barokko dövrünün teatrallığından və hərəkətliliyindən sonra yaranan impressionism cərəyanında isə adından da göründüyü kimi, əsərlərdə təsvir edilən memarlıq elementləri sabit formanı deyil, işıq, kölgə və rənglərlə birgə maraqlı təəsüratı ön plana çıxarır. İmpressionizm cərəyanının məşhur nümayəndələrindən olan Kamil Pissaronun (1830-1903) "Monmartr bulvarı" (1897) silsilə tablolarına nəzər salsaq görərik ki, bu əsərlər Parisin gündəlik həyatını və şəhərin dinamikasını göstərir. Günün müxtəlif saatlarında yaradılan bu rəngkarlıq işlərinin hər birində memarlıq elementləri fərqli mənalara malikliyi ilə seçilir. Məsələn, "Monmartr bulvarı" əsərində memarlıq ön planda göstərilib. Binaların damlarının əlvan rənglərlə işlənməsi, çoxsaylı müxtəlif tikiliklərdən istifadə edilməsi tablonu izləyənlər üçün o dövrün memarlıq xüsusiyyətlərindən xəbər verir. 1897-ci ilə aid olan bu tablodakı binaların hər biri klassizm üslubunda inşa olunub. Binalar küçə boyunca ritmik formada düzülüb, Əsərin perspektivası isə elə qurulub ki, binaların düzülüşündən şəhərin böyüklüyü və sonsuzluğu ön plana çıxır.

"Monmartr bulvarı" (1897), kətan, yağlı boya, 64x61 sm

1880-ci ildən sonra impressionizmdən sonrakı mərhələdə, yəni post-impressionizmdə artıq memarlıq elementləri emosional məkanı vurğulayan amil kimi göstərilirdi. Dövrün ən məşhur rəssamı Vinsent Van Qoqun (1853-1890) "Arlda gecə kafesi" əsərinə nəzər salaq. Əsərdə kafe binası kompozisiyanın mərkəzi hissəsində yerləşdirilib. Həmçinin perspektivanın dərinliyi də məkanın genişliyini göstərən amillərdəndir. Tablonun canlı rənglərlə təsvir edilərək işıqlandırmadan istifadə edilməsi isə memarlığın emosionallığını artırır. Van Qoqun "Arlda gecə kafesi" əsəri ilə yüksək intibah dövrünün dahi rəssamı Leonardo da Vinçinin "Sonuncu şam yeməyi" tablosunun bənzədiyini də görə bilərik. Çünki həm Leonardo da Vinçi, həm də Vinsent Van Qoq tablolarının hər ikisində mərkəzi hissədə İsa və on iki həvarisinin təsvirinə yer verib. Memarlıq həlli baxımından da onların birgə məkanda söhbət edərkən göstərilməsi əsərlərin bənzərliyini artıran əsas məqamlardandır deyə bilərik. Lakin fərqli tərəflərinə nəzər salsaq görərik ki, Vinsent Van Qoq real məkanı təsvir etməsinə baxmayaraq, Leonardo da Vinçi dini sujetləri ön plana çəkərək məkanı fon olaraq istifadə etmişdi.

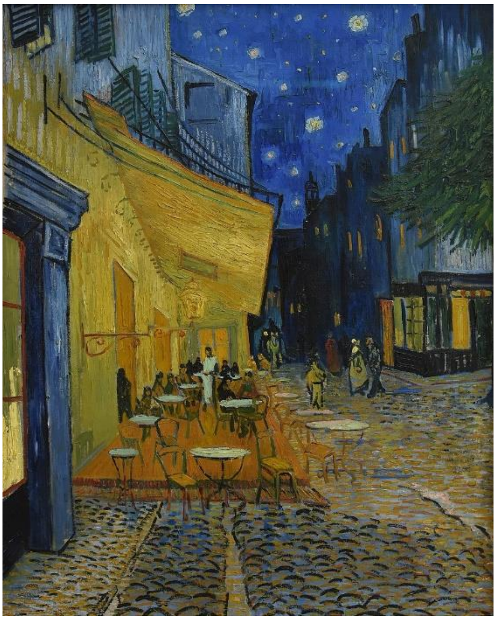

"Arlda gecə kafesi" (1888), kətan, yağlı boya, 81x65 sm

Rus təsviri sənətində də rəssamların yaradıcılıqğında memarlıq motivlərinə geniş yer verilib. Mövzu dərinliyi, texnika müxtəlifliyi və rəng kontrastlarına görə rus rəssamlarının əsərlərində göstərilən memarlıq elementləri məkanın əsas elementinə çevrilir. İsaak Levitan, Vasili Surikov, Andrey Rublyov və bu kimi digər rəssamların əsərlərinə nəzər salsaq görərik ki, onların rəngkarlıq işlərində memarlıq milli ruhun, tarixin daşıcıyısı rolunu oynayır.

“Əbədi sülh üzərindən” (1894), kətan, yağlı boya, 150x206 sm

Məsələn, İsaak Levitanın (1860-1900) “Əbədi sülh üzərindən” (1894) əsərində memarlıq nümunəsi olan provaslav kilsəsi tablonun mərkəzində göstərilib. Bu onu sübut edir ki, memarlıq landşaftla vəhdət təşkil edir, kilsə və monastrlar əsas motiv kimi çıxış edir.

Digər bir nümunə olaraq Vasili Surikovun (1848-1916) 1881-ci ildə çəkdiyi “Atıcıların edam səhəri” əsərinə baxaq. Tarixi mövzuya həsr olunan rəngkarlıq işində mərkəzi hissədə məhkum olunmuşlar təsvir edilsə də, arxa fonda Kreml divarlarının və “Müqəddəs Vasili” kilsəsinin göstərilməsi tarixin və dövlət gücünün simvolu kimi verilib. Əsərə diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, insanlarla memarlıq arasında güclü kontrast yaradılıb.

“Atıcıların edam səhəri” (1881), kətan, yağlı boya, 218x379 sm

Azərbaycan təsviri sənətindən danışdıqda isə, memarlığın qədim köklərə malik olduğunu və rəngkarlıq əsərlərində onların təsvir edilməsinin birbaşa tarixin göstəricisi olduğunu demək mümkündür. Qala şəhərləri, məscidlər, karvansaraylar, saray kompleksləri rəngkarlıq sənətinin yaranması və inkişafı üçün əsas zəmin rolunu oynayıb. Xüsusilə qədim İçərişəhərin görüntüsü

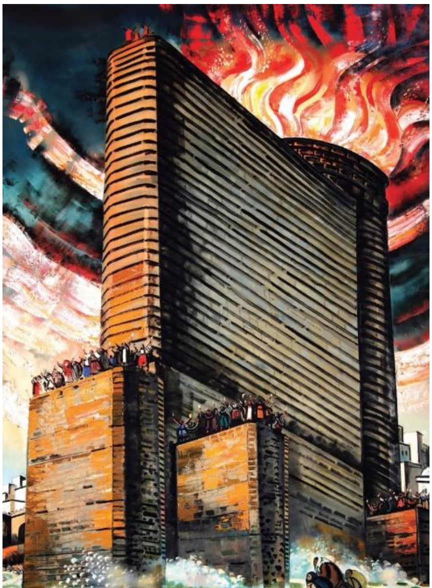

Tahir Salahovun “Odlar Yurdu”, kətan, yağlı boya, 225×580 sm

Azərbaycan rəngkarlığında ən çox işlənən mövzular sırasında yer alır. Bu gün də həmin tablolara nəzər saldıqda tarixin ruhunu hiss etmək mümkündür.

Azərbaycan rəngkarlığında bir çox rəssamların yaradıcılığında memarlıq motivlərinə rast gələ bilərik. Azərbaycan rəssamlıq məktəbinin ən görkəmli nümayəndələri Səttar Bəhlulzadə (1909-1974), Maral Rəhmanzadə (1916-2008), Tahir Salahov (1928-2021), Mikayıl Abdullayev (1921-2002) və Tofiq Cavadov (1925-1963) yaradıcılığında memarlıq motivlərinə geniş yer verilərək, milli ruh və tarix qorunub saxlanılmışdır. Beləliklə, Səttar Bəhlulzadənin "Bakının qədim mənzərəsi", Maral Rəhmanzadənin "Bakı silsiləsi" və "Neft daşları", Mikayıl Abdullayevin "Bakı mənzərəsi", "İçərişəhər" və "Şəhər günortası", Tahir Salahovun "Odlar Yurdu" triptixi, "Nardaran kəndi", Tofiq Cavadovun isə "Bakı küçələri" və "Köhnə şəhər" tabloları buna misaldır. Bu əsərlərin hər birində memarlığın təsvir edilməsi milli ruhun göstəricisi olmaqla yanaşı, dövrün şəhər mədəniyyətini, tarixini sübut edir. Tahir Salahov tablolarının real təsviri və canlı rənglərdən istifadəsi isə tarixi ruhun ən mühüm göstəricisi kimi çıxış edir.

Nəticə: Bütün dövrlərə nəzər saldıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, memarlıq incəsənətin ən gözəl sahələrindən biridir və rəngkarlıq əsərlərində təsvir edilməsi də bütün incəsənət sahələrinin vəhdət təşkil etməsini göstərir. Qərbi Avropa rəngkarlığında memarlıq elementlərinin təsviri daha çox rəssamın düşüncəsi, ideyası və dövrün tələbi ilə bağlı olmuşdusa, rus təsviri sənətində isə tarixin və milli ruhun ifadəsi kimi göstərilib. Azərbaycan rəngkarlığında isə memarlıq motivlərinin çoxluq təşkil etməsi hələ də yaşayan tarixin, mədəni kimliyin və tarixi inkişaf yolunun gösticisi kimi çıxış edir. Hər bir rəngkarlıq əsərində memarlıq səssiz, lakin danışan obraz və ya tarix kimi çıxış edir. Tablonun estetikliyini artırmaqla yanaşı, milli kimliyi, dövrün xüsusiyyətlərini və şəhər mədəniyyətini də izləyicilərə təqdim edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Tanımadığımız Tahir Salahov. *www.kaspi.az. 25 mart 2015 tarixində* orijinalından *arxivləşdirilib*. İstifadə tarixi: 7 dekabr 2015.
2. Tahir Salahov: Biblioqrafiya (PDF). Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası. 2013. 320. ISBN 978-9952-460-30-8. 30 mart 2022 tarixində arxivləşdirilib (PDF). İstifadə tarixi: 10 fevral 2018.
3. The Most Famous Paintings of the World, 17
4. The complete paintings of Caravaggio, 42
5. Суриков Василий (1848-1916) Утро стрелецкой казни 1881

6. Исаак Ильич Левитан – Лучшие картины, пейзажи – “У омута”, 1892. *isaak-levitan.ru*. Archived *from the original on 9 April 2012*. Retrieved 31 August 2019.

7. *Государственная Третьяковская галерея -каталог собрания. Vol. 4: Живопись второй половины XIX века, book 1,* А-*М. Moscow: Красная площадь. 2001. pp.* 360–*361.* ISBN 5-900743-56-X

Fidan Azar gizi Eldarova

ARTISTIC SOLUTION OF ARCHITECTURAL ELEMENTS IN PAINTINGS

Summary: This article examines the artistic solution of architectural elements depicted in paintings, their differences and similarities according to periods, as well as the symbolic meaning of the elements in accordance with the creative characteristics of the artists. The artistic solution of architectural elements depicted in paintings by artists from the Renaissance to classicism, as well as in Russian and Azerbaijani art, is examined. Each work is noted based on an art critic's analysis.

Key words: painting, architecture, element, structure, period, analysis.

Фидан Азер гызы Эльдарова

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ АРХИТЕКТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В ЖИВОПИСИ

Резюме: В данной статье рассматривается художественное решение архитектурных элементов, изображенных в живописи, их различия и сходства в зависимости от периодов, а также символическое значение элементов в соответствии с творческими особенностями художников. Анализируется художественное решение архитектурных элементов, изображенных в живописи художников от эпохи Возрождения до классицизма, а также в русском и азербайджанском искусстве. Каждая работа отмечена на основе анализа искусствоведа.

Ключевые слова: живопись, архитектура, элемент, структура, период, анализ

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 21.04.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30.04.2026

KİNO -TELEVİZİYA VƏ DİGƏR EKRAN SƏNƏTLƏRİ

UOT 811.111:659.2
ORCID: 0009-0005-3975-3645
DOI: 10.52094/CAFI9285

Mahirə Yaqubova Mehdi qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
dosent,
mahira.yagubova@admiu.edu.az

MİLLİ DİL NORMALARININ QORUNMASI BAXIMINDAN DUBLYAJIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə: Məqalədə audiovizual məhsulların lokalizasiyasında (tərcümə olunan mətnin və ya audiovizual məhsulun hədəf dilin normativ qaydaları, mədəni konteksti və kommunikativ ehtiyacları əsasında yenidən qurulması və uyğunlaşdırılması prosesi) mühüm yer tutan dublyaj fəaliyyətinin milli dil normalarının qorunması baxımından aktual problemləri araşdırılır. Qloballaşma və rəqəmsal media mühitinin sürətli inkişafı nəticəsində xarici filmlərin, serialların və animasiya məhsullarının milli auditoriyaya çatdırılmasında dublyajın rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Lakin bu proses zamanı ədəbi dil normalarının pozulması, leksik-semantik uyğunsuzluqlar, sintaktik sadələşdirmələr, danışıq dili elementlərinin həddindən artıq istifadəsi və terminoloji qeyri-dəqiqliklər müşahidə olunur. Bu tədqiqat işində dublyaj mətnlərinin hazırlanması və səsləndirilməsi mərhələlərində dil mədəniyyətinə təsir edən amillər kompleks şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada normativ dilçilik prinsipləri əsasında dublyaj mətnlərinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, orijinal mətnlə milli dil arasında semantik və üslubi balansın qorunmasının zəruriliyi əsaslandırılır. Eyni zamanda, gənc tamaşaçı auditoriyası üçün nəzərdə tutulan məhsullarda dublyajın dil tərbiyəsi funksiyası xüsusi vurğulanır. Nəticə hissəsində milli dilin saflığının və funksional imkanlarının qorunması məqsədilə dublyaj sahəsində institusional nəzarətin gücləndirilməsi, terminoloji bazanın təkmilləşdirilməsi və müvafiq metodik tövsiyələrin hazırlanması təklif olunur.

Açar sözlər. Dublyaj, audiovizual tərcümə, ekran nitqi, ədəbi dil, terminoloji adekvatlıq, dil mədəniyyəti

Giriş. Müasir informasiya cəmiyyətində audiovizual məhsullar kütləvi kommunikasiya vasitələrinin ən təsirli formalarından biri kimi çıxış edir (Nesirli, 2025). Qloballaşma prosesləri, beynəlxalq media mübadiləsi və rəqəmsal platformaların geniş yayılması nəticəsində xarici filmlər, seriallar və animasiya məhsullarının milli auditoriyaya çatdırılması zərurəti artmışdır. Bu kontekstdə, dublyaj yalnız texniki və estetik proses deyil, eyni zamanda, milli dil siyasəti, dil mədəniyyəti və normativ dilçilik prinsiplərinin həyata keçirildiyi mühüm bir sahədir (Kərimova, 2018). Dublyaj vasitəsilə təqdim olunan mətnlər geniş auditoriya üçün dil nümunəsi rolunu oynadığından, burada yol verilən normativ pozuntular milli dilin funksional imkanlarına və ictimai nüfuzuna birbaşa təsir göstərir (Rozhkov & Mamonova, 2019). Tədqiqatın elmi yeniliyi dublyaj fəaliyyətinin milli dil normaları baxımından sistemli şəkildə təhlil olunması, dilçilik meyarlarının audiovizual tərcüməyə tətbiqi və dublyajın dil tərbiyəsi funksiyasının ayrıca elmi problem kimi irəli sürülməsi ilə müəyyən olunur (Spiteri Miggiani, 2021). Məqalədə dublyaj yalnız tərcümə praktikası kimi deyil, həmçinin, dilin normativ inkişafına təsir edən mədəni-kommunikativ mexanizm kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatın məqsədi dublyaj prosesində milli dil normalarının pozulmasına səbəb olan amilləri müəyyənləşdirmək və onların aradan qaldırılması yollarını elmi-nəzəri əsaslarla təqdim etməkdir. Araşdırmada təsviri-analitik metod, müqayisəli dilçilik metodu, normativ dilçilik yanaşması və müşahidə üsulundan istifadə olunmuşdur. Müxtəlif janrlı audiovizual məhsulların dublyaj nümunələri əsasında aparılan təhlillər nəticəsində leksik, qrammatik və üslubi uyğunsuzluqlar ümumiləşdirilmiş, əldə olunan nəticələr elmi qənaətlər şəklində təqdim edilmişdir.

Əsas hissə. Milli dil normaları dedikdə, ədəbi dilin leksik, fonetik, qrammatik və üslubi qaydalarının məcmusu nəzərdə tutulur (Rozhkov & Mamonova, 2019). Dublyaj prosesində bu normaların qorunması tərcümənin adekvatlığı, nitqin aydınlığı və dilin estetik bütövlüyü baxımından əsas şərt hesab olunur (Spiteri Miggiani, 2021). Dilçilikdə qəbul edilmiş yanaşmaya görə, "ədəbi dil ictimai ünsiyyətin ən sabit və normativ formasıdır", bu baxımdan, dublyaj mətnləri həmin sabitliyin kütləvi informasiya mühitində təzahürü kimi çıxış edir (Hayes, 2022). Dublyaj mətnləri şifahi nitq forması daşıdığı üçün burada intonasiya, vurğu və tələffüz normaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq belə qeyd edirlər: "ekran dili tamaşaçı üçün eşidilən və mənimsənilən əsas dil nümunəsidir" (Kərimova, 2018). Son araşdırmalar göstərir ki, normativ dilin qorunması yalnız estetik və informasiya funksiyasını

deyil, o cümlədən, milli kimlik və mədəni yaddaşın qorunmasını təmin edir (Nesirli, 2025). Dublyajın ədəbi dil normalarına uyğun hazırlanması tamaşaçıların dil zövqünü formalaşdırır və milli dilin inkişafına töhfə verir.

Mövcud təcrübəyə əsasən vurğulamaq olar ki, dublyaj sahəsində bir sıra sistemli problemlər mövcuddur. Bunlara leksik-semantik uyğunsuzluqlar, yersiz alınma sözlərin və jarqon elementlərinin istifadəsi, sintaktik konstruksiyaların həddindən artıq sadələşdirilməsi daxildir. Dilçilərin fikrincə, "tərcümə mətnində normadan kənar danışıq dili elementlərinin çoxluğu ədəbi dilin nüfuzunu zəiflədir" (Kərimova, 2018). Xüsusilə, gənc auditoriya üçün nəzərdə tutulan məhsullarda bu meyillər dil zövqünün formalaşmasına mənfi təsir göstərir (Nesirli, 2025). Digər mühüm problem terminoloji qeyri-dəqiqlikdir. Elmi yanaşmalarda vurğulandığı kimi, "terminin yanlış seçimi yalnız məzmunu deyil, anlayışın özünü də təhrif edir" (Rozhkov & Mamonova, 2019), bu isə dublyajın informasiya funksiyasını zəiflədir. Araşdırmalar belə bir hipotezi təsdiq edir ki, dublyaj prosesində vaxt məhdudiyyəti, kommersiya maraqları və ədəbi redaktə prosesindəki qeyri-peşəkarlıq bu sahədə keyfiyyət problemlərini artırır.

Dublyajda dil normalarının pozulması bir sıra obyektiv və subyektiv amillərlə bağlıdır (Kərimova, 2018). Əsas səbəblərdən biri tərcüməçilərin və dublyaj mətnini hazırlayan mütəxəssislərin normativ dilçilik üzrə kifayət qədər hazırlığa malik olmamasıdır. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, "peşəkar dil redaktəsi olmayan dublyaj təsadüfi nitq nümunəsinə çevrilir" (Hayes, 2022). Habelə, redaktə mərhələsinin formal xarakter daşıması və dilçi-redaktorların prosesdən kənarda qalması problemləri dərinləşdirir. Zaman məhdudiyyəti və kommersiya maraqlarının üstün tutulması da keyfiyyətin aşağı düşməsinə səbəb olur. Dublyaj aktyorlarının orfoepik və fonetik hazırlığının zəifliyi isə "səslənən mətndə normativ tələffüzün pozulmasına" gətirib çıxarır (Kərimova, 2018). Son illərdə aparılan müşahidələr deməyə əsas verir ki, dublyajın peşəkar idarə olunmaması auditoriyanın dil zövqünü, eləcə də, Azərbaycan dilinin nüfuzunu xeyli zəiflədir.

Ölkəmizin mövcud təcrübəsinə əsasən qeyd etmək olar ki, dublyaj prosesində xarici televiziya məkanında mövcu olan oxşar problemlər müşahidə olunur. Məsələn, kommersiya məqsədli filmlərin dublyajında tez-tez leksik və sintaktik uyğunsuzluqlar rast gəlinir və əksər hallarda uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş məhsullarda ədəbi dil normaları sadələşdirilir. Bundan əlavə, bəzi dublyaj studiyalarında dilçi-redaktorların iştirakının məhdud olması səbəbindən terminoloji və üslubi səhvlər meydana çıxır. Yerli dublyaj aktyorlarının

təcrübəsi və orfoepik hazırlığının kifayət qədər olmaması səsləndirmədə normativ tələffüz pozuntularına səbəb olur ki, bu da, milli dilimizin saflığına mənfi təsir göstərir.

Dublyaj, xüsusilə, uşaq və yeniyetmələr üçün dil tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm vasitədir. Televiziya və rəqəmsal platformalar vasitəsilə yayımlanan dublyaj məhsulları gənc auditoriyanın nitq vərdişlərinə, söz ehtiyatına və ifadə tərzinə birbaşa təsir göstərir. Dil tərbiyəsi ilə bağlı araşdırmalarda belə vurğulanır: "uşağın eşitdiyi dil onun danışıq modelinə çevrilir" (Hayes, 2022). Bu baxımdan, dublyajın yalnız əyləndirici deyil, eləcə də, pedaqoji funksiyası mövcuddur. Ədəbi dil normalarına uyğun hazırlanmış dublyaj nümunələri milli dilə hörmət hissini gücləndirir. Mövzu ilə bağlı tədqiqatlarda "keyfiyyətli dublyaj milli dilin gündəlik ünsiyyətdə yaşamasını və inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biridir" (Nesirli, 2025) fikri iddia olunur. Əlavə olaraq, dublyajın düzgün hazırlanması gənc auditoriyada dil mədəniyyətinin möhkəmlənməsi və leksik zənginliyin artırılmasına töhfə verir.

Azərbaycan təcrübəsində isə televiziyada yayımlanan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş xarici filmlərin və animasiyaların dublyajı xüsusilə önəmli rol oynayır. Məsələn, "ARB Uşaq" və "İctimai Televiziya" kanallarında yayımlanan dublyajlı məhsullar ədəbi dil normalarına uyğun səsləndirildiyindən, gənc izləyicilər arasında düzgün nitq vərdişlərinin formalaşmasına xidmət edir. Eyni zamanda, yerli dublyaj studiyaları Azərbaycan dilinin leksik və fonetik xüsusiyyətlərini qorumağa çalışaraq milli dilin qorunması və inkişafına töhfə verir.

Nəticə. Araşdırma göstərir ki, dublyaj milli dil normalarının qorunması və təbliği baxımından strateji əhəmiyyətə malik sahədir. Bu sahədə problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıdakı konkret elmi-praktiki təkliflərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Dublyaj üçün normativ dil standartlarının təsdiqi. Milli audiovizual məhsulların dublyajında tətbiq olunmaq üçün ədəbi dil normalarını, terminoloji vahidləri, orfoepik qaydaları və üslubi tələbləri əhatə edən vahid normativ sənəd hazırlanmalı və müvafiq qurum tərəfindən təsdiq edilməlidir. Bu sənəd dublyaj studiyaları üçün məcburi metodik əsas rolunu oynamalıdır.

2. Dilçi-redaktorların dublyaj prosesinə institusional şəkildə cəlb edilməsi. Dublyaj mətnlərinin hazırlanması və səsləndirilməsi mərhələlərində peşəkar dilçi-redaktorların iştirakı hüquqi və təşkilati baxımdan təmin olunmalıdır. Bu, leksik, qrammatik və üslubi səhvlərin qarşısının alınmasına,

eyni zamanda dublyajın ümumi dil keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir.

3. Dublyaj sahəsində ixtisaslaşmış kadr hazırlığının təşkili. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti və peşə hazırlığı mərkəzlərində "audiovizual tərcümə və dublyaj dili" istiqaməti üzrə ixtisaslaşmış fənn və proqramların, habelə, tədris vəsaitlərinin yaradılması məqsədəuyğundur. Bu mənbələr tərcüməçilər, dublyaj aktyorları və redaktorların normativ dilçilik biliklərini və praktiki bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməlidir.

Qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi dublyajın dil siyasəti kontekstində elmi əsaslarla tənzimlənməsinə, milli dilin saflığının, funksional imkanlarının və mədəni nüfuzunun qorunmasına mühüm töhfə verə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kərimova, İ. (2018). *Keyfiyyətsiz dublyaj ən yaxşı filmləri gözdən salır: Dublyaj filmlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində və səsləndirilməsində ədəbi dil normalarının pozulması problemləri*. Filologiya məsələləri, (10), 391-398.

2. Hayes, L. (2022). *(Main)streaming English dubs: A snapshot of Netflix's playbook on dubbing strategies.* Journal of Audiovisual Translation, 5(2), 1-20.

3. Nesirli, A. (2025). *Exploring the modalities of audiovisual translation: Focus on dubbing and subtitles*. Porta Universorum Journal, 1(4), 10-25.

4. Rozhkov, R. A., & Mamonova, E. Y. (2019). *Typology of mistakes in audio-visual translation for dubbing*. Philology. Theory & Practice, 12(6), 82-95. https://DOI:10.30853/filnauki.2019.6.82

5. Spiteri Miggiani, G. (2021). *Exploring applied strategies for English-language dubbing.* Journal of Audiovisual Translation, 4(1), 137-156. https://DOI.org/10.47476/jat.v4i1.2021.166

Mahira Yagubova Mehdi gizi

THE ACTUAL PROBLEMS OF DUBBING-IN FROM THE POINT OF PRESERVING LANGUAGE NORMS

Summary: The article examines the current problems of dubbing activity – which occupies an important place in the localization of audiovisual products

(the process of reconstructing and adapting a translated text or audiovisual work in accordance with the normative rules of the target language, its cultural context, and communicative needs) – from the perspective of preserving national language norms. As a result of globalization and the rapid development of the digital media environment, the role of dubbing in delivering foreign films, television series, and animated productions to national audiences has increased significantly. However, during this process, violations of literary language norms, lexical-semantic inconsistencies, syntactic simplifications, excessive use of colloquial elements, and terminological inaccuracies are frequently observed. This study provides a comprehensive analysis of the factors influencing language culture at the stages of preparing and voicing dubbing texts. Based on the principles of normative linguistics, the research substantiates the necessity of assessing the quality of dubbing texts and maintaining semantic and stylistic balance between the original text and the national language. At the same time, particular emphasis is placed on the language-educational function of dubbing in audiovisual products intended for young audiences. In the concluding section, the study proposes strengthening institutional oversight in the field of dubbing, involving linguist-editors in the production process, improving the terminological framework of the national language.

Key words: dubbing, audiovisual translation, screen speech, literary language, terminological adequacy, language culture.

Махира Ягубова Мехди кызы

Актуальные проблемы дубляжа с точки зрения сохранения норм национального языка

Резюме: В статье исследуются актуальные проблемы сохранения норм национального языка в деятельности дубляжа, занимающего важное место в локализации аудиовизуальных продуктов (процесс реконструкции и адаптации переводимого текста или аудиовизуального продукта на основе нормативных правил целевого языка, культурного контекста и коммуникативных потребностей). В условиях глобализации и стремительного развития цифровой медиасреды роль дубляжа в доведении зарубежных фильмов, сериалов и анимационных произведений до национальной аудитории существенно возросла. Однако в ходе данного процесса наблюдаются нарушения норм литературного языка, лексико-семантические несоответствия, синтаксические упрощения, чрезмерное

использование элементов разговорной речи и терминологическая неточность. В данном исследовании комплексно анализируются факторы, оказывающие влияние на культуру языка на этапах подготовки и озвучивания дубляжных текстов. На основе принципов нормативного языкознания обосновывается необходимость оценки качества дубляжных текстов, а также сохранения семантического и стилистического баланса между оригинальным текстом и национальным языком. Одновременно особо подчеркивается воспитательная функция дубляжа в языковом развитии продукции, предназначенной для молодой зрительской аудитории. В заключительной части предлагается усиление институционального контроля в сфере дубляжа, совершенствование терминологической базы и разработка соответствующих методических рекомендаций в целях сохранения чистоты и функциональных возможностей национального языка.

Ключевые слова: Дублирование, аудиовизуальный перевод, экранная речь, литературный язык, терминологическая адекватность, языковая культура

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.02.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15.02.2026

УДК 94 (479.24)
ORCID: 0000-0002-8927-9700
DOI: 10.52094/ERAR2944

Эсмира Вагабова Рагим гызы
Отдел «Всемирная история» Института истории и этнологии им. А. Бакиханова НАН Азербайджана
Доктор философии по истории, доцент
esmira.vahabva@mail.ru

КРАТКИЙ ОБЗОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАКИНСКОЙ КИНОСТУДИИ И СОСТОЯНИЕ КИНОФИКАЦИИ И КИНООБСЛУЖИВАНИЯ В СТРАНЕ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме: В статье рассматривается деятельность Бакинской киностудии в годы Второй мировой войны, а также состояние кинофикации и кинообслуживания в Азербайджанской ССР. Анализируются художественные и документальные фильмы, отражающие героизм советского народа, а также меры по расширению производственной базы студии, подготовке кадров и обеспечению качественного кинопоказа в городах и сельской местности. Особое внимание уделяется взаимодействию кинематографистов с местной творческой интеллигенцией и сохранению национальной идентичности в контексте военного времени. Также в статье получило освещение состояние кинофикации и кинообслуживания в стране.

Ключевые слова: киностудия, кинофикация, кинопроизводство, документальное кино, художественные фильмы, Вторая мировая война, Азербайджан, патриотизм.

В связи с перестройкой советской кинематографии, вызванной второй мировой войной, Бакинская киностудия должна была значительно расширить производство художественных фильмов. Исходя из предложений, изложенных в письме ЦК КП(б) Азербайджана т. М.Д. Багирову, Председателю комитета по делам кинематографии т. И. Большакову (председатель комитета по делам кинематографии при СНК СССР), предлагалось провести следующие мероприятия:

- укрепить художественно-творческий состав студии лучшими мастерами-режиссерами центральных студий, использовав их не только для постановки фильмов, но и для подготовки и повышения квалификации наших творческих кадров;

- расширить производственно-творческую базу студии путем оснащения ее техникой и выделения дополнительных производственных помещений.

Бакинской киностудией в условиях военного времени в короткие сроки в 1941 году был снят историко-биографический фильм «Сабухи» («Человек утра»; реж. Р. Тахмасиб и А. Бекназаров, комп. Т. Кулиев) по сценарию ученого, историка литературы М. Рафили [6, л. 20; 8, с. 46]. Фильм показывает выдающегося азербайджанского философа, просветителя, писателя и основоположника национальной драматургии М. Ф. Ахундова («Сабухи») как друга русского народа и влияние русской культуры на его творчество [8, с. 46]. Это был высоко художественный фильм, воспитывающий зрителя в духе беззаветной преданности родине и народу, создать образ великого писателя М.Ф. Ахундова (Сабухи). Фильм был снят за 45 съемочных дней, сэкономлено до 3 тыс. м. негативной пленки и около 700 т.р. Была объявлена благодарность постановщику фильма А. И. Бекназарову, оператору Д. М. Фельдману (был переведен в операторы высшей категории), и всему постановочному коллективу благодарность. 2 марта 1942 года состоялась московская премьера художественного фильма «Сабухи».

В 1941 году создается фильм «Сын Отечества» (реж. Ага-Рза Кулиев) о политруке, азербайджанце К. Касумове, который вместе с группой бойцов взорвали три моста на реке Прут, преграждая путь врагу [8, с. 48]. Именно этот эпизод был положен в основу фильма, и это был первый и прямой отклик на военную тему.

Азербайджанские кинематографисты в годы ВОВ уделяли основное внимание созданию документально-хроникальных картин, прославлявших мужество и героизм советских людей на фронте и в тылу. На Бакинской киностудии в годы войны было снято несколько короткометражных документальных лент, а также созданы три киноновеллы, выпущенные на экран как полнометражный фильм «Одна семья». Одна новелла была снята мастером советского кино Г.В. Александровым, две другие азербайджанскими режиссерами Р. Тахмасибом и М. Микаиловым [1, с.100]. Под одной

семьей рассматривался героический тыл и героический фронт, показаны фронтовые эпизоды [8, с.49].

С целью значительного расширения производства художественных фильмов утверждался план на 1942-43гг.:

- «Аршин мал алан» (выпуск 1942 г., реж. Рза Тахмасиб, г. Брагинский) [5[а], л.21].

В «Докладной записке о мероприятиях по расширению производства художественных фильмов по Бакинской киностудии» в целях обеспечения высокого качества этого фильма, а также для постановки современной комедии была выражена просьба к Комитету по делам кинематографии «об откомандировании на Бакинскую студию заслуженного деятеля искусства реж. Г.В. Александрова, поручив ему художественное руководство постановкой данного фильма «Аршин мал алан».

- Военно-оборонная комедия «Начальник станции» (выпуск 1942 г., сценарий М. Зощенко и реж. Г. В. Александров), как указывалось, должна была быть закончена и сдана на утверждение Комитета, с последующей передачей для постановки на Бакинскую киностудию [5[а], л.21].

- «Бабек» (выпуск 1943г.) – фильм-эпопея о герое азербайджанского народа. Для постановки фильма предлагалось пригласить одного из ведущих режиссеров – В. Пудовкина или И. Савченко [2, л.22, 25, 27].

- «Кино-концерт» (выпуск 1942 г.), фильм должен был быть посвящен азербайджанскому искусству,

- «Кино-сборник» оборонных кинометражек (выпуск 1942 г.) о героических сынах азербайджанского народа, храбро сражавшихся на фронтах Отечественной войны – о Герое Советского Союза Исрафиле Мамедове, о пилоте Г.В. Алиеве [2, л.27].

В 1942 году был снят фильм «Бахтияр», герою войны Бахтияру Керимову.

В план Бакинской киностудии 1942 г. решено было включить выпуск одного боевого киносборника в 1-м п/г, посвященного подвигам героев азербайджанского народа на фронтах отечественной войны; фильм-концерт национального азербайджанского искусства; передать Бакинской киностудии постановку фильма «Подводная лодка Т-9», посвященный героизму моряков, откомандировав в г. Баку съемочную группу реж. А. Иванова; назначить худож. рук. Бакинской киностудии лауреата

Сталинской премии реж. Г.В. Александрова; директору Бакинской киностудии т. Абасову поручалось оборудовать в предоставленной студии помещение Агиттеатра дополнительный павильон, сдав его в эксплуатации к 1 июня 1942 года [4, л.27, 29, 143].

Для обеспечения плана 1943г. Бакинской киностудии рекомендовалось также подготовить и сдать на утверждение Комитету к 1 июля 1942 г. минимум три высококачественных полнометражных сценария:

«Нефтяники» - о героической работе бакинских нефтяников в дни отечественной войны, их самоотверженной борьбе за победу Красной армии над фашизмом;

«Обманутые звезды» - народная сатирическая комедия по рассказу Сабухи (М.Ф. Ахундов).

Оборонная тема - о героизме сынов азербайджанского народа в борьбе с фашизмом.

Для написания сценариев предлагалось пригласить квалифицированных драматургов (например, автора фильма «Чапаев» – т. Чиркова), для работы его с одним из ведущих азербайджанских писателей. Постановка фильма поручалась одному из ведущих режиссеров советской кинематографии (либо Я. Райзман или Б.В. Барнет) [2, л.27].

При написании и разработке сценариев, также как и при постановке перечисленных фильмов, предлагалось включить в производственную работу на правах соавторов и вторых режиссеров национальных творческих работников, тщательно отобрав из состава Бакинской студии и театров Азербайджанской ССР наиболее талантливых многообещающих художников, способных полноценно перенять опыт и знания ведущих мастеров, присланных на Бакинскую киностудию.

Комитет по делам кинематографии, помимо выделения для работы на Бакинской киностудии перечисленных мастеров (или равноценных им других кандидатов), должен был выделить для студии техническое оборудование: оборудование для лаборатории (проявочная машина), съемочную аппаратуру (две камеры» Митчелл»), осветительную аппаратуру, кран «Долли» [2, л. 22, 23].

В работе азербайджанских кинематографистов военных лет нашли отражение кадры боевой кинохроники, агитационные материалы, репортажи и документальные очерки, спецвыпуски, рассказывающие о героизме и мужестве советских людей на фронте и в тылу.

В годы войны укрепились связи кинематографистов с творческой интеллигенцией республики. Был создан полнометражный документальный фильм «Каспийцы» (реж. Г. Александров и Н.И. Большаков), считающийся одним из лучших кинопроизведений тех лет [8, с.45].

На заседании бюро ЦК КП(б) Азербайджана (прот. № 315 от 27 августа 1943 г.) был утвержден тематический план на 1943 г.

Историко-биографические фильмы в годы ВОВ пользовались особой популярностью. Именно в это время и был создан фильм «Фатали хан Кубинский» о правителе Кубинского ханства в XVIII в., который положил конец раздробленности и способствовал сближению Азербайджана с Россией. Полнометражный художественный фильм был снят в августе 1944 года по сценарию известного азербайджанского писателя Энвера Мамедханлы. К постановке был привлечен советский режиссер Е.Л. Дзиган. Но фильм был признан почему-то неудачным и выпущен на сцены лишь в 1959 году [6, л.341].

- Полнометражный художественный фильм «Каспийцы» (авторы тт. Н.И. Большаков, Г.В. Александров. Срок до 1 ноября 1943 г.), рассказывающий о героизме каспийских моряков.

- Боевой киносборник «На земле, в небесах и на море» с включением в него следующих новелл – «Автомат» (автор т. Исмаил Эфендиев), «Воля» (автор Имран Касумов, Ильяс Эфендиев), «Поединок» (автор Дж. Джафаров. Срок до 15 декабря 1943 г.).

- Полнометражный музыкальный фильм «Кино-концерт» (т. Ниязи. Срок до 1 апреля 1944 г.).

- Полнометражная художественная музыкальная комедия «Сона Бюль-Бюль» («Солонка») – (авторы тт. Имран Касумов, А.И. Медвенкин. Срок до 1 марта 1944 г.).

- Полнометражный художественный фильм «Встреча» (автор М.Г. Тахмасиб. Срок до 2 мая 1944 г.) [6, л. 341].

По случаю 25-летия установления Советской власти в Азербайджане был создан полнометражный документальный фильм «Страна вечных огней» (реж. Г.Сеидзаде, 1945 г.).

Для выполнения тематического плана была выражена просьба к председателю Комитета по делам кинематографии при СНК СССР т. Большакову о выделении для Бакинской киностудии съемочной

осветительной аппаратуры (рир-проекцию, съемочный аппарат «Митчелл» и др.), а также передать Бакинской киностудии для расширения производства материально-технической базы помещение бывших парткурсов в Бузовнах [6, л. 233].

С начала организации госпиталей и пересыльных пунктов Управлением кинофикации и Главкинопрокат было организовано регулярно обслуживание госпиталей, как стационарными установками, так и передвижными [2, л.145]. За 15 месяцев Отечественной войны продемонстрировано в госпиталях кинопередвижки свыше 1850 киносеансов, а в среднем с учетом стационарных установок демонстрировалось до 400-500 картин в месяц [2[а], с.145]. За 17 месяцев Отечественной войны управление кинофикации организовало специальные курсы подготовки 150 киномехаников, из них – 50 женщин [3, с.146].

Примечательно, что около 100 чел. были представлены к награждении медалью «За оборону Кавказа» [7, л.122].

В годы Второй мировой войны на линию фронта из Азербайджана отправилась группа режиссёров-кинодокументалистов, Среди них - А. Гасанов и операторы (М. Мустафаев, М. Дадашев, С. Бедалов, В. Е. Еремеев, Ч. Мамедов и др.). Они снимали документальные фильмы, которые затем отправлялись для демонстрации бойцам в качестве специальных выпусков. Среди киножурналов и киноочерков, отражающих героический труд азербайджанского народа в годы войны известны «За Родину» (1943, режиссёр А. Гасанов), «Забота» (1943, режиссёр А. Гулиев), «Ответное письмо» (1944, режиссёр И. Эфендиев), «Братская помощь» (1944, режиссёр А. Дадашев) и др.

В 1945 году азербайджанский режиссер Рза Тахмасиб и Николай Лещенко переносят на экран замечательную комедию Уз. Гаджибекова «Аршин мал алан», получившую подлинно мировую известность еще в 1913 году, с участием замечательного азербайджанского певца Рашида Бейбутова и актрисы Л. Джеваншировой, за которую авторы фильма были удостоены Государственной премии СССР [8, с.50, 51].

Показ фильма стал настоящим праздником искусства, а само название вписано золотыми буквами в историю Азербайджанского кино. Фильм с огромным успехом прошел и в зарубежных странах, подтвердив не только жизнеспособность азербайджанского кино, но и наличие талантливых кадров, и связь с национальной культурой [4, л.29].

Несколько слов о состоянии кинофикации и кинообслуживания по Азербайджанской ССР на 1 июля 1943 года. В данной Справке отмечалась слабо развитая киносеть по стране, что являлось основной причиной неудовлетворительного обслуживания сельского населения. На 1 июля 1943 года в стране имелось 32 городских стационарных кинотеатров, три сезонных кинотеатров и шесть кинопередвижек в городах. В сельских населенных пунктах вся киносеть состояла из 45 кинотеатров, 2-х звуковых кинопередвижек и 17 немых передвижек [5, л.16].

С начала Отечественной войны все ходовые автомашины (63), звуковые передвижки и часть стационарной киноаппаратуры (105) и электростанции (36) в порядке мобилизации и по распоряжению комитета кинематографии были переданы в РККА и освобожденным от немецких оккупантов районам. Оставшиеся автопередвижки требовали авторезины, аккумуляторы и частичного ремонта, а также аппаратуры и электростанций.

Нечеткая работа органов Кинофикации на местах – их отдаленность от киноустановок, отсутствие технически грамотных кадров в Управлении Кинофикации, слабое развитие ремонтных баз и киноремонтных мастерских резко отражалось на планомерной работе киносети. Также отмечалось в Справке, что работа районных и сельских киноустановок зависела полностью от обеспеченности их электроэнергией. Местные электростанции не могли полностью обеспечить киноустановки электроэнергией либо в виду их маломощности, либо в виду частых ремонтов (Закатала, Барда, Гейчай и т.д.) [5, л.16]. А те электростанции, которые имелись при некоторых киноустановках, даже на 25% своей потребности не обеспечивались горючим, что приводило к постоянным и вынужденным простоям киноустановок [5, л.16об.].

Организация и улучшение кинообслуживания на местах во многом зависела от реальной помощи местных организаций. Но, как отмечалось в Справке, некоторые секретари райкомов партии не только недооценивали важность кино, но своими действиями частично срывали кинообслуживание. Это выражалось, например, в частой мобилизации руководителей межрайотделов кинофикации (Нахчыванская АССР, НКАО (после 44-х дневной армяно-азербайджанской войны - Карабах), Али-Байрамлы (25 апреля 2008 года решением парламента страны был

переименован в г. Ширван), Агстафа), занимали помещения кино для других целей, отбирали инвентарь и помещение кино [5, л.16об.].

В той связи Управление кинофикации при СНК Азерб. ССР провело некоторые мероприятия на улучшение работы сельских киноустановок. Так, по межрайотделам были перераспределены киноустановки с расчетом равномерного обслуживания всех сельсоветов. Был произведен учет и проверка состояния киноаппаратуры в селах и райцентрах, для чего были мобилизованы старшие киномеханики городских кинотеатров, специалисты кинотехнических мастерских. Для оказания помощи на местах и проведения ремонта сельских киноустановок были организованы выездные бригады мастеров, расширена кинотехническая мастерская и укомплектован штат за счет специалистов кинодела, была установлена в киноремонтных мастерских первоочередность ремонта киноаппаратуры и электростанций для сельских киноустановок.

Для улучшения работ сельских киноустановок из городских кинотеатров в села были направлены на постоянную работу 15 квалифицированных киномехаников, организована ускоренная подготовка киномехаников для звуковых и немых передвижек, благодаря чему за январь-июнь 1943 года было подготовлено и направлено в районы страны около 100 киномехаников. По всем киноустановкам было до 90 учеников, организованы семинары и консультации по повышению квалификации работающих киномехаников страны.

Благодаря этим мероприятиям была улучшена работа самого Управления кинофикации при СНК Азерб. ССР. За полгода 1943 года было пущено в эксплуатацию 8 из бездействующих киноустановок в районах Азербайджана, введено в эксплуатацию 13 стационарных киноустановок и 17 передвижек для обслуживания сельских населенных пунктов. При этом охват зрителей по сельским населенным пунктам, райцентрам и рабочим поселкам за полгода 1943 года составил всего 109400 чел. против 149700 по плану [5, л.17]. А для четко налаженной работы по кинообслуживанию сельского зрителя страны необходима была помощь ЦК КП (б) Азербайджана, СНК Азербайджана и Комитета по делам кинематографии при СНК СССР.

Подытоживая, отметим, следующее. Деятельность Бакинской киностудии и системы кинофикации в годы Второй мировой войны сыграла ключевую роль в формировании патриотического сознания и

поддержании морального духа населения. Художественные и документальные фильмы тех лет стали летописью героизма, самоотверженности советского народа, и азербайджанского в частности, а также показали возможность сохранения национальной культурной идентичности в условиях войны. Созданные в годы войны художественные и документальные фильмы вошли в историю азербайджанского кино как летопись славных лет. И по окончании войны тема патриотизма продолжала оставаться актуальной на экранах азербайджанского кино. Об этом свидетельствует и творчество азербайджанских кинооператоров и художников в годы двух карабахских войн, когда искусство также служило средством национальной памяти, воспитания и консолидации общества.

Список литературы

1. Алиев А. Кино вчера и сегодня / Культура Советского Азербайджана. Баку: Азгосиздат.1980. с. 100.

2. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики - АПД УДП АР: Ф. 1. оп. 27. д. 731. л. 21 -. л. 22, 25, 27.

2а АПД УДП АР: Ф. 1. оп. 27. д. 731. л. 145 – Обслуживание госпиталей и пересыльных

пунктов.

3. АПД УДП АР: Ф. 1. оп. 27. д. 731. л.146 – Подготовка кадров.

4. АПД УДП АР: Ф. 1. оп. 27. д. 731. л. 29 - Приказ по комитету по делам кинематогра-

фии при СНК СССР. 1941г. за подписью Председателя Комитета по делам кинематографии при СНК ССР И. Большакова и директора Бакинской киностудии Ш. Абасов.

5. АПД УДП АР: Ф.1. оп. 28. д. 464 л. 20, 27 – Отдел пропаганды и агитации. Сектор науки культуры и искусства. Постановление бюро ЦК КП (б) Азербайджана. Справка о состоянии кинофикации и кинообслуживания музеев в Азербайджанской ССР.

5а АПД УДП АР: Ф.1. оп. 28. д. 464. л.21 – Приказ по Комитету по делам кинематографии при СНК СССР от 11 февраля 1942 г. № 25-м Москва за подписью п.п. Председателя комитета по делам кинематографии при СНК СССР И. Большакова «О расширении работы Бакинской киностудии».

6. АПД УДП АР: Ф.1. оп. 29. д. 31. Л. 341 – ЦК КП(б) Азербайджана прот. № 315 от 27 августа 1943г. Заседание бюро ЦК КП(б) Азербайджана «О тематическом плане производства художественных кинофильмов Бакинской киностудией на 1943г.» (тт. Мамедов Г., Расул Рза).

7. АПД УДП АР: Ф.1. оп. 29. Д. 355. л. 122 – ЦК кпб азерб. отдел пропаганды и агитации. Списки на работников Управления по делам кинематографии для награждения медалью «За оборону Кавказа».

8. Таги-заде И.С. Кино и время. Баку: Азгосиздат. 1981. – 127с.

Esmira Rahim gizi Vahabova

A BRIEF OVERVIEW OF THE BAKU FILM STUDIO ACTIVITIES AND THE STATE OF FILM PRODUCTION AND CINEMA SERVICES IN THE COUNTRY DURING WORLD WAR II

Summary: The article examines the activities of the Baku Film Studio during the Second World War, as well as the state of cinematography and film services in the Azerbaijan SSR. It analyzes feature and documentary films reflecting the heroism of the Soviet people, measures to expand the studio’s production base, personnel training, and the provision of quality film screenings. Particular attention is paid to the interaction of filmmakers with the local creative intelligentsia and the preservation of national identity in the context of wartime. The article also covered the state of cinematography and cinema services in the country.

Key words: Baku Film Studio, cinematography, film production, documentary films, feature films, World War II, Azerbaijan, patriotism.

Esmira Rəhim qızı Vahabova

BAKI FİLM STUDIASININ FƏALİYYƏTİNƏ QISA İCMAL VƏ İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVLƏRİNDƏ ÖLKƏDƏ FİLM İSTEHSALI VƏ KINO XİDMƏTLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ

Xülasə: Bu məqalədə İkinci Dünya Müharibəsi illərində Bakı Kinostudiyasının fəaliyyəti, o cümlədən Azərbaycan SSR-də kino istehsalı və xidmətlərinin vəziyyəti araşdırılır. Burada sovet xalqının qəhrəmanlığını əks etdirən bədii və sənədli filmlər, o cümlədən kinostudiyanın istehsalat sahələrinin genişləndirilməsi, kadrların hazırlanması, şəhər və kənd yerlərində filmlərin

yüksək keyfiyyətlə nümayiş etdirilməsini təmin etmək tədbirləri təhlil edilir. Kinorejissorlarla yerli yaradıcı ziyalılar arasında qarşılıqlı əlaqəyə və müharibə dövrü kontekstində milli özünəməxsusluğun qorunub saxlanmasına xüsusi diqqət yetirilir. Məqalədə ölkədə kino istehsalı və kino xidmətlərinin vəziyyəti də araşdırılır.

Açar sözlər: kinostudiya, kinofilmləşdirmə, kino istehsalı, sənədli film, bədii filmlər, II Dünya Müharibəsi, Azərbaycan, vətənpərvərlik.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 18.11.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.12.2025

UOT 791.43
ORCID: 0009-0004-1769-574X
DOI: 10.52094/WIUX6303

Азер Гулиев Алик оглы
Азербайджанский государственный университет культуры и искусств
Докторант
gulievazer1@gmail.com

СОМАТИЗАЦИЯ МЕДИАОПЫТА В ЭПОХУ СМАРТФОНОВ: КИНО НА РАССТОЯНИИ ВЫТЯНУТОЙ РУКИ

Резюме: В данной статье исследуется процесс соматизации медиаопыта в условиях цифровой трансформации кинематографа, где смартфон рассматривается как персональный «медиа-протез». Автор анализирует сдвиг от классической горизонтальной экспозиции к вертикальной ориентации ($9:16$), доказывая, что сокращение дистанции до интимной зоны зрителя порождает феномен «радикальной близости». В работе обосновывается переход от метафоры экрана как «окна» к концепции экрана-зеркала, где доминирование крупных планов и тактильный контакт с устройством трансформируют эстетическое созерцание в акт цифрового солипсизма. На примере работ Дамьена Шазелла демонстрируется легитимизация вертикального формата как новой онтологической системы, отвечающей вызовам алгоритмической дистрибуции и экономики внимания.

Ключевые слова: вертикальное кино, соматизация медиа, цифровая трансформация, радикальная близость, проксемика кадра, смартфон как протез, Дамьен Шазелл, четвертая стена, антропоцентризм, визуальная онтология.

Введение: История мирового кинематографа на протяжении более чем столетия развивалась как последовательная и бескомпромиссная **экспансия горизонтали**. Этот вектор был обусловлен не только техническими возможностями оптики, но и фундаментальным биологическим детерминизмом: бинокулярное строение человеческого зрения ориентировано на сканирование линии горизонта в поисках

ресурсов или угроз. От классического соотношения сторон раннего немого кино до монументальных панорамных систем *CinemaScope* и современного *IMAX*, эволюция кадра была направлена на максимальное расширение границ видимого мира. Горизонтально ориентированный экран традиционно связывался с категорией эпического: он позволял объективировать реальность, превращая её в ландшафт, доступный для дистанцированного, отстраненного созерцания. Зритель в этой системе занимал позицию вуайериста, чья безопасность гарантировалась физическим расстоянием до экрана и темнотой кинозала.

Однако цифровая трансформация начала XXI века спровоцировала радикальный онтологический сдвиг, внеся в сложившуюся визуальную культуру коррективы, сопоставимые с появлением звука или цвета. Смартфон, стремительно превратившийся из средства связи в основной медиум потребления и производства контента, навязал человеческому восприятию **вертикальную ориентацию** [Манович, 2013, с. 45]. Феномен «вертикального кино» (*Vertical Cinema*) сегодня уже невозможно рассматривать в рамках маргинального или сугубо прикладного продукта мобильных приложений, таких как TikTok или Reels. Мы являемся свидетелями рождения полноценной, самодостаточной эстетической системы, которая не просто дополняет классический кинематограф, но и бросает фундаментальный вызов всей предшествующей кинотеории.

В рамках данной статьи мы постулируем, что переход к вертикальности – это не временная технологическая мода, а симптом глубокой **соматизации медиаопыта**. Если горизонтальный экран – это «окно», приглашающее к изучению внешнего мира, то вертикальный экран смартфона становится «протезом» руки и зеркалом субъекта. Это требует от исследователя перехода от классического анализа композиции к изучению новой проксемики, где ключевым фактором становится не глубина кадра, а физическая близость интерфейса к телу зрителя [Базен, 1972, с. 221].

В отличие от классического кинозала, где зритель отделен от экрана «безопасным» общественным пространством, вертикальное кино оперирует категориями **интимной проксемики**. Дистанция в данном случае сокращается до расстояния вытянутой руки (обычно 30–45 см), что в психологии коммуникации соответствует зоне предельного доверия или физического контакта. Такое сокращение дистанции порождает феномен

радикальной близости: образ перестает быть внешним объектом наблюдения и становится частью личного пространства субъекта. Если в традиционном горизонтальном кадре герой – это «Другой», за которым мы наблюдаем со стороны, то в вертикальной рамке персонаж буквально вторгается в интимную сферу зрителя, создавая эффект присутствия, который невозможно имитировать в условиях кинотеатра. Вертикальный формат (9:16) по своей природе иерархичен и антропоцентричен. Он отсекает панорамный контекст, фокусируя внимание на статуарности человеческой фигуры. В этой системе экран перестает быть «окном» (традиционная метафора Альберти) и превращается в «зеркало» или «лицо», смотрящее на зрителя в упор. [**Фридберг**, 2006, с. 448] Использование фронтальной камеры и доминирование крупных планов трансформируют **диегезис** (внутреннее пространство фильма): акт наблюдения превращается в акт **цифрового солипсизма**, где экран отражает не столько внешний мир, сколько внутреннее состояние или «лицо» самого медиапотребления.

Ключевым аспектом нашего исследования является концепт **соматизации** медиаопыта. Смартфон – это первый в истории массовый экран, который требует не просто визуального созерцания, но и постоянного физического удержания. Здесь в игру вступает **проприоцепция** – ощущение положения частей собственного тела. Тактильный контакт с устройством становится неотъемлемой частью художественного восприятия. Ликвидация «четвертой стены» происходит не только на уровне сценария, но и физически: фильм буквально находится в руках зрителя, стирая грань между реальностью пользователя и цифровым интерфейсом. Таким образом, мы имеем дело с «кинематографом прикосновения», где аффективная реакция зрителя напрямую связана с телесным обладанием гаджетом. Цифровая трансформация и переход к вертикальности – это не только технологический ответ на вызовы экономики внимания, но и глубокий антропологический сдвиг [Холл, 2022, с. 223]. Иерархичность вертикали и агрессивный антропоцентризм композиции формируют новый визуальный язык, где близость становится важнее горизонта, а соматическое соучастие – важнее панорамного наблюдения. Для современной культуры это означает рождение новой онтологии кадра, в которой искусство кино окончательно сливается с повседневным интерфейсным опытом человека.

Заключение: В ходе проведённого исследования было показано, что феномен вертикального кино не может быть интерпретирован исключительно как следствие технологического удобства или алгоритмической оптимизации контента для мобильных платформ. Напротив, переход от горизонтальной к вертикальной ориентации экрана свидетельствует о глубинной трансформации визуальной онтологии и о принципиальном изменении статуса зрителя в системе медиапотребления. Вертикальный формат формирует качественно иную модель взаимодействия между образом, телом и субъектом восприятия, в которой ключевым становится не пространственное расширение видимого мира, а его предельное сближение с телесным и интимным опытом пользователя.

Анализ проксемики кадра позволил установить, что вертикальное кино функционирует в зоне интимной дистанции, характерной для межличностного доверия и физического контакта. Сокращение дистанции до расстояния вытянутой руки радикально изменяет саму природу экранного образа: он утрачивает статус удалённого объекта наблюдения и превращается в элемент личного пространства зрителя. В этом контексте феномен «радикальной близости» выступает не метафорой, а структурным принципом новой визуальной культуры, в которой образ буквально «присутствует» в телесном поле субъекта.

Особое значение в данной трансформации приобретает концепт соматизации медиаопыта. Смартфон как персональный медиа-протез вовлекает в процесс восприятия не только зрение, но и тактильность, проприоцепцию и моторную память. Экран больше не является нейтральной поверхностью для проекции изображения: он становится продолжением руки и зеркалом субъекта, отражающим не столько внешний мир, сколько внутреннюю аффективную динамику медиапотребления. Таким образом, ликвидация «четвёртой стены» происходит на физическом уровне, а кино трансформируется в форму телесно опосредованного опыта.

Вертикальный формат (9:16), обладая выраженной иерархичностью и антропоцентризмом, переопределяет композиционные и нарративные стратегии современного кинематографа. Отказ от панорамного контекста и доминирование крупных планов формируют новый визуальный язык, в котором человеческое лицо и фигура становятся центральной точкой смыслообразования. В этом смысле вертикальное кино выступает не

антагонистом классического кинематографа, а его онтологическим продолжением в условиях цифровой среды и экономики внимания.

В заключение можно утверждать, что цифровая трансформация кино и легитимация вертикального экрана знаменуют собой рождение новой онтологии кадра, в которой эстетическое созерцание уступает место соматическому соучастию. Кино в эпоху смартфонов перестаёт быть пространством дистанцированного наблюдения и становится формой интерфейсного существования, неразрывно связанной с телом, жестом и повседневной медиапрактикой человека. Дальнейшие исследования в данном направлении представляются перспективными в контексте междисциплинарного диалога между кинотеорией, медиантропологией и философией цифровой культуры.

Список литературы

1. Bazin, A. (1972). *What is cinema?* (Trans. from French). Moscow, Russia: Iskusstvo.
2. Manovich, L. (2018). *The language of new media* (D. Kulchitskaya & G. Shmatova, Trans.). Moscow, Russia: Ad Marginem Press.
3. Hall, E. T. (2022). *The hidden dimension* [How we understand each other without words]. Moscow, Russia: Tsentrpoligraf.
4. Chazelle, D. (2020). *The stunt double* [Short film]. Apple TV+.
5. Friedberg, A. (2006). *The virtual window: From Alberti to Microsoft*. Cambridge, MA: MIT Press.

Azər Quliyev Alik oğlu

SMARTFONLAR DÖVRÜNDƏ MEDİA TƏCRÜBƏSİNİN SOMATİZASİYASI: UZADILMIŞ ƏL MƏSAFƏSİNDƏ KİNO

Xülasə: Bu məqalədə kinematoqrafiyanın rəqəmsal transformasiyası şəraitində media təcrübəsinin somatizasiyası prosesi araşdırılır; burada smartfon fərdi “media-protez” kimi nəzərdən keçirilir. Müəllif klassik üfüqi ekspozisiyadan şaquli orientasiyaya (9:16) keçidi təhlil edərək, tamaşaçının intim zonasına olan məsafənin azalmasının “radikal yaxınlıq” fenomenini yaratdığını əsaslandırır. Tədqiqatda ekranın “pəncərə” metaforasından ekran-güzgü konsepsiyasına keçid izah olunur; iri planların dominantlığı və cihazla

taktil təmas estetik seyr prosesini rəqəmsal solipsizm aktına transformasiya edir. Demyen Şazelin yaradıcılığı nümunəsində şaquli formatın alqoritmik distribusiya və diqqət iqtisadiyyatının çağırışlarına cavab verən yeni ontoloji sistem kimi legitimləşməsi nümayiş etdirilir.

Açar sözlər: şaquli kino, medianın somatizasiyası, rəqəmsal transformasiya, radikal yaxınlıq, kadrın proksemikası, smartfonun protez kimi funksiyası, dördüncü divar,

Azar Guliyev Alik oghlu

SOMATIZATION OF MEDIA EXPERIENCE IN THE SMARTPHONE ERA: CINEMA AT ARM`S LENGHT

Summary: This article examines the process of somatization of media experience in the context of the digital transformation of cinema, where the smartphone is conceptualized as a personal “media prosthesis.” The author analyzes the shift from classical horizontal framing to vertical orientation (9:16), arguing that the reduction of distance to the viewer’s intimate zone generates the phenomenon of “radical proximity.” The study substantiates a transition from the metaphor of the screen as a “window” to the concept of the screen-as-mirror, in which the dominance of close-up shots and tactile interaction with the device transform aesthetic contemplation into an act of digital solipsism. Through the example of Damien Chazelle’s works, the article demonstrates the legitimization of the vertical format as a new ontological system responding to the challenges of algorithmic distribution and the attention economy.
Key words: vertical cinema, media somatization, digital transformation, radical proximity, frame proxemics, smartphone as prosthesis, fourth wall, anthropocentrism, visual ontology.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 18.11.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.12.2025

UOT 82.09:7.097
ORCID: 0009-0005-5486-0115
DOI: 10.52094/EHXN9625

Aygün Bağırova Rafiq qızı
Sənətşünsalıq üzrə fəlsəfə doktoru
maya-64@mail.ru

TELEVİZİYADA ƏDƏBİ PORTRET JANRININ YENİ NARRATİV STRATEGİYALARI: BİOQRAFİK TƏQDİMATDAN VİZUAL-ANALİTİK DİSKURSA

Xülasə: Hazırda informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı televiziya jurnalistikasında və audiovizual media mühitində ənənəvi publisistik janrların struktur və məzmun baxımından transformasiyasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə, televiziya məkanında geniş istifadə olunan ədəbi portret janrı yeni narrativ və vizual təqdimat formaları ilə zənginləşərək fərqli kommunikativ funksiyalar qazanmışdır. Təqdim olunan məqalədə televiziyada ədəbi portret janrının inkişaf dinamikası, onun klassik bioqrafik təqdimat modelindən müasir vizual-analitik diskurs modelinə keçid xüsusiyyətləri elmi-nəzəri aspektdə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi televiziya ədəbi portretinin struktur-kompozisiya xüsusiyyətləri, narrativ quruluşu və audiovizual ifadə vasitələrinin funksional rolunu müəyyənləşdirməkdir. Araşdırma çərçivəsində televiziya publisistikasında istifadə olunan portret proqramlarının mətn və vizual komponentləri müqayisəli və diskursiv təhlil metodları əsasında analiz edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, müasir televiziya ədəbi portreti yalnız bioqrafik məlumatların təqdimatı ilə məhdudlaşmır, həmçinin, arxiv materialları, bədii rekonstruksiyalar, ekspert şərhləri və müəllif interpretasiyasının sintezi əsasında çoxqatlı narrativ struktur yaradır. Məqalədə göstərilir ki, yeni televiziya portretləri klassik xronoloji bioqrafiya modelindən uzaqlaşaraq interpretativ və analitik yanaşmanı ön plana çıxarır. Bu prosesdə vizual dramaturgiya, montaj ritmi, səs və təsvirin semantik qarşılıqlı əlaqəsi obrazın estetik və ideya məzmununun daha dərindən təqdim edilməsinə imkan yaradır. Nəticədə, belə bir elmi qənaət hasil olur ki, televiziyada ədəbi portret janrı müasir media mühitində narrativ və vizual strategiyaların sintezi əsasında inkişaf edərək biqrafik təsvir

janrından analitik və konseptual audiovizual diskurs modelinə transformasiya olunur.

Açar sözlər: *Media diskursu, vizual dramaturgiya, montaj estetikası, arxiv materiallarının interpretasiyası, audiovizual kommunikasiya, mediativ reprezentasiya*

Giriş. Televiziya jurnalistikası artıq yalnız informasiya ötürən vasitə kimi deyil, habelə, mədəni və estetik diskurs yaradan kompleks kommunikasiya platforması kimi çıxış edir. Bu kontekstdə, televiziya proqramlarında istifadə olunan publisistik janrlar yeni narrativ və vizual strategiyalar əsasında transformasiya olunur (Corner, 2011).

Televiziya jurnalistikasında geniş yayılmış publisistik janrlardan biri də ədəbi portret janrıdır. Bu janr yazıçı və ya şairin həyat yolu, yaradıcılıq fəaliyyəti və estetik dünyagörüşünün audiovizual təqdimatını nəzərdə tutur. Ənənəvi olaraq ədəbi portret proqramları bioqrafik məlumatların xronoloji ardıcıllıqla təqdim edilməsi prinsipi əsasında qurulurdu. Lakin müasir televiziya mühitində bu yanaşma tədricən dəyişir və daha kompleks narrativ strukturlarla əvəz olunur.

Rəqəmsal texnologiyaların və vizual media vasitələrinin inkişafı televiziya proqramlarının dramaturgiyasını zənginləşdirmiş, nəticədə, ədəbi portret janrı da yeni interpretasiya formaları qazanmışdır (Bordwell & Thompson, 2016). Müasir televiziya ədəbi portretləri artıq yalnız yazıçının həyat faktlarını təqdim etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, onun yaradıcılıq dünyasını analitik və vizual baxımdan şərh edən çoxqatlı audiovizual diskurs formalaşdırır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə televiziya ədəbi portret janrı media narratologiyası və vizual kommunikasiya nəzəriyyəsi kontekstində kompleks şəkildə təhlil olunur, bu janrın ənənəvi bioqrafik təqdimat modelindən vizual-analitik diskurs modelinə keçid mexanizmi müəyyənləşdirilir. Həmçinin, Azərbaycan televiziya məkanında yayımlanan mədəni və ədəbi proqramların təcrübəsi əsasında ədəbi portret janrında istifadə olunan yeni narrativ strategiyalar sistemləşdirilir və onların audiovizual jurnalistikanın inkişafındakı rolu aşkarlanır (Quliyev, 2018). Bu baxımdan, məqalənin məqsədi televiziyada ədəbi portret janrının struktur transformasiyasını və müasir audiovizual mediada istifadə olunan yeni narrativ strategiyaları müəyyən etməkdir. Tədqiqatın vəzifələri isə ədəbi portret janrının

nəzəri əsaslarını araşdırmaq, ənənəvi bioqrafik model ilə müasir vizual-analitik təqdimat formalarını müqayisə etmək və Azərbaycan televiziya məkanında bu janrın praktiki tətbiq xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodları. Araşdırma prosesində televiziya jurnalistikası və media nəzəriyyəsinin metodoloji prinsiplərinə əsaslanan bir sıra elmi metodlardan istifadə olunmuşdur. Əvvəla, struktur-semantik analiz metodu vasitəsilə televiziya ədəbi portret proqramlarının dramaturji quruluşu və narrativ strukturu təhlil edilmişdir. Bu metod proqramın vizual və mətn komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən etməyə imkan verir. İkincisi, media narratologiyası yanaşması tətbiq edilmişdir. Bu yanaşma televiziya proqramlarında hekayə quruluşunun, personaj təqdimatının və narrativ strategiyaların xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Üçüncü metod kimi vizual kommunikasiya analizi istifadə olunmuşdur. Bu metod vasitəsilə görüntü, səs və montaj elementlərinin informasiya və məna yaratma prosesindəki rolu araşdırılmışdır. Bundan əlavə, müqayisəli analiz metodu tətbiq olunaraq ənənəvi bioqrafik televiziya proqramları ilə müasir vizual-analitik formatlı ədəbi portret proqramları arasında fərqlər müəyyən edilmişdir. Bu metodların tətbiqi televiziya ədəbi portret janrının transformasiya prosesini sistemli şəkildə araşdırmağa imkan vermişdir (Əliyeva, 2020).

Nəticələr. Aparılan tədqiqat göstərir ki, müasir televiziya məkanında ədəbi portret janrı struktur və məzmun baxımından əhəmiyyətli transformasiya mərhələsi yaşayır. Ənənəvi bioqrafik təqdimat modeli tədricən daha kompleks və analitik audiovizual təqdimat forması ilə əvəz olunur. Müasir televiziya proqramlarında yazıçının həyat faktları yalnız xronoloji informasiya kimi deyil, habelə, vizual və analitik interpretasiya vasitəsilə təqdim edilir. Beynəlxalq televiziya təcrübəsində ədəbi portret proqramları çoxqatlı narrativ strukturlar, arxiv materialları, səhnələşdirilmiş rekonstruksiyalar və ekspert şərhlərinin sintezi əsasında hazırlanır. Xüsusilə, BBC, ARTE və PBS kimi televiziya kanallarının sənədli layihələrində yazıçı və şairlərin yaradıcılığı intertekstual montaj, vizual metaforalar və müəllif mətnlərinin audiovizual interpretasiyası vasitəsilə təqdim edilir ki, bu da tamaşaçıya ədəbi şəxsiyyətin estetik dünyasını daha dərin qavramağa imkan yaradır.

Tədqiqat nəticələrinə əsasən qeyd edək ki, müasir televiziya ədəbi portretlərinin narrativ quruluşu bir neçə əsas element üzərində formalaşır və bu elementlər konkret televiziya layihələrinin strukturunda aydın şəkildə müşahidə olunur. İlk növbədə, vizual rekonstruksiya və dramatik səhnələşdirmə

elementləri geniş istifadə edilir. Məsələn, müxtəlif televiziya kanallarında yayımlanan sənədli-bədii proqramlarda yazıçıların həyatının mühüm epizodları aktyor oyunu və səhnələşdirmə vasitəsilə canlandırılır. Bu üsul, xüsusilə, ədəbiyyat və mədəniyyətə həsr olunmuş televiziya layihələrində tətbiq olunur. Belə təqdimat forması tamaşaçının diqqətini yalnız faktoloji məlumatlara deyil, eləcə də, hadisələrin emosional və bədii aspektinə yönəldir.

İkinci mühüm element arxiv materiallarının və sənədli görüntülərin istifadəsidir. Məsələn, Azərbaycan televiziya məkanında klassik yazıçılara həsr olunmuş verilişlərdə Dövlət Televiziya Fondunda saxlanılan arxiv müsahibələr, foto materiallar və nadir video kadrlarından geniş istifadə olunur. Bu materiallar proqramın informativ və sənədli dəyərini artırmaqla yanaşı, ədəbi şəxsiyyətin tarixi kontekstini daha dolğun şəkildə təqdim edir.

Üçüncü istiqamət intertekstual montaj və ədəbi mətnlərin vizual interpretasiyasıdır. Müasir televiziya proqramlarında yazıçının əsərlərindən seçilmiş parçalar aktyorların ifasında səsləndirilir və həmin mətnlərə uyğun vizual görüntülər montaj olunur. Məsələn, ədəbi proqramlarda şeirlərin və ya nəsr parçalarının səsləndirilməsi fonunda təbiət, şəhər və ya tarixi məkan görüntülərinin verilməsi müəllifin estetik dünyasını vizual kontekstdə təqdim etməyə imkan yaradır.

Digər mühüm element ekspert və tənqidçi şərhlərinin proqram strukturuna inteqrasiyasıdır. Müasir televiziya ədəbi portretlərində ədəbiyyatşünaslar, tədqiqatçılar və mədəniyyət xadimlərinin analitik fikirləri proqramın əsas struktur elementlərindən birinə çevrilmişdir. Məsələn, yazıçı yaradıcılığının müxtəlif aspektləri – poetik üslub, ideya sistemi və ədəbi məktəblə əlaqəsi mütəxəssislərin şərhləri vasitəsilə izah edilir. Bundan əlavə, mədəni məkanların və memorial yerlərin vizual təqdimatı televiziya ədəbi portretinin dramaturgiyasında mühüm rol oynayır. Yazıçıların ev-muzeyləri, doğulduqları şəhərlər və yaradıcılıq mühiti ilə bağlı məkanlar proqramın vizual strukturuna daxil edilir. Bu yanaşma ədəbi şəxsiyyətin mədəni-coğrafi kontekstini nümayiş etdirir və tamaşaçıda daha geniş təsəvvür yaradır. Beləliklə, aparılan təhlillər deməyə əsas verir ki, müasir televiziya ədəbi portretləri artıq yalnız bioqrafik informasiya təqdim edən publisistik format deyil, həmçinin, vizual və analitik elementlərin sintezinə əsaslanan kompleks audiovizual diskurs kimi formalaşır.

Müzakirə. Tədqiqat nəticələrinin təhlili göstərir ki, televiziyada ədəbi portret janrının transformasiyası yalnız nəzəri səviyyədə deyil, o cümlədən,

Azərbaycan televiziya məkanında real proqram təcrübəsində müşahidə olunur. İnformasiya sistemləri, Süni intellekt və audiovizual istehsal texnologiyalarının inkişafı televiziya proqramlarının dramaturgiyasını dəyişdirmiş, ədəbi portret janrında yeni vizual və narrativ strategiyalar formalaşmışdır.

Azərbaycan telekanallarında yayımlanan bir sıra mədəni və ədəbi proqramlar bu transformasiyanın praktiki nümunəsi kimi çıxış edir. Məsələn, Azərbaycan Televiziyasında (AzTV) yayımlanan "Sənətkar" silsilə proqramları görkəmli ədəbiyyat və incəsənət nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını təqdim edən televiziya portretlərinin nümunələrindən biridir. "Sənətkar" verilişi görkəmli mədəniyyət və ədəbiyyat nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını təqdim edən televiziya portret proqramlarından biridir. Verilişdə yazıçı və şairlərin bioqrafiyası yalnız faktoloji məlumat kimi təqdim edilmir, həm də arxiv videoları, foto materiallar və mütəxəssis müsahibələri vasitəsilə interpretasiya olunur. Proqramın strukturu klassik bioqrafik təqdimatla yanaşı analitik diskurs elementlərini də ehtiva edir. Bu baxımdan, "Sənətkar" verilişi televiziya ədəbi portretinin bioqrafik modeldən vizual-analitik modelə keçidini nümayiş etdirən mühüm nümunələrdən biridir. Beləliklə, proqram klassik bioqrafik model ilə vizual-analitik diskursun sintezini nümayiş etdirir.

Digər mühüm nümunələrdən biri İctimai Televiziyada (İTV) yayımlanan mədəniyyət və ədəbiyyat mövzulu proqramlardır. Bu proqramlarda Azərbaycan ədəbiyyatının klassik və müasir nümayəndələri haqqında hazırlanmış televiziya portretlərində müəllifin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən şərh edilir. Məsələn, yazıçı və şairlərin həyatına həsr olunmuş verilişlərdə onların əsərlərindən sitatlar, səhnə interpretasiyaları və sənədli görüntülər intertekstual montaj vasitəsilə təqdim olunur. Bu yanaşma televiziya ədəbi portretinin narrativ strukturunu zənginləşdirərək tamaşaçıya müəllifin estetik dünyasını daha dərindən qavramağa imkan verir.

İTV-də yayımlanan "Carçı" proqramında mədəniyyət və ədəbiyyat mövzularına həsr olunmuş süjetlərdə yazıçı və şairlərin yaradıcılığı haqqında televiziya portret elementlərinə rast gəlinir. Bu süjetlərdə müəllifin həyat yolu, yaradıcılıq fəaliyyəti və əsərlərinin ictimai-mədəni əhəmiyyəti müxtəlif audiovizual vasitələrlə təqdim olunur. Arxiv kadrlarının, müsahibələrin və sənədli materialların montajı proqramın narrativ strukturunu zənginləşdirir və tamaşaçıya müəllifin yaradıcılıq dünyasını daha geniş kontekstdə təqdim edir.

"Mədəniyyət" televiziya kanalı audiovizual məkanda ədəbi portret janrının inkişafına xüsusi diqqət yetirən platformalardan biridir. Kanalda

yayımlanan bir sıra mədəniyyət proqramlarında Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı sənədli-publisistik formatda təqdim olunur. Bu proqramlarda arxiv kadrları, ədəbi əsərlərin səhnə və ya vizual interpretasiyası, həmçinin, ədəbiyyatşünas və tədqiqatçıların şərhlərinin istifadəsi televiziyada ədəbi portret janrının analitik xarakterini gücləndirir. Belə proqramlar televiziya məkanında ədəbiyyatın təqdimatını yalnız informasiya vermək məqsədi ilə deyil, habelə, mədəni diskurs yaratmaq vasitəsi kimi formalaşdırır (Məmmədli, 2012).

Azərbaycan televiziya praktikasında yeni narrativ strategiyaların tətbiqi, xüsusilə, sənədli filmlər və televiziya portretləri formatında daha aydın görünür. Məsələn, müxtəlif telekanallarda Azərbaycan ədəbiyyatının klassik nümayəndələrinə həsr olunmuş sənədli layihələrdə yazıçıların həyat və yaradıcılığı yalnız bioqrafik məlumatlarla deyil, eləcə də, mədəni mühit, sosial kontekst və tarixi şərait çərçivəsində təqdim olunur. Bu yanaşma televiziya portretini yalnız faktoloji təqdimat forması kimi deyil, həmçinin, interpretativ media mətninə çevirir.

Beləliklə, Azərbaycan televiziya məkanında ədəbi portret janrının inkişafı göstərir ki, müasir audiovizual jurnalistika ənənəvi bioqrafik təqdimat modelindən tədricən uzaqlaşaraq vizual-analitik diskurs formalaşdırır. Bu proses televiziya proqramlarının dramaturgiyasını zənginləşdirir, tamaşaçı ilə daha dərin kommunikativ əlaqə yaradır və ədəbiyyatın audiovizual təqdimatının yeni modellərini formalaşdırır. Bu baxımdan, televiziya ədəbi portretləri Azərbaycan mədəni jurnalistikasında mühüm funksiyanı yerinə yetirərək milli ədəbi irsin geniş auditoriyaya çatdırılması və mədəni yaddaşın qorunması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Aparılan tədqiqat əsasında qeyd etmək olar ki, televiziya ədəbi portret janrının inkişafı üçün proqramların hazırlanmasında arxiv materialları, vizual rekonstruksiya və ekspert şərhlərinin sistemli şəkildə inteqrasiyası məqsədəuyğun hesab olunur. Eyni zamanda, müasir audiovizual texnologiyaların və yeni narrativ strategiyaların tətbiqi televiziya proqramlarının dramaturgiyasını zənginləşdirərək ədəbi portret janrının təsir imkanlarını genişləndirə bilər. Ona görə də, televiziya jurnalistikasında ədəbi portret janrının nəzəri və praktiki aspektlərinin gələcək tədqiqatlarda daha geniş şəkildə araşdırılması məqsədəuyğun istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva, N. (2020). Audiovizual mediada sənədli-publisistik janrların transformasiyası. *Filologiya məsələləri*, 9, 212-220.
2. Hüseynov, Q. (2014). *Televiziya jurnalistikasının əsasları*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
3. Məmmədli, Q. (2012). *Azərbaycan televiziya jurnalistikası*. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
4. Quliyev, N. (2018). Televiziya publisistikasında janr sisteminin inkişaf meyilləri. *Jurnalistika məsələləri*, 2, 45-53.
5. Bordwell, D., & Thompson, K. (2016). *Film art: An introduction* (11th ed.). New York, NY: McGraw-Hill Education.
6. Corner, J. (2011). *Theorising media: Power, form and subjectivity*. Manchester: Manchester University Press.

Aygun Baghirova Rafiq gizi

NEW NARRATIVE STRATEGIES OF THE LITERARY PORTRAIT GENRE ON TELEVISION: FROM BIOGRAPHICAL PRESENTATION TO VISUAL ANALYTICAL DISCOURCE

Summary: Currently, the development of information technologies has led to the structural and content-based transformation of traditional journalistic genres in television journalism and the audiovisual media environment. In this context, the literary portrait genre, widely used in television space, has also acquired new communicative functions by being enriched with innovative narrative and visual presentation forms. The present article examines the development dynamics of the literary portrait genre on television and analyzes, from a theoretical perspective, the characteristics of its transition from the classical biographical presentation model to a modern visual-analytical discourse model. The main objective of the study is to determine the structural and compositional features of the television literary portrait, its narrative construction, and the functional role of audiovisual expressive means. Within the framework of the research, the textual and visual components of portrait programs used in television journalism have been analyzed based on comparative and discursive analysis methods. The modern television literary portrait is no longer limited to the presentation of biographical information;

rather, it creates a multilayered narrative structure through the synthesis of archival materials, artistic reconstructions, expert commentary, and authorial interpretation. The article shows that contemporary television portraits move away from the classical chronological biography model and instead foreground interpretative and analytical approaches. In this process, visual dramaturgy, editing rhythm, and the semantic interaction between sound and image enable a deeper presentation of the aesthetic and ideological content of the portrayed figure. As a result, the study concludes that the literary portrait genre on television evolves within the modern media environment through the synthesis of narrative and visual strategies, transforming from a genre of biographical depiction into an analytical and conceptual audiovisual discourse model.

Key words: media discourse, visual dramaturgy, editing aesthetics, interpretation of archival materials, audiovisual communication, mediated representation.

Айгюн Багирова Рафик кызы

Новые нарративные стратегии жанра литературного портрета на телевидении: От биографической презентации к визуально-аналитическому дискурсу

Резюме: В настоящее время развитие информационных технологий привело к трансформации традиционных публицистических жанров в телевизионной журналистике и аудиовизуальной медиасреде как в структурном, так и в содержательном отношении. В данном контексте литературный портрет, широко используемый в телевизионном пространстве, обогащаясь новыми нарративными и визуальными формами представления, приобретает иные коммуникативные функции. В представленной статье в научно-теоретическом аспекте исследуется динамика развития жанра литературного портрета на телевидении, а также особенности его перехода от классической модели биографического представления к современной визуально-аналитической дискурсивной модели. Основная цель исследования заключается в выявлении структурно-композиционных особенностей телевизионного литературного портрета, его нарративного построения и функциональной роли аудиовизуальных средств выразительности. В рамках исследования текстовые и визуальные компоненты портретных телевизионных программ, используемых в телевизионной публицистике, были

проанализированы на основе сравнительного и дискурсивного методов анализа. Установлено, что современный телевизионный литературный портрет не ограничивается лишь представлением биографических сведений, но формирует многослойную нарративную структуру на основе синтеза архивных материалов, художественных реконструкций, экспертных комментариев и авторской интерпретации. В статье отмечается, что новые телевизионные портреты отходят от классической хронологической модели биографии и выдвигают на первый план интерпретативный и аналитический подход. В данном процессе визуальная драматургия, ритм монтажа, семантическое взаимодействие звука и изображения позволяют глубже раскрыть эстетическое и идейное содержание образа. В результате формулируется научный вывод о том, что жанр литературного портрета на телевидении в условиях современной медиасреды развивается на основе синтеза нарративных и визуальных стратегий, трансформируясь из жанра биографического описания в аналитическую и концептуальную модель аудиовизуального дискурса.

Ключевые слова: Медиадискурс, визуальная драматургия, эстетика монтажа, интерпретация архивных материалов, аудиовизуальная коммуникация, медиативная репрезентация.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 18.03.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2025

KULTUROLOGİYA

УДК 008:321
DOI: 10.52094/ZWVL2064

Нодирбек Сайфуллаев Бахтиёрович
Ректор Государственного института
искусства и культуры Узбекистана
Кандидат исторических наук, профессор
ORCID: 0009-0008-1767
sayfullayevnodirbek150@gmail.com

Абдухалил Маврулов Абдулхаевич,
Председатель Общественного совета
по повышению эффективности духовно-
просветительской работы Государственного
института искусства и культуры Узбекистана
Доктор исторических наук, профессор
ORCID: 0009-0004-6524-5284
abdukhalilmavrulov@gmail.com

КУЛЬТУРА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ФАКТОР ПОСТРОЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО И СВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме: В статье культура рассматривается как ключевой фактор формирования социального и светского государства в условиях глобализации и идеологических угроз. Анализируется роль культуры и искусства в укреплении национального самосознания, духовной устойчивости общества и гражданской ответственности личности. Особое внимание уделяется государственной культурной политике Нового Узбекистана, реформам в сфере культуры и их нормативно-правовой базе. Освещается значение социального заказа как эффективного механизма развития творческой среды. Обосновывается взаимосвязь между культурными потребностями общества, качеством культурного продукта и социальной активностью граждан. Делается вывод о том, что культура

выступает важнейшим ресурсом устойчивого развития, духовного обновления и гармоничного сочетания светскости и религиозности в современном государстве.

Ключевые слова: культура, светское государство, социальное государство, государственная культурная политика, Новый Узбекистан, духовная устойчивость, социальный заказ, культурные ценности, глобализация, искусство.

Современный мир, который становится всё более глобализованным, стремительное расширение идеологических противостояний, рост различных политических, идейных и духовных угроз, несомненно, ставят под угрозу судьбу всех государств и народов. В таких условиях равнодушие к будущему страны и пренебрежение высокими ценностями неизбежно ведут любую нацию и государство к катастрофе. Для обеспечения социальной и духовной стабильности общества, построения мирной и благополучной жизни прежде всего необходимо укреплять в сердцах людей уважение к своему народу и государству, любовь и доверие к Родине, высокое чувство ответственности за будущее своей страны.

В становлении таких сильных качеств роль культуры и искусства непрерывно возрастает. В этой связи чрезвычайно важны следующие слова руководителя страны: «В нынешний период, когда наша страна вступила в новую эпоху развития, в сознании нашего народа, особенно наших детей, укрепление любви к Родине, участия в будущем страны, осознания ценности мирной, свободной и благополучной жизни, роль и влияние представителей духовно-просветительских сфер, деятелей культуры и искусства, творческой интеллигенции бесценны. На этом почетном пути мы считаем их нашими ближайшими помощниками и союзниками, полагаясь на их поддержку и содействие» [1].

Иными словами, в Новом Узбекистане сфера культуры стала важной и неотъемлемой частью государственной политики. Экономика страны, политика, социальные вопросы, судьба государства и общества, развитие всех сфер напрямую рассматриваются через феномен культуры.

Следует подчеркнуть, что внимание к вопросам культуры объясняется рядом причин: во-первых, в Новом Узбекистане невозможно построить новую духовную среду, просвещённое и социальное государство, Третий Ренессанс без реализации социальных функций

культуры. Во-вторых, современный Узбекистан ставит перед собой беспрецедентные задачи и приступил к проведению исторических реформ. Это, несомненно, требует от каждого гражданина развития своих способностей, обладания знаниями и духовно-нравственными качествами, формирования высокой ответственности за судьбу страны и нации. Выполнение этих задач без развития сферы культуры совершенно невозможно. В-третьих, современный мир перед нашими глазами всё больше погружается в идеологические и идейные угрозы. Судьба людей, особенно нашей молодежи, зависит от деятельности организаций, которые опираются на бесчеловечные цели, безразличные к будущему человечества, включая социальные сети. Сфера культуры же остаётся наиболее важным и эффективным фактором, способным защитить человечество от таких неблагоприятных явлений.

В этой связи следует отметить следующее: хотя мы осознаем огромную роль культуры в формировании личности, общества и будущего государства, и неоднократно подчеркиваем это как на официальных, так и на неофициальных мероприятиях, на практике признать этот феномен в течение почти четверти века независимости было крайне сложно. Если выразиться точнее, за четверть века независимости мы так и не приняли закон о культуре. Только благодаря глубоким реформам во всех сферах, начатым с 2016 года, возникла возможность качественного развития такой важной области, как культура.

В этой связи историческая встреча Президента страны Шавката Мирзиёева с представителями творческой интеллигенции 3 августа 2017 года и его выступление на ней могут рассматриваться как руководство к действию для работников культуры и искусства в процессе построения Нового Узбекистана, а также как теоретико-методологическая основа для решения существующих проблем. В выступлении было сказано: «Если наблюдать за сегодняшней творческой средой в нашей стране, создается впечатление, что она как будто застряла на месте, многие наши творцы увязли в своих заботах и проблемах. Между тем, деятели культуры и искусства всегда должны находиться в авангарде общества, вести людей к высоким целям и идеалам через свои произведения и активную гражданскую позицию, вдохновлять их, разве не так?»

Действительно, в этот период в литературно-художественной сфере проявлялись тревожные тенденции, особенно в области культуры:

коммерциализация, приоритет личной выгоды, расцвет поверхностных произведений, ориентированных лишь на рынок. К сожалению, творческие организации не давали принципиальную оценку таким явлениям и не предлагали всесторонне обоснованных практических мер по их устранению.

На той встрече Президент страны также высказался по еще одной крайне важной проблеме – вопросу социального заказа в сфере культуры и искусства. Он сказал: «Используя сегодняшние возможности, я хочу обратиться к вам с предложением. Если мы системно организуем социальный заказ для наших самых талантливых и ответственных писателей, деятелей кино, театра, музыки и изобразительного искусства, направим их в творческие поездки по различным регионам страны и стимулируем создание новых произведений, что вы думаете об этом?» [2].

Следует подчеркнуть, что интеллигенция нашей страны в условиях советского тоталитарного режима устала от системы социального заказа. Причина этого заключалась в том, что все произведения, созданные на основе социального заказа, служили советской идеологии, а национальная самобытность полностью игнорировалась. Теперь же социальный заказ должен удовлетворять национально-культурные потребности нашего народа, освобождать культуру и искусство от различных второстепенных, бытовых тем. С этой точки зрения такой здоровый социальный заказ можно назвать объективным, справедливым и правильным.

Развитие такого важного феномена, как культура, безусловно связано с формированием у людей здоровых культурных потребностей. Удовлетворение растущих культурных потребностей узбекского народа в условиях всё более глобализирующегося мира приобретает особенно актуальное значение. Для этого есть несколько причин. Во-первых, в течение почти четверти века независимости внимание к вопросам культуры и искусства и их роли в социальной жизни общества оставалось значительно отстающим от требований современности. Кроме того, работы по развитию культуры и искусства, особенно по укреплению их материально-экономической базы, были ограниченными и не приносили ожидаемых результатов.

Следует также подчеркнуть, что усиливающаяся глобализация и её последствия, сопровождаемые ростом внутренних и внешних духовно-культурных и идеологических угроз, приводят к упрощению культурных

потребностей населения, чрезмерной коммерциализации, росту произведений без идейного содержания, направленных на притупление сознания и мышления людей. Это, в свою очередь, закономерно вызывало рост протестных настроений в обществе.

В этом контексте следует обратить особое внимание на три положения. Во-первых, духовно-культурная среда общества, формирование и удовлетворение культурных потребностей населения прежде всего зависят от всех образцов культурного наследия, созданных и потребляемых в определённый период. То есть, насколько эти произведения способны оказывать положительное или отрицательное влияние на социально-политический и культурно-идеологический облик населения, имеет критическое значение. «Социальная сила» культурного наследия выступает эффективным фактором, обеспечивающим активность членов общества, их национальное единство и мобилизацию. Здесь литературно-художественная сила созданных произведений, безусловно, приобретает первостепенное значение. Только когда объединяются две великие силы – «социальная сила» произведения и его «литературно-художественная мощь», возникает подлинная сила культуры и искусства.

Во-вторых, благодаря влиянию «социальной силы» культуры и искусства на развитие общества и нации, культурные потребности населения увеличиваются. Поэтому художественно-духовная сила любого произведения определяется тем, насколько оно повышает социально-нравственную активность членов общества и формирует их духовный мир.

В-третьих, полезность созданного произведения и культурного наследия для личности и общества зависит от условий, в которых оно потребляется. Эти условия связаны с социальной позицией потребителя культурного наследия, его статусом и созданной инфраструктурой для удовлетворения культурных потребностей. Только на основе взаимосвязи всех этих факторов можно формировать и полноценно удовлетворять культурные потребности населения.

В этом контексте одним из наиболее важных факторов для создания сильного духовного пространства в обществе является установление взаимной заинтересованности между создателем произведения культуры и искусства, культурного наследия и его потребителем. Низкая посещаемость театров, кино, музеев, залеживание миллионов изданных произведений на торговых прилавках, сокращение числа учеников,

посещающих тысячи кружков по культуре и искусству, можно рассматривать как результат несоразмерности интересов между творцами культуры и искусства и их потребителями.

Учитывая эти проблемы, глава государства уделил первостепенное внимание концептуальным аспектам развития отрасли. В этом контексте следует отметить Закон «О культурной деятельности и учреждениях культуры», принятый 20 января 2021 года. Закон чётко закрепил следующие основные принципы в сфере культуры: приоритет духовных, нравственных и культурных ценностей; свобода творческой деятельности; уважение к национальным и универсальным ценностям; культурное разнообразие; равноправие в межкультурных отношениях; системность, научность и непрерывность образования и воспитания в сфере культурной деятельности.

Следует отметить, что глобальные изменения, происходящие в современном мире, различные внутренние и внешние угрозы оказывают серьёзное негативное влияние на отношения между народами и государствами, а рост межцивилизационных конфликтов меняет подходы к культуре на мировом уровне. В некоторых странах и регионах по политико-идеологическим причинам отрицательно оцениваются такие аспекты культуры, как влияние на мышление человека, положительные изменения в его морали, а также важные элементы взаимодействия народов и государств. Неправильное понимание вопросов культуры, религии, религиозных ценностей и политики усугубляет глобальные проблемы человечества.

Однако в Новом Узбекистане культура и её взаимодействие с религиозными ценностями признаны важным фактором для развития общества, а также для решения экономических, социальных и политических проблем, что безусловно является значительным шагом.

Следует обратить внимание на Закон «Об обеспечении свободы совести граждан и утверждении концепции государственной политики в сфере религии в Республике Узбекистан», принятый 25 февраля 2025 года. Принятая концепция разработана с опорой на богатый национально-исторический опыт нашего государства и универсальные ценности, направлена на реализацию интересов общества в многонациональном и многоконфессиональном Узбекистане, обеспечение устойчивой среды для

совместного и последовательного развития на основе демократии, светскости, свободы, равенства, социальной справедливости и единства.

В документе всесторонне раскрыты вопросы культуры и религии, гармония их интересов, взаимосвязь обоих феноменов в деятельности общества, государства и человека, светскость как фактор развития общества.

Что же понимается под светскостью в сфере культуры? Концепция даёт следующий ответ: светскость в сфере культуры – это опора на идеи гуманизма, заботы о природе, уважения к национальному и универсальному культурному наследию в процессе культурного развития общества, включая развитие обычаев, художественного и прикладного искусства.

Одним из ключевых аспектов концепции является определение механизмов обеспечения светскости в сфере культуры. В частности, это создание справедливых условий для развития культуры всех национальностей и конфессий, поддержка культурного разнообразия, поддержка произведений и проектов, пропагандирующих разумное мышление, критическое мышление и идеи гуманизма, а также проведение мероприятий, направленных на предотвращение ограничений и цензуры в сфере культуры. Эти положения являются гарантией справедливого решения вопросов культуры и религии в нашей стране, в чем никто не может усомниться.

В современном обществе Нового Узбекистана стабильность социально-нравственной среды и продолжительность начатых глубоких реформ могут также рассматриваться как результат проводимой работы в религиозно-просветительской сфере. Можно сказать, что сегодня Узбекистан признаётся во всём мире как передовое государство, обеспечившее гармоничное сочетание светскости и религиозности. В этой области мы приобрели уникальный опыт, и неудивительно, что многие страны стремятся его изучить.

Обращаясь к древней истории, мы пришли к интересному выводу: всё, чего достиг человек и человечество в этом светлом мире, было достигнуто благодаря культуре, а то, что было утрачено – произошло также вследствие отсутствия культуры, точнее, в результате бескультурья. Более ста лет назад наши джадидские предки уделяли культуре особое внимание как важнейшему фактору и показателю национального

прогресса. И сегодня этот вопрос остаётся актуальным для всего общества и каждого из нас, как в те времена.

Итак, что такое культура? Как её можно интерпретировать? До настоящего времени в трудах, диссертациях и исследованиях по данному феномену были предложены сотни, тысячи, часто противоречивых определений. Некоторые считали культуру важным явлением, упорядочивающим интеллектуальную и духовную деятельность человека и координирующим его участие в социально-культурной жизни общества, другие рассматривали культуру как явление, тесно связанное с активностью человека, его сознательной деятельностью, трудовой креативностью и уровнем активности среди людей.

Кроме того, культура стала определяться как результат сознательной деятельности человека, а не просто его воспитанности, образованности, навыков или действий.

В истории отношение к культуре всегда различалось. Если на Западе основной задачей культуры считалась просвещённость, знание и разум, то на Востоке больше внимания уделяли воспитанию и нравственности. Восточные, особенно центральноазиатские мыслители, изучали культуру через призму концепции совершенного человека.

Как отмечалось выше, восточные мыслители рассматривали культуру в гармонии с нравственностью, воспитанием и религией. Абу Наср Фараби впервые на Востоке считал религию и философию двумя независимыми путями достижения истины. Фараби сравнивал потребность в культуре со здоровой потребностью человека. В частности, он утверждал, что стремление к знаниям и нравственности связано с пониманием сути происходящих событий и объективных законов жизни [3, с. 160]. Абу Али Ибн Сина связывал культуру и нравственность с наукой и знанием [4, с. 23]. Абу Райхон Беруни считал получение знаний высшей радостью в своей жизни. По его мнению, жизненные потребности человека создают у него стремление к науке. Мыслитель выделял три прочных корня культуры: первый – истина, второй – справедливость, третий – праведность [5, с. 214].

Великий предок Мир Алишер Навои утверждал, что красота, совершенство и благоустройство всего сущего зависят от человека. По его словам, цель создания всего мира – человек, который не имеет равных среди существ. Человек наделил своё сердце сокровищницей различных

знаний, и в этом таинстве скрывается Аллах. Удивительное тело человека хранит в себе эту сокровенную тайну, и эта тайна – душа, которая пребывает в хранилище и охраняет его. Поэтому человек создан совершеннее всех остальных существ [6, с. 269].

Причина, по которой мы приводим так много цитат из учений великих мыслителей, заключается в том, что некоторые учёные утверждают, будто феномен культуры в Центральной Азии научно не изучен, его суть не раскрыта, и определение этого феномена отсутствует. Однако даже краткая информация, приведённая выше, свидетельствует о том, что в нашей стране культура уже проявила свои важнейшие, комплексные признаки, другими словами, функции, в современных терминах.

В этом смысле концепция восточной культуры сегодня рассматривается как надёжное средство защиты человечества от всё усиливающихся духовно-идеологических угроз, препятствующих развитию человека, от многочисленных вредоносных течений и ложных, корыстных идей, от угроз устойчивому развитию Земли. Иными словами, культура и её воздействие стали явлением, играющим ключевую роль в судьбах стран и народов.

Особое внимание следует также обратить на то, что в условиях глобализации сегодня в узбекской культуре можно наблюдать некоторые негативные тенденции. Например, коммерциализация культуры, стремление к показной славе, отказ от традиционной культуры и попытки создавать «новшества» в этой сфере несомненно наносят ущерб национальной культуре. Поэтому изучение национальной культуры в её полноте, опора на традиционное духовно-культурное наследие, использование его как источника внутренней силы и создание произведений, способствующих формированию здорового мышления в будущем, требуют особого внимания.

Следует отметить, что хотя мы достигли определённых успехов в изучении теории и истории культуры, в некоторых вопросах научные исследования всё ещё страдают от «ненадёжного наследия» советского периода. Это касается, прежде всего, изучения сложного феномена культуры в его теоретических и исторических аспектах, особенно функциональных задач этой сферы. Президент страны Шавкат Мирзиёев был абсолютно прав, когда подчеркнул: «В наше время, когда Родина

вступает в новый этап своего развития, новые научные исследования, касающиеся нашей древней истории и культуры, приобретают как никогда большую актуальность» [7, с. 34].

Развитие науки, особенно общественно-гуманитарных дисциплин, в частности науки о культуре, предполагает как центральную задачу поиск правильных методов исследования и оптимальных подходов к изучению исторических процессов. Известно, что при изучении исторических процессов, включая историю и теорию культуры, до сих пор существуют два противоположных подхода: цивилизационный и формационный.

Формационный подход сосредоточен на революции и классовой борьбе. Согласно ему, основной движущей силой истории является классовая борьба. Это дало теоретическое обоснование идеи, популярной в советское время: «по мере развития социализма усиливается классовая борьба». Причины репрессий в Узбекистане также можно объяснить этим подходом.

Изучение исторических процессов с позиции формационного подхода в советское время привело к искажению истории, необъективному исследованию многих историко-культурных явлений. Разделение узбекской национальной культуры на «дворцовую культуру» и культуру широких народных масс, создание ложной идеи «необразованные, отсталые народы Средней Азии», появление терминов «пролетарская культура», «советская культура», «формально национальная, по сути социалистическая, духовно интернациональная культура» – всё это является следствием формационного подхода. В советское время культура трактовалась как явление, несовместимое с религией.

Цивилизационный подход, напротив, подчеркивает универсальность культуры, применимость её анализа к любому государству или группе государств, многообразие исторических линий и процессов, целостность и единство истории человечества. Такой подход требует применения сравнительно-исторического метода и позволяет глубже понять исторические процессы, выявить их особенности и взаимосвязи.

После обретения независимости формационный подход к изучению истории, особенно истории культуры, был отменён. С первых дней независимости начали меняться методологические и теоретические основы изучения культуры. Перед исследователями встал вопрос выявления

ключевых элементов культурного феномена, анализа их взаимосвязи и разработки методов формирования духовности, необходимой обществу.

В современном мире быстрые изменения и глобальные проблемы требуют нового подхода к культуре. Некоторые отмечают, что расширение сферы социальных сетей и рост уровня знаний людей делают устаревшими существующие представления о культуре, которые уже не способны удовлетворять культурные потребности людей.

Эти размышления напрямую связаны с функциями культуры. Сегодня в условиях Нового Узбекистана важно обсуждать новые функции культуры, способные оказывать положительное влияние на личность, общество и развитие государства.

Существуют различные взгляды на функции культуры: одни утверждают, что старые функции исчерпали себя и требуют замены новыми; другие считают, что функции культуры неизменны, и попытки их обновления мешают определять приоритетные направления развития сферы.

Современное развитие общества действительно изменяет функции культуры. Например, цифровизация общества трансформирует культурные функции, и особое внимание сегодня уделяется функции геймификации – созданию условий, при которых люди могут получать удовольствие от культурных ценностей нестандартным образом. Некоторые традиционные методы привлечения людей к культурным процессам устарели и становятся неэффективными. Привлечение людей нестандартными способами формирует новые потребности, усиливает мотивацию, способствует формированию духовного мира личности и укреплению социально-культурной среды в обществе.

Особое значение приобретает социальная функция культуры в условиях быстрого изменения мира и влияния социальных сетей, когда у отдельных людей формируется отчуждённость от общества и индивидуалистическое мышление. Конституция Нового Узбекистана предусматривает построение социального государства, и в этом контексте функция социализации культуры становится особенно актуальной.

Эта функция культуры выполняет важную задачу: она воспитывает и формирует человека, помогая ему найти своё «я» в обществе. При этом социализация через культуру не подразумевает одинаковое мышление или

стиль жизни, а помогает сохранить индивидуальные особенности личности в любых условиях.

При этом следует помнить, что для социальной адаптации личности прежде всего необходимо осознание собственной идентичности. В этом смысле социальная функция культуры проявляется особенно явно и обусловлена двумя факторами.

Во-первых, конституционное закрепление принципа «Новый Узбекистан – социальное государство». Во-вторых, чрезмерная глобализация современного мира, которая способствует появлению факторов, отравляющих социальное сознание людей, прежде всего негативного влияния социальных сетей, в результате чего значительная часть молодежи погружается в виртуальное пространство. Это приводит к поверхностности мышления, недостатку духовной зрелости, а также к неспособности согласовывать личную жизнь с социальными ориентирами общества.

Следует помнить, что в несоциализированном обществе коллективный дух заменяется индивидуалистическими взглядами, а такие качества, как искренность и доброта, вытесняются грубостью, жестокостью и агрессивностью. В таком обществе невозможно создать здоровую социально-нравственную среду. У несоциализированного индивида преобладают слабость мышления, нездоровые духовные потребности, легкомысленное отношение к жизни, потребительский настрой и массовые стереотипы поведения. Исходя из этого, социальная функция культуры становится крайне необходимым феноменом.

Кроме того, необходимо учитывать, что построение Нового Узбекистана, формирование новой духовной среды и просвещенного общества сталкиваются с различными внутренними и внешними угрозами, а также последствиями недостатков воспитательной работы. Это порождает у некоторых граждан, особенно среди молодежи, проявления духовной пустоты, отсутствия идей, аморальности.

Мы считаем, что эти негативные явления во многом связаны с недостатками в духовно-просветительской и культурно-воспитательной сферах, а также с безразличием ответственных лиц. Особенно опасным является игнорирование вопросов совести как ключевой нравственной категории, отсутствие анализа значимых и незначимых событий,

нерешительность – всё это серьёзно влияет на моральную устойчивость общества.

Поэтому воспитательная функция культуры сегодня приобретает особую актуальность. В условиях становления Нового Узбекистана необходимо воспитывать молодежь так, чтобы она оставалась верной своим предкам, национальной истории, родному языку, великим личностям нации и священным исламским традициям. Помимо знаний, получаемых из книг, жизненный опыт, приобретённый в семье, также необходим молодежи как вода и воздух. Образованный, воспитанный и мудрый человек находит своё место в жизни. Именно поэтому в последующие годы в стране будет продолжаться приоритетное внимание к воспитательной функции культуры.

Мы также считаем, что в современных условиях глубоких изменений, конкуренции между государствами, социально-политическими и идеологическими организациями одним из ключевых факторов успешного участия в этих процессах является социальная мобилизация членов общества. В этом контексте крайне важно, чтобы государство всесторонне поддерживало такую мобилизацию и стимулировало соответствующие действия.

В этом процессе, по нашему мнению, особое значение приобретает функция культуры по социальной мобилизации населения. Следовательно, социальная мобилизационная функция культуры никогда не утратит своей актуальности и в условиях современной глобальной конкуренции станет мощной силой, обеспечивающей развитие страны, благополучие народа и здоровую социально-нравственную среду в обществе.

Социальная мобилизация – это способность граждан осознанно понимать, что каждый из них несёт ответственность за судьбу своей нации и государства, и концентрировать все свои возможности, знания, опыт и навыки на достижение общих целей, направляя их к благородным задачам.

В то же время для реализации социальной мобилизации в обществе каждый гражданин должен ощущать у себя потребность в этом. Однако эта потребность должна быть согласована с признанной обществом социальной необходимостью. Одним из ключевых факторов достижения социальной мобилизации является всесторонняя поддержка со стороны государства, которое стимулирует такие действия.

Мы считаем, что социальная мобилизационная функция культуры должна выполнять следующие задачи:

- формировать у каждого гражданина готовность мобилизовать себя на благо нации и государства;
- воспитывать любовь к жизни и умение получать от неё радость;
- внушать понимание того, что для преодоления трудностей необходимы духовная и культурная сила;
- развивать терпение и настойчивость для завершения значимых дел;
- обучать готовности помогать другим;
- формировать опыт преодоления страха и трудностей в процессе сложного и упорного труда.

Сегодня социальная мобилизационная функция культуры особенно актуальна на фоне того, что значительная часть молодежи погружается в виртуальный мир, что ведёт к нарушению процесса социализации и росту индивидуалистических мировоззрений среди граждан.

При обсуждении функций культуры и общества важно обратить внимание на ещё один актуальный вопрос – усиливающееся среди молодежи потребительское настроение. Хотя потребление является важной частью жизненного уклада человека, нельзя забывать, что для восполнения того, что потреблено, необходимо создавать новое. Если не преобразовать преобладающее сегодня потребительское настроение в творческое, это может стать заметным препятствием для дальнейшего развития и совершенствования общества.

Переход от потребительского к творческому настрою в сфере культуры – задача непростая. Создание литературных и художественных произведений, культурных шедевров, признаваемых всем обществом и воспринимаемых как жизненные ориентиры, требует огромных усилий. Без появления нового поколения, способного создавать произведения, которые отражают прошлое, настоящее и будущее, и вносят вклад в судьбу страны и нации, нельзя говорить о наследственности и продолжении нашей культуры. Не появятся новые Навои, Хорезмий, Беруний, Фаргоний – тогда обсуждать преемственность культуры будет бессмысленно.

В этом контексте творческая функция культуры сегодня для Нового Узбекистана крайне важна. Переход от нездорового потребительства к здоровому творческому духу необходим для дальнейшего развития общества. Государство создаёт все условия для реализации этой функции:

они должны мобилизовать талантливую молодежь, формировать её, а также способствовать приумножению имеющегося национально-культурного богатства.

Сегодня нельзя забывать о том, что в развитии национальной культуры важную роль играют культурные потребности. Потребность возникает у личности как результат неудовлетворённости в различных социально-экономических, духовно-просветительских, идеологических состояниях. Невыполнение потребностей в обществе, с одной стороны, может приводить к возникновению определённых противоречивых ситуаций, а с другой – к появлению новых запросов, интересов и стремлений членов общества, иногда несовместимых с национальным развитием.

Изучение культурных потребностей имеет как теоретическое, так и практическое значение. Теоретическая значимость заключается в определении роли данного явления в жизни личности и общества, очищении нации и общества в социально-нравственном и идеологическом смысле, а также в выработке научных выводов, обеспечивающих баланс интересов личности, общества и государства в данной сфере. Практическая значимость заключается в разработке наиболее эффективных методов формирования культурных потребностей в широком смысле и их реализации на практике.

Условия возникновения культурных потребностей личности разнообразны. Среди них можно выделить три основных:

а) потребности, возникающие в результате культурной и духовной деятельности;

б) потребности, возникающие в процессе общественно полезного труда;

в) потребности, формирующиеся в результате социальной и политической активности граждан.

Неудовлетворённость культурных потребностей в обществе в определённое время и в определённом месте может привести к их исчезновению. Это может происходить двумя способами. Во-первых, у субъекта, усваивающего национальное культурное наследие, пропадает интерес к культурным ценностям. Во-вторых, объективные и субъективные причины при удовлетворении таких потребностей могут оказывать отрицательное влияние. Объективные и субъективные причины зависят от

стратегического курса руководства страны в сфере культурной политики, а также от экономико-социального положения общества, кризисных и чрезвычайных ситуаций.

По мере развития общества и расширения духовного мира людей их потребность в культуре возрастает. По мнению учёных, сегодня культура выступает как сила, способная решать накопившиеся в мире экономические, социальные, политические, экологические, межгосударственные, межрегиональные и цивилизационные проблемы. Создание Нового Узбекистана, формирование новой духовной среды, просвещённого общества и закладка фундамента Третьего Ренессанса напрямую зависят от отношения общества, государства и каждого гражданина к культуре.

В Новом Узбекистане разработаны правовые механизмы развития национальной культуры и придания этой сфере статуса приоритетного направления государственной политики. Материальная база культуры укрепляется. Ответственные организации проводят системную работу по повышению социального авторитета культуры и эффективности её функционирования. Всё это выступает гарантией создания демократического, правового, социального и светского государства.

Список литературы

1. Мирзиёев Ш. Современность и Новый Узбекистан. – Ташкент: Узбекистан, 2024. – 280 с.
2. Развитие литературы и искусства, культуры – прочный фундамент духовного подъёма нашего народа // Халк сузи. – 2017. – 4 августа.
3. Аль-Фараби Абу Наср. Город добродетельных людей. – Ташкент, 1998. – 160 с.
4. Абу Али Ибн Сина. Саломон и Ибсол. – Ташкент, 1979. – 23 с.
5. Бобоев Х., Гафуров З. Развитие политических и духовно-просветительских учений в Узбекистане. – Ташкент, 2001. – 214 с.
6. Навои Алишер. Лисон ут-тайр. – Ташкент, 1991. – 269 с.
7. Мирзиёев Ш. Стратегия развития Нового Узбекистана. – Ташкент, 2022. – 34 с.

Nodirbəy Sayfullayev Baxtiyor oğlu
Əbdüxəlil Mavrulov Əbdülxay oğlu

MƏDƏNİYYƏT SOSİAL VƏ DÜNYƏVİ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA ƏHƏMİYYƏTLİ AMİL KİMİ

Xülasə: Bu məqalədə mədəniyyət qloballaşma və ideoloji təhdidlər kontekstində sosial və dünyəvi dövlətin formalaşmasında əsas amil kimi araşdırılır. Mədəniyyət və incəsənətin milli kimliyin, cəmiyyətin mənəvi dayanıqlığının və fərdi vətəndaş məsuliyyətinin gücləndirilməsindəki rolu təhlil edilir. Yeni Özbəkistanın dövlət mədəni siyasətinə, mədəni islahatlara və onların hüquqi çərçivəsinə xüsusi diqqət yetirilir. Yaradıcı mühitin inkişafı üçün effektiv mexanizm kimi sosial tələbatın əhəmiyyəti vurğulanır. Cəmiyyətin mədəni ehtiyacları, mədəni məhsulların keyfiyyəti və vətəndaşların sosial fəaliyyəti arasındakı əlaqə əsaslandırılır. Mədəniyyətin müasir dövlətdə davamlı inkişaf, mənəvi yenilənmə və dünyəvilik və dindarlığın harmonik birləşməsi üçün həyati bir mənbə olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: mədəniyyət, dünyəvi dövlət, sosial dövlət, dövlət mədəni siyasəti, Yeni Özbəkistan, mənəvi dayanıqlılıq, sosial tələbat, mədəni dəyərlər, qloballaşma, incəsənət.

Nodirbey Sayfullayev Bakhtiyor oghlu
Abdukhalil Mavrulov Abdulkhay oghlu

CULTURE AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE CONSTRUCTION OF A SOCIAL AND SECULAR STATE

Summary: This article examines culture as a key factor in the formation of a social and secular state in the context of globalization and ideological threats. The role of culture and art in strengthening national identity, the moral resilience of society, and individual civic responsibility is analyzed. Particular attention is paid to the state cultural policy of New Uzbekistan, cultural reforms, and their legal framework. The importance of social demand as an effective mechanism for the development of a creative environment is emphasized. The relationship between the cultural needs of society, the quality of cultural

products, and the social activity of citizens is substantiated. The article concludes that culture is a vital resource for sustainable development, spiritual renewal, and the harmonious integration of secularism and religiosity in the modern state.

Key words: culture, secular state, social state, state cultural policy, New Uzbekistan, moral resilience, social demand, cultural values, globalization, art.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.06.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05.06.2025

UOT 72+008.2
ORCID: 0000-0001-9442-4645
DOI: 10.52094/CEAL9242

Samirə Abdullayeva Mirəhməd qızı
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnsitutunun
Şəhərsalma şöbəsinin müdiri
Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
memar_s@mail.ru

ŞƏHƏR MÜHİTİNDƏ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI

Xülasə: Müasir şəhərsalma elmində mədəni irsin qorunması sadəcə binaların qorunub saxlanması (statik konservasiya) funksiyasını aşaraq, makroiqtisadi və sosial dayanıqlığın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Post-modern şəhər strukturlarında tarixi zonalar bəzən modernləşmə təzyiqləri altında sıxışdırılır, bəzən isə funksional fəaliyyətini itirərək “Açıq səma altında ölü muzeylərə” çevrilir.

Azərbaycanın şəhərsalma tarixində bu problemin həlli fərqli bir inkişaf vektoru üzrə gedir. Dövlət şəhərsalma siyasəti çərçivəsində İçərişəhər və Şəki kimi qədim mərkəzlərin qorunması təcrübəsi, hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (xüsusilə Şuşada) genişmiqyaslı elmi-praktiki bərpa işləri ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Zəngilan və Ağdam kimi şəhərlərdə tətbiq edilən “Ağıllı şəhər” (Smart City) platformaları ilə tarixi-mədəni memarlığın sinerjisi, milli prioritetlərin elmi əsaslarla qurulduğunu nümayiş etdirir. Bu baxımdan, tarixi urbanistik strukturun qorunma metodologiyasının tədqiqi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: urbanizasiya, mədəni irs, mühafizə, metod, şəhər, mühit.

Giriş. Azərbaycanın şəhərsalma tarixində mədəni irsin qorunması xüsusi yer tutur. İçərişəhər, Şəki, Ordubad və son dövrlərdə işqaldan azadolunmuş ərazilərdə, xüsusi ilə Şuşa kimi şəhərlərdə aparılan işlər bu sahədəki milli prioritetləri əks etdirir. Bu dövlət şəhərsalma strategiyasının müasir vektoru işğaldan azad edilmiş ərazilərdə (Zəngilan, Ağdam və s.) “ağıllı şəhər” konsepsiyası ilə tarixi abidələrin bərpası vəhdət təşkil edir.

Günü-gündən böyüyən, abadlaşan şəhər mühiti, tarixi memarlıq dəyərlərimizin qorunması və bərpası həm iqtisadi, həm də turizm potensialının artmasına səbəb olur. Azərbaycanda şəhərsalma və memarlıq ənənələrinin çoxəsrlik zəngin bir keçmişi vardır. Uğurlu mühafizə yalnız binanı saxlamaq deyil, həm də onu şəhərin sosial və iqtisadi həyatının fəal hissəsinə çevirməkdir.

Tədqiqat: XXI əsrdə baş verən urbanizasiya mədəni irs obyektlərinin fiziki mövcudluğunu və tarixi bütövlüyünü təhdid edir. Tarixi şəhərlər sərt bir seçimlə üzləşirlər: iqtisadi tərəqqi hesabına keçmişi qorumaq və ya modernləşmə üçün unikal memarlıq mühitindən imtina etmək. Müasir şəhərsalma bu cür radikal ifratçılığı rədd edir və davamlı inkişaf konsepsiyasını irəli sürür. Bu məqalənin məqsədi Azərbaycan nümunəsindən və aparıcı beynəlxalq təcrübələrdən istifadə edərək abidələrin qorunmasının effektiv qlobal metodlarını araşdırmaq və onların şəhər mühitinə inteqrasiyasını təhlil etməkdir.

Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması həm keçmişin yaddaşını saxlamaq, həm də müasir şəhər inkişafı ilə tarixən formalaşmış şəhər mühitləri arasında tarazlıq yaratmaq baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses təkcə binaların fiziki bərpası deyil, həm də onların müasir həyata inteqrasiyasını nəzərdə tutur.

Mədəni irsin qorunmasının əsas istiqamətləri və metodologiyası beynəlxalq standartlar və prinsiplərə köklənir. Tarixi abidələrin bərpası və qorunmasında əsasən iki mühüm sənədə istinad edilir: 1) Venesiya Xartiyası (1964**)** – abidələrin konservasiyası və bərpası üçün əsas etik normaları müəyyən edir (ICOMOS, 1964). Burada əsas prinsip “tarixi saxtalaşdırmamaq” və edilən müdaxilələrin geri qaytarıla bilən olmasıdır. 2) Afina Xartiyası – şəhərsalma kontekstində tarixi binaların ətraf mühitlə vəhdətini ön plana çəkir.

Müasir memarlığın Azərbaycan şəhərlərinin tarixi quruluşuna inteqrasiyası beynəlxalq dinamik qorunma prinsipinə əsaslanır. Bu yanaşma, böyüyən bir meqapolisin ehtiyaclarını ödəmək üçün abidələrin qorunmasını binaların adaptiv təkrar istifadəsi ilə birləşdirir. Bu gün ürbanizləşmiş müasir şəhərlərdə mədəni irsin qorunması üçün dünya təcrübəsində qəbul edilmiş yanaşmalar Azərbaycanda da tətbiq olunur. Buna əsaslanaraq ölkədə hazırda tətbiq olunan əsas sahələr və metodlar aşağıda verilmişdir:

1. Adaptiv təkrar istifadə – tarixi binalar dondurulmuş muzey eksponatlarına çevrilmir, əksinə iqtisadiyyata inteqrasiya olunur. Bu metodun konsepsiyası tarixi binanın xarici görünüşünü tam qoruyarkən onun daxili funksiyasını dəyişdirmək. (Bullen & Love, 2011) Məsələn, köhnə sənaye

müəssisələrini (fabriklər, zavodlar) müasir incəsənət mərkəzlərinə, qalereyalara və ya yaradıcılıq mərkəzlərinə çevirmək (məsələn, Bakıdakı YARAT Müasir İncəsənət Mərkəzi). Nəticə olaraq memarlıq abidələrinin saxlanması xərclərini ödənilir və sakinlər tərəfindən tələbat olaraq qalır.

2. Kontrast və tarixi mühitə uyğunluq prinsipi – tarixi zonaların yaxınlığında yeni binalar tikilərkən Azərbaycan beynəlxalq UNESCO təcrübəsindən istifadə edir. Yeni binalar ətrafdakı tarixi tikililərin hündürlüyü, miqyası və pəncərə ritmi nəzərə alınmaqla layihələndirilir. Bu yanaşma tarixi mühit ilə müasir tikililərin vizual harmoniya vəhtətinə nail olmuş olur. Eyni zamanda ənənəvi Abşeron əhəngdaşının (aqlay) geniş istifadə olunması da yeni fasadların tarixi binalarla vizual olaraq uyğunlaşmasına imkan verir. Yeni memarlıq keçmişi təqlid etmir (saxtakarlıqdan qaçınır), əksinə onu müasir şüşə və ya metal elementlərlə vurğulayır və dövrlər arasında dialoq yaradır.

3. Şəhər mühitinin regenerasiyası və piyada zonalarının yaradılması – tarixi mərkəzlərdən avtomobillərin köçürülməsi istiqamətində qlobal bir tendensiya Azərbaycanda da fəal şəkildə həyata keçirilir. Piyada zonalarının yaradılması səs-küyün və mexaniki yüklərin azaldılmasına kömək edir (məsələn, Qış Bulvarı layihəsi, İçərişəhər ətrafındakı küçələrin regenerasiyası). Bundan əlavə, piyada zonalarının təkmilləşdirilməsi və davamlı "yaşıl dəhlizlərin" yaradılması şəhərin ekologiyasını yaxşılaşdırır və sosial inteqrasiyanı təşviq edir. Gələcəkdə bu "yaşıl dəhlizlər" şəhərin tarixi hissəsini müasir yaşayış sahələri ilə birləşdirərək şəhər quruluşuna nüfuz edəcək.

4. Dünya irsi obyektlərinin (məsələn, Bakıdakı İçərişəhər və Şəkinin tarixi mərkəzi) orijinallığını qorumaq üçün bufer zonalarının yaradılmasına sərt şəhərsalma qaydaları tətbiq olunur. Tarixi məhəllələr ətrafında zonalaşdırma, hündürmərtəbəli tikintinin qadağan olunduğu xüsusi qorunan ərazilər – bufer zonaları yaradılır. Şəhərin müxtəlif nöqtələrindən baxıldıqda formalaşmış mərkəzin tarixi siluetini pozmamaq üçün şəhərin periferik ərazilərində yeni binalar yerləşdirilir. Bu yanaşma hal hazırda Azərbaycanın bir çox şəhərlərində tətbiq olunur. Məsələn, Şuşa şəhərinin bərpası üçün yeni baş planın hazırlanmasında, şəhər mərkəzindəki tarixi binaların bərpası və yenidən qurulmasından sonra periferik ərazilərdə yeni tikinti işləri planlaşdırılır. (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Memarlıq Komitəsi, Şuşa şəhərinin baş planı2024)

5. Rəqəmsallaşdırma və ağıllı irs (Smart Heritage) – Azərbaycanda müasir irsin qorunması rəqəmsal texnologiyalara əsaslanır (Əliyev & Məmmədov,

2021; Qasımova, 2022). Müasir texnologiyaların həlledici rolu mədəni irsin qorunmasında artıq təkcə kərpic və daşla bitmir. Dağılma riski olan elementlər sensorlar vasitəsilə öncədən müəyyən edilir, 3D çap texnologiyaları ilə orijinal detallar sıfır xəta ilə bərpa olunur. 3D skanlamadan istifadə edərək, sonrakı bərpa üçün memarlıq abidələrinin dəqiq rəqəmsal əkizləri yaradılır. Tarixi ərazi məlumatlarının şəhər xidmətlərinin ortaq GIS (coğrafi informasiya sistemi) platformalarına inteqrasiyası kommunal təmir zamanı qiymətli binaların təsadüfən sökülməsinin və ya zədələnməsinin qarşısını alır.

Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması prinsiplərini daha aydın təsəvvür etmək üçün beynəlxalq və yerli təcrübədən konkret nümunələri aşağıdakı cədvəldə nəzərdən keçirə bilərik:

Şəhərsalma və bərpa nümunələri

Metodlar	**Xarici nümunə**	**Yerli nümunə**
Konservasiya (müdaxilə etmədən qoruma)	**Roma Kolizeyi (İtaliya):** Dağılmış hissələr bərpa edilmir, sadəcə mövcud struktur möhkəmləndirilir.	**Bayıl Qəsri (Bakı):** Xəzər dənizindən çıxarılan epiqrafik kitabələr və qalıqlar olduğu kimi saxlanılır və nümayiş etdirilir.
Bərpa (elmi bərpa)	**Varşava Tarixi Mərkəzi (Polşa):** İkinci Dünya Müharibəsində tamamilə dağılmış şəhər arxiv sənədləri əsasında yenidən qurulub.	**Şəki Xan Sarayı:** Sarayın daxili şəbəkələri və divar rəsmləri orijinal texnologiyalarla bərpa edilib.

Metodlar	Xarici nümunə	Yerli nümunə
Adaptasiya (yenidən istifadə)	**Tate Modern (London):** Köhnə elektrik stansiyasının binası dünyanın ən məşhur müasir incəsənət muzeyinə çevrilib.	**Müasir İncəsənət Mərkəzi (Yarat):** Bakı bulvarındakı keçmiş hərbi gəmi təmiri zavodunun binasının sərgi salonuna çevrilməsi.
Reabilitasiya (canlandırma)	**Le Marais məhəlləsi (Paris):** Tarixi binaların fasadları saxlanılaraq daxili infrastrukturu müasirləşdirilib və turizm mərkəzinə çevrilib.	**Ağ Şəhər (White City):** Keçmiş “Qara Şəhər”in sənaye çirklənməsindən təmizlənərək, bəzi köhnə zavod detallarının saxlanılması şərti ilə yeni yaşayış massivinə çevrilməsi.

Nəticə: Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması üzrə apardığımız bu təhlilin yekun nəticəsi olaraq, müasir memarlıq və şəhərsalma elminin gəldiyi ən vacib qənaətləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar:

“Statik mühafizə”dən “dinamik inteqrasiya”ya keçid – müasir yanaşma abidəni sadəcə keçmişin toxunulmaz eksponatı kimi deyil, şəhərin yaşayan orqanizminin bir parçası kimi görür. Bina funksional olaraq cəmiyyətə xidmət

etdikcə (muzey, art-məkan, təhsil mərkəzi və s.), onun saxlanılması üçün iqtisadi və sosial əsaslar yaranır. Müasir "şüşə və beton" memarlığı ilə tarixi toxuma arasındakı ziddiyyət vizual dəhlizlər və hündürlük limitləri vasitəsilə həll edilməlidir. Müasir tikililər tarixi binanı kölgədə qoymamalı, əksinə, ona fon yaratmalıdır. Bu, şəhərin "skaylayn" (üfüq xətti) balansını qoruyan əsas şərtdir.

Azərbaycan nümunəsində (xüsusilə Bakı, Şuşa və Ordubad timsalında) biz milli-mənəvi dəyərlərin qlobal şəhərsalma trendləri ilə sintezini görürük. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdəki genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma işləri göstərir ki tarixi abidənin bərpası həm də milli kimliyin reabilitasiyasıdır.

Şəhər mühitində mədəni irsin qorunması sadəcə "keçmişə hörmət" deyil, gələcəyin dayanıqlı, estetik və kimliyi olan şəhərlərini qurmaq üçün strateji zərurətdir. Mədəni irsin qorunması turizm və yaradıcı sənayenin inkişafı üçün ən böyük aktivdir. Uğurlu qorunma layihələri yerli əhalinin və icmaların bu prosesə cəlb olunması vacib məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Memarlıq Komitəsi. (2024). *Şuşa şəhərinin Baş Planı və tarixi mühitin bərpası layihələri üzrə hesabat*. Bakı: ŞŞMK.

2. Əliyev, T. A., & Məmmədov, E. S. (2021). Azərbaycanda tarixi-memarlıq abidələrinin bərpasında rəqəmsal texnologiyaların və GİS sistemlərinin tətbiqi. *Şəhərsalma və Memarlıq Elmi-Praktiki Jurnalı*, 14(2), 45–52.

3. ICOMOS. (1964). *The Venice Charter: International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*. Venice: ICOMOS.

4. UNESCO World Heritage Centre. (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape (HUL)*. Paris: UNESCO.

5. Larkham, P. J. (1996). *Conservation and the City*. London: Routledge.

6. Bullen, P. A., & Love, P. E. (2011). Adaptive reuse of heritage buildings. *Structural Survey*, 29(5), 411–421.

7. Qasımova, N. M. (2022). "Ağıllı irs" (Smart Heritage) konsepsiyası və onun post-münaqişə dövründə Azərbaycanın azad edilmiş şəhərlərində tətbiqi perspektivləri. *Memarlıq Elmləri Akademiyasının Xəbərləri*, 29(1), 12–19.

8. UNESCO. (2019). *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention* (Annex 3: Buffer Zones). Paris: UNESCO World Heritage Centre.

9. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (1998). *Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında* Azərbaycan Respublikasının Qanunu № 470-IQ. Bakı.

10. Yung, E. H., & Chan, E. H. (2012). Implementation challenges to the adaptive reuse of heritage buildings: Towards the goals of sustainable, healthy cities. *Habitat International*, 36(3), 352–361.

11. Muradov, V. H. (2020). Qarabağ bölgəsinin şəhərsalma irsi və memarlıq abidələrinin regenerasiyası prinsipləri. *Azərbaycan Memarlığı və İncəsənəti*, 8(3), 88–95.

12. Fusco Girard, L. (2013). Toward a smart sustainable development of port towns/cities: The role of the historic urban landscape approach. *Sustainability,* 5(10), 4329–4348.

13. İçərişəhər Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi. (2023). *İçərişəhərin Konservasiya üzrə Master Planı (2020–2025)*. Bakı: İDTMQİ.

14. Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (2000). *The Heritage Management of Historic Cities*. London: Routledge.

Samira Abdullayeva Mirahmed g.

PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE IN THE URBAN ENVIRONMENT

Summary: In modern urban planning science, the preservation of cultural heritage has expanded far beyond the mere retention of the physical form of buildings (static conservation), evolving into a driving force for macroeconomic and social sustainability. Within postmodern urban structures, historical zones are frequently displaced under the pressures of modernization or, by losing their functional activity, transformed into “dead open-air museums.”

In the history of Azerbaijan's urban planning, the solution of this problem follows a qualitatively different development vector. The experience of protecting of such ancient centers as Icherisheher and Sheki within the framework of state urban planning policy has now entered a new phase, driven

by large-scale, scientific, and practical restoration work in the territories liberated from occupation (specifically, in the city of Shusha). The synergy of historical and cultural architecture with “Smart City” platforms being implemented in cities like Zangilan and Aghdam clearly demonstrates that national priorities are built on a solid scientific foundation. From this perspective, researching the methodology for protecting historical urban structures is of particular significance in both its theoretical and practical aspects.

Key words: urbanization, cultural heritage, preservation, method, city, environment.

Самира Абдуллаева Мирахмед кызы

СОХРАНЕНИЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ГОРОДСКОЙ СРЕДЕ

Резюме: В современной градостроительной науке сохранение культурного наследия вышло за рамки исключительно удержания физической формы зданий (статической консервации) и превратилось в движущую силу макроэкономической и социальной устойчивости. В постмодернистских городских структурах исторические зоны зачастую либо вытесняются под давлением модернизации, либо, утрачивая свою функциональную активность, превращаются в «мертвые музеи под открытым небом».

В истории градостроительства Азербайджана решение данной проблемы идет по качественно иному вектору развития. Опыт охраны таких древних центров, как Ичери-шехер и Шеки в рамках государственной градостроительной политики, в настоящее время вступил в новый этап благодаря масштабным научно-практическим реставрационным работам на освобожденных от оккупации территориях (в частности, в городе Шуша). Синергия историко-культурной архитектуры с платформами «Умного города» (Smart City), внедряемыми в таких городах, как Зангилан и Агдам, наглядно демонстрирует, что национальные приоритеты выстроены на прочной научной основе. С этой точки зрения исследование методологии защиты исторических урбанистических

структур представляет особую значимость как в теоретическом, так и в практическом аспектах.

Ключевые слова: урбанизация, культурное наследие, охрана, метод, город, среда.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.06.2025
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05.06.2025

УДК 069.
ORCID: 0009-0001-0207-480X
DOI: 10.52094/BXHF8367

Улугбек Олимов Наби угли
Государственный музей «Память жертв репрессий»
при Кабинете Министров Республики Узбекистан
Независимый исследователь
ulugbek.olimov.1992@inbox.ru

ПЛАН УПРАВЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИЕЙ «ИСТОРИЧЕСКОГО ЦЕНТРА ШАХРИСАБЗА» И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Резюме: В статье раскрывается сущность и значение плана управления историческим центром города Шахрисабз, Кашкадарьинской области Республики Узбекистан – одного из объектов, включённых в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. Рассматриваются основные вопросы, связанные с ролью плана управления на территориях всемирного наследия: какие функции и задачи он выполняет, какие виды деятельности регулирует и какие условия создаёт для сохранения данных территорий? В поиске ответов на данные вопросы в рамках статьи анализируется опыт ЮНЕСКО и таких международных организаций, как ИКОМОС и ИККРОМ, а также мнения и научные подходы различных исследователей. Обсуждается значение указанных аспектов для сохранения исторического центра Шахрисабза, проблемы внедрения плана управления на данной территории и причины возникновения различных управленческих трудностей. Наряду с этим анализируется опыт Узбекистана в сфере охраны историко-культурных территорий, соответствующая законодательная и нормативно-правовая база, механизмы её реализации и результаты практического применения. Также рассматриваются теоретические концепции исследователей, проводивших научные исследования в данной области, и приводятся отдельные теории, адаптированные к специфике рассматриваемой территории.

Ключевые слова: План управления, культурное наследие, исторический центр, объект Всемирного наследия, находящийся под угрозой.

Введение. Слово «управление» в толковом словаре узбекского языка встречается в значении – управление учреждением, хозяйством или проектом [1, с.344]. Управленческий план, применяемый к исторической территории, характеризуется тем, что исходя из функций управления (планирование, организация, обеспечение кадрами, руководство, контроль и мотивация) разрабатываются методы устойчивого сохранения, развития и эффективного, безопасного использования всех элементов исторической территории в будущем.

Собрав исследования по управленческим планам, S. Makavuza в исследованиях «Шёлковый путь» приводит в контексте Всемирного наследия Бухары, выполненного O. Vileikis, следующие факты: основной риск для объектов культурного наследия в Узбекистане – это «беззаботное и стремительное развитие», а также «отсутствие консультаций с соответствующими органами, принятие быстрых решений и их поспешное исполнение» [2, P.7]. Следует отметить, что приведённые исследователем цитаты касаются проблем, существовавших до 2018 года.

Наргиза Айтуганова, Ona Vileikis, Сухроб Бабаев, J. O. Ausin и др., оценивая кварталы Бухары, включённые в список Всемирного наследия ЮНЕСКО, сделали следующие выводы: исследования 2021 года показали, что дома бухарских евреев подвержены разрушению из-за изменений конструкций мемориальной архитектуры, изменения функции дома или смены владельца. Для сохранения примеров народной памяти была отмечена необходимость интегрированных консервационных рекомендаций со стороны владельцев, властей и специалистов [3, P.7].

Постановка проблемы. При изучении теории управленческого плана исторического центра Шахрисабза целесообразно опираться на исторические источники, исследующие топографию городской территории. Например, по словам А.Л. Куна, в 1880-е годы в центре Шахрисабза насчитывалось 14 кварталов (гузаров): Куляли, Ходжа, Хаузы Мардон, Сараосиё, Джуй Халтак, Кунчичар, Теги Аксарой, Сери базар, Мумин дигризи, Кази, Кошхона, Чакар, Чаримгар, Китоб и др., в которых проживало около 20 тысяч человек в примерно 4 тысячах домов. Также в этих районах насчитывается около 64 мечетей и 6 медресе (самое древнее из которых считается медресе, построенное Назарбеком примерно в 1790-х годах), 2 бани (принадлежавшие Бобобеку), 7 караван-сараев, а также несколько мельниц и жерновов. Город был окружён

самостоятельной глиняной стеной с 5 воротами: Кунчикар, Чармгар, Кушхона, Калмак и Арк. Далее отмечается, что более поздние строения комплекса Оксарой, включая навесы и другие архитектурные элементы (см. рис. 16), предположительно были построены отцом Бобобека, Назарбеком [4, с.224].

В мемуарах Азама Хошимий упоминается, что в 1930-е годы в Шахрисабзе насчитывалось 12 ворот, действовали отдельные медресе, в частности медресе Малик Аждар, а также существовали 6 молитвенных домов бухарских евреев [5, с.88].

В 1950-е годы О.А. Сухарева в монографии «К истории городов Бухарского ханства» изучала Шахрисабз в число трёх городов Бухары, отметив, что он окружён прямоугольной оборонительной стеной с воротами: на востоке – Кунчикар, на севере – Самарканд или Китоб, на западе – Чиракчи, на юге – Яккабог. Центр города объединялся через Чорсу в месте пересечения четырёх улиц. Также приводится топографическая карта Шахрисабза [6, с. 128-140].

Эти сведения являются субъективными источниками, которые необходимо учитывать при музейной интерпретации историко-культурных объектов, кварталов, исторических дорог и традиционных домов, а также при прогнозировании туристического давления на территорию.

Решение проблемы. Вообще, музеи организуются совместно с широкой общественностью. В этом контексте важно отслеживать динамику роста числа посетителей филиалов и исторических комплексов музея-заповедника, которые расположены в туристических удобных местах, поскольку поток туристов может оказывать негативное влияние на культурные памятники. В этом регионе отмечаются случаи неуважительного обращения с памятниками, выноса мелких объектов как сувениров, сохранения различных придуманных традиций (например, практика «пропускания воды через надгробие» у памятника Дорут-Тиловат привела к образованию глубоких углублений на надгробиях XIX века), нанесения надписей на здания и другое.

Anna Leask в своих исследованиях по управлению туризмом перечисляет ряд проблем, возникающих в планах управления посетителями (VPM – Visitor Management Plan) из-за туристического потока. Среди них:

- Устранение проблемы сезонности и увеличение объема предложений;
- Адаптация территории к изменениям, направленным на культурный досуг;
- Ожидания учреждений культурного туризма в отношении правил рыночной экономики (сервиса и предложения) со стороны туристов;
- Недостаток опыта персонала при освещении значения нематериального культурного наследия;
- Отсутствие методологических источников при принятии резких решений в сфере;
- Недостаток знаний и навыков у руководства и сотрудников, неэффективное управление и другие факторы [7, P.155-166].

В исследованиях по использованию объектов культурного наследия отмечается необходимость проведения научно-практических исследований по следующим направлениям:

- Организация охранных зон, зон регулирования строительства и восприятия архитектурных памятников в исторических городах с градостроительной точки зрения;
- Рациональное использование архитектурных памятников для современных нужд с учетом их новых функций;
- Создание туристических и сервисных центров в буферных зонах исторических городов [8, с.8].

Государственный музей-заповедник Шахрисабза организован в центральной исторической части города, и его значение в культурном туризме отражается в динамике посещаемости туристами объектов культурного наследия: в 2020 году – 22 365 человек, к августу 2022 года – 39 500 человек, по состоянию на 31 мая 2024 года – 86 852 человека. В последние годы наблюдается рост потока туристов примерно в 4 раза.

Музей-заповедник налаживает международные связи и организацию музейной и туристической деятельности совместно с организацией Российской Федерации «Автономная организация культурного и духовного развития У-РА» в августе 2019 года.

С целью организации научных археологических исследований 28 января 2022 года была достигнута договорённость с Государственным историко-культурным музеем-заповедником «Древний Тараз» в Казахстане, а 23 января 2020 года были подписаны меморандумы о научном и

культурном сотрудничестве с Национально-историко-археологическим музейным комплексом «Сулейман-Тоо» в Кыргызстане, что также является примером действий, направленных на формирование устойчивого культурного туризма.

Из приведённых примеров видно, что организация музеев-заповедников в исторических городах, где культурное наследие относится к отдельной категории объектов, способствует увеличению числа любителей культурного туризма и используется в качестве объекта исследований в различных областях: музейное дело, история, философия, архитектура, культура, социология, искусство и педагогика.

Музеи и музейные заповедники сохраняют исторические памятники в своих фондах и продвигают их, вследствие чего исследования в этой области в основном направлены на данные темы. Одним из таких исследований является оценка рисков культурного туризма. Как отмечалось выше, правильное строительство инфраструктуры является одним из ключевых факторов предотвращения этих рисков. В этом контексте целесообразно постоянно учитывать «туристическое давление» [9, P.38] и формировать интеграционную систему сотрудничества местных учреждений.

В 2000 году «Исторический центр Шахрисабза» был внесён в Список всемирного наследия ЮНЕСКО на 24-й сессии в Австралии, с учётом соответствия III критерию – обладание особенностями культурной традиции или уникальной значимостью (To be unique or at least exceptional testimony to a cultural tradition or civilization which is living or which has disappeared), и IV критерию – выдающийся пример типа зданий, архитектурных или технологических ансамблей или ландшафтов, иллюстрирующих важные этапы в истории человечества (To be an outstanding example of a type of building, architectural or technological ensemble or landscape which illustrates (a) significant stage(s) in human history).

Однако в 2014–2016 годах работы по приспособлению исторического центра Шахрисабза к туризму, озеленению, благоустройству и модернизации городской инфраструктуры проводились без сотрудничества с ЮНЕСКО, Центром ИКОМОС и экспертами Совета «Всемирного наследия». При этом к сохранению исторической культурной среды в ходе озеленения и благоустройства было применено минимальное

внимание, что привело к включению историко-культурного центра Шахрисабза 12 июля 2016 года на 40-й сессии в Стамбуле (Турция) в Список всемирного наследия, «находящегося под социальный угрозой (List of World Heritage in Danger). Согласно официальному сайту ЮНЕСКО, причины включения в данный список следующие:

- Проведение масштабных градостроительных проектов без согласования с национальным центром ЮНЕСКО и без проведения необходимых оценок воздействия на объекты культурного наследия (Large-scale urban development projects carried out without informing Committee or commissioning the necessary heritage impact assessments);
- Снос и перестройка традиционных жилых кварталов (Demolition and rebuilding of traditional housing areas);
- Необратимые изменения внешнего облика большой части исторического центра Шахрисабза (Irreversible changes to the original appearance of a large area within the historic centre);
- Значительные изменения окружающей среды памятников, общей исторической градостроительной структуры и её археологических слоев (Significant alteration of the setting of monuments and the overall historical town planning structure and its archaeological layers);
- Отсутствие плана сохранения и управления (Absence of conservation and management plan) [10, P.116-117].

Вопросы ремонта, восстановления и использования городской среды должны решаться на уровне генерального плана города – это многофакторная система, создаваемая совместными усилиями специалистов различных областей: экономистов, юристов, градостроителей и реставраторов [11, с.9]. Следует подчеркнуть, что при реализации реставрационно-консервационных проектов в исторических городах, включённых в Список всемирного наследия, существует обязательная процедура согласования с национальной комиссией ЮНЕСКО [12, с.3]. Комиссия анализирует соответствие планируемых проектов Конвенциям ЮНЕСКО и предоставляет свои заключения. Однако в деятельности 2014–2015 годов генеральный план, разработанный UzshahrsozlikLITI для исторического центра Шахрисабза, не уделял должного внимания этому процессу.

В настоящее время продолжаются работы по разработке проектов регенерации Шахрисабза с целью вывода исторической территории из списка объектов, находящихся под угрозой, и устранения причин ущерба [13, P.6].

В последние годы уполномоченные органы Республики Узбекистан эффективно сотрудничают с международными экспертами ЮНЕСКО и ИКОМОС в научно-просветительской сфере. Например, в рамках программы «План управления объектами Всемирного наследия в Узбекистане» в городах Шахрисабз, Бухара и Хива несколько раз проводились семинары и тренинги с участием представителей офиса ЮНЕСКО в Узбекистане и международных экспертов, включая архитектора Она Вилейкиса. Так, один из таких тренингов прошёл в Шахрисабзе в 2018 году. В нём приняли участие представители всех органов и организаций, заинтересованных в разработке плана управления для объекта Всемирного наследия «Исторический центр Шахрисабза». На семинаре обсуждались вопросы региональной инспекции, работы музейных сотрудников, представителей местных органов власти, а также специалистов, участвующих в разработке плана управления.

В «исторической части» города Шахрисабза разработка плана управления объектами культурного наследия через взаимные согласования между ответственными организациями – Национальной комиссией ЮНЕСКО в Узбекистане, Фондом развития культуры и искусства, Агентством по охране культурного наследия, Комитетом по туризму и органами местной власти – приобретает всё большую актуальность. Одним из важных аспектов плана управления является то, что существующие проблемы каждого объекта культурного наследия крайне редко совпадают между собой. В этой связи информация из «Руководства по выполнению Конвенции об охране всемирного культурного и природного наследия» ЮНЕСКО является концептуальным источником, а в соответствии с действующим законодательством Узбекистана план управления должен разрабатываться с участием административно-управленческих органов.

При этом, как отмечает ЮНЕСКО, учитывая, что Шахрисабз рассматривается как объект всемирного культурного наследия, является одним из древнейших городов Центральной Азии и его 2700-летний юбилей широко отмечался на международном уровне под эгидой ЮНЕСКО в 2002 году, любые процессы урбанизации на территории

должны быть заранее спроектированы на основе принципов плана управления и обсуждены с широкой общественностью. Это помогает прогнозировать возможные проблемы в будущем. Так, например, в 2018 году разрыв подземной канализационной системы возле мечети Кок-Гумбаз привёл к проникновению большого количества воды под здание. Такие случаи, даже если они считаются чрезвычайными ситуациями, демонстрируют важность принципа предварительного прогнозирования.

Критерии культурного и исторического значения Шахрисабза в номинации ЮНЕСКО описаны следующим образом: «В Шахрисабзе, имевшем большое культурное и политическое значение в Средней Азии в Средние века, сохранилось множество уникальных памятников, в частности сооружения Тимуридов, включая дворец Ок-Сарай и мавзолей Амира Темура, которые являются яркими примерами направлений, оказавших глубокое влияние на архитектуру региона. Целостность включает все компоненты средневекового города, архитектурные памятники Тимуридов и традиционные жилые дома, включая номинированную территорию, то есть средневековые крепостные стены и башни. Историческая внутренняя структура города, несмотря на постсоветские надстройки, практически не изменилась» [14, P.5].

До 2016 года не возникало никаких возражений относительно сохранения памятников и сооружений исторического центра Шахрисабза, гармонии с архитектурой и градостроительством Тимуридов, а также аутентичности культурно-этнографической среды. Наибольшее влияние на целостность памятников исторической территории Шахрисабза оказывает разработка методов контроля динамики уровня подземных вод. Поэтому вопросы создания дренажной системы и прокладки коммуникаций вокруг исторических районов крайне важны. В то же время большинство образцов архитектуры и прикладного искусства хорошо сохранились, и с учётом их первозданного вида необходимо контролировать постоянную работу этой системы.

Результаты наблюдений показывают, что памятники вокруг исторического центра Шахрисабза используют дренажную систему, переданную в ведение Департамента благоустройства, чтобы предотвратить возможный дефицит воды. Однако методические программы для анализа воздействия на культурное наследие и взаимодействие с профильными специалистами не были налажены.

Рациональное решение этих вопросов предотвращает различные негативные воздействия на объекты культурного наследия и обеспечивает эффективную работу первичных методов консервации.

В годы независимости работы на памятниках и сооружениях проводились с точки зрения сохранения (консервации), ремонт и восстановление выполнялись традиционными методами и материалами. В рекомендациях специалистов по объектам Всемирного наследия подчеркивается важность развития именно такого подхода [15, P.86].

Что касается требований управления и охраны, для объекта Всемирного наследия «Исторический центр Шахрисабза» существует ряд нормативных актов. Все ремонтно-восстановительные работы проводятся в соответствии с рекомендациями Экспертного совета Агентства по охране культурного наследия. Управление и консервацию объектов осуществляют специальные реставрационные дирекции Агентства.

Сохранение исторического облика территории. Основная часть «Исторического центра Шахрисабза» расположена внутри крепости Шахрисабза. Крепостные стены ремонтировались несколько раз. Остатки крепостной стены и ворот, дворца Ок-Сарай, Дорул-Тиловат, Дор-ус-Саодат, медресе, мечетей, мавзолеев и др. отражают историческую ценность. Крепостные стены и остатки ворот демонстрируют оборонительную систему города, религиозные традиции мечетей, учебную функцию медресе и этнографические сведения о бытовой жизни жителей.

В 2014–2016 гг. выполнена символическая реконструкция Самаркандских ворот. Границы «Исторического центра Шахрисабза» определены на севере – Тарагай-Бахадир, на востоке и юге – Буюк Ипак йули, на западе – улицы Шахрисабза. Орда – часть города, окружённая стенами с башнями, включала государственные здания, административные постройки, дворец правителя и др.

Кунчикар – расположен на восточной стороне крепости Шахрисабза, топоним стал названием квартала;

Козигузар – «квартал кази» для судей и высокопоставленных чиновников;

Зингирон – один из развитых ремесленных секторов, связанный с изготовлением седел, важным для конного войска;

Заргарлик – ювелирное ремесло, исторически развитое направление, для которого существовал отдельный квартал, что свидетельствует о высокой степени развития ремесла.

Кулоллик – с момента формирования Шахрисабза как города гончарное ремесло было одной из основных отраслей ремесленного производства. Мастера данного направления на протяжении веков развивали гончарное дело, передавая навыки из поколения в поколение, что позволило сохранить ремесло до настоящего времени. Название квартала также сохранилось без изменений.

Кушховуз – водоснабжение имело важное значение в инфраструктуре города. Пруды не только обеспечивали город водой, но и создавали микроклимат. Название квартала произошло от наличия двух прудов в этом месте.

Хабарлик – в древности и в период Бухарского эмирата сообщения, отправленные эмиром или правительством, поступали через ворота, расположенные на территории этого квартала в крепости Шахрисабза. Поэтому квартал получил название «Хабарлик».

Намозгох – часть территории этого микрорайона входит в границы исторического центра Шахрисабза. Здесь в древности совершались общественные молитвы, что и послужило источником названия квартала.

Исторический центр в средние века была экономическим, политическим и культурным центром города. Центр формировался на протяжении веков, сохранив систему города и этнографические сведения. Так, большинство кварталов специализировались на кустарном производстве, торговых традициях и ремёслах.

Сохранение топонимики города предоставляет важную информацию о населении и его образе жизни, ремеслах и профессиональной специализации. В настоящее время кварталы сохранили свои древние названия и объединены в структуру гражданского самоуправления (МФЙ).

Исторический центр Шахрисабза представляет собой объект Всемирного наследия в целом, обладающий уникальными особенностями, выраженными в знаменитых архитектурных памятниках и традиционно построенных жилых домах. Сохранившиеся памятники демонстрируют высокий уровень развития градостроительства, прикладного искусства, архитектуры и технологий. Культурное разнообразие памятников в «Историческом центре Шахрисабза» (крепостные стены, медресе, мечети,

минареты, жилые дома и др.), их функциональное назначение и уникальные особенности соответствуют критериям ЮНЕСКО (III–IV критерия) [16, P. 1] для включения объектов в Список Всемирного наследия.

Традиционные исторические дома дополняют средневековую целостность центра Шахрисабза. Архитектурные и монументальные памятники, обладающие уникальными характеристиками, включают политические и культурные сооружения. Все памятники и жилые здания исторического центра формируют единое целое. Сохранение архитектурных памятников, жилых домов, исторической городской структуры и способов их использования неразрывно связано с их расположением. Основной принцип консервации объектов Всемирного наследия – сохранить все уникальные особенности, не утратив их универсальную ценность. Сохранение уникальной структуры основных памятников, декоративных элементов и защита их от естественных и антропогенных (возникающих в результате человеческой деятельности) угроз имеют ключевое значение. Все вопросы и проблемы охраны объектов Всемирного наследия должны решаться в согласовании с международным комитетом ЮНЕСКО.

Комитет Всемирного наследия разработал руководящие принципы для подготовки плана управления в согласовании с государствами-участниками. Принятые в Париже в 2005 году инструкции носят название «Руководство по выполнению Конвенции о всемирном наследии» [17, P.165].

Исследования состояния недвижимых объектов культурного наследия и возможных угроз в историческом центре показывают следующее: состояние крепостной стены сохраняется с природными и антропогенными повреждениями. Основными факторами негативного воздействия являются засоление, эрозия, осадки, воздействие туристов, низкая устойчивость почвы, колебания температуры, пожары и строительные работы местного населения.

Несмотря на проведение реставрационно-восстановительных работ в разные годы, следующие проблемы остаются актуальными: отсутствие условий для культурного туризма, вибрации транспорта, эрозия, резкие колебания температуры, пыль, плесень, ветер, осадки, трещины, деформация памятников (проседание), низкая устойчивость почвы,

влажность, пожары, коррозия, засоление, выкапывание котлованов вокруг памятников, землетрясения, неправильная установка знаков и надписей, разрушение, повреждения, неправильный ремонт, неправильное использование и вандализм.

Засоление является одной из главных угроз, способной полностью разрушить памятник. Для его предотвращения необходимо устранить причины засоления (устройство дренажной системы, понижение уровня грунтовых вод и др.), очистить повреждённые участки и только затем проводить реставрацию.

Со временем на древних памятниках естественным образом развивается эрозия. Скорость её появления зависит от характеристик использованных материалов. На памятниках с эрозией необходимо постоянно проводить консервацию и реставрацию и осуществлять постоянный мониторинг.

Осадки также относятся к естественным факторам, наносящим вред памятникам. Снег, дождевые и грунтовые воды, паводки увеличивают влажность, вызывают засоление и разрушение стен. Для предотвращения негативного воздействия необходимо правильно устраивать водоотводы, поддерживать целостность крыш памятников, очищать канавы и создавать дополнительные дренажные системы для снижения уровня грунтовых вод.

Нестабильность или эрозия грунта является одной из основных угроз для памятников. Из-за повышенной влажности и грунта на основе необожжённой глины естественным образом начинается процесс разрушения построек, выполненных из глины и кирпича. Для снижения риска применяются методы укрепления грунта, уплотнения, в том числе с использованием химических средств, таких как эпоксидные смолы, что соответствует международной практике.

Колебания температуры – важный фактор негативного воздействия на архитектурные памятники и материальные объекты. Для снижения рисков необходимо регулярно проводить мониторинг и принимать меры по предотвращению повреждений (например, на металлических элементах).

Пожароопасность растительности – рост растений может повреждать памятники (исторические надписи, кафель, краску, стены и т.д.). Для предотвращения этого роста и защиты памятников необходимо систематически проводить работы по консервации, включая химическую обработку корней растений для предотвращения их разрастания.

Воздействие посетителей. Туристы могут также наносить вред культурным объектам. Для минимизации этого воздействия важно правильно организовать маршруты посещения и инфраструктуру памятников. В музее-заповеднике сохранилось множество исторических жилых домов, и присутствие посетителей может наносить им определённый ущерб. Создание удобств (санитарные помещения, урны для мусора и т.п.) снижает негативное влияние туристов и обеспечивает чистоту вокруг памятников.

Вибрации от транспорта – использование посетителями легкого и тяжелого транспорта оказывает отрицательное воздействие на сохранность памятников. Для уменьшения вибраций транспорт необходимо ограничивать в историческом центре и регулировать движение.

Эрозия – на древних памятниках со временем естественно развивается эрозия. Скорость и интенсивность зависят от используемых материалов. Памятники, подверженные эрозии, требуют постоянной консервации и реставрации.

Пыль – негативно влияет на внешний вид памятников. Для предотвращения этого необходимо периодически очищать памятники.

Плесень – может повреждать исходное состояние памятников (узоры, надписи и др.), поэтому памятники следует своевременно очищать.

Ветер – природные ветра являются разрушающим фактором. Своевременное устранение последствий ветрового воздействия важно для сохранения целостности памятников. Например, восточная колонна комплекса Оксарой демонстрирует признаки повреждений глазури из-за постоянного ветрового воздействия.

Трещины – возникающие в результате природных явлений (землетрясений, оседания грунта и др.) трещины, если их вовремя не устранить, могут стать опасными. В таких случаях необходимо срочно исследовать причины появления трещин и проводить реставрационные работы.

Деформация памятников – изменения формы памятника могут привести к потере целостности и оригинального состояния. Деформированные объекты следует сначала восстановить до первоначального состояния, а затем укреплять и при необходимости проводить реставрацию и консервацию.

Устойчивость грунта – нестабильность грунта является одной из основных угроз для памятников. Для уменьшения риска применяются методы укрепления и уплотнения грунта.

Влажность – избыточная влажность может привести к выцветанию или гниению деревянных частей памятников. Для снижения влажности необходимы вентиляция и организация дренажной системы.

Рост растений – растительность может наносить ущерб памятникам (исторические надписи, плитка, краска, стены и др.). Необходимо предотвращать рост растений и регулярно проводить консервационные работы. Для этого применяются методы, делающие почву непригодной для прорастания растений, включая химическую обработку корней.

Коррозия – процесс коррозии в основном воздействует на металлические элементы памятников. Для предотвращения коррозии необходимо проводить их консервацию и держать под постоянным контролем.

Засоление – один из наибольших рисков для памятников, способный полностью разрушить объект. Для предотвращения засоления необходимо устранить его причины (создание дренажной системы, понижение уровня грунтовых вод и т.п.), очистить повреждённые участки и только после этого проводить реставрацию.

Различные земляные работы – глубокие раскопки вблизи памятников могут повлиять на их устойчивость. Поэтому перед проведением таких работ следует принимать меры по обеспечению безопасности памятников.

Землетрясения – относятся к природным катастрофам, которыми невозможно управлять. Можно только минимизировать последствия их воздействия.

Надписи и маркировки – человеческая деятельность (надписи, гравировки) может повреждать подлинность памятников. Для предотвращения этого необходимо удалять надписи и проводить разъяснительную работу среди местного населения и посетителей.

Обрушение – риск разрушения возникает под воздействием природных факторов. Для предотвращения необходимо проводить постоянный мониторинг, своевременно устранять возникающие угрозы, а также выполнять реставрационные и консервационные работы.

Разрушение – лучший способ предотвращения разрушений – заранее не допускать их возникновения. Если же разрушение произошло, необходимо восстановить памятник в исходном виде.

Вандализм – действия людей, связанные с неуважением к материальной культуре, также наносят ущерб памятникам. Для предотвращения и устранения последствий важно усиливать просветительскую работу среди населения и усиливать контроль на объектах.

В историческом центре Шахрисабза существует множество археологических памятников, на которые воздействуют различные негативные факторы. Например, археологические объекты «хаммам» в пределах исторического центра подвержены эрозии, засолению, воздействию осадков, влажности, вандализму и влиянию посетителей.

Разработка рекомендательных руководящих принципов для буферной зоны имеет важное значение для устойчивого развития объекта Всемирного наследия. Это гарантирует передачу объектов культурного наследия будущим поколениям в сохранённом виде.

Экономическая устойчивость возможна только при создании условий для улучшения уровня жизни населения без замедления экономического развития. Для достижения социальной устойчивости необходимо учитывать стремления общества, сохранив положительные свойства инфраструктуры, для повышения её эффективности. Культурная устойчивость может быть достигнута без отказа от основных потребностей общества. Следовательно, любые проекты экономического развития должны разрабатываться с учётом принципов буферной зоны.

Документирование и регистрация объектов культурного наследия проводится на основе законодательства. База данных объектов исторического центра формировалась с 1960-х годов и регулярно обновляется и пополняется информацией, получаемой в процессе управления и охраны объектов. Регистрация и паспортизация объектов осуществляется Управлением культурного наследия.

Регистрация новых ресурсов является одним из инструментов реализации управления охраной объектов. Она включает в себя идентификацию, регистрацию и оценку объектов. Обычно регистрация проводится с учётом значимых данных об объекте, его уникальных характеристик, элементов и исторической значимости. Эти данные

впоследствии имеют большое значение при проведении реставрационных и консервационных работ.

Основная цель системы управления – обеспечить сохранение всех уникальных качеств исторического центра, учитывая современную градостроительную среду и устойчивое развитие, а также защитить уникальную универсальную ценность объекта Всемирного наследия.

В контексте Шахрисабза эксперты ИКОМОС выделяют, что для эффективного управления необходимо выполнять следующие задачи для решения основных проблем:

- Совмещение современного экономического развития с улучшением качества традиционного образа жизни;
- Проведение проектирования и строительных работ на основе законодательства и нормативно-правовой базы;
- Поддержка ценностей через общественное сознание и вовлечение всех слоёв общества;
- Развитие охраны объектов Всемирного наследия на основе взаимосвязи центральных и местных органов власти.

Основные принципы управления объектом, прежде всего, определяются решениями всех городских структур. Охрана и сохранение, а также защита ценности объекта Всемирного наследия – это непрерывный процесс, направленный на решение возникающих в настоящем и будущем проблем, вызванных различными жизненными ситуациями. Важными задачами являются оценка аутентичности объектов, их современного состояния и разработка мер по сохранению.

Выводы. В управлении и координации объектов культурного наследия основным исполнительным органом является Агентство охраны культурного наследия Республики Узбекистан. Для эффективного управления необходимо привлечение всех заинтересованных органов власти. Государственный музей-заповедник «Шахрисабз» в составе Агентства культурного наследия отвечает за сохранение объектов и защиту их уникальной универсальной ценности. В этой важной задаче местные органы власти также играют значительную роль, и сотрудничество предотвращает возникновение сложных проблем в сфере охраны. Любые работы, способные повлиять на уникальную универсальную ценность, аутентичность и целостность объекта, должны согласовываться с Национальной комиссией по вопросам ЮНЕСКО. Также необходимо

оценивать степень воздействия на историческое наследие. Поскольку Агентство культурного наследия является координирующим органом, оно поддерживает связь с Национальной комиссией по ЮНЕСКО через её секретариат, как предусмотрено нормативными документами [18, с.3].

Согласно уставу, Государственный музей-заповедник «Шахрисабз» является оперативным управляющим объекта Всемирного наследия под названием «Исторический центр Шахрисабза». Ответственность и полномочия Управления культурного наследия распространяются на всех участников, работающих на объекте Всемирного наследия. Органы, участвующие во взаимодействии для всех видов деятельности в границах объекта и охранной зоны (буферной зоны) – это, главным образом, областные и районные администрации. Административно-управленческие функции в пределах объекта возлагаются на Государственный музей-заповедник «Шахрисабз». Управление музеями и администрация музея-заповедника координируют использование памятников и музейных фондов в тесной связи с объектами культурного наследия. Местные общественные организации, особенно комитеты махаллей, являются важным звеном в управлении объектами.

Сотрудничество с международными организациями ЮНЕСКО и ИКОМОС имеет большое значение для управления объектами, включёнными в список Всемирного наследия. Через эти организации осуществляется изучение международного опыта. Управление состоянием объектов в соответствии с требованиями Конвенции и мониторинг ведутся регулярно. Национальное законодательство служит укреплению управления объектами Всемирного наследия, обеспечивая передачу наследия предков будущим поколениям в аутентичном виде в качестве ценности.

Список литературы

1. O’zbek tilining izohli lug’ati. B. Ташкент. – С.: 344.

2. S. Makavuza. Aspects of Management Planning for Cultural World Heritage Sites: Principles, Approaches and Practices. “Springer”, 2018. С.: 9. / https://DOI.org/10.1007/978-3-319-69856-4

3. N. Aituganova, O. Vileikis, S. Babaev, J. O. Ausin. Traditional Bukharian Houses and Mahallas: A Shared Vernacular Heritage at Risk. – P.: 7. / https://DOI.org/10.4995/HERITAGE2022.2022.15605

4. Кун А.Л. Очерки Шахрисабзкого бекства // Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии. – Том VI. – Санкт-Питербург: типография императорская академии наук, 1880. – С. 224.

5. Аъзам Ҳошимий. Алвидо, Ватан! (Мемуар). – Тошкент: “Ildiz nashriyoti”. 2024. - С.: 88.

6. О.А.Сухорева. К Истории городов Бухарского ханство. “из. Академи Наук Узбекиской ССР”, – Ташкент. 1958. - С.: 128-140.

7. Anna Leask. Progress in visitor attraction research: Towards more effective management. / Turism menegment. 31 (2010). P.: 155-166. https://DOI.org/10.1016/j.tourman.2009.09.004

8. О. Салимов. Ўзбекистон архитектура ёдгорликларини сақлаш ва улардан фойдаланиш. – Тошкент. “Наврўз”, 2020. – С. 8.

9. B. Ringbeck. Management Plans for World Heritage Sites. “German Commission for UNESCO”, - Bonn. 2008. - - P.: 38.

10. State of conservation of properties inscribed on the World Heritage List Cultural Properties // UNESCO. Report of the Decisions adopted during the 40th session of the Wolrd Heritage Comitte (Istanbul/UNESKO, 2016). 117-118 page.

11. О. Салимов. Ўзбекистон архитектура ёдгорликларини сақлаш ва улардан фойдаланиш. – Тошкент. “Наврўз”, 2020. – С. 9.

12. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 90 от 26.02.2026 «О дальнейшем совершенствовании деятельности Национальной комиссии Республики Узбекистан по делам ЮНЕСКО» https://lex.uz/docs/-5881640

13. Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. World heritage committee, extended forty-fourth session fuzhou (China) / online meeting 16 – 31 july 2021. p-6 // https://whc.unesco.org/document/188867

14. WHC Nomination Documentation Historic centre of Shakhrisyabz. 2000. – P.: 5. https://whc.unesco.org/uploads/nominations/885.pdf

15. Decision 47 COM 7A.20. Historic Centre of Shakhrisyabz (Uzbekistan). // https://whc.unesco.org/en/decisions/8687

16. WHC Nomination Documentation Historic centre of Shakhrisyabz. 2000. - P.: 1. https://whc.unesco.org/uploads/nominations/885.pdf Operational guidelines for the implementation of the world heritage convention. “World heritage centre”, 2012. – P.: 165. https://whc.unesco.org/archive/opguide12-en.pdf

17. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 90 от 26.02.2022 «О дальнейшем совершенствовании деятельности секретариата Национальной комиссии Республики Узбекистан по делам ЮНЕСКО». https://lex.uz/docs/-5881640

18. Конвенция Об охране всемирного културного и природного наследия. 23-ноябр 1972 г. Париж. https://lex.uz/mact/2749731

Uluğbek Olimov Nabi oğlu

ŞƏHRİSƏBZ ŞƏHƏRİNİN TARİXİ MƏRKƏZİNİN ƏRAZİSİNİN İDARƏETMƏ PLANI VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə. Bu məqalədə UNESCO-nun Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmiş ərazilərdən biri olan Özbəkistan Respublikasının Qaşqadərya vilayətində yerləşən Şəhrisəbz şəhərinin tarixi mərkəzinin idarəetmə planının mahiyyəti və əhəmiyyəti araşdırılır. Tədqiqatda Ümumdünya İrsi ərazilərində idarəetmə planlarının rolu ilə bağlı əsas suallar müzakirə olunur: bu planlar hansı vəzifə və funksiyaları əhatə edir, hansı fəaliyyət növlərini tənzimləyir və həmin ərazilərin qorunması üçün hansı üstünlüklər yaradır. Bu suallara cavab tapmaq məqsədilə UNESCO-nun, həmçinin ICOMOS və ICCROM kimi beynəlxalq təşkilatların təcrübəsi, eləcə də müxtəlif tədqiqatçıların elmi baxışları təhlil edilir. Məqalədə Şəhrisəbz tarixi mərkəzinin qorunmasında bu məsələlərin əhəmiyyəti, idarəetmə planının əraziyə tətbiqi zamanı yaranan çətinliklər və mövcud problemlərin səbəbləri müzakirə olunur. Eyni zamanda tarixi-mədəni ərazilərin mühafizəsi sahəsində Özbəkistanın təcrübəsi, müvafiq qanunvericilik və normativ sənədlər, onların icra mexanizmləri və tətbiq nəticələri təhlil edilir. Bu sahədə tədqiqat aparmış alimlərin nəzəri yanaşmaları da araşdırılaraq, ərazinin xüsusiyyətlərinə uyğun seçilmiş nəzəri konsepsiyalar təqdim olunur.

Açar sözlər: idarəetmə planı, mədəni irs, tarixi mərkəz, təhlükə altında olan Ümumdünya irsi obyekti.

Ulughbek Olimov Nabi oghlu

THE MANAGEMENT PLAN OF THE HISTORICAL CENTRE OF SHAHRISABZ AND ITS SIGNIFICANCE

Summary: This article examines the essence and significance of the Management Plan for the historic centre of Shahrisabz, located in the Kashkadarya region of the Republic of Uzbekistan, which is included in the UNESCO World Heritage List. The study addresses key questions concerning the role of management plans in World Heritage properties: what functions and responsibilities they encompass, which types of activities they regulate, and what advantages they provide for the conservation and protection of such areas. In seeking answers to these questions, the article analyses the experience of UNESCO and international organisations such as ICOMOS and ICCROM, as well as the views and approaches of various researchers. Particular attention is paid to the importance of these issues in the conservation of the historic centre of Shahrisabz, the challenges of implementing the management plan within the territory, and the underlying causes of problems arising in the management of the site. In addition, Uzbekistan's experience in safeguarding historical and cultural areas is examined, including relevant legal and regulatory frameworks, their implementation mechanisms, and practical outcomes. Theoretical approaches proposed by researchers who have conducted studies in this field are also reviewed, with selected theories adapted to the specific characteristics of the territory under consideration.

Key words: management plan, cultural heritage, historic centre, the world heritage object in danger.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 06.01.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.01.2026

MUSİQİ SƏNƏTİ

UOT 78
ORCID: 0009-0006-6058-9752
DOI: 10.52094/YJXB7885

Mustafa Aşurov Əhməd oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Baş müəllim
ashuroğhlu@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİRİJORLUQ SƏNƏTİNDƏ SƏİD RÜSTƏMOVUN ROLU VƏ MÖVQEYİ

Xülasə: Təqdim olunan məqalə bəstəkar, dirijor, ictimai xadim kimi Azərbaycan musiqi mədəniyyətində mühüm mövqeyə malik olan Səid Rüstəmovun dirijorluq fəaliyyətinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Müxtəlif illərdə Əməkdar kollektiv Səid Rüstəmov adına Xalq Çalğı Alətləri Orkestrində bədii rəhbər – baş dirijor və hal-hazırda vaxtilə onun rəhbərlik etdiyi Xalq Mahnı və Rəqs Ansamblında (indiki Əməkdar kollektiv F.Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblı) direktor-baş dirijor kimi çalışdığım üçün, Səid Rüstəmovun dirijorluq fəaliyyətini tədqiq etməyi qarşıma məqsəd qoymuşam. Səid Rüstəmov rəhbərlik etdiyi orkestrin repertuarını zənginləşdirmiş, ifaçılıq səviyyəsini yüksəltmiş və dünya klassiklərinin əsərlərini orkestr üçün köçürmüşdür. Bu gün onun adını daşıyan orkestr S.Rüstəmovun qoyduğu ənənələri davam etdirərək onun Azərbaycan dirijorluq sənətindəki mövqeyini qoruyub saxlayır.

Açar sözlər: Səid Rüstəmov, orkestr, Mahnı və Rəqs ansamblı, repertuar, fantaziya, konsert səfərləri.

GİRİŞ: Bəstəkar, dirijor, müəllim, ictimai musiqi xadimi kimi geniş şöhrət tapmış professor Səid Rüstəmov Azərbaycan musiqi tarixində dərin iz qoymuşdur. Azərbaycan musiqi sənətinin təşəkkülündə və inkişafında möhkəm yer tutan Səid Rüstəmov bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi olmaqla yanaşı, milli musiqi nümunələrinin toplayıcısı və bilicisi idi. Milli musiqi folkloruna dərindən bələd olaraq bu qaynar çeşmədən pöhrələnən bəstəkarın özünəməxsus

musiqi dili, yazı üslubu, fərdi yaradıcılıq prinsipləri və xüsusiyyətləri onun bütün əsərlərində diqqəti cəlb edir.

1931-ci ildə Üzeyir Hacıbəylinin notlu xalq çalğı alətləri sahəsindəki yenilikləri bütün Şərq aləmində böyük bir mədəni hadisəyə çevrildi. Orkestrin konsertmeysteri kimi fəaliyyətə başlayan gənc musiqiçi Səid Rüstəmov bütün alətlər qrupunun koordinasiyasını təmin edərək ifaçılara peşəkar dəstək göstərmiş, xüsusilə texniki cəhətdən zəif olan ifaçıların inkişafı üçün böyük əmək sərf etmişdir. O, orkestr üzvləri ilə səmimi davranır, musiqiçilərə böyük hörmətlə yanaşaraq şəxsi münasibətləri orkestrin inkişaf yoluna istiqamətləndirirdi. Onun insanpərvərliyi orkestr üzvləri arasında mehribanlıq, səmimilik yaradaraq orkestrə yeni-yeni müvəffəqiyyətlər gətirir, beləliklə də orkestrin ifaçılıq keyfiyyəti yüksəlirdi.

ƏSAS MƏTN: 1935-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli orkestrə rəhbərlik etməyi etibarlı və çalışqanköməkçisi Səid Rüstəmova həvalə edir. Beləliklə, Səid Rüstəmov dirijorluq fəaliyyətinə başlayır. Yaradıcılığının ilk addımlarını xalq çalğı alətləri orkestri ilə bağlayan dirijor tezliklə rəhbərlik etdiyi bu kollektiv üçün əsərlər bəstələyərək orkestrin ifasında səsləndirir. Ümumiyyətlə, notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin yaranması ilə milli musiqi sənətimizin kütləvi təbliği üçün geniş imkanlar açılır. Üzeyir Hacıbəylinin "Çahargah" və "Şur" fantaziyaları, Səid Rüstəmovun "Bayatı-Kürd" fantaziyası, "Cəngi" pyesi, "Sevinc rəqsi", Müslüm Maqomayevin "Radio marşı" orkestrin repertuarına daxil edilir. Sınaq məqsədilə dünya bəstəkarlarının bir-sıra əsərləri: P.İ.Çaykovski "Şelkunçik" baletindən "Vals", J.Bize "Karmen"operasından "Uvertüra", F.Şubert "Hərbi marş", "Serenada", S.Küi "Oriental" əsərləri xalq çalğı alətləri orkestri üçün köçürülərək səsləndirilir və böyük uğurla qarşılanır. S.Rüstəmovun rəhbərliyi ilə orkestr müntəzəm olaraq radio dalğalarında, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xalqın iştirakı ilə bütün təntənəli bayramlarda çıxış etməyə başlayır. Dinləyicilər xalq çalğı alətləri orkestrinin ifasında muğamlar, xalq mahnıları ilə yanaşı Azərbaycan və dünya bəstəkarlarının əsərlərinin professional səviyyədə səslənməsinə çox sevinir və bu uğura görə Səid Rüstəmovu ürəkdən alqışlayırdılar.

1937-38-ci illərdə artıq Səid Rüstəmovun rəhbərliyi ilə xalq çalğı alətləri orkestrinin tərkibi genişlənmiş, tar qrupuna bas tarlar, nəfəs alətləri qrupuna üçüncü, dördüncü balabanlar əlavə olunmuşdur. Orkestr M.İ.Qlinka, P.İ.Çaykovski, M.P.Musorqski, A.Darqomıjski, J.Bize, C.Verdinin əsərlərindən,

orkestr üçün işlənmiş xalq mahnı və rəqslərdən ibarət zəngin repertuara malik idi.

1937-ci ildə Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq), 1938-ci ildə isə Moskvada keçirilən Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti Ongünlüyündə xalq çalğı alətləri orkestri böyük müvəffəqiyyətlə çıxış etdi. Səid Rüstəmov "Arşin mal alan" operettasını xalq çalğı alətləri orkestri üçün köçürərək simli-mizrablı alətlər qrupuna bir-neçə saz, nəfəs alətləri qrupuna tütəyi əlavə edərək səslənmə palitrasını daha da genişləndirir. Moskva şəhərində "Böyük Teatr"ın səhnəsində "Arşin mal alan" operettasının xalq çalğı alətləri orkestrinin ifasında səsləndirilməsi musiqi incəsənətinin böyük marağına səbəb oldu. Moskvada müxtəlif qəzetlərdə çap olunan resenziyalarda Səid Rüstəmovun yüksək professionallığı, onun məharətli dirijorluq sənəti xüsusilə qeyd olunurdu. Musiqişünas Y.Qroşeva yazır: "*Biz bir çox xalqların orkestrlərini dinlədik. Amma onlar notsuz ifa edirdilər. Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestrinin professionallığı bizi heyran etdi. Səid Rüstəmovun çıxışı bütün tamaşaya xüsusi təravət verdi. Xalq çalğı alətləri orkestrinin müşayiəti ilə "Arşin mal alan" operettasının səhnə təcəssümü sözsüz ki, ilk gözəl təcrübədir. Orkestrin son dərəcə nizamlı və savadlı olması, ahəngdar səslənməsi şübhəsiz ki, Səid Rüstəmovun xidmətidir*" [Kazımov N., 2022].

"Böyük Teatr"da uğurlu çıxışına görə Səid Rüstəmova Əməkdar incəsənət xadimi kimi şərəfli ad verildi. Səid Rüstəmov Üzeyir Hacıbəylinin "Koroğlu" operasından Aşıq mahnısını, Nigarın ariyasını, Müslüm Maqomayevin "Nərgiz" operasından Nərgizin ariyasını, "Şah İsmayıl" operasından Müqəddimə, Rəqsi xalq çalğı alətləri orkestri üçün köçürərək rəhbərlik etdiyi kollektivin ifasında səsləndirməklə repertuarı zənginləşdirir. Onun rəhbərliyi ilə orkestr böyük bir yaradıcılıq məktəbinə çevrilmişdir. Səid Rüstəmov orkestr üçün ifaçılar yetişdirməklə kifayətlənməz, onların ifaçılıq sənətinin yüksədilməsinə, təkmilləşməsinə diqqətlə yanaşar, gənc müğənni və ifaçılara klassik üsluba riayət etməyi tövsiyə edərək onların fərdi yaradıcılıq simasının açılmasına da daim şərait yaradardı. Səid Rüstəmov musiqiçiləri təkrar və təqlidçilikdən uzaqlaşdırar, orkestrin dinləyicilərin qəlbinə yol tapması üçün müxtəlif janrlı əsərlərdən və yeni-yeni formalardan istifadə edərdi. Azərbaycan musiqiçilərindən Ağabacı Rzayeva, Qəmbər Hüseynli, Süleyman Ələsgərov, Hacı Xanməmmədov, Əşrəf Abbasov yaradıcılıqlarını Səid Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi bu kollektivdə başlamış və ilk əsərlərini xalq çalğı alətləri orkestri üçün yazmışlar. Məşhur ifaçılarımız: Hacı Məmmədov, Məmmədağa

Muradov, Əhsən Dadaşov, Oqtay Quliyev, Adil Gəray, Sərvər İbrahimov, Baba Salahov, Fərhad Dadaşov, Bəhruz Zeynalov, Tərlan Qazıyeva, Rəhilə Kərimova, Qəribə Hacızadə, İzzət Məmmədova, Asya Tağıyeva, Vəsilə Babayeva, Vəcihə Səfərova, Ruhiyyə Məmmədbəyli, Ceyran Cəfərova bu orkestrin yetirmələri olmuşlar.

1941-ci ildə Səid Rüstəmovun rəhbərliyi ilə orkestr Özbəkstanın Daşkənd, Kokand, Namanqan, Əndican şəhərlərində uğurlu konsertlər verir. Özbək musiqisevərləri orkestrin ifasında Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə yanaşı dünya musiqi incilərinin professional səviyyədə səslənməsini heyrətlə qarşıladı.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində orkestrin bir çox ifaçıları cəbhəyə getdiyinə görə Səid Rüstəmov 416-cı Azərbaycan diviziyasında xalq çalğı alətləri orkestri təşkil edir. O, çox gözəl başa düşürdü ki, belə çətin və ağır günlərdə xalqı ruhlandırmaq, döyüşçüləri qələbəyə səsləndirmək lazımdır. Bu illərdə Səid Rüstəmov hərbi mövzuda mahnı və rəqs ansamblı üçün "Dinlə cəbhə" (sözləri Rəsul Rza), "Günəşli Azərbaycan" (Sözləri Süleyman Rüstəm) süita kompozisiyalarını, xalq çalğı alətləri orkestri üçün hərbi musiqi nümunəsi olan "Qəhrəmani" pyesi, "Sərhədçilər marşı", "İrəli", "Cəbhəyə", "Şanlı ordumuz", "Qızıləsgər yürüş mahnısı"nı bəstələyir. "Qəhrəmani" pyesinin partiturasında zurna və qoşanağaradan istifadə edərək bu alətlərin hər ikisini orkestrin tərkibinə daxil edir.

Böyük Vətən Müharibəsi illərindəki çoxşaxəli fəaliyyətinə görə Səid Rüstəmov "Qafqazın müdafiəsi üçün" və "Böyük Vətən Müharibəsində fədakar əməyə görə" medalları ilə təltif olunur. Müharibədən sonra o, bəstəkarlıq və dirijorluq fəaliyyətini daha da genişləndirərək Fialetov adına klubun Mahnı və Rəqs ansamblına rəhbərli edir.

1944-cü ildə Tbilisidə keçirilən "Zaqafqaziya baharı" musiqi festivalında xalq çalğı alətləri orkestri Səid Rüstəmovun əsərləri ilə çıxış edərək musiqi ictimaiyyəti tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bu əsərlərin içərisində "Qəhrəmani" pyesi də səslənərək gurultulu alqışlarla qarşılandı. Musiqişünas A.Novikov yazırdı: "*Öz əsərlərindən ibarət konsert proqramına dirijorluq edən bəstəkar Səid Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi xalq çalğı alətləri orkestrinin çıxışı təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün dünya musiqi mədəniyyətinin nailiyyətidir*." [Новиков А., 1952]

1945-ci ildə Moskvada xor özfəaliyyətinə Ümumittifaq baxış keçirilir və həmin baxışda Azərbaycanı Səid Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi Fialetov adına

klubun Mahnı və Rəqs ansamblı təmsil edir. Ansamblın xormeystri H.Əliyev, rəqs quruluşçusu Ə.Abdullayev idi.

Üzeyir Hacıbəylinin vəfatından sonra Səid Rüstəmov Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri təyin olunur və 1953-cü ilə kimi bu məsul vəzifəni layiqincə yerinə yetirir. Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan bəstəkarlarının simfonik musiqi sahəsində müvəffəqiyyətləri parlaq nəzərə çarpır. E.Abbasova yazır: "*Xalq çalğı alətləri orkestrləri üçün yazılan musiqi sahəsində də uğurlar əldə olunmuşdur. Səid Rüstəmovun Azərbaycan xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərləri dünya musiqi mədəniyyətinin tərkibinə daxil edilməli, onun dirijorluq fəaliyyəti xüsusi vurğulanmalıdır*" [Abasova E., 1973]

1951-ci ildən Səid Rüstəmov daha bir kollektivə-Azərbaycan Dövlət Xalq Mahnı və Rəqs ansamblına (indiki Əməkdar kollektiv Fikrət Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblı) rəhbərlik edir. Bu kollektivlə birgə Moskva, Leninqrad, Kiyev, Saratov şəhərlərində Azərbaycan və xarici ölkə bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət geniş proqramlarla konsertlər verir. Bu konsertlərin sayəsində Azərbaycan musiqisi daha geniş təmsil olunaraq tanınır. Elə bu ildə bəstəkar üçüncü çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə deputat seçilir və seçiciləri ilə keçirdiyi görüşlərdə xalqı üçün yaşayıb-yaratmağın onun üçün ən böyük səadət olduğunu dəfələrlə vurğulayır.

1965-ci ildə Səid Rüstəmovun rəhbərliyi ilə xalq çalğı alətləri orkestri Moldovada keçirilən Azərbaycan Mədəniyyəti həftəsində də yüksək səviyyədə çıxış edir [5].

1957-ci ildə bəstəkarın 50 illiyi, 1967-ci ildə 60 illik yubileyi təntənəli şəkildə qeyd olunur. Bu təntənəli tədbirlərdə Səid Rüstəmovun bəstəkar, dirijor, müəllim və ictimai xadim kimi xidmətlərindən danışılaraq, onun əsərləri səsləndirilir.

1959-cu ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan Mədəniyyəti və İncəsənəti Ongünlüyündə Səid Rüstəmovun rəhbərliyi ilə xalq çalğı alətləri orkestri maraqlı konsert proqramı ilə çıxış edir və orkestr ifaçılarının son dərəcə professional ifası dinləyicələrin heyrətinə səbəb olur.

Səid Rüstəmovun rəhbərliyi ilə xalq çalğı alətləri orkestri tam püxtələşərək professional bir kollektivə çevrilir. Orkestr Azərbaycan və dünya bəstəkarlarının rəngarəng əsərlərindən ibarət zəngin repertuarla: M.İ.Qlinka "Ruslan və Lüdmila" operasından Çernamorun mahnısı, Vals-fantaziya, Kamarenskaya; N.A.Rimski-Korsakovun "Qar qız" operasından Müqəddimə; P.İ.Çaykovskinin "Qu gölü" baletindən süita, "İlin fəsilləri" silsiləsindən Payız

nəğməsi, Milad bayramı (işləyəni Səid Rüstəmov); L.V.Bethoven Birinci simfoniya"; J.Bize "Karmen" operasından Antrakt, Uvertüra; İ.Brams 5 saylı macar rəqsi (işləyəni Zaxar Stelnik); C.Verdi "Aida" operasından "Marş", "Traviata" operasından Jermonun ariyası (işləyəni Süleyman Ələsgərov); V.Motsart "Rondo", Ü.Hacıbəyli "Koroğlu" operası, M.Maqomayev "Şah İsmayıl", "Nərgiz" operalarından nömrələr (işləyəni Səid Rüstəmov) və digər əsərlərlə konsert axşamlarında, yubiley gecələrində, müxtəlif ölkələrdə çıxışlar edərək dinləyiciləri sevindirir.

Səid Rüstəmov xalq çalğı alətləri orkestrinə rəhbərlik etdiyi dövrdə bir çox milli musiqi alətlərimizi orkestrdə səsləndirərək partituraya daxil etmiş, yalnız milli alətlərimizlə orkestrin tərkibini genişləndirərək səslənmə palitrasını zənginləşdirmişdir. Səid Rüstəmovun atdığı bu addım orkestrin inkişafı yolunda böyük rol oynadı. Bəstəkarlarımız xalq çalğı alətləri orkestri üçün əsərlər yazarkən öz partituralarında milli musiqi alətlərimizə üstünlük verməyə başladılar.

Səid Rüstəmov uzun illər xalq çalğı alətləri orkestrinə rəhbərlik etmiş, orkestrin təkcə dirijoru deyil, həm bəstəkarı, həm də ifaçıların müəllimi olmuşdur. Onun rəhbərlik etdiyi müddətdə repertuara səkkiz yüzdən artıq musiqi əsəri daxil edilmiş, orkestr bir çox ölkələrdə layiqli çıxışlar edərək Azərbaycan musiqisini təmsil etmişdir. Bu barədə görkəmli bəstəkar Firəngiz Əlizadə qeyd edir: "*Xalq çalğı alətləri orkestrində məhz Səid Rüstəmovun böyük səyi nəticəsində böyük tərkib, partitura quruluşu, dirijorluğun əsasları kimi cəhətlər formalaşmışdır*" [Qasımov R., 2012]

Düşünürəm ki, dirijorun misilsiz xidmətlərinin nəticəsidir ki, orkestr müasir dövrümüzə kimi Səid Rüstəmovun adını daşıyır. Səid Rüstəmov adına xalq çalğı alətləri orkestri bu gün də dirijorun qoyduğu ənənələri davam etdirərək Azərbaycan musiqisini daim yüksəldir.

2007-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bəstəkarın 100 illik yubileyinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün sərəncam imzalayır. Prezident İlham Əliyevin sərəncamı əsasında Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi Səid Rüstəmovun 100 illik yubileyini təntənə ilə qeyd edir.

Nazirlər kabinetinin 1 noyabr 2023-cü il tarixli qərarı ilə "Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin Səsyazma Evində fəaliyyət göstərən Səid Rüstəmov adına Xalq Çalğı Alətləri Orkestri Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyindəki Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin nəzdinə verilir.

Səid Rüstəmovun yaradıcılığı müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu gün rəhbərlik etdiyim Əməkdar kollektiv Fikrət Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblında Səid Rüstəmovun ənənələri davam etdirilərək, bu ənənələrin əsasında yeni ifaçılıq üslubları formalaşdırılır.

NƏTİCƏ: Beləliklə, Səid Rüstəmov Azərbaycanda ilk notlu xalq çalğı alətləri orkestrinin dirijoru kimi milli dirijorluq sənətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. O, orkestrin repertuarını zənginləşdirib, ifaçılıq səviyyəsini yüksəldərək Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Onun adını daşıyan xalq çalğı alətləri orkestrinin bu gün də fəaliyyət göstərməsi Səid Rüstəmov irsinin yaşadılmasını təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abasova E. Səid Rüstəmov. Monoqrafiya. – Bakı, Azərnəşr, 1973. Səh. 48
2. Qulamova Günəl. Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında “Cəngi” sədaları. // “Musiqi dünyası”, 4/89, 2021. URL: http://www.anl.az/down/meqale/musiqi_dunyasi/2021/04-89/784762(meqale).pdf
3. Новиков А. Успех Азербайджанского оркестра народных инструментов. Советская музыка №3, 1952, с. 7-11
4. Kazımov N. Azərbaycan musiqi mədəniyyətində Səid Rüstəmov zirvəsi. “Konservatoriya” jurnalı. 2022 №2 (55), səh. 98-103
5. Moldovada Azərbaycan Ədəbiyyatı Günləri. / Ədəbiyyat qəzeti. – 2018. – 15 dekabr. – S. 4. URL: http://www.anl.az/down/meqale/edebiyyat/2018/dekabr/623007.htm
6. Qasımov R. Azərbaycan Televiziya və Radiosunun Səid Rüstəmov adına əməkdar xalq çalğı alətləri orkestri – 80. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 2012, 208 səh.

Мустафа Ашуров Ахмед оглы

РОЛЬ И ПОЗИЦИЯ САИДА РУСТАМОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ДИРИЖЕРСКОМ ИСКУССТВЕ

Резюме: Представленная статья посвящена исследованию творческой дирижерской деятельности Саида Рустамова, который занимает важное место в азербайджанской музыкальной культуре как композитор, дирижер и общественный деятель. Поскольку в разные годы я работал художественным руководителем-главным дирижером в Оркестре народных инструментов имени Саида Рустамова, Заслуженном коллективе, а в настоящее время являюсь директором-главным дирижером Ансамбля песни и пляски (ныне Азербайджанский государственный ансамбль песни и пляски имени Ф. Амирова, Заслуженный коллектив), которым когда-то руководил он, я поставил перед собой цель исследовать дирижерскую деятельность Саида Рустамова. Саид Рустамов обогатил репертуар руководимого им оркестра, повысил уровень исполнительства и осуществил переложения произведений мировых классиков для оркестра. Сегодня оркестр, носящий его имя, продолжая традиции, заложенные С. Рустамовым, сохраняет его позицию в азербайджанском дирижерском искусстве.

Ключевые слова: Саид Рустамов, оркестр, Ансамбль песни и пляски, репертуар, фантазия, концертные гастроли.

Mustafa Ashurov Ahmad oghlu

THE ROLE AND POSITION OF SAID RUSTAMOV IN AZERBAIJANI CONDUCTING ART

Summary: The presented article is dedicated to the research of the creative conducting activity of Said Rustamov, who holds an important position in Azerbaijani musical culture as a composer, conductor, and public figure. Having worked in different years as the Artistic Director – Principal Conductor of the Folk Instrument Orchestra named after Said Rustamov, an Honored Collective, and currently serving as the Director-Principal Conductor of the Folk Song and Dance Ensemble (now the Azerbaijan State Song and Dance Ensemble named after F. Amirov, an Honored Collective), which he once led, I have set myself the goal of studying the conducting activity of Said Rustamov. Said Rustamov enriched the repertoire of the orchestra he led, raised the level of performance, and made transcriptions of works by world classics for the

orchestra. Today, the orchestra bearing his name, continuing the traditions established by S. Rustamov, preserves his position in Azerbaijani conducting art.

Key words: Said Rustamov, orchestra, song and dance ensemble, repertoire, fantasy, concert tours.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 11.03.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 25.03.2026

UOT 78.071:78.02
ORCID: 0000-0002-2612-3389
DOI: 10.52094/TQUU2395

Leyla Zöhrabova Ramiz qızı
Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı
Sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent
leylazoxrabova@gmail.com

DÜNYA ŞÖHRƏTLİ BƏSTƏKAR FİRƏNGİZ ƏLİZADƏ: "ZƏFƏR" MARŞI

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri, Xalq artisti, UNESCO-nun "Sülh artisti", AMEA-nın müxbir üzvü, "Şöhrət" və "Şərəf" ordenli, professor Firəngiz Əlizadənin "Zəfər marşı" təhlil obyektinə çevrilmişdir. Burada bəstəkarın vətənpərvərlik mövzusuna həsr olunmuş əsərləri, onların ilk dəfə ifa olunan konsert salonları haqqında məlumat verilmiş, həmçinin marş janrının ilkin yaranma dövründən başlayaraq sərhədlərinin aşması, digər janrlar ilə əlaqələrin güclənməsi, konsert musiqisinə keçərək öz janrının əsas mahiyyətini saxlaması, eləcə də iri həcmli əsərlərin daxilində istifadə olunması haqqında məlumat verilmişdir. Xüsusilə "Zəfər marşı" timsalında yuxarıda deyilənlər əsaslandırılmış, əsərin yaranma tarixi, ifa olunan məkanları, not nəşrləri, eləcə də əyani not nümunəsi əsasında nəzəri aspektlər üzrə təhlillər aparılmışdır.

Açar sözləri: Firəngiz Əlizadə, "Zəfər marşı", marş janrı, vətənpərvərlik mövzusu, məqam, forma, təhlil.

Müasir Azərbaycan musiqi mədəniyyətində yeni inkişaf təmayüllərinə nəzər yetirdikdə bu sahədə irəliyə doğru atılan addımlardan ən başlıcası müasir dünyagörüş ilə həmahənglik təşkil edən görkəmli sənətkarlar diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan birincilər sırasında biz Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri, Xalq artisti, UNESCO-nun "Sülh artisti", AMEA-nın müxbir üzvü, "Şöhrət" və "Şərəf" ordenli, professor Firəngiz Əlizadənin adını xüsusilə qeyd etməliyik. Dünya musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yaradıcılıq dəsti-xəttini tanıdan, bununla xarici auditoriyanı özünə valeh edən, həmçinin Azərbaycanın milli musiqi mədəniyyətini müasir yazı üslubu ilə dünyada tanıtmağı qarşısına əsas məqsəd qoyub buna yüksək surətdə nail olmağı bacaran Firəngiz xanım Qərb

musiqi mədəniyyətinə Şərqin musiqisini gətirmişdir: *"Firəngiz Əlizadə Çingiz Aytmatovun kitabları kimi Qərb qarşısında Şərqi açmışdır. Biz uzaq, lakin qeyri-adi dərəcədə musiqili xalqın əngəlliklərindən pərvazlanan nəğməkar qəlbini eşitdik"* [1, s. 23]. Dünyanın bir çox şəhərlərinin ən mötəbər konsert salonlarında, Firəngiz xanımın əsərlərinin premyeraları baş tutur. Bunlar içərisində "Cernegie Hall" (ABŞ), "Auditorium" (Roma), "Muzikzentrum", "Consertgebouw" (Niderland, Amstertdam), "Qrand Opera" (ABŞ Hyuston), "Miller Theater", "Linkoln Center" (Nyu-York), "Royal Festival Hall" (London), "Landestheater Coburg" (Almaniya) və s. konsert salonlarını misal göstərmək olar. Konsert salonlarının bir çoxunda Firəngiz xanım ilk azərbaycanlı sənətkarıdır ki, əsərləri orada ifa olunur. Həmin konsertlər daima anşlaq ilə keçərək auditoriyanın ruh yüksəkliyi, sürəkli alqışları ilə qarşılanır.

Müasir dövrün ən aktual məsələləri Firəngiz Əlizadəni həmişə düşündürmüş və o, daim bu mövzuya öz yaradıcılığında geniş yer ayırmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan tarixində çox əlamətdar günlərdən biri olan Zəfər bayramı, onun qələmindən kənar qala bilməzdi. Ümumiyyətlə onu deyək ki, II Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz qələbə incəsənət sahəsində çalışanların bir çoxuna böyük ilham mənbəyi olmuşdur. Çünki illər öncə bunu səbirsizliklə gözləyən Azərbaycan xalqı bu sevinci yaxın keçmişdə Müzəffər Ali baş komandanımız İlham Əliyev və Şanlı ordumuzun sayəsində yaşadı. Bu sevinc hamımıza böyük ruh yüksəkliyi verdi. 30 ildən çox zamanda işğal altında olan torpaqlarımız məhz 44 günlük böyük mübarizədən sonra azad oldu. Bu mübarizə əbədi olaraq xalqımızın tarixində nəinki yaşayacaq, heç vaxt unudulmayacaqdır. Çünki bu böyük mübarizəni nə unutmaq, nə də hafizələrdən silmək mümkündür. Bu səbəbdən Ali baş komandanımız İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə 8 noyabr Azərbaycan xaqının Zəfər günü kimi əbədi olaraq qeyd olunması da parlaq nümunədir.

Sevindiricidir ki, musiqi sahəsində 30 illik həsrəti özündə əks etdirən və işıqlı gələcəyin ümidi ilə yaşayan sənətkarlarımıza öz əsərlərində nəinki bu illərin niskinliyini, xalqımızın acı taleyini, əzab əziyyətini təqdim etmək qismət oldu, bu acı tarixi hadisələr ilə yanaşı hamımızın uzun illər sevinclə gözlədiyimiz qələbə ilə bağlı əsərlər də yazmaq nəsib oldu. Ümidvarıq ki, bu mövzu daim bəstəkarlarımızın qələmində ən aparıcı mövzuya çevriləcək və bundan sonra daha da geniş vüsət alacaqdır.

Firəngiz Əlizadənin yaradıcılığında Vətən mövzusu, onun ağrılı acılı səhifələri, sevincli və xoşbəxt günləri, hələ illər öncə yazılan əsərlərdə qələbəyə

inam hissi diqqət mərkəzindədir. Bu mənada Nəbi Xəzrinin sözlərinə bəstələnən, doğma Vətənini vəsf edən, onun firavan günlərini əks etdirən 3 solist, xor və orkestr üçün 8 hissəli "Vətən nəğmələri" oratoriyası; Qarabağın işğaldan azad olunması və qələbənin inamı ilə yaşayan xalqın taleyi, qələbəni illər öncə əsərində Ağ atlı oğlanın görünməsi ilə təsvir edən "İntizar" operası; ilk dəfə Roma şəhərinin Müasir İncəsənət Mərkəzində səhləşdirilən, İsrail ilə Fələstin münaqişəsindən bəhs olunan "Al-Kamandjati" ("Skripkaçı") adlı musiqili dram tamaşası; azərbaycanlı xanəndə Seymur ilə amerikalı rəssam Dəniz arasında olan məhəbbət mövzulu "Sənin adın Dənizdir" operasında da Dənizin öz Vətəninə olan sevgisinin ön planda olması, əsərin əsas məzmun dairəsini təşkil etmişdir. Vətən mövzulu əsərləri içərisində "Abşeron", "Xəzər", "Yanardağ", "Azərbaycan rapsodiyası" və s. adları da unuda bilmərik. Bu əsərlər*"Dünyanın hansı yerində ifa olunsa da, məhz bu adlarla maraqlanan dinləyici tapılacaq və o vaxt da Azərbaycan adı böyük coğrafi məkanın, planetin hər yerinə Firəngiz Əlizadə musiqisi vasitəsilə yayılacaq"* [2, s.5].

Haqqında söz açdığımız "Zəfər marşı" bu qəbildən olan parlaq əsərlərdən biridir. Sözləri və musiqisi Firəngiz Əlizadəyə məxsus olan əsər 2020-ci ildə yazılmış və II Vətən müharibəsinin parlaq Zəfərinə həsr olunmuşdur.

Ümidvarıq ki, parlaq qələbəmizin sədaları Firəngiz xanımı ilhamlandırdığı kimi, digər incəsənət xadimlərinə də daha çox bu mövzuda əsərlərin bəstələnməsinə şövq etmişdir. F.Əlizadə 2021-ci ildə verdiyi müsahibədə belə söyləmişdir: *"Bütün Azərbaycan xalqı kimi Bəstəkarlar İttifaqının üzvləri də müharibədən sonra ruh yüksəkliyi yaşayır. Bəstəkarlarımız şəhidlərimizə və qazilərimizə həsr olunan əsərlər bəstələyir*" [3, s.119].

Mətbuat səhifələrində "Zəfər" marşı haqqında qeyd olunub: *"Əsər 3 kişi xorunun – Xor kapellasının, Opera teatrının xorunun, Azərbaycan Televiziya və Radiosu xorunun və xalq artisti Fəxrəddin Kərimovun dirijorluğu ilə Ü.Hacıbəyli adına Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestri tərəfindən ifa edilmişdir. Solo muğam hissəsini xanəndə Vüqar Əliyev oxumuşdur"* [3, s. 119].

Marş partitura şəklində 2020-ci ildə "Şanlı Zəfərə" həsr olunan Azərbaycan bəstəkarlarının xor və simfonik orkestr üçün əsərləri" adlı kitabda dərc olmuşdur. Qeyd edək ki, Firəngiz xanımın bədii rəhbərliyi ilə bu dərc Bəstəkarlar İttifaqının "Şanlı Zəfərə" həsr olunan Azərbaycan bəstəkarlarının xor və simfonik orkestr üçün əsərləri" layihəsi əsasında baş tutmuşdur. Birinci cilddə Firəngiz Əlizadənin "Zəfər marşı" ilə yanaşı, Cəlal Abbasovun "Şanlı Azərbaycan", Məmməd Cəfərovun "Nər oğlum!", Rəna Qədimovanın

"Azərbaycanım", Sərdar Fərəcovun "Azad Şuşa" əsərləri də dərc edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, həmin layihə əsasında 3 cildin işıq üzü görməsi nəzərdə tutulub. Hal-hazırda artıq iki cild nəşr olunub.

44 günlük Vətən müharibəsinin qələbəsinə həsr olunan "Zəfər marşı" *"....ilk dəfə Mədəniyyət kanalında video-formatda təqdim edilmişdir. Sonra bu marş 2021-ci ilin noyabrın 2-də Zəfər bayramı ərəfəsində "Qarabağ Azərbaycandır" devizi ilə Heydər Əliyev sarayında keçirilən Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət konsertdə səslənmişdir"* [3, s. 118]. Onu da qeyd edək ki, əsərin xor və fortepiano üçün işləməsinin notları da 2020-ci ildə dərc olunmuşdur.

Video format [8] ilə not məcmuəsində [7] bir qədər fərqlilik diqqəti cəlb edir. Burada sanki iri həcmli quruluş kompozisiyası görüntü ilə uzlaşdırılır. Həmçinin orta hissədə mövzunun kontrastlı şəkildə dəyişilməsi bəstəkarın yaradıcılıq dünyasının genişliyini təsvir edir. Müəllif çox incə ruhu ilə bu mövzuya yanaşaraq, onu musiqi vasitəsilə təsvir etməyə müvəffəq olur. Orta hissədə qəfil şəkildə improvizasiyalı muğam parçası skripka alətinin ifasında eşidilir və bu əsərin ümumi konsepsiyasına böyük kontrastlıq gətirərək, döyüşdə şəhid olan igidlərimizin obrazını yaradır. Xalqın ağrı-acılı səhifələrinin dərin hüzn ilə anmaları təsvir olunur. Bununla bəstəkar marşın xarici görsənən qatı ilə bərabər, zahiri əlamətlərin daxili qatını açmağa çalışır.

"Zəfər" marşını dinlədikcə onu təkcə marş kimi qəbul etmək olmur, o əsl vətənpərvərlik himnidir. Bu sanki böyük kompozisiyanın təqdimatıdır. Hər bir xırdalıq zərgər dəqiqliyi ilə gözlənilmiş və əsərin ümumi konsepsiyasına sirayət etmişdir. Bu parlaq hisslərin, vətənpərvərlik ruhunun, zəfər sevincinin vəhdətdə təcəssümüdür.

Məlumdur ki, marşın üç əsr yarım bundan öncə ilk yaranan formasından sonra bu janrın sərhədləri tədricən aşaraq akademik musiqi janrı kimi formalaşmışdır. Belə ki, marşda digər janrlar ilə əlaqələr yaranaraq, onun əsas xüsusiyyətlərinin zənginləşməsi baş vermiş, ən əsası isə müstəqil əsər kimi mövcudluğuna şərait yaradılmışdır. "*Əsas janrlar tez-tez teatr və konsert musiqisinə bütöv şəkildə keçir, bəzi hallarda hətta öz janr təyinatını saxlayır"* [4, s.299]. Bunun nəticəsində janr adı *"təkcə tam əsərlərə deyil, həm də formaca kifayət qədər tamamlanmış olan əsərlərin hissələrinə də"* aid edilir [5, s. 65]. Buna bariz nümunə marşların, xalq mahnı və rəqslərin professional bəstəkarların iri həcmli əsərlərində (opera, simfoniya və s.) və ya kiçik həcmli kamera, kamera vokal əsərlərdə istifadə olunmasına gətirib çıxarır. Nəticədə məişət xarakterli

janr daha çox konsert tipli məkanlarda səslənməyə başlayır. Məhz bununla məişət janrları akademikləşərək tətbiq olunma məqsədindən kənara çıxarılır.

Marşın təkcə müstəqil əsər kimi deyil, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz musiqi formaları daxilində mövcudluğu olduqca vacib xüsusiyyət olaraq əsas janr xüsusiyyəti kimi qəbul edilə bilər. Bu isə marşa mütərəqqi yanaşma üçün bünövrə olaraq musiqi nəzəriyyəsi kontekstində yeni ümumiləşdirmələrin aparılmasına səbəb olur.

Marşın əsas finksiyası insan kütləsinin birlikdə hərəkətinin sinxronlaşmasını təmin etməsidir. Bu baxımdan tarixi ekskursda marş çox sıx surətdə hərbi mühit ilə əlaqəli olub, eyni və dəqiqləşmiş hərəkəti tənzimləyərək hərbi hazırlığı və qalibiyyətin əldə olunmasını təmin edir. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, marş qədim zamanlardan bəri ən əhəmiyyətli qələbələri qeyd edən zəfər yürüşlərini müşayiət etmək üçün istifadə edilirdi. Marş əvvəlcə bir tərəfdən hərbi janr, digər tərəfdən isə ritual və mərasim janrı kimi ortaya çıxmışdır. Hər birinsində ortaq funksiya hərəkətin sinxoronlaşması idi. Yalnız hərbi şəraitdə istifadə edilən marş yeni mühitin müxtəlif ehtiyaclarını ödəyə bilmədi. Nəticədə bu mühitin meyarlarına uğun gələn fərqli məzmunlu və eləcə də digər keyfiyyətlərə malik marşlar meydana gəldi. Bu səbəbdən marşı sırf hərbi janr kimi qəbul etmək düzgün olmaz. Əksər marşlar tempinə görə 2 qrupa cəld və yavaş marşlara bölünür. Yavaş marşların əksəriyyəti şən, təntənəli, zəfər tipli olaraq mahnı və rəqs xarakterli cəld marşlardan fərqlənirlər. Haqqında söz açdığımız “Zəfər” marşı məhz yavaş marşlara misal olaraq bütün xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir.

“Zəfər” marşı bənd-nəqərat quruluşludur. Maraqlıdır ki, hər bənd 8 misradan, nəqərat isə 2 misradan ibarətdir. Bənd dəqiq heca saylı, nəqərat isə isə dəyişkən heca saylıdır. Yəni, bəndin hər bir şeir misrası 9 hecadan, nəqəratın isə ilk misrası 9, ikinci misrası isə 12 hecadan təşkil olunub. Ümumilikdə 2 bənd və nəqərat formalı şeir nümunəsində bu fərqli amil kimi qeyd oluna bilər. Əyani olaraq bir bənd və nəqəratı təqdim edək:

I bənd

Yenilməz Türklərin oğluyam,
Haqq işin, namusun dostuyam.
Dözmərəm xalqımın zülmünə
Uğrunda ölərəm, ey Vətən.

Hər qarış torpağın müqəddəs,

Qüdrətin, saflığın tükənməz.
Qanına susamış düşmənlər
Üz-üzə gələcək əsgərlə.
Nəqərat
Qəhrəman ruhuna sadiqəm,
Sən səslə, ey Vətən, hər an mən hazıram.

Şeirdə qəhrəman igidlərimizin dilindən söylənilən fikirlər o qədər ruh yüksəkliyi, daim irəliyə inamı ilə seçilir ki, onları möhkəm olmağa, qələbəyə olan inama səsləyir. Vətənə olan müraciət “Uğrunda ölməyə hazıram”, “Dönmərəm yolumdan”, “İrəli atəşli sabaha” kimi misraları, firavan gələcəyə inam “Bayrağın əbədi qalxacaq”, “Gələcək qələbə yurduma”, “Sabahlar Turanda açacaq”, “Sən inan, durmadan addımla” misraları ilə təsvir olunub.

“Zəfər” marşı giriş ilə başlayır. 11 xanəli girişdə biz mövzunun əsas qayəsi, onun ritmik şəkli ilə yaxından tanış olub, həmçinin bəstəkar tərəfindən təqdim olunan mövzu dairəsini izləyə bilirik. Girişin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, o hər bəndin əvvəlində qısaldılmış şəkildə səslənərək sanki ümumi ab-havaya bizi kökləyir. Əsərin əsas məqamı Şüştərdir (“fa” tamamlayıcı tonlu, “do” tonikalı). Bu məqam Üzeyir bəyin təbirincə desək *“.....dərin kədər”* [6, s.16] hissləri oyadır. Lakin müəllif tərəfindən təqdim olunan “Zəfər” marşında tamamilə fərqli hissləri – ruh yüksəkliyi, sevinci, mübarizlik əzmini yaşayırıq. Girişdə “fa” səsi yəni, Şüştərin tamamlayıcı tonu üzərində orqan punktu izləyə bilirik. Bu isə Şüştər məqamı üçün xas olaraq başqa məqama keçidi imkansız edir, nəticədə məqam qapalılığını yaradır. Girişdə xanəndənin partiyasında isə “Azərbaycan” sözünün kiçik not uzunluqları vasitəsilə Şüştər məqamının tonikasına yəni, “do” səsinə istinad özünü göstərir.

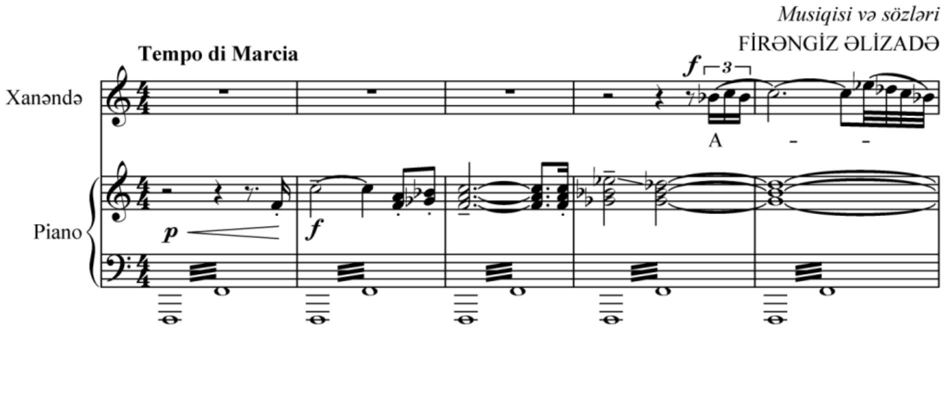

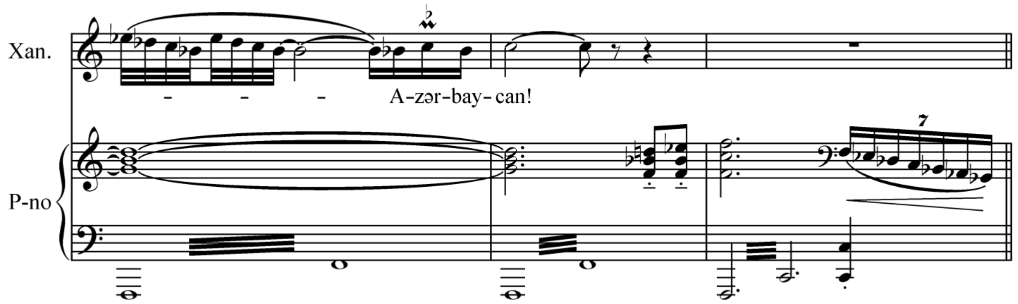

I bənd ümumilikdə 4 cümlədən ibarətdir. Birinci cümlə Şüştərin tərkib aralıq məqamının musiqi məzmununu əhatə edir. Onun istinad pilləsi isə VII pillə "re bemol" səsi mətn daxilində vurğulansa da cümlənin yarım kadansı VI pillədə yəni, "do" səsi üzərində qurulur. Birinci cümlə ilə onun təkrarı arasında giriş hissəsinin musiqi materialı üzərində instrumental keçid verilir. 3-cü cümlə yeni musiqi materialına əsaslanaraq, özündən sonra eynilə təkrar olunur. Onu da qeyd edək ki, hər cümlə özü özlüyündə 2 xanəli ibarələrə bölünür. Musiqi cümlələrində təkrarlılıq olsa da poetik mətndə müxtəlif sözlərdən ibarət misralar oxunulur. Birinci bəndin musiqi forması aşağıdakı kimidir:

Bənd

a + inst.keçid + a + b + b

4x. 4x. 4x. 4x. 4x.

Bəndin 1 cümləsi

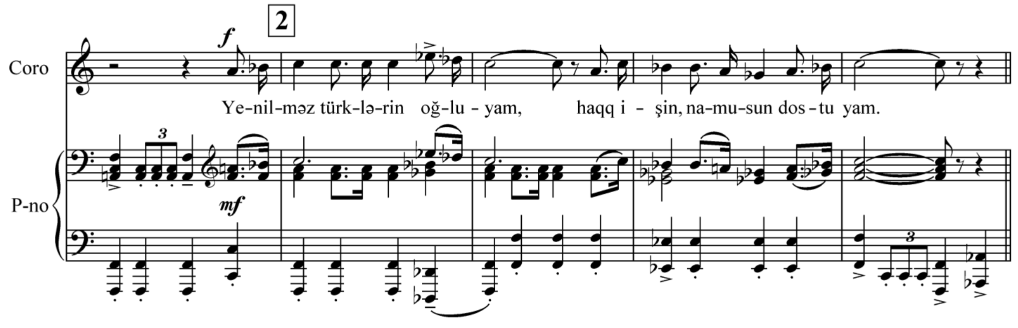

Bəndin 2 cümləsi

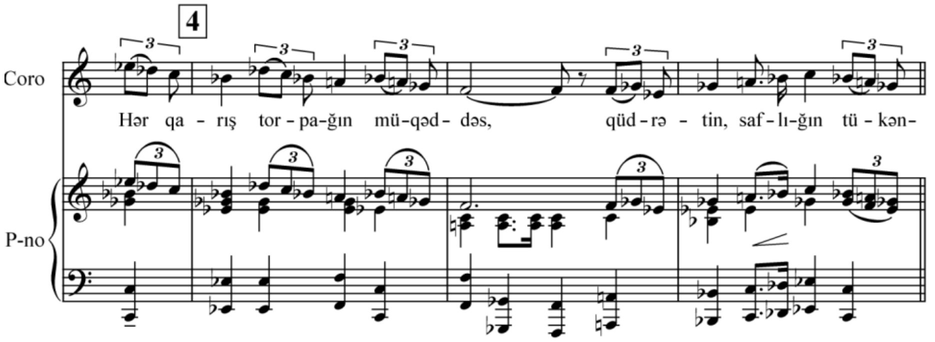

Bəndin sonunda kiçik keçiddən sonra 6 xanədən ibarət nəqərat səslənir. Nəqərat bəndin musiqi məzmununa əsaslanaraq sanki koda xarakterlidir, bəndə sonluq, tamamlanma funksiyasını daşıyır. Nəqəratın qeyri kvadrat quruluşlu cümləsi öz daxilində 3 xanəli cümlələrə bölünür. Kvinta məsafəsinə olan sıçrayış Şüştər məqamının tamamlayıcı ton (“fa”) ilə tonika (“do”) səsləri arasında yaranaraq, daha sonra sanki bu sıçrayışın pilləvari yüksələn hərəkətlə doldurulması baş verir. Həm 3-cü, həm də 6-cı xanələrdə tam kadans verilir (Nəqərat 3x+3x).

Əyani nümunədə marşın nəqərat hissəsini aşağıda təqdim edirik.

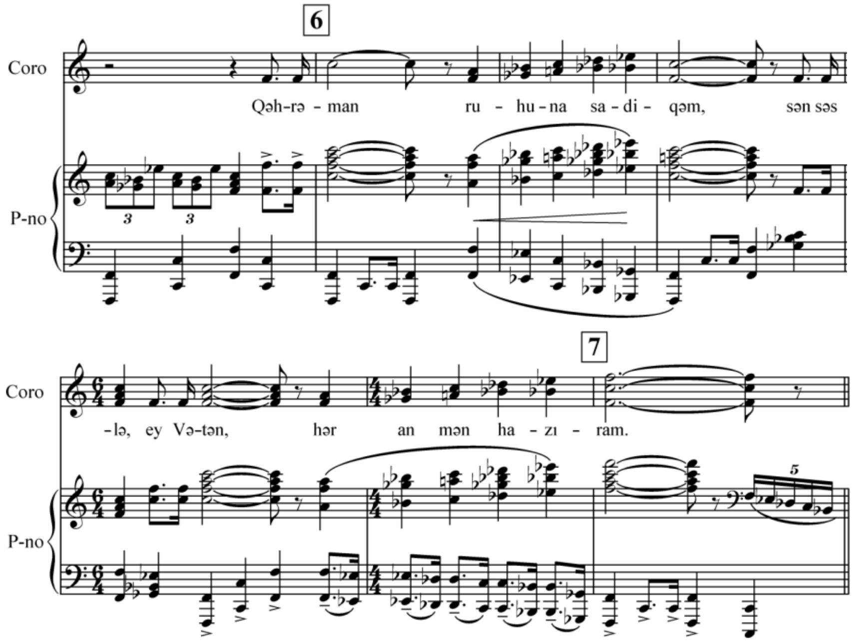

Gördüyümüz kimi, dünhyaşöhrətli sənətkar Firəngiz Əlizadənin qələmindən süzülən musiqi, yaratdığı təsiredici və böyük ruhverici şeir misraları, daxili aləminin qələbə əzmini riqqətə gətirən, qəlbinin ülvi hisslərini özündə əks

etdirən “Zəfər marşı” iri həcmli əsərin mahiyyətini özündə əks etdirməklə əsl vətənpərvərlik ruhu, vətənpərvərlik əzmi ilə seçilir. Musiqişünas, Əməkdar incəsənət xadimi Həcər Babayevanın müəllifi olduğu kitabda qeyd olunduğu kimi: *“Bu gün onun (Firəngiz Əlizadənin – L.Z.) əsərlərinin səsi Avropa, Asiya, Amerika qitələrindən gəlir və dünya musiqi kontekstində Firəngiz Əlizadə yaradıcılığı artıq çoxdandır ki, öz zirvəsini tapmışdır”* [2] sözlərinə dayaqlanaraq, biz də inanırıq ki, bu əsər də uzun illər müxtəlif ölkələrin xor və simfonik orkestrlərinin repertuarında səslənəcək və xalqın mübariz əzimini daim bütün dünyaya bəyan edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyeva M. Bəstəkar Firəngiz Əlizadənin müasir Azərbaycan musiqisinin inkişafında rolu. Bakı Mütərcim, 2007, s.171.
2. Babayeva H. Firəngiz Əlizadə dünya şöhrətli bəstəkarımız. Bakı, Vətən oğlu NP MMC-nin mətbəəsi, 2018, s.256.
3. Təhmirazqızı S. Firəngiz Əlizadə “İntizar” operası və “Zəfər marşı”/ “Musiqi məbədi Şuşa”. Bakı, Tuna, 2025. s.116-120.
4. Сохор А.Н. Теория музыкальных жанров: задачи и перспективы // Теоретические проблемы музыкальных форм и жанров. – Москва, Музыка, 1971. – с. 292–309.
5. Цуккерман В.А. Музыкальные жанры и основы музыкальных форм. – Москва, Музыка, 1964. – 159 с.
6. Hacıbəyli Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, Apastrof çap evi, 2010, 176 s.

Notoqrafiya

7. Əlizadə F. Zəfər marşı (xor və fortepiano üçün). Bakı, 2020, s.7.

Saytoqrafiya

Zəfər marşı / UTL: https://azcomposersunion.com.az/2023/04/30/z%C9%99f%C9%99r-marsi-musigi-v%C9%99-soz-fir%C9%99ngiz-%C9%99lizad%C9%99/

Leyla Zohrabova Ramiz gizi

THE WORLD-FAMOUS COMPOSER FIRANGIZ ALI-ZADE: “THE VICTORY MARCH”

Summary: The presented article analyzes the "Victory March" by the Professor Firangiz Alizadeh, Chairperson of the Union of Azerbaijani Composers, People's Artist, UNESCO`s Artist of the World, Corresponding Member of ANAS, and recipient of the "Shohrat" and "Sharaf" orders. The article provides information on the composer's works dedicated to patriotism and the concert halls where they were first performed. It also discusses the evolution of the march genre from its origins to expansion across borders, strengthening ties with other genres, transition into concert music while preserving its core essence, as well as its use within large-scale works. These points are specifically substantiated through the example of the "Victory March", where the history of its creation, performance venues, sheet music publications, and theoretical aspects are analyzed based on visual musical notation.

Key words: Firangiz Alizade, " the Victory March", march genre, patriotism theme, mode, form, analysis.

Лейла Зохрабова Рамиз кызы

ВСЕМИРНО ИЗВЕСТНЫЙ КОМПОЗИТОР ФИРАНГИЗ АЛИЗАДЕ: «МАРШ ПОБЕДЫ»

Резюме: В представленной статье объектом анализа является «Марш Победы» председателя Союза композиторов Азербайджана, Народной артистки, «Артиста мира» ЮНЕСКО, члена-корреспондента НАНА, кавалера орденов «Шохрат» и «Шараф», профессора Фирангиз Ализаде. В работе представлена информация о произведениях композитора на патриотическую тему и концертных залах, где они впервые исполнялись. Также рассматривается история развития жанра марша, выход за его первоначальные границы, укрепление связей с другими жанрами, переход в концертную музыку с сохранением основной сути, а также использование марша внутри крупномасштабных произведений. Вышеизложенное обосновано на примере «Марша Победы»; проведен анализ теоретических аспектов на основе истории создания произведения, мест исполнения, нотных изданий и наглядных нотных примеров.

Ключевые слова: Фирангиз Ализаде, «Марш Победы», жанр марша, патриотическая тема, лад, форма, анализ.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.04.2026

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.04.2026

UOT 78

ORCID: 0009-0000-4010-4099
DOI: 10.52094/ZABI8224

Aynurə Tahir qızı Əliyeva
Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası
Dissertant
aynurazaliyeva@gmail.com

BƏSTƏKAR FƏRHƏNG HÜSEYNOVUN YARADICILIĞINDA SÜLH MÖVZUSU

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan bəstəkarı Fərhəng Hüseynov yaradıcılığında sülh mövzusunun bədii-estetik və fəlsəfi təcəssüm formaları araşdırılır. Tədqiqatda sülh ideyasının dünya musiqi mədəniyyətində və Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbində tarixi inkişaf mərhələləri qısa şəkildə nəzərdən keçirilərək, bu mövzunun Fərhəng Hüseynovun yaradıcılığında aparıcı xəttlərdən biri olduğu əsaslandırılır. Bəstəkarın “Müharibə əleyhinə kantata”, “Stabat mater”, “Günəş himni”, xüsusilə də “Yer üzündə sülhə nail olmalı” oratoriyası əsasında sülh konsepsiyasının musiqi dili, janr xüsusiyyətləri və obrazlar sistemi kontekstində təhlili aparılır. Müəyyən edilir ki, bəstəkar sülh ideyasını yalnız müharibəyə etiraz və humanist çağırış kimi deyil, həm də insanın mənəvi kamilliyi, təbiətlə harmoniyası və ümumbəşəri dəyərlərin təntənəsi kimi təqdim edir. Əsərlərdə uşaq xorunun, dini mətnlərin, mürəkkəb orkestr fakturasının, ağac nəfəsli alətlərin və rəngarəng zərb tembrlərinin istifadəsi sülh obrazının emosional və fəlsəfi dərinliyini gücləndirən əsas ifadə vasitələri kimi çıxış edir. Tədqiqat nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Fərhəng Hüseynovun sülh mövzulu əsərləri Azərbaycan musiqi mədəniyyətində bu ideyanın yüksək bədii-estetik səviyyədə ifadəsinin parlaq nümunələrindən biri olmaqla yanaşı, ümumbəşəri humanist idealların musiqidə təcəssümünün mühüm göstəricisidir.

Açar sözlər: Fərhəng Hüseynov; sülh mövzusu; oratoriya janrı; vokal-simfonik musiqi; Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi

Bəstəkar yaradıcılığında sülh mövzusu dövründən asılı olmayaraq hər zaman aktualdır. Çünki bəşər cəmiyyəti formalaşdığı müxtəlif tarixi mərhələlərdə hər zaman toqquşmalar, müharibələr, böyük imperiyaların işğal siyasəti zaman-zaman ədəbiyyatda, incəsənətdə sülh mövzusunun ön plana

çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu mövzu bəstəkar yaradıcılığında müxtəlif konsepsiyalarla ifadə olunur. Çünki, öz-özlüyündə sülh mövzusu müharibə və ya əmin-amanlıq şəraitində fərqli məzmun qazanır. Müharibə, inqilab, çevriliş kimi gərgin tarixi-siyasi şəraitdə sülh mövzusu ayrı-ayrı xalqların timsalında ümumbəşəri problemə çevrilərək təfsir edilir. Çünki, müharibə iki dövlət və ya bir neçə dövlət arasında baş versə də, burada insanlığa qarşı törədilən vəhşiliklər bütün dünyanı narahat edir. İnqilab və çevrilişlərdə daha çox sosial-siyasi məqamlar işıqlandırılır. Əmin-amanlıq şəraitində sülh mövzusu insanların rifahına yönələn addımların tərənnüm olunması ilə əlaqələnir. Bədii əsərlərdə böyük qurbanlarla əldə edilən sülhün qorunması uğruna edilən çağırışlar ön plana çıxır. Bu mənada şifahi xalq yaradıcılığı, epos və dastanlar, qəhrəmanlıq hekayələri və bu folklor mirasında təbliğ edilən sülh ideyası klassik ədəbiyyata, eləcə də musiqi sənətinə öz təsirini göstərmişdir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında sülh mövzusu hər zaman aktuallıq kəsb etmişdir. Xüsusilə müharibə dövründə (1941-1945) sülh mövzusu daha qabarıq planda müxtəlif janrlı əsərlərdə təmsil olunurdu. Ü.Hacıbəyli “Sovet Azərbaycanı musiqi mədəniyyətinin tərəqqisi” məqaləsində bu barədə yazırdı: “Müharibənin ilk dövründə Azərbaycan bəstəkarları müdafiə mövzusunda 400-dən artıq kütləvi mahnı, marş və xor mahnısı bəstələmişlər.<...> Azərbaycan musiqisi vətənpərvərlik hissi ilə dolu yeni əsərlərlə zənginləşmişdir. Bütün respublikanı əhatə edən yüksək vətənpərvərlik hissi Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında da öz ifadəsini tapmışdır. Vətənə sədaqətlə xidmət, cəbhədə şanlı sovet döyüşçülərinin, arxada fəhlə və kolxozçuların misilsiz qəhrəmanlığı faşist Almaniyası ilə müharibə illərində Azərbaycan bəstəkarlarının yaratdığı vokal və instrumental əsərlərin əsas mövzusu olmuşdur. Müharibənin ilk dövründə Azərbaycan bəstəkarları müdafiə mövzusunda 400-dən artıq kütləvi mahnı, marş və xor mahnısı bəstələmişlər” (Hacıbəyli, Ü., s.). Ü.Hacıbəylinin “Cəngi”, “Qəhrəmani”, “Vətən və cəbhə” kantatası, “Şəfqət bacısı”, “Döyüşçülər marşı”, “Çağırış” və s. mahnıları, A.Rzayevanın “Vətənpərvər gənclərin marşı”, Q.Qarayevin və C.Hacıyevin birinci simfoniyaları, eləcə də birlikdə bəstələdikləri “Vətən” operası və digər bəstəkarların bu mövzuda yazılmış mahnıları, marşları qeyd edilə bilər. Bu əsərlərdə müharibənin törətdiyi acı nəticələrlə yanaşı insanların vətən uğrunda göstərdiyi şücaət və qəhrəmanlığı, eləcə də sülhün qorunması yolunda aparılan mübarizə tərənnüm edilirdi.

XX əsrin son iyirmi ili Azərbaycan xalqının tarixində faciələrlə, işğal və qaçqınçılıq kimi üzücü hadisələrlə yadda qalmışdı. Qarabağın işğal edilməsi, minlərlə insanın öz evindən, yurdundan qovularaq didərgin düşməsi, qaçqın və

köçkünlərin acınacaqlı taleyi, müharibənin törətdiyi faciələr incəsənət insanlarına da dərindən təsir etmiş, bu dövrün hadisələri ilə bağlı əsərlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Bu dövrdə ədəbiyyatda və incəsənətin müxtəlif növlərində xeyli sayda əsərlər yaranmışdı. Bu əsərlərin mövzusu bir sıra məqamları işıqlandırır və bir sıra əsas istiqamətləri müəyyən etmək mümkündür. Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi dövrün həm tarixi, həm də siyasi məzmunda qazandığı nailiyyətlər ilk növbədə milli özünəqayıdış ideyası ilə təcəssüm olunur. Lakin bu mövzu həm də müstəqillik əldə edilən zaman verilən qurbanlar, Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda baş verən bu hadisələrin analoji nümunələri keçmiş sovet respublikalarının bir çoxunda baş vermiş və nəticədə insana, xalqa, dövlətə qarşı törədilən cinayətlər kimi dünya tarixinə daxil oldu.

Sülh mövzusunun aktuallaşması bir daha ölkəmizin böyük bir ərazisinin düşmən tərəfindən zəbt edilməsi ilə baş vermişdi. XX əsrin 90-cı illərində öz müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan xalq bir-birinin ardınca böyük qırğınlara, faicələrə məruz qalmış, yüzlərlə insanlar canlarından keçərək şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyətində müharibə, azadlıq, qəhrəmanlıq mövzuları yenidən diqqət mərkəzinə gələrək xeyli sayda yeni əsərlərin yaranması ilə nəticələnmişdi. C.Hacıyevin VII simfoniyası, A.Rzayevin “Bakı-90” simfoniyası, O.Kazıminin “Şəhidlər”, A.Dadaşovun XI simfoniyası, T.Bakıxanovun “Qarabağ harayı” simfoniyası, R.Mustafayevin “Bu qan yerdə qalmayacaq” vokal-simfonik poeması, S.Fərəcovun “Matəm harayları” simfonik lövhəsi və bir çox digər əsərlər 1990-cı il 20 yanvar və Qarabağda baş verən faciələrə həsr edilmişdi (Vəzirova G, Quliyeva G, 2020, s. 15). Bu dövrdə sülh mövzusu eyni zamanda azadlıq və müharibə, qəhrəmanlıq, şəhidlik kimi obraz səciyyəsi ilə vəhdətdə təqdim olunurdu.

Dünyada sülh ideyasının tərənnümçülərindən biri də məhz bəstəkar Fərhəng Hüseynov idi. Musiqi sənətinə keçən əsrin 70-80-ci illərində bəstəkar və violin ifaçısı kimi daxil olan F.Hüseynov vokal və instrumental musiqi janrlarına müraciət etmiş, eyni zamanda opera və balet kimi musiqili səhnə əsərləri bəstələmişdir. F.Hüseynovun yaradıcılığı dünya xalqlarının mədəniyyətinə, tarixinə, folkloruna müraciətlə səciyyəvi olan əsərlərlə zəngindir. O, violin və simli orkestr üçün Konsertin (1982), Simli alətlər üçün Serenada (1982), violin üçün sonata (1980), violin və fortepiano üçün 5 pyes (1974), 10 alət və kamera orkestri üçün Konsert, qoboy və simli alətlər üçün “Aşıq Alının xatirəsinə”, soprano, bas, xor və orkestr üçün müharibə əleyhinə Kantata, Orqan üçün mərasimlər (1991), soprano və simli kvartet üçün “Stabat mater” (1998), Kamera orkestri üçün “Fantazia Ladino” (1998-1999), 2 simli kvartet, soprano

və simli kvartet üçün “Günəş himni”, Fortepiano üçün Sonata, uşaqlar üçün fortepiano silsiləsi, Prelüd və tokkata (İmprovizasiya və tokkata) (1974), Fortepiano üçün fuqa (1979), “Mənim arzularım hardadır” (1983), “Polad adalar” (1985), “Xalça haqqında dastan” (1985), “Abşeron qalaları” (1989) kimi sənədli filmlərə musiqinin, “Zaman üzrə səyahət” simfonik konsertinin (1991), “Balaca Şahzadə” (1990) və “Kodayu” operalarının (1993), “Kraliça Aba” baletinin (2005-2006), Kapriççio Quarani (2000) və digər əsərlərin müəllifidir (Abdullayeva Z, 2020, s.395).

Sülh mövzusu F.Hüseynovun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçmişdir. Bəstəkarın sülh mövzusuna həsr olunmuş əsərləri sırasında “Müharibə əleyhinə kantata” (soprano, bas, xor və orkestr üçün) (1987), soprano və simli kvartet üçün “Stabat mater” (1998), soprano və simli kvartet üçün “Günəş himni”, “Yer üzündə sülhə nail olmalı” oratoriyası (1995) kimi vokal-simfonik kompozisiyaları yer alır. 1995-ci ildə bəstələnmiş bu oratoriya Fərhəng Hüseynovun yaradıcılığında önəmli nailiyyətlərdən biri kimi yer tutur. Belə ki, “Yer üzündə sülhə nail olmalı” oratoriyasına görə bəstəkar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Sülh zirvəsi” tituluna layiq görülmüşdür (Abdullayeva Z, 2019, s.89). Mükafatın elan edilməsi ilə bağlı bəstəkara ünvanlanan məktubda dünyanın müxtəlif ölkələrindən 100-dən çox müəllifinin əsəri sırasında məhz F.Hüseynovun oratoriyasının “Sülh zirvəsi” tituluna layiq görülməsi ilə bağlı fikirlər bildirilmiş, o cümlədən parlaq və dərin, sülh üçün əsl musiqi töhfəsi kimi dəyərləndirilmişdi (Novruzov N, 2017, s.7).

“Yer üzündə sülhə nail olmalı” adlı oratoriyanın adı partiturada “Dünyada sülh bərqərar olsun” kimi qeyd edilmişdir. Bəstəkar əsərdə əcnəbi müəlliflərin sözlərinə müraciət etmişdir. Partitura üzərində Naney Newhall, Robert Fielding və Catholic text yazılıb. Göründüyü kimi ayrı-ayrı müəlliflərlə yanaşı, kilsə mətnləri də daxil edilmişdir. Vokal partiyalar xorla yanaşı, uşaqlar, Soprano, Mezzo-soprano, Tenor, Bas arasında paylanır.

I hissə – İntroduksiya adlanır və bu bölmə qiraətçinin ifasında Naney Newhall-ın mətni əsasında çıxışı ilə başlanır. Onun məzmunu dünya, insan və onun təbii qayğıları haqqında fəlsəfi fikirləri əhatə edir. Təbiətin gözəlliyi, insan ruhunun sevgi və musiqi kimi qidası bu mətnin əsas hədəfini təşkil etmişdir. Qiraətçinin çıxışı tamamlandıqdan sonra bəstəkar ilk xanələri məhz zərb alətlərinə həvalə edirsə də, mövzunun başlanması qoboy, klarnet və trubanın ifasında səslənir. Fəlsəfi və düşüncəli məzmunu ilə seçilən bu mövzuda Rast muğamına xas olan giriş intonasiyalarını açıq şəkildə duymaq mümkündür.

Nümunə 1. F.Hüseynov. “Yer üzündə sülhə nail olmalı”. I hissə – İntroduksiya.

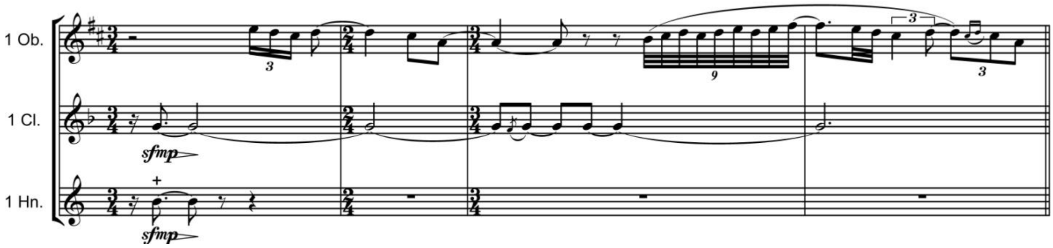

Sərbəst improvizasiyalı reçitativ bir mövzunun həm də muğamlar içərisində ilk və qədim hesab edilən Rast intonasiyalarına əsaslanması təsadüfi deyil. Bəstəkar bu müdrik və təmkinli musiqi mətni ilə əsərin əsas qayəsi arasında bir bağlılıq yaratmağa nail olur. Bir qədər sonra qoboyun mövzusunu fleyta davam etdirir. Lakin bu dəfə alterasiyalı pərdələr də özünü göstərməyə başlayır. Onun inkişaf etdirdiyi musiqi mətni yenidən “re” mayəli Rast kadansına geri dönür və bu xanələrdə qiraətçinin partiyası daxil olur. Qeyd edək ki, bütün bu parçada ağac nəfəslilərlə birlikdə istifadə edilən zərb tembri də diqqəti cəlb edir. Oratoriyanın orkestr tərkibi zərb tərkibinin genişliyi ilə seçilir. Arfa, piano və orqan da daxil olmaqla partiturada 16 zərb aləti yer almışdır. İlk xanədən etibarən bu qrup aktivliyi ilə seçilir. Tədricən orkestrin digər üzvləri də musiqi mətninin formalaşmasında iştirak edir və 6 rəqəmindən etibarən mövzu həm imitasiya, həm də motivlərin paylanması ilə təqdim olunur.

Oratoriyanın I hissəsindən etibarən əsərin musiqi dilində bəstəkarın üslubu üçün səciyyəvi olan pentatonika intonasiyalarına da təsadüf edirik.

Fleyta piccolo partiyasında aşağı istiqamətli passaj (a-fis-e-d-h-a-fis-e-d) anqemiton pentatonika (xalis kvintalar ardıcıllığı) tərkibini dəstəkləyir. Bu tərkibi bəstəkar bir neçə yüksəklikdə vermişdir.

II hissə – The song for child’s voice and mezzo-soprano and chorus (children’s and adult’s) (Uşaq səsi, mezzo-soprano, uşaq xoru və böyüklər xoru üçün mahnı) – uşaq xoru və orkestrin ifasında verilən sadə və səmimi melodiyası ilə seçilən musiqi nömrəsidir. Arpeciolu müşayiət arfa və pianoya həvalə edilmişdir. Əvvəlcə klarnetin ifasında verilən əsas mövzu ilk frazadan sonra uşaq xorunun ifasında yenidən başlanır. Diatonik fis-moll səslənməsində ilk xanələrdən pentatonika intonasiyalarını duymaq mümkündür. Onun xarakteri pentatonika əsaslı qədim folklor melodiyalarını xatırladır.

Nümunə 2. F.Hüseynov. "Yer üzündə sülhə nail olmalı". I hissə, fraqment

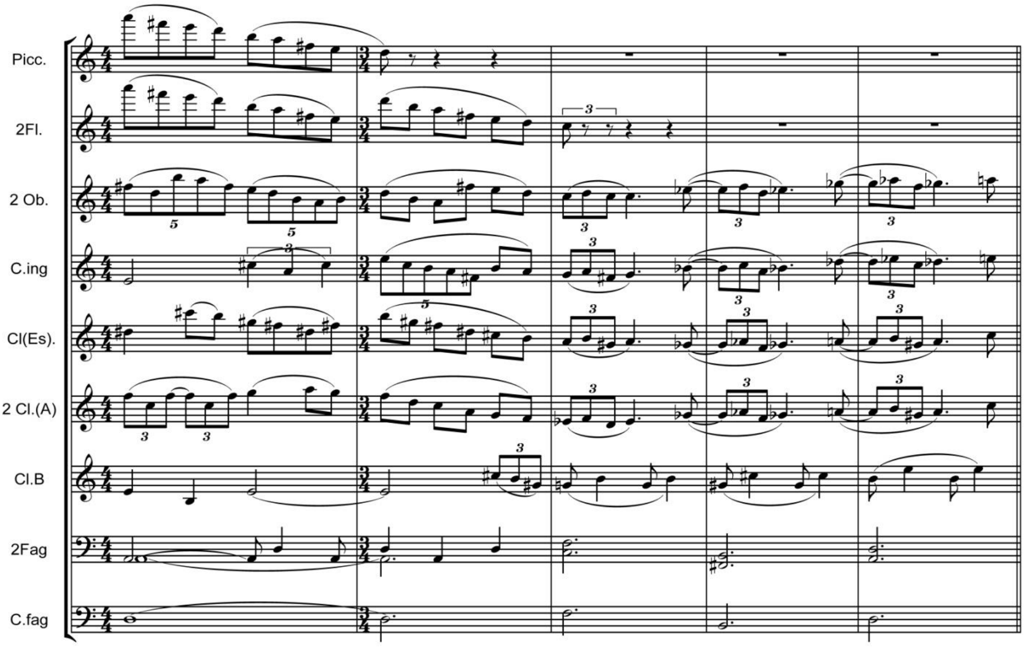

Nümunə 3. F.Hüseynov. "Yer üzündə sülhə nail olmalı". II hissə, uşaq xorunun partiyası

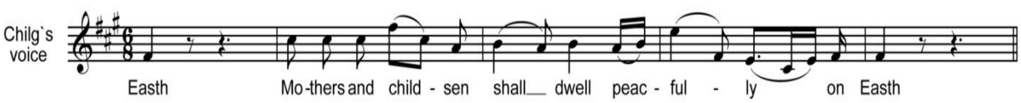

Mərkəzə doğru xorun səsləri iki və üç səsaltı ilə çoxsəslilik yaradır. Əvvəlcə uşaq xorunda yaranan divizi ilə başlanan çoxsəslilik daha sonra Soprano, Alt, Tenor və Bas səslərindən təşkil edilmiş qarışıq xorla əvəzlənir. Bununla belə, bəstəkar xorun partiyasını vertikal fakturada təqdim edir və xoral səslənməsi əldə edir.

III hissə "Reflections and recitativo for Tenoro and Basso" (Tenor və bas üçün refleksiya və reçitativ) adlanır. Bu hissədə qiraətçinin mətni daxil edilir. Marş xarakterli mövzu diatonik minor intonasiyaları ilə slavyan melodiyalarını xatırladır. Violoncelli və Contrabasso partiyasında verilən ostinato hissə boyu davam etdirilir. Qiraətçinin mətni həyat və ölüm haqqında fəlsəfi düşüncələri əks etdirir. Musiqinin xarakteri həm dərin, həm də emosional baxımdan pafoslu

xarakteri nümayiş etdirir. Bəstəkar məqsədli şəkildə ağac nəfəsli tembrə üstünlük versə də, simlilər əsas mövzunun təqdimatında iştirak edir.

IV hissəyə "Rondeau for peace" ("Sülhə həsr olunmuş rondo") adı verilmişdir. Burada Robert Fieldingin sözlərinə müraciət edilmişdir. Soprano, xor və orkestr üçün yazılmışdır. İlk baxışdan diqqəti cəlb edən qeyri-sabit metr ardıcıllaşması ritmik baxımdan sərbəst reçitativlik yaradır. Bu cəhət həm vokal, həm də orkestr partiyalarında özünü göstərir. Klarnetin partiyasında ostinatolu müşayiət verilir. Fleytanın ifasında isə əsas mövzu lirik melodiya ilə təqdim olunur. Daha sonra bu melodiya xorun partiyasında səsləndirilir. Burada kilsə mətnləri və İsa peyğəmbərlə bağlı ifadələr verilmişdir. Maraqlıdır ki, bəstəkar əsər boyu həm ingilis, həm latın, həm də azərbaycan dilində mətnlərə müraciət etmişdir. Qiraətçinin çıxışı demək olar ki, azərbaycan dilində verildiyi halda, xor və solistlərin partiyaları ingilis və latın dillərində mətnlərlə səciyyəvidir.

V hissə – Reflections II sərt replikalarla başlanır. Yenidən qiraətçinin mətni başlanır və burada insanlığa bir çağırış səslənir. Hələ hər şeyin itirilmədiyi, doğulacaq körpələr üçün yer üzünün xilas edilməsi üçün şansın olduğunu ifadə edən fikirlər səslənir. Oratoriyanın bu hissəsində ilk dəfə orqan partiyası daxil edilir. Uzun müddətli səslənən akkord tərkiblərinin fonunda qiraətçinin mətni emosional təsir gücünü bir qədər də artırmış olur. Xromatik keçidlər, geniş sıçrayışlar, alterasiyalı motivlərin sayı digər hissələrə nisbətən çoxluq təşkil edir və bu fakt orkestrin bütün partiyalarında özünü göstərir.

VI hissə – "Come, Holy Ghost" (Gəl, müqəddəs ruh) – campane və mis nəfəslilərin ifasında çağırış intonasiyaları əks etdirən girişlə başlanır. Bu hissədə yenidən kilsə mətnləri ön plana çıxır. Xorun ifasında verilən əsas mövzu bu dəfə zərb (tamburo sullante) ostinatosu və simlilərin müşayiətində səsləndirilir.

Xorun çıxışı yekunlaşdıqdan sonra mövzu fleyta və arfa duetində davam edir. Burada nisbətən lirik əhval-ruhiyyə və yumşaq, mərhəmətli obraz təqdim olunur. Əvvəlki hissələrdən yüklənmiş gərginlik hissi nisbətən azalaraq tədricən itir. Qadın xoru 6 rəqəmində bərpa edilir və simli, ağac nəfəsli (qoboy, klarnet) və arfa müşayiətində çıxış edir. Hər iki partiyada yanan divizi dördsəslilik yaradır və xoral fakturasını yaradır. İnstrumental partiyada mövzunun dəstəklənməsi ilə orkestr və xor arasında bir bütövlük, vəhdət yaranır. Bu hissədə bəstəkar sanki bir sülh himni yaratmağa nail olur. Hissənin sonunda qadın xoru kişi xoru ilə əvəzlənir.

Nümunə 4. F.Hüseynov. "Yer üzündə sülhə nail olmalı". VI hissə

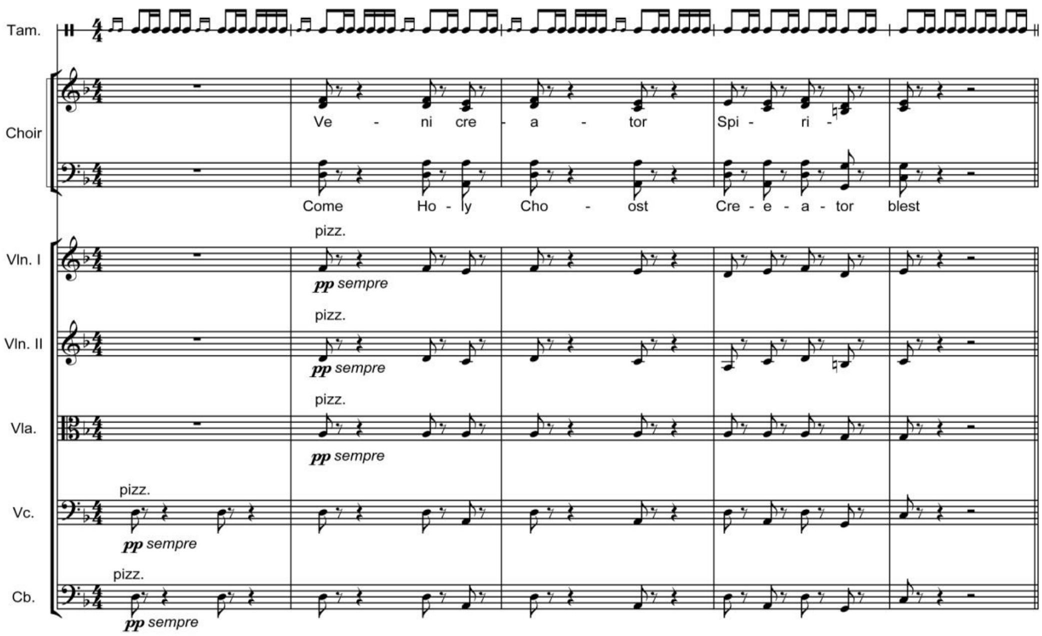

VII hissə kimi qeyd edilən "İntermesso" solo Tenor və orkestr üçün bəstələnmişdir. Burada oratoriyanın əsas ideyasını əks etdirən "May peace prevail on Easth" (Qoy Yer üzündə sülh bərqərar olsun!) cümlə ilə başlanır. Çağırış intonasiyaları ilə xarakterik olan bu mövzu orqan və bir qədər sonra qoboy, trombonun müşayiəti ilə təqdim olunur.

Past 8- A sentence "May peace prevail on Easth" on ninteen languages / Recitations for childreen ("Qoy Yer üzündə sülh bərqərar olsun" – 19 dildə / uşaqların reçitativi) – təntənəli final hissəsidir. Burada sülh ideyasını təbliğ edən şüar 19 dildə uşaqların ifasında təqdim edilir. İlk dəfə şüar azərbaycanlı uşaqlar tərəfindən oxunur. Daha sonra ingilis, alman, rus, koreya, yunan və s. dillərdə davam etdirilir. Orkestrin strettalarla qurulan fakturası maraqlı mənzərə yaradır. Bununla belə, xalis kvarta-kvinta səslənməsi ilə təşkil edilən musiqi intonasiyaları sülhün və sabitliyin təmsilçisi kimi özünü göstərir.

Əsas ideyanı təmsil edən bu şüar nəzərdə tutulan bütün dillərdə təkrar edildikdən sonra, yenidən azərbaycan dilində səsləndirilir. Orkestr tuttisi və xorun ifasında oxunan bu ifadə koda mövqeli marşda təqdim olunur. Ruh yüksəkliyi, həyatsevər və işıqlı xarakterdə tamamlanan oratoriyada bütün dünyanın sülh naminə birləşməyə çağıran şüarın sanki öz hədəfinə çatması marşın obrazlı məzmununu əks etdirir.

Nümunə 5. F.Hüseynov. "Yer üzündə sülhə nail olmalı". Past 8.

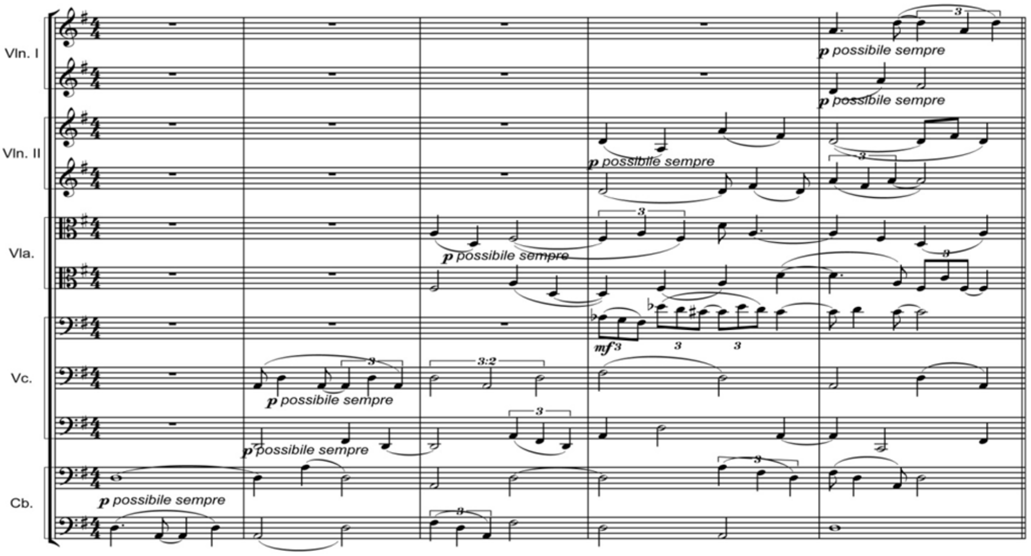

Əsərdə vokal və instrumental musiqinin bərabər hüquqda paylanması, sülh konsepsiyasının təcəssümündə orkestrin rolu, əsas təmsilçilər olaraq uşaq xoru və dini mətnlərin tətbiqi F.Hüseynovun oratoriyasında müşahidə edilən əsas amillərdir. Məhz bu amillər bəstəkara sülhün obrazını yaratmağa, eləcə də onun təbliğini emosional təsir qüvvələri vasitəsilə həyata keçirməyə imkan yaratmışdır. Xüsusilə, dünyanın yaranmasına, insan və təbiət münasibətinin ilkin mərhələsinə, hər kəsin xoşbəxt ola biləcəyi sakit və hüzurlu yaşamın mümkünlüyünə dair fəlsəfi düşüncələrlə uşaq dünyasının saf duyğularının qovuşdurulması sülh obrazının yaradılması üçün maraqlı tapıntıdır. Orkestrdə orqan, arfa, rəngarəng zərb tembrlərinin tətbiqi ilə yanaşı əsas mövzuların ifasında ağac nəfəslilərin üstünlük nümayiş etdirməsi də əsas ideyaya qulluq edən yanaşmalardan biridir. Bu seçim daha çox həmin alətlərin oratoriyanın fəlsəfi məzmunundan doğan dərin və təmkinli mövzuların təqdimatı üçün uyğunluğu fikrindən irəli gəlmişdir.

Bəstəkarın sülh mövzusuna müraciəti dünyada baş verən müharibələrə qarşı yönəlmiş bir çağırış mövqeyi daşıyır. Xüsusilə bu çağırış nidalarını bəstəkarın “Müharibə əleyhinə kantata”sında duymaq mümkündür. Soprano, bas, xor və orkestr üçün 1987-ci ildə yazılmış bu kantata eyni zamanda Azərbaycanda və keçmiş sovetlər birliyində böhran dövrünə təsadüf edir. Bu böhran həm 70 illik imperiyanın dağılmasına yönələn siyasi hadisələrlə, həm də onun tərkibində olan xalqlar arasında süni şəkildə qızışdırılan milli ədavət problemindən yaranmışdı. Azərbaycan və Ermənistan arasında tədricən dərinləşən gərginləşmələr 1990-cı ildə Qanlı yanvar və Qarabağ uğrunda müharibənin başlanması ilə nəticələnmişdi. F.Hüseynovun bu kantatası

T.Aslanlının sözlərinə bəstələnmişdir. Əsər sovet dönəmi üçün mühüm tarixi hadisə hesab edilən Böyük Oktyabr İnqilabının 70 illik yubileyinə həsr olunmuşdu. Lakin, F.Hüseynovun yaradıcılığında sülh mövzusunun mövqeyinə nəzər salsaq, bu əsər ithafdan daha geniş və dərin ideyaları özündə birləşdirmişdir. Bir hissədən ibarət kompozisiyada ifadə edilən əsas məzmun daha çox dissonans səslənmələr, əksidilmiş intervallar, alterasiyalı intonasiyalar vasitəsilə çatdırılır. Maraqlıdır ki, F.Hüseynov bu əsərində daha çox müharibənin dəhşətlərini anlatmağa çalışmış, inqilaba həsr olunmasına baxmayaraq, kantatada əslində insanlığa qarşı cinayət obrazında verilən müharibənin qorxu və gərginlik törədən siması təsvir olunur.

F.Hüseynovun yaradıcılığında sülh mövzusu əsərin ümumi ideyasının tərkibində də özünü göstərir. Məsələn, bəstəkarın "Kodayu" operasında Rusiya və Yaponiya arasında gərgin münasibətlərin fonunda tacir Kodayunun rus balıqçıları tərəfindən xilas edilməsi, onun və yoldaşlarının sağ qalmasında göstərdikləri fədakarlıq sülh obrazının təcəssümü kimi çıxış edir. Eyni şəkildə "Kraliça Aba" baletində Olba krallığı və Roma imperiyası arasında münasibətlərin gərginləşməsinin Abanın sülhsevər siyasəti nəticəsində aradan qaldırılması səhnəsi misal ola bilər. Soprano və simli kvartet üçün 1998-ci ildə yazılmış "Stabat mater" sülh mövzusunu əzab çəkən ana obrazında təcəssüm etdirmişdir.

Nəticə

Bəstəkar yaradıcılığında sülh mövzusunun müxtəlif rakurslardan tərənnüm edilməsinə parlaq misal kimi Fərhəng Hüseynovun əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə sülh mövzusu həm müharibə, həm də rifah və əmin-amanlıq baxımından tərənnüm olunur. Bəstəkar sülhün anlamını həm obraz, həm də əsas ideyanın çatdırılması üçün aparıcı qüvvəyə çevrilir. Eyni zamanda F.Hüseynov sülh mövzusu üçün vokal-instrumental, xor, musiqili səhnə janrlarına müraciət edərək onun ümumbəşəri dəyərini ortaya qoymuşdur. Xor kollektivçilik və güc ifadə edir, kantatalar önəmli tarixi qələbələrə, qəhrəmanlıqlara həsr olunur, oratoriya janrı monumentallığı ilə güclü təsir qüvvəsinə malik bir janrdır. Bütün bu üstünlüklər F.Hüseynovun sülh mövzulu əsərlərində ustalıqla dəyərləndirilmişdir. Təhlilə cəlb etdiyimiz "Yer üzündə sülhə nail olmalı" oratoriyasında bəstəkar musiqi ifadə vasitələrinin gücündən məharətlə bəhrələnmiş, bu əsərdə sülh mövzusunu daha çox fəlsəfi məzmunda göstərməyə nail olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva Z. (2009). Fərhəng Hüseynov – 60. Musiqi dünyası, № 3-4(41), 118-119.
2. Abdullayeva Z. (2020). Fərhəng Hüseynov. Azərbaycan musiqi tarixi, V cild. Bakı: Elm, s.390-413.
3. Əliyeva A. (2024). Azərbaycan musiqi mədəniyyətində Fərhəng Hüseynovun yaradıcılıq nailiyyətləri. Musiqi dünyası, 4(101), s.86-90.
4. Hacıbəyli Ü. Sovet Azərbaycanının musiqi mədəniyyətinin tərəqqisi. URL: https://uzeyir.musigi-dunya.az/az/article44.html
5. Heydərova Ş. (2014). Fərhəng Hüseynov. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı.
6. Hüseynov F.R. (1995). "Yer üzündə sülhə nail olmalı" oratoriyası [Notlar] / Partitura. Əlyazma.
7. Novruzov N. Unudulmaz iki ömrün dastanı / Respublika. − 2017, 22 dekabr. − s.7.
8. Vəzirova G., Quliyeva G. (2020). Müstəqillik dövründəAzərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişaf təmayülləri. Azərbaycan musiqi tarixi, V cild. Bakı: Elm, s.10-53.

rus dilində

9. Алиева Ф.Ш. Японские дни Фарханга Гусейнова / Ирс. − 1999. − с.95-98.

Айнура Алиева Тахир кызы

КОНЦЕПЦИЯ МИРА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ФАРХАНГА ГУСЕЙНОВА

Резюме: В статье исследуются художественно-эстетические и философские аспекты воплощения темы мира в творчестве азербайджанского композитора Фарханга Гусейнова. Рассматриваются исторические предпосылки формирования идеи мира в музыкальном искусстве, а также особенности её интерпретации в азербайджанской композиторской школе. Особое внимание уделяется произведениям композитора, посвящённым гуманистическим идеалам, в числе которых кантата «Против войны», *Stabat Mater*, «Гимн солнцу» и оратория «Да восторжествует мир на Земле». Анализ показывает, что тема мира в

творчестве композитора раскрывается не только как антивоенный призыв, но и как философская концепция духовной гармонии человека, его единства с природой и утверждения общечеловеческих ценностей. Существенную роль в музыкальной драматургии произведений играют детский хор, религиозные тексты, многослойная оркестровая фактура, выразительные тембры деревянных духовых и богатая палитра ударных инструментов, усиливающие эмоционально-смысловое воздействие художественного образа мира. Таким образом, произведения Фарханга Гусейнова на тему мира являются ярким примером воплощения гуманистических идеалов в азербайджанской музыкальной культуре и обладают значительным художественно-философским содержанием.

Ключевые слова: Фарханг Гусейнов; тема мира; оратория; вокально-симфоническая музыка; азербайджанская композиторская школа.

Aynura Aliyeva Tahir

THE CONCEPT OF PEACE IN THE WORKS OF FARHAN GHUSEYNOV

Summary: The article explores the artistic, aesthetic, and philosophical aspects of the embodiment of the theme of peace in the creative work of Azerbaijani composer Farhang Huseynov. It examines the historical prerequisites for the formation of the idea of peace in musical art, as well as the distinctive features of its interpretation within the Azerbaijani composer school. Particular attention is given to the composer’s works devoted to humanistic ideals, including the cantata Against War, Stabat Mater, Hymn to the Sun, and the oratorio May Peace Prevail on Earth. The analysis demonstrates that the theme of peace in the composer’s oeuvre is revealed not only as an anti-war appeal, but also as a philosophical concept embodying the spiritual harmony of humanity, its unity with nature, and the affirmation of universal human values. A significant role in the musical dramaturgy of these works is played by the children’s choir, sacred texts, multilayered orchestral texture, expressive woodwind timbres, and a rich palette of percussion instruments, all of which intensify the emotional and semantic impact of the artistic image of peace. Thus, Farhang Huseynov’s peace-themed compositions represent a vivid embodiment

of humanistic ideals in Azerbaijani musical culture and possess substantial artistic and philosophical depth.

Key words: Farhang Huseynov, theme of peace, oratorio, vocal-symphonic music, Azerbaijani composer school.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.05.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2026

UOT 78.
ORCID: 0000-0002-5685-5628
DOI: 10.52094/CRZI7521

İqbal Orucov Qardaşxan oğlu
Qarabağ Universiteti
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
iqbal.orucov@gmail.com

İ.S. BAXIN Es-Dur FLEYTA SONATASI (BWV 1031): FORMA, ÜSLUB VƏ MƏNBƏ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQİQİ

Xülasə: Bu məqalə, İohan Sebastian Baxa aid edilən və Barokko dövrü fleyta repertuarının aparıcı əsərlərindən biri hesab edilən Es-dur fleyta sonatasını (BWV 1031) tarixi, forma və musiqi baxımından hərtərəfli şəkildə tədqiq və təhlil etməyi hədəfləyir. Əsərin müəllifliyi ətrafında uzun müddətdir davam edən mübahisələr nəzərə alınaraq, əvvəlcə onun bəstəkarlıq mənsubiyyəti ilə bağlı mənbə problemləri və üslub təhlilləri müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Əlyazmaları və dövrün nüsxələri üzərində aparılan tədqiqatlar, əsərin İ.S. Baxın oğlu Karl Filip Emanuel Baxa da aid edilə biləcəyini göstərir; bu isə əsərin orijinallığı ilə bağlı musiqişünaslıq ədəbiyyatında mühüm müzakirə sahəsi yaradır. Məqalənin metodologiyası analitik musiqişünaslıq, tarixi musiqi tədqiqatları və ifa praktikası prinsipləri üzərinə qurulmuşdur. Əsərin üç hissəsi (Allegro moderato, Siciliano, Allegro) forma, tonal və kontrapunkt quruluş və bəzək (ornamentasiya) texnikası baxımından da təhlil edilmişdir. Xüsusilə Siciliano hissəsinin melodik quruluşu və emosional dərinliyi, Barokko estetikasının tipik xüsusiyyətləri kontekstində şərh edilmişdir. Həmçinin, əsərin Barokko dövrünün ifa təcrübəsi ilə müasir interpretasiyaları arasındakı fərqlərə də toxunulmuş, həmin dövrün traverso adlı fleytası ilə müasir fleyta arasındakı texniki və estetik fərqlər vurğulanmışdır. Tədqiqat çərçivəsində, dövrün üslub anlayışı ilə sonata formasının təkamülü arasındakı əlaqəyə də diqqət yetirilmişdir. Xüsusilə, Bax ailəsində üslub müxtəlifliyinin necə formalaşdığı və bunun kamera musiqisinə necə əks olunduğu barədə nəticələr çıxarılmışdır. Əsərin musiqi dili yalnız texniki deyil, eyni zamanda ifadə gücü baxımından da dəyərləndirilmiş, bu da araşdırmaya həm struktur, həm də estetik səviyyədə dərinlik qazandırmışdır. Bundan əlavə, əsərin dövrün hansı sosial mühitlərində

ifa edilə biləcəyi, həmçinin musiqi məzmununun bu kontekstlərlə necə əlaqələndirilə biləcəyi də müzakirə edilmişdir. Nəticə etibarilə, BWV 1031 sonatası yalnız bir kamera musiqisi nümunəsi kimi deyil, eyni zamanda Bax ailəsinin üslub keçidlərini sənədləşdirən mühüm musiqi abidəsi kimi dəyərləndirilir. Bu araşdırma, əsərin həm tarixi bağlamda, həm də müasir ifa praktikaları baxımından daha dərindən anlaşılmasına töhfə verməyi hədəfləyir.

Açar sözlər: Bax, fleyta sonatası, Barokko üslubu, müəlliflik problemi, musiqi analiz

Giriş

İohan Sebastian Bax (1685-1750) Qərb musiqisi tarixində yalnız Barokko dövrünün bəstəkarı kimi deyil, həm də harmonik quruluş, kontrapunkt texnikaları və formanın bütövlüyü baxımından dövrləri aşan bir musiqi dahisi kimi qəbul olunur [25, s. 276]. Onun zəngin və çoxqatlı musiqi irsi daxilində, kamera musiqisi repertuarı həm tədris məqsədli əsərləri, həm də konsert və sonata səviyyəsində Barokko üslubunun ən incə nümunələrini təqdim edir. Bu repertuara daxil olan *Es-dur fleyta sonatası (BWV 1031)* həm ifaçılar, həm də tədqiqatçılar tərəfindən xüsusi maraqla öyrənilmiş, quruluş zərifliyi və emosional dərinliyi ilə seçilmişdir. Lakin əsərin müəlliflik problemi – İohan Sebastian Baxmı, yoxsa oğlu Karl Filip Emanuel Baxmı? – müasir musiqişünaslıq ədəbiyyatında hələ də aktuallığını qoruyan bir mübahisə mövzusudur [28, s. 45]. Bu vəziyyət əsərin yalnız musiqi baxımından deyil, həm də tarixi-tənqidi çərçivədə araşdırılmasını zəruri edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi BWV 1031 nömrəli Es-dur fleyta sonatasının tarixi kontekst, forma quruluşu, üslub xüsusiyyətləri və ifa praktikaları baxımından çoxqatlı təhlilini təqdim etməkdir. Araşdırma bir tərəfdən əsərin dövrünə xas estetik və üslubi elementlərini təhlil etməyi, digər tərəfdən isə onun müasir ifa yanaşmaları ilə necə yenidən mənalandırıldığını qiymətləndirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bundan əlavə, əsərin pedaqoji funksiyası Barokko dövründəki fleyta sonatalarının ümumi xarakteri ilə müqayisəli şəkildə qiymətləndiriləcək və bununla da sonatanın musiqi tarixindəki mövqeyi yenidən müəyyənləşdiriləcəkdir.

Baxın kamera musiqisi sahəsindəki yaradıcılığı, xüsusilə alət müxtəlifliyi və kontrapunkt tarazlığı baxımından yüksək səviyyədə orijinallıq ehtiva edir [6, s. 45]. Fleyta, violin, violonçel və klavesin kimi alətlər üçün yazdığı sonatalar həm alətlərarası dialoq, həm də harmonik qatlaşma quruluşu baxımından

Barokko dövrünün inkişaf etmiş sintez bacarığını nümayiş etdirir. Bu kontekstdə BWV 1031 əsəri travers (Barokko üfüqi fleytası) və klavesin üçün yazılmış olması, həm texniki, həm də tembr xüsusiyyətləri etibarilə Barokko dövrünə xas özəllikləri əks etdirir. Lakin, müasir fleyta ilə ifa zamanı yaranan tembr fərqi, yeni estetik yanaşmaların meydana çıxmasına səbəb olur; bu isə tədqiqatın tarixi ifa praktikasını və çağdaş interpretasiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdırmasını zəruri edir. Musiqi analizləri forma quruluşu (forma analizi), tonallıq dəyişmələri, kontrapunkt əlaqələri, bəzək texnikaları (ornamentasiya) və ritmik təşkil başlıqlar çərçivəsində aparılacaqdır. Həmçinin əsərin üçüncü hissəsi olan *Allegro*-nun rəqsvarı quruluşu və birinci hissədəki tematik inkişaf ayrıca nəzərdən keçiriləcəkdir.

Barokko dövrünün musiqi anlayışı - xüsusilə *Affektenlehre* (duyğu nəzəriyyəsi), kontrapunkt yazı tərzi, *basso continuo* funksiyası və bəzək dili - Baxın sonata yaradıcılığında müəyyənedici ünsürlər kimi qarşımıza çıxır [9, s. 21]. Bu kontekstdə Es-dur fleyta sonatası həm dövr estetikasını əks etdirən bir nümunə, həm də Bax ailəsinin musiqi düşüncəsindəki üslubi keçidləri göstərən bir sənəd xarakteri daşıyır. Bu xüsusiyyətləri ilə sözügedən əsər həm ifaçılar, həm də tədqiqatçılar üçün zəngin təhlil imkanları təqdim edir.

XVIII əsrin ilk yarısı Avropada musiqinin forma və üslub baxımından dərin dönüşümlər yaşadığı bir dövr kimi diqqət çəkir. Bu dövr, Barokko üslubunun təmtəraqlı kontrapunkt quruluşundan *“galant style”* adlanan daha sadə, melodiya yönümlü və duyğusal baxımdan fərdi ifadəsinə doğru inkişaf etdiyi bir zaman intervalını təmsil edir. İ.S. Bax bu keçid mərhələsində yaşamasına baxmayaraq, Barokko estetikasının ən inkişaf etmiş formalarını təcəssüm etdirən bir bəstəkar olaraq qalmışdır. Onun musiqisində müşahidə olunan sıx kontrapunktal toxuma, harmonik mürəkkəblik, tematik işlənmə və struktur bütövlük, onu müasirlərindən, hətta öz övladlarından aydın şəkildə fərqləndirir. Xüsusilə Karl Philip Emanuel Baxın daha *“galant* və *Empfindsamer Stil”* istiqamətində əsərlər yaratması, ata ilə oğul arasındakı bəstəkarlıq anlayışının nəsillər üzrə musiqi təkamülünü necə əks etdirdiyini göstərir.

İ.S. Bax yaşadığı müddət ərzində əsasən Lüteran kilsə musiqisinə, orqan repertuarına və tədris məqsədli əsərlər üzərində cəmləşmiş olsa da, kamera musiqisi sahəsində də diqqətəlayiq bir irs qoymuşdur. Fleyta üçün yazdığı sonatalar – BWV 1031 də onlardan biridir. Həm dövrün zadəgan mühitində ifa olunması üçün nəzərdə tutulmuş, həm də texniki baxımdan ifaçının inkişafına xidmət edən pedaqoji məzmun daşıyır. Xüsusilə fleyta Barokko dövründə

aristokrat alət kimi qəbul edilmişdi; bir çox zadəgan həvəskar musiqiçi bu alətdə ustalaşmağa çalışmışdır. Bu səbəbdən, fleyta sonataları çox zaman həm əyləndirici, həm də öyrədici funksiyaları daşımışdır [29, s. 495]. BWV 1031-in mümkün bəstələnmə konteksti də bu çərçivədə – 1730-cu illərin ortalarında Leypsiq və ya Drezden kimi mədəniyyət mərkəzlərində bir həvəskar musiqiçinin sifarişi ilə yaranmış ola bilər.

Baxın əsərləri yalnız səs quruluşu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda dövrünün düşüncə mühitini (intellektual fon) də özündə əks etdirir. Onun musiqisində lüteranlıq, kosmoloji nizam anlayışı, rəqəm (say) simvolizmi və teoloji anlayışlar kimi elementlər melodik və harmonik səviyyədə konkretləşir. Halbuki, K.F.E. Baxın musiqi dili daha fərdi duyğulara yönələn, ani hiss dəyişikliklərini əks etdirən, daha dramatik və spontan ifadə prinsiplərinə əsaslanır. *Empfindsamer Stil* (həssas üslub) adlandırılan bu yanaşma, Klassik dövrə keçid prosesində mühüm bir ara mərhələsi olmuş, *"galant style"*nin struktur sadəliyini dramatik dərinliklə birləşdirmişdir [11, s. 112]. Bu kontekstdə BWV 1031-in üslub baxımından hansı ənənəyə daha yaxın olduğu sualı yalnız tarixi bir müzakirə deyil, eyni zamanda musiqi üslubunun təhlili baxımından da əhəmiyyətlidir.

Barokko dövrünün ifa anlayışı da bəstəkarlıq qədər mühüm bir amildir. Həmin dövrdə nota yazılmayan bəzəklər, improvizasiya keçidləri (passajları) və *basso continuo* tətbiqləri, əsərin canlı musiqi kontekstində yenidən yaradılmasını tələb edirdi. Müasir ifalarda bu praktikalardan yenidən istifadə və onların bərpası, ifa təcrübəsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də BWV 1031-in hazırda necə ifa olunduğu və həmin ifaların dövrün anlayışı ilə nə dərəcədə uyğunluq təşkil etdiyi tədqiqatın əsas problemlərindəndir.

Nəticə etibarilə, bu kontekstual zəmin həm əsərin orijinallığı müzakirəsinə tarixi dərinlik qazandırır, həm də İ.S. Baxın kamera musiqisi estetikasını öz dövrü və sonrakı nəsillər baxımından daha aydın şəkildə dəyərləndirməyimizə imkan yaradır. Bu cəhətdən, tədqiqatımız Es-dur fleyta sonatasının yalnız bir musiqi əsəri kimi deyil, eyni zamanda mədəni və tarixi bir sənəd kimi yenidən nəzərdən keçirilməsini təklif edir.

Əsas hissə

Tarixi və bioqrafik kontekst: İ.S. Baxın həyatı və dövrünə ümumi baxış. İohan Sebastian Bax (1685-1750) Barokko dövrünün ən mühüm bəstəkarlarından biri kimi qəbul edilir. Almaniyanın Ayzenax şəhərində anadan olan Bax həm ailə irsi, həm də dövrün musiqi inkişafları baxımından çoxqatlı bir

mənəvi-mədəni mühitin daşıyıcısı idi. Baxlar ailəsi nəsillər boyu musiqi ilə məşğul olmuş, bu ənənə İ.S. Baxın yaradıcılığına da ötürülmüşdür. İohan Sebastian xüsusilə kilsə musiqisi, oratoriyalar, kantatalar və instrumental əsərlər sahəsində son dərəcə məhsuldar bir fəaliyyət göstərmişdir [27, s. 123]. Baxın yaşadığı dövr Avropada musiqi nəzəriyyəsi və ifa praktikasının ciddi şəkildə sistemləşdiyi, kontrapunkt və çoxsəsli yazı texnikalarının zirvəyə çatdığı bir dönəm idi. Barokko estetikasının əsasını təşkil edən *affekt nəzəriyyəsi* çərçivəsində məqsəd, duyğuların musiqidə sistemli şəkildə ifadə olunmasını hədəfləyirdi [15, s. 457]. Bu kontekstdə Baxın əsərləri yalnız texniki ustalığı ilə deyil, eyni zamanda dərin mənəvi məzmunu və ritorik ifadə gücü ilə də seçilir. Yaşadığı həyatı boyu Veymar, Köten və Leypsiq kimi mühüm alman şəhərlərində fəaliyyət göstərmişdir. Xüsusilə Leypsiqdəki *Thomaskantor vəzifəsi* (1723-1750) onun dini musiqi yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü olmuşdur. Bununla yanaşı, həmin illərdə o, instrumental musiqisi sahəsində də mühüm əsərlər yaratmağa davam etmişdir [27, s. 211-220].

Fleyta sonatalarının tarixi mövqeyi. Barokko dövründə travers fleyta (dövrün fleytası) aristokrat mühitlərdə böyük rəğbət bəslənən bir solo alətə çevrilmişdi. Fleytanın texniki imkanları, dinamik çeşidliliyi və melodik xətlərdəki zərifliyi, onu solo və kamera musiqisi repertuarının mərkəzinə yerləşdirmişdi. Həmin dövrdə fleyta üçün yazılan sonatalar xüsusilə zadəgan musiqi zövqünün göstəricisinə çevrilmişdir [20, s. 61]. Baxın fleyta sonataları həm texniki bacarıq, həm də bədii ifadə baxımından dövrün digər nümunələrindən fərqlənir. Adətən *continuo* müşayiəti ilə yazılmış bu əsərlər ifa dialoqu və kontrapunkt quruluşu baxımından zəngin nümunələr təqdim edir. Baxın fleyta sonataları arasında BWV 1030-1035 nömrələri altında toplanan altı sonata, repertuarın təməl daşlarını təşkil edir [27, s. 315]. Bu sonataların bəziləri birbaşa Baxın özü tərəfindən bəstələnmiş olsa da, bəzilərinin onun tələbələrinin və ya oğullarının qələmindən çıxmış olması mümkündür. Bununla belə, onların hər biri Bax mühitində formalaşmış üslubi (stilistik) dünyaya işıq tutur. Fleyta sonataları, eyni zamanda, Baxın ifa virtuozluğuna olan marağının və kamera musiqisinə dair anlayışının göstəricisidir [20, s. 63].

BWV 1031-in bəstələnmə prosesi və orijinallığı. BWV 1031, İ.S. Baxa aid edilən, fleyta və klavesin (adətən continuo deyil, obligato partiyalı[1]) üçün yazılmış üçhissəli bir sonatadır: *Allegro moderato*, *Siciliano*, *Allegro*. Əsər üslub

[1] İt. *obbligato;* lat. *obligatus* – musiqi ansamblında müşayiət olunan alətin məcburi bir hissəsi.

baxımından tipik Bax kontrapunktundan çox, "galant style" təsirlərini daşıyır. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə BWV 1031-in birbaşa Baxın öz qələmindən çıxıb-çıxmaması, yoxsa onun oğullarından biri – xüsusilə K.F.E. Bax (1714-1788) tərəfindən bəstələnib-bəstələnməməsi məsələsi uzun illərdir müzakirə mövzusudur [7, s. 24].

Xüsusilə XX əsr musiqişünaslarından Alfred Dür (1918-2011) və Peter Vollny (1961) BWV 1031-in üslub xüsusiyyətlərinin K.F.E. Baxa daha yaxın olduğunu qeyd etmişlər [7, s. 23]. Digər tərəfdən, əlyazma mənbələri əsərin İ.S. Bax tərəfindən yazıldığını və ya ən azı onun nəzarəti altında meydana gəldiyini göstərir. Əsərin bir nüsxəsi K.F.E. Baxın əl yazısı ilə mövcuddur ki, bu da onun atası ilə sıx əməkdaşlığını göstərir [20, s. 64; 7, s. 25; 27, s. 322]. Sonatanın ikinci hissəsi olan *"Siciliano"* xüsusilə lirik quruluşu, arpecciolu klavesin müşayiəti və melodik sadəliyi ilə "galant style"nin – həm Barokko sonata formasının, həm də son Barokkodan Klassik dövrə keçidin izlərini daşıyır; bu səbəbdən bəzi tədqiqatçılar əsərin K.F.E. Bax tərəfindən bəstələnmiş ola biləcəyini irəli sürürlər. Bununla belə, bir çox musiqişünas üslub fərqlərinə baxmayaraq, BWV 1031-in yenə də İ.S. Baxın bəstəkarlıq nəzarəti altında meydana gəldiyini düşünür [20, s. 63]. BWV 1031 əsəri, həm Baxın kamera musiqisi yaradıcılığının mühüm bir hissəsi kimi, həm də stilistik keçid dövrünün nümayəndəsi kimi diqqətəlayiqdir. Əsərin bəstələnmə prosesi təkcə Baxın fərdi yaradıcılığının nəticəsi deyil, həm də ailə daxilindəki musiqi mübadiləsinin məhsulu kimi qiymətləndirilə bilər. Bu isə Barokko dövrü musiqi yaradıcılığının kollektiv mahiyyətini və Bax ailəsinin musiqidəki mərkəzi rolunu ortaya qoyur.

Əsərin mənbələri və orijinallığı haqqında müzakirələr: Əlyazmalar, nüsxələr və köçürənlər haqqında məlumatlar. Əsərin orijinal əlyazma nüsxəsi günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu vəziyyət, əsərin orijinallığı ilə bağlı ilk şübhələri doğurur. BWV 1031 nömrəli əsərin bu günədək qorunub saxlanılmış ən erkən mənbələri K.F.E. Bax tərəfindən yazılmış nüsxələrlə təmsil olunur. Ən tanınmış surət Berlin Dövlət Kitabxanasının *(Berlin Staatsbibliothek)* arxivində qorunan və K.F.E. Baxın öz əli ilə yazılan əlyazmadır (Mus.ms. Bach P 1062). Bu nüsxə əsərin olduqca dəqiq və diqqətlə köçürülmüş variantını ehtiva etdiyindən, tədqiqatçılar arasında uzun müddət əsərin K.F.E. Baxa aid ola biləcəyi istiqamətində şübhələr yaratmışdır [20, s. 112]. Əsərin başqa bir nüsxəsi isə İ.S. Baxın tələbəsi və yaxın çevrəsindən olan Kristian Fridrix Penzel (1737-1801) tərəfindən qələmə alınmışdır. Penzel, Leypsiqdəki Tomas məktəbində son illərində İ.S. Baxın tələbəsi olmuş və onun bir çox əsərini köçürərək

günümüzədək çatdırmışdır. Penzelin əlyazması həmçinin əsərin Bax ailəsinin repertuarına daxil olduğunu və ifa praktikasında istifadə edildiyini göstərir [23, s. 287]. Hər iki əlyazma da birbaşa İ.S. Baxa aid deyil, buna görə də onun orijinallığı mübahisəlidir. Lakin xüsusilə Penzel kimi tələbələrin müəllimlərindən eşitdikləri musiqiləri yazıya köçürmələri o dövrdə tez-tez rast gəlinən bir təcrübə idi. Bu baxımdan, hər iki mənbə dolayısı ilə Bax ailəsinə işarə edir.

Əsərin müəllifliyi və musiqi paleoqrafiyası baxımından qiymətləndirilməsi. Musiqi paleoqrafiyası baxımından qiymətləndirildikdə, əsər təəssüf ki, İ.S. Baxın öz əlyazması ilə sənədləşdirilmədiyi (təsdiqlənmədiyi) üçün *“birbaşa (birinci dərəcəli)”* sayılacaq mənbələrdən deyildir. Müasir musiqişünaslıqda bir əsərin *“etibarlı (otoritativ) mənbə”* statusu qazana bilməsi üçün ya müəllifin avtoqraf nüsxəsinin mövcudluğu, ya da bəstəkarın təsdiqi ilə nəşr edilmiş bir çap variantı olması zəruridir [27, 2000]. Bu baxımdan, BWV 1031 əsəri üçün *“müəlliflik səlahiyyəti”* anlayışı yalnız dolayı mənbələr və stilistik analiz əsasında qurulmalıdır. Berlin Dövlət Kitabxanasındakı kataloq (Bach Digital layihəsi çərçivəsində rəqəmsallaşdırılmışdır) həm K.F.E. Baxın əlyazmasını, həm də musiqinin strukturunu öyrənmək imkanı təqdim edir. Xüsusilə not yazısı, artikulyasiya və bəzək elementlərindəki fərqliliklər, köçürənin şərhinin musiqiyə nə dərəcədə təsir etdiyini göstərir [Bach Digital, Berlin Staatsbibliothek Manuscript Database: Mus.ms. Bach P 1062].

İ.S. Baxın bəstəkarlığı ilə bağlı ən əsas səlahiyyət mənbəyi adətən onun əlyazma avtoqraflı nüsxələridir. Lakin BWV 1031 əsəri üçün belə bir avtoqraf mövcud deyil. Bu səbəbdən, mənbə tənqidi baxımından, əsərin səlahiyyəti mübahisəli bir zəmin üzərində dayanır. Bəzi musiqişünaslar stilistik elementlərin (xüsusilə 2-ci hissə olan “Siciliano”nun lirik melodik quruluşu və harmonik axınının) İ.S. Baxın yetkin dövr üslubunu əks etdirdiyini irəli sürürkən, bəziləri isə bu cür zərif, “galant” təsirli üslubun daha çox K.F.E. Bax və ya İ.Y. Kvants (1697-1773) kimi adlarla üst-üstə düşdüyünü qeyd edirlər [12, s. 198-202]. Musiqinin forma quruluşu və kontrapunkt elementləri baxımından təhlil etdiyimizdə, xüsusilə final hissəsindəki texniki ustalıq İ.S. Baxın stilistik imzasını daşıyır kimi görünür. Lakin bu vəziyyət, əsərin bir əməkdaşlıq nəticəsində meydana gəlmiş ola biləcəyi və ya İ.S. Baxın bəzi tematik materialları oğlu K.F.E. Baxa vermiş ola biləcəyi barədə hipotezləri də dəstəkləyir.

Stilistik müqayisələr: "Galant"mı, kontrapuntalmı? K.F.E. Bax yoxsa İ.S. Bax? BWV 1031 əsərinin ikinci hissəsi olan Siciliano, "galant" üslubunun ən gözəl nümunələrindən biri kimi qiymətləndirilir. Sabit ritmik quruluş, homofonik toxuma və zərif melodik xətt K.F.E. Baxın erkən dövr əsərləri ilə yaxınlıq təşkil edir. Bununla belə, əsərin üçüncü hissəsi olan *Allegro*, sıx səkkizlik pasajlarla bəzədilmiş, canlı ritmik quruluş və modulyasiyalara malik olması ilə İ.S. Baxın yetkin dövr üslubunu xatırladır [12, s. 218-222]. Bəzi musiqişünaslar bu iki üslubun eyni əsərdə mövcudluğunu "birgə müəlliflik" *(collaborative authorship)* ehtimalı kimi şərh etmişlər. Yəni, ata-oğul arasında tematik ideyaların, eskizlərin və ya tamamlanmamış hissələrin mübadilə edilə biləcəyi düşünülür [14, s. 313-357]. İkinci suala gəlincə, eyni fikrin təkrarı olaraq, cavabı - həm stilistik analiz, həm də sənəd araşdırmaları baxımından hələ də aydınlıq qazanmayıb. K.F.E. Baxın öz əli ilə bu əsərin nüsxəsini hazırlaması, onun sadəcə bir köçürənmi, yoxsa bəstəkarmı olduğu sualını gündəmə gətirmişdir. K.F.E. Baxın musiqisində müşahidə olunan "galant style" elementləri BWV 1031 əsərində də mövcud olmaqla yanaşı, İ.S. Baxın son dövr əsərlərində də bu cür ifadələrlə qarşılaşmaq mümkündür. Digər tərəfdən, P. Vollny kimi tədqiqatçılar əsərin tamamilə K.F.E. Bax tərəfindən bəstələnmiş fikrinin müdafiəçisidir və atasının adı ilə nəşr edilmiş ola biləcəyini ehtimal daxilində qiymətləndirir [26, s. 67].

Əsərin forma və struktur analiz: 1-ci hissə: Allegro Moderato. BWV 1031 əsərinin açılış hissəsi olan *Allegro moderato*, klassik Barokko sonata formasının tipik xüsusiyyətlərini daşıyır və təxminən 4-5 dəqiqə davam edir. Hissə ümumiyyətlə *da capo (ABA)* formasında qurulmuşdur; bu, əsas temanın (A) təqdim olunması, ardınca zidd temanın (B) təqdim edilməsi və sonda yenidən əsas temaya qayıtmaq şəklindədir. Tonallıq baxımından Es-dur-da başlayır və hissə boyu qısa müddətli modulyasiyalar müşahidə olunur. Bu modulyasiyalar adətən dominant (B-dur) və relativ (müvafiq) minor tonallıqlar (c-moll) arasında keçid edərək dinamik bir tonallıq hərəkətliliyi yaradır. Melodik quruluş baxımından birinci tema olduqca kanonik və simmetrik struktura malikdir. Mövzu ritmik baxımdan nizamlı və hərəkətli səkkizlik motivlərlə işlənmişdir; bu da əsərə canlılıq və axıcılıq qazandırır. Mövzu üzərində edilən kiçik variasiyalar əsərin hərəkətliliyini saxlayır və monotonluğa düşməsini əngəlləyir. Müşaiyət hissəsi (klavsen) adətən arpeccio üslubundadır; fleytanın melodik xəttini dəstəkləyərkən kontrapunkt baxımından da tarazlı bir quruluş nümayiş etdirir və hissənin ritmik axıcılığını gücləndirir.

2-ci hissə: Siciliano. Sonatanın ikinci hissəsi olan *Siciliano,* Barokko musiqisində tez-tez rast gəlinən bir rəqs formasını təmsil edir və əsərə lirik, emosional bir fasilə təqdim edir. Bu hissə adətən *6/8 və ya 12/8 ölçü* quruluşunda və yüngül dalğalı, sadə bir ritmlə ifa olunur. Əsərdə sicilianonun[2] xarakterik xüsusiyyətləri aydın şəkildə müşahidə olunur. Forma baxımından, hissə əsasən *sadə ABA* quruluşuna malikdir. *A* hissəsində əsas tema zərif, dalğalı melodiyalar yer alarkən, *B* hissəsi adətən kontrast yaratmaq üçün daha hərəkətli və ya fərqli tonallıq hissəsinə keçə bilər. Bu hissədə tonallıq c-moll və ətraf tonlarda davam edir. Melodik quruluş olduqca bəzəkli və təbii xarakter daşıyır; fleytanın ifadəyə əsaslanan cümlələri geniş intervallarla və yumşaq keçidlərlə işlənir. Müşayiət hissəsi klavsendə, birinci hissədə olduğu kimi daha sakit, arpeccio şəklində və balanslaşdırılmış kontrapunktla davam edir. Üslub baxımından, Siciliano hissəsi Barokko dövrünün lirik və emosional tərəfini ön plana çıxarır. Burada K.F.E. Baxın "galant style" xüsusiyyətlərinin izlərinə də rast gəlmək mümkündür; xüsusilə daha aydın, şəffaf və melodik ifadə forması dövrün klassik musiqi estetikası ilə üst-üstə düşür. Bu hissədə bəzəklər əsərin ifadəsini zənginləşdirən vacib elementlərdəndir. Hissə daxilində hər iki bəzək notu genişləndirilmiş şəkildə ifa olunan və təxminən səkkizlik not uzunluğunda olan *forşlag*-lardır (alm. *Vorschlag*). Bundan əlavə, hissənin sonuna yaxınlaşarkən, final xanəsindən dərhal əvvəlki *lya* notunun adətən *trel* ilə ifa olunması geniş yayılmış bir təcrübədir. Bu tətbiq əsərə yüngül bir parlaqlıq və dramatik vurğu qataraq dinləyici üzərində emosional təsir yaradır. Bu bəzəklər həm əsərin Barokko bəzək ənənəsi ilə uyğunluğunu, həm də bəstəkarın stilistik seçimlərini göstərir. Bəzəklərin tətbiqi dövrün ifa praktikası və yazılı işarələrlə dəstəklənməsə də, ifaçıya müəyyən bir interpretasiya azadlığı da təmin edir.

3-cü hissə: Allegro. Es-dur sonatasının üçüncü və son hissəsi olan *Allegro,* əsərin enerjisini və texniki parlaqlığını üzə çıxarır. Bu hissə, Barokko sonatalarının final hissələri üçün səciyyəvi olan dinamik və virtuoz xarakter daşıyır. Forma baxımından bu hissə, sadə sonata formasının xüsusiyyətlərini göstərir. Əsas tema aydın və ritmik baxımdan hərəkətlidir; ondan sonra gələn kontrastlı temalar modulyasiyalarla dəstəklənir və hissənin sonunda əsas tema yenidən təkrarlanır. Bu quruluş dinləyicidə bütövlük hissi yaradır. Hissə *Es-dur* tonallığında başlayır, təxminən 22-ci xanədən etibarən B^{b}*-dur* tonallığına keçir

[2] İt. *Siciliano* - tər. *siciliyalı.* Siciliya mənşəli olduğu güman edilən, pastoral xarakterli qədim italyan rəqsi. XVII-XVIII əsrlərdə instrumental və vokal musiqidə xüsusilə yayılmışdır.

və bu tonal istiqamət 60-cı xanədəki reprizayadək davam edir. Bu müvəqqəti modulyasiya, əsərin forma quruluşundakı ikinci tematik sahəni müəyyənləşdirir və Barokko dövrünün sonata anlayışına uyğun olaraq dominant mərkəzli yönüm təqdim edir. Repriza ilə birlikdə Es-dur tonallığına dönüş təmin olunsa da, hissənin gedişində tonal sabitlik zaman-zaman pozulur; xüsusilə 61-113-cü xanələr arasında *As-dur* və *f-moll* ətrafında qısamüddətli harmonik yönəlmələr müşahidə olunur. Bu müvəqqəti yönəlmələr əsas tonallığın dönüşünü gecikdirərək dramatik təsiri gücləndirir. Son hissələrdə isə güclü kadanslarla Es-dur tonallığına qayıdılaraq əsərin balanslı və tamamlanmış quruluşla sona çatması təmin edilir. Burada da bəzək notlarının səkkizlik notlar şəklində ifa edilməsi tövsiyə olunur. *Melodik quruluş* sürətli arpeccio fiqurları və onaltılıq pasajlarla işlənmişdir. Fleytanın virtuozluğu burada ön plana çıxır; pasajların hərəkətliliyi əsərə canlılıq və enerji qatır. Bundan əlavə, hissədə kontrapunktal toxuma aydın şəkildə hiss olunur; xüsusilə fleyta və klavesin arasında baş verən qarşılıqlı dialoqlar, çoxsəsli musiqinin incəliklərini nümayiş etdirir. *Müşayiət hissəsi* (klavesin) sürətli arpecciolarla dəstəklənməklə yanaşı, zaman-zaman sıx kontrapunktal elementlərlə də özünü göstərir. Klavesinin ritmik və harmonik rolu fleytanın melodik xəttini gücləndirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda əsərin bütövlükdə quruluşunu da möhkəmləndirir. Bu son hissə, sonatanın texniki və musiqi baxımından zirvəsi hesab olunur; dinləyicini coşğulu bir finala aparır və əsərin ümumi quruluşunu təsirli şəkildə tamamlayır.

Üslub xüsusiyyətləri və ifa şərhləri. BWV 1031 sonatasının ifası yalnız notların düzgün ifasından ibarət deyil; əsərin Barokko dövrü üslub xüsusiyyətlərini əks etdirə bilməsi üçün bəzəklər, artikulyasiya, dinamika və alət seçimi kimi bir çox parametrlərin diqqətə alınması tələb olunur. Əsərin ifasında dövrün üslub xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, əsərin düzgün başa düşülməsi və ötürülməsi baxımından son dərəcə önəmlidir. Barokko dövrünün ornamentasiyası bu əsərdə, xüsusilə ikinci - yavaş hissədə mühüm yer tutur. Əlyazmalarda rast gəlinən bəzək işarələri (məsələn, *forşlaq, trel*) çox vaxt ətraflı şəkildə yazılmamış, ifaçıya müəyyən qədər sərbəstlik verilmişdir. Bununla belə, dövrün mənbələri (məsələn, C.Ph.E. Bach - *"Versuch über die wahre Art das Clavier zu spielen"* əsəri, 1753) bu bəzəklərin necə tətbiq edilməli olduğu barədə mühüm ipucları təqdim edir. Əsərin ikinci hissəsindəki forşlaqlar qısa və vurğulu deyil, əksinə melodik quruluşun bir hissəsi kimi uzadılaraq ifa edilir. Bu da göstərir ki, bəzəklər təkcə texniki deyil, eyni zamanda ifadəvi elementlər olduğunu ortaya qoyur. Xüsusilə əsərin ikinci hissəsi olan Siciliano, bəzəklər

baxımından diqqət çəkicidir. Hissədə üç yerdə açıq şəkildə qeyd olunmuş forşlaq mövcuddur; onların tətbiqində dövrün ifa praktikasına uyğun olaraq bu notlar qısa və vurğulu deyil, əksər hallarda demək olar ki, səkkizlik not uzunluğunda ifa olunur [17, s. 135; 4, s. 92]. Bundan əlavə, son xanədən dərhal əvvəlki *lya* notunun bir çox müasir ifalarda *trel* ilə bəzədilməsi yazılı olmasa da, dövrün üslubuna uyğun bir ifa anlayışına işarə edir. Barokko bəzəkləri çox zaman yazılı mənbələrlə məhdudlaşmadığı üçün, ifaçının dövrün estetik anlayışına və frazaların təbiətinə uyğun şəkildə improvizasiya etməsi gözlənilir [2, s. 81-84]. *Artikulyasiya və dinamika* baxımından, dövrün ifa praktikasında aydın *leqato* və ya *stakkato* işarələri çox nadir hallarda istifadə olunmuşdur. İfaçılar frazaları təbii nitq ritminə uyğun formalaşdıraraq, nəfəs alma nöqtələrini və vurğu yerlərini intuitiv şəkildə müəyyənləşdirirdilər. Dinamika isə klavesinin mexaniki quruluşu səbəbindən məhdud olduğuna görə, daha çox artikulyasiya və notların müddəti ilə ifadə olunurdu. Müasir fleyta və klavesin ifalarında bu məhdud dinamik diapazona sadiq qalmaq, üslub baxımından mühüm hesab edilir. Əsərdə artikulyasiya və dinamika baxımından da oxşar bir elastiklik mövcuddur. Barokko dövründə, müasir notasiya sistemindəki kimi ətraflı artikulyasiya və ya dinamika işarələrindən adətən istifadə olunmurdu. Buna görə də ifaçılar musiqi cümlələrini nitqin ritmi və təbii nəfəs axınına uyğun şəkildə formalaşdıraraq, zəruri vurğuları və keçidləri intuitiv yolla yaradırdılar [12, s. 142]. Klavesinin məhdud dinamik imkanları nəzərə alındıqda, artikulyasiya və notların müddəti bu mənada daha həlledici rol oynayır.

Əsərin dövr alətləri ilə ifası üslub baxımından böyük fərqliliklər yaradır. Barokko dövrünün taxta fleytası (*traverso*), müasir fleyta ilə müqayisədə daha yumşaq və isti səs rənginə malikdir. Bu, xüsusilə Siciliano kimi kantilen melodiyaların daha təbii və zərif şəkildə ifa olunmasına imkan verir [22, s. 498]. Klavesin müşayiəti adətən arpeccio tərzindədir və melodik xətti dəstəkləməklə yanaşı, kontrapunkt baxımından da tarazlı bir quruluş yaradır. Bu quruluş hissənin ritmik axıcılığını gücləndirir [12, s. 144].

Müasir və tarixi ifa anlayışları arasında da əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. XX əsrin ortalarında Jan-Pyer Rampal (1922-2000) kimi fleyta ifaçıları, bu əsəri müasir fleyta ilə, romantik bir ifadə anlayışı çərçivəsində ifa etmişlər. Bu dövrdə müasir fleyta ilə həyata keçirilən ifalar adətən daha parlaq səs rəngi və romantik ifadə xüsusiyyətləri ilə seçilsə də, 1970-ci illərdən etibarən inkişaf edən *tarixi ifa yanaşması* (*HIP - Historically Informed Performance*), əsərin dövrünə uyğun alətlərlə və estetik anlayışla səsləndirilməsinə üstünlük vermişdir. Frans Brüggen

(1934-2014), Bartold Küyken (1949) və Rayçel Braun (1975) kimi sənətçilər dövr mənbələrinə əsaslanaraq bəzəklər, templər və artikulyasiya məsələlərində tarixi dəqiqliyə əsaslanan nümunələr təqdim etmişlər [5, 2002].

Xülasə olaraq, BWV 1031-in ifasında texniki bacarıqdan daha vacib, tarixi bilik, üslub intuisiyası və dövr estetikasına uyğun bir yanaşma tələb olunur. Bu amillər nəzərə alındıqda, əsər yalnız instrumental bir forma olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda dövrün duyğu dünyasını əks etdirən bir ifadə sahəsinə çevrilir.

Əsərin musiqişünaslıqdakı yeri və təsiri: Digər Bax əsərləri ilə müqayisələr. BWV 1031, Es-dur sonatası, İ.S. Baxın nəfəs aləti üçün yazdığı kamera musiqisi repertuarının xüsusi nümunələrindən biridir. Xüsusilə fleyta və klavesin dueti üçün bəstələnmiş olması, onu *b-moll sonatası, BWV 1030* və ya *A-dur sonatası, BWV 1032* kimi digər fleyta sonataları ilə birbaşa müqayisə etməyə imkan verir. Sonata, xüsusilə zərif melodik xətti və rəqs formaları təsirindəki quruluşu ilə, Baxın kontrapunktik sıxlığının xaricində, daha "galant" üsluba meylli əsərlərinə nümunə təşkil edir. Bu baxımdan, Andante hissəsindəki lirik ifadə, BWV 1030-dakı mürəkkəb fuqal quruluşdan fərqli olaraq, daha homofonik bir ifadə sərgiləyir [16, s. 47]. Bu vəziyyət əsərin ehtimal ki, K.F.E Bax ilə üslub paylaşdığını və 1730-cu illərdən sonra baş verən stilistik dəyişiklikləri əks etdirdiyini göstərir [30, s. 212]. Bundan əlavə, BWV 1031-in üç bölməli quruluşu italyan konsert formasından təsirlənmiş görünür. Bu forma anlayışı, İ.S. Baxın XVIII əsrin əvvəllərindəki italyan üslubuna olan heyranlığını əks etdirməklə yanaşı, onun fransız və alman üslublarını da birləşdirərək orijinal bir musiqi dili yaratdığını sübut edir [3, s. 132].

Barokko repertuarına təsiri. BWV 1031, Barokko dövrünün son mərhələsində solo alət və *basso continuo* anlayışının xaricində bir müşayiət konsepsiyasını təmsil edir. Klavesinin yalnız bas xəttini deyil, həm də kontrapunktik müşayiət elementlərini öz üzərinə götürməsi, bu sonatanın klavesin partiyasını *"obbligato"* (məcburi) edir. Bu yanaşma Barokko dövrü üçün tipik hesab olunmayan və daha çox erkən Klassik dövrünə xas bir anlayışı göstərir [19, s. 198]. Əsərin Siciliano hissəsi, Barokko dövrü ərzində sıxlıqla müraciət olunan lirik və rəqs xarakterli orta hissələr ənənəsinin uğurlu bir nümunəsidir. Bu hissə, həm texniki cəhətdən əlçatan olması, həm də emosional dərinliyi sayəsində sonrakı bəstəkarlar tərəfindən tez-tez örnək kimi götürülmüşdür. Məsələn, K.F.E Baxın fleyta sonatalarında oxşar *"affekt"* istifadəsi müşahidə olunur [18, s. 268]. Əsər, xüsusilə fransız və italyan

üslublarının sintezini təqdim etməsi baxımından Barokko repertuarında üslubi bir keçid mərhələsi rolunu oynamış və “galant style”nin fleyta repertuarına daxil olmasında öncül əsərlərdən biri olmuşdur.

Nəticə. Baxın Leypsiq dövrü ilə əlaqələndirilən digər fleyta sonataları ilə müqayisədə, bu əsərdə müşahidə edilən melodik xətlər və forma anlayışı daha “galant” bir ifadəyə yönəlmişdir. Bu da əsərin yalnız İ.S. Baxın bəstəkarlığına deyil, həm də K.F.E. Baxın stilistik təsirlərinə açıq bir quruluş nümayiş etdirdiyini göstərir. Eyni zamanda, əlyazma mənbələri arasında görülən nüsxə fərqlilikləri və bəzək notlarındakı müxtəliflik, əsərin dövrün ifa praktikaları kontekstində heterogen bir struktur nümayiş etdirdiyini əks etdirir.

Əldəki mövcud olan məlumatlar göstərir ki, əsərin İ.S. Baxın birbaşa nəzarəti və ya təsdiqi altında formalaşdığı yönündə ümumi musiqişünaslıq fikri mövcuddur. Bununla belə, xüsusilə “Siciliano” hissəsində hiss olunan estetik seçimlərin K.F.E. Baxın Berlin dövrü üslubu ilə oxşarlıq göstərməsi, əsərin orijinallığı müzakirələrinə yeni bir ölçü əlavə edir. Nəticə etibarilə, əsər ilə bağlı əldə olunan tapıntılar, onun müəllifliyi və tarixi mövqeyi haqqında qəti bir qənaətə gəlməyi çətinləşdirir. Bunun əksinə, çoxqatlı və keçid xarakterli bir quruluşa işarə edir. Bu səbəbdən əsər həm üslub baxımdan, həm də mənbə tənqidi kontekstində, gələcəkdə daha ətraflı araşdırmalara açıq bir sahə təşkil edir.

Bu araşdırma çərçivəsində həyata keçirilən mənbə təhlilləri və stilistik qiymətləndirmələr, BWV 1031 Es-dur sonatasının müəllifliyi ilə bağlı qəti bir nəticəyə gəlməyi çətinləşdirir. Əsər İ.S. Bax tərəfindən bəstələnmiş hesab olunsa da, xüsusilə K.F.E. Bax başda olmaqla dövrün digər bəstəkarları ilə paylaşdığı üslub oxşarlıqları, əsərin mənsubiyyəti barədə fərqli təfsirlərə yol açır. Əsərin heç bir əlyazma nüsxəsinin Baxın öz xətti ilə yazılmaması isə, onun orijinallığı haqqında davam edən müzakirələrə konkret istiqamət verməkdə yetərsizdir. Əsərin həm Barokko dövrünə xas olan kontrapunktik elementləri, həm də “galant style”yə məxsus aydın melodik-harmonik sadəliyi özündə birləşdirməsi, onun keçid dövrü əsəri kimi qiymətləndirilməsini mümkün edir. Bu üslub müxtəlifliyi təkcə bəstəkarlıq texnikası baxımından deyil, həm də dövr estetikasının dəyişən mahiyyətini üzə çıxarır. Bu baxımdan, BWV 1031 kimi əsərlər musiqişünaslıq sahəsində yalnız musiqi quruluşu əsasında deyil, həm də tarixi və sosial-estetik kontekstlərdə çoxşaxəli şəkildə araşdırılmalıdır. Bundan əlavə, əsərin pedaqoji repertuarda da yer alması, onun öz dövründə tədris məqsədləri üçün istifadə edildiyini də düşündürür. Lakin bu istifadənin əsərin

üslub baxımından sadələşdirilmiş versiyaları üzərindənmi həyata keçirildiyi, yoxsa mövcud mənbələrin birbaşa istifadə olunub-olunmadığı məsələsi hələ də açıq qalan bir sualdır. Əlyazmalarda müşahidə olunan bəzi ziddiyyətli nüanslar və bəzəklər isə, ifa ənənələri ilə mənbə ötürülməsi arasındakı münasibətin də araşdırılmasını zəruri edir. Bu kontekstdə Hans-Georg Qadamerin (1900-2002) *"anlama üfüqlərinin qovuşması"* (*Horizontverschmelzung*) kimi təyin etdiyi yanaşma, əsərin müasir şərhində tarixi biliklə çağdaş estetik həssaslığın qaçılmaz şəkildə iç-içə keçdiyini göstərir (Gadamer H-G., 1975, s. 264). Digər tərəfdən, Riçard Taruskinin tarixi ifa praktikasına dair tənqidləri, keçmişə yönəlmiş mütləq *"autentik ifa"* axtarışının əksər hallarda müasir bir idealizasiya olduğunu vurğulayır (Taruskin R., 1995, s. 102). Bu iki yanaşma birlikdə nəzərdən keçirildikdə, BWV 1031 əsərinin həm tarixi bir sənəd, həm də müasir musiqi obyekti kimi daşıdığı ikitərəfli funksiyası aydın şəkildə ortaya çıxır. Nəticə etibarilə, əsərin müəllifliyi, üslubu və mənbələri ətrafında aparılan mövcud müzakirələr daha geniş miqyaslı paleoqrafik tədqiqatlar və stilistik müqayisələr vasitəsilə dərinləşdirilməsi zəruridir. Xüsusilə əlyazma mənbələrin texniki və diplomatik baxımdan yenidən qiymətləndirilməsi, bu müzakirələrin gələcəkdə daha aydın bir elmi əsas üzərində qurulmasına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bach Digital, Berlin Staatsbibliothek Manuscript Database: Mus.ms. Bach P 1062.

2. Bach, C.Ph.E. (1753). Versuch über die wahre Art das Clavier zu spielen. Berlin.

3. Boyd, M. (1993). Bach. Oxford University Press.

4. Brown, R. (1999). The Early Flute: A Practical Guide. Cambridge University Press.

5. Butt, J. (2002). Playing with History: The Historical Approach to Musical Performance. Cambridge University Press.

6. Butt, J. (2010). Bach's Dialogue with Modernity: Perspectives on the Passions. Cambridge: Cambridge University Press.

7. Dürr, A. (1960). "Zur Echtheit der Flötensonate Es-dur BWV 1031". Bach-Jahrbuch.

8. Gadamer, H.-G., (1975). Truth and Method (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.). Continuum, (Original work published 1960).

9. Harnoncourt, N. (1988). Baroque Music Today: Music As Speech. Tər. Mary O'Neill. Portland: Amadeus Press.

10. Haskell, H. (1988). The Early Music Revival: A History. Thames & Hudson.

11. Heartz, D. (2003). Music in European Capitals: The Galant Style, 1720-1780. New York: W.W. Norton & Company.

12. Ledbetter, D. (2009). Unaccompanied Bach: Performing the Solo Works. Yale University Press.

13. Marshall, R. L. (1974). "The Authenticity of the Flute Sonatas Attributed to J. S. Bach". The Musical Quarterly, c. 60 (4).

14. Marshall, R. L. (1976). "Bach the Progressive: Observations on His Later Works". The Musical Quarterly, vol. 62, no. 3.

15. Marshall, R. L. (1981). "The Compositional Process of J. S. Bach". The Musical Quarterly.

16. Marshall, R. L. (1990). The Music of Johann Sebastian Bach: The Sources, the Style, the Significance. Schirmer.

17. Quantz, J. J. (1752). Versuch einer Anweisung die Flöte traversiere zu spielen. Berlin.

18. Sadie, S., & Tyrrell, J. (Eds.). (2001). The New Grove Dictionary of Music and Musicians (2nd ed.). Macmillan.

19. Schulenberg, D. (2006). The Music of Carl Philipp Emanuel Bach. University of Rochester Press.

20. Schulenberg, D. (2014). The Music of Carl Philipp Emanuel Bach. Rochester: University of Rochester Press.

21. Taruskin, R. (1995). Text and Act: Essays on Music and Performance. Oxford University Press.

22. Taruskin, R. (2005). The Oxford History of Western Music. Vol. 2: The Seventeenth and Eighteenth Centuries. Oxford University Press.

23. Terry, Ch. S. (1928). Bach: A Biography. Oxford University Press.

24. Toff, N. (2012). The Flute Book: A Complete Guide for Students and Performers (3rd ed.). Oxford University Press.

25. Williams, P. (2007). J.S. Bach: A Life in Music. Cambridge: Cambridge University Press.

26. Wollny, P. (1999). "Zur Echtheit von BWV 1031". Bach-Jahrbuch.

27. Wolff, Ch. (2000). Johann Sebastian Bach: The Learned Musician. New York: W.W. Norton & Company.

28. Wollny, P. (2005). “Carl Philipp Emanuel Bach and the Flute Sonatas Attributed to J. S. Bach”. Early Music.

29. Zaslaw, N. (1977). “The Baroque Flute and Its Context”. The Musical Quarterly, c. 63 (4).

30. Zohn, S. (2008). Music for a Mixed Taste: Style, Genre, and Meaning in Telemann’s Instrumental Works. Oxford University Press.

Игбал Оруджев Гардашхан оглы

ФЛЕЙТОВАЯ СОНАТА ES-DUR И.С. БАХА (BWV 1031): ИССЛЕДОВАНИЕ ФОРМЫ, СТИЛЯ И ПРОБЛЕМ ИСТОЧНИКОВ

Резюме: Статья направлена на всестороннее изучение и анализ флейтовой сонаты Es-Dur (BWV 1031), приписываемой Иоганну Себастьяну Баху и считающейся одним из ведущих произведений флейтового репертуара эпохи барокко, с исторической, формальной и музыкальной точек зрения. С учетом длительных споров относительно авторства (аутентичности) произведения, сначала были сравнительно исследованы вопросы источников и стилистический анализ, связанные с принадлежностью сонаты композитору. Исследования рукописей и копий того времени показывают, что произведение также может быть приписано сыну Иоганна Себастьяна Баха - Карлу Филиппу Эммануэлю Баху; это создает значительное поле для дискуссий в музыковедческой литературе относительно подлинности сонаты. Три части произведения (Allegro moderato, Siciliano, Allegro) были проанализированы с точки зрения формы, тональной и контрапунктной структуры, а также техники орнаментации. Кроме того, рассмотрены различия между исполнением в эпоху барокко и современными интерпретациями, подчеркнуты технические и эстетические различия между флейтой traverso того времени и современной флейтой. Музыкальный язык произведения оценивался не только с технической, но и с выразительной точки зрения, что добавило исследованию глубину как на структурном, так и на эстетическом уровне. В результате соната BWV 1031 рассматривается не только как пример камерной музыки, но и как важный музыкальный памятник, документирующий стилевые переходы внутри семьи Бахов. Данное исследование направлено на более глубокое понимание произведения как в историческом контексте, так и с точки зрения современной исполнительской практики.

Ключевые слова: Бах, флейтовая соната, барочная стилистика, проблема авторства, музыкальный анализ

Igbal Orujov Gardashkhan

J.S. BACH'S ES-DUR FLUTE SONATA (BWV 1031): A STUDY OF FORM, STYLE AND SOURCE ISSUES

Summary: This article aims to conduct a comprehensive study and analysis of the Es-Dur flute sonata (BWV 1031), attributed to Johann Sebastian Bach and regarded as one of the leading works of the Baroque flute repertoire, from historical, formal, and musical perspectives. Considering the long-standing debates surrounding the authorship (authenticity) of the work, it first examines the source issues and stylistic analyses related to its compositional attribution in a comparative manner. Research on manuscripts and period copies indicates that the work could also be attributed to Johann Sebastian Bach's son, Carl Philipp Emanuel Bach; this creates a significant area of discussion in musicological literature concerning the work's authenticity. The three movements of the sonata (Allegro moderato, Siciliano, Allegro) have been analyzed in terms of form, tonal and contrapuntal structure, and ornamentation techniques. Additionally, the study addresses the differences between Baroque performance practice and modern interpretations, emphasizing the technical and aesthetic distinctions between the period traverso flute and the modern flute. The musical language of the work has been evaluated not only technically but also in terms of expressive capacity, adding depth to the study both structurally and aesthetically. Consequently, the BWV 1031 sonata is regarded not only as an example of chamber music but also as an important musical monument documenting the stylistic transitions within the Bach family. This study aims to contribute to a deeper understanding of the work both in its historical context and in terms of contemporary performance practices.

Key words: Bach, flute sonata, Baroque style, authorship problem, musical analysis.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 18.02.2026

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.02.2026

UOT 78:004.032.6:530.145
ORCID: 0000-0001-6251-7556
DOI: 10.52094/SIUJ7299

Yasin Xələf oğlu Xəlilov
Bakı Mühəndislik Universiteti
Dosent
yxalilov@beu.edu.az

MUSİQİ VƏ KVANT İNFORMASİYA MODELİ

Xülasə: Məqalə musiqi fenomeninin təbiətini izah etmək üçün ənənəvi akustika, psixologiya və nevrobilim yanaşmalarının kənarına çıxan yeni bir ontoloji-enerji modeli təklif edir. Tədqiqatın əsas məqsədi, musiqi, səs və şüur arasındakı qarşılıqlı əlaqəni vahid bir "Kvant İnformasiya Modeli" çərçivəsində izah etməkdir. Giriş hissəsində musiqinin universal təsir qüvvəsi və onun ənənəvi elmlə izahında qalan boşluqlar – yaradıcılığın mənşəyi, harmonikaların universallığı və subyektiv məna problemləri qeyd olunur.

Əsas hissədə ilk növbədə musiqinin tarixi kökləri, Pifaqorun harmonik nisbətləri və müasir nevromusiqologiya, psixoakustika kimi elmi yanaşmaların musiqinin qavranılması prosesini necə izah etdiyi, lakin ontoloji çətinliklər qarşısında necə çətinlik çəkdiyi təhlil edilir. Daha sonra, bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün Kvant Fizikası prinsipləri əsasında qurulan alternativ bir model təqdim olunur. Bu modelə görə, musiqi fundamental bir "kvant informasiya sahəsi"ndə superpozisiya halında mövcud olan ehtimal dalğaları kimi başa düşülür; bəstəkar, ifaçı və dinləyici isə bu sahə ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq informasiyanı "çökdürən" və fiziki reallığa köçürən amillərdir. Modelin dekoherensiya problemi ilə necə məşğul olduğu və ənənəvi kvant şüur nəzəriyyələrindən konseptual fərqi izah olunur.

Nəhayət, modelin izah qüvvəsi Azərbaycan muğamı, azan və ana laylası kimi konkret mədəni və təbii nümunələr üzərində yoxlanılır. Bu nümunələr əsasında modelin musiqinin emosional və transsendental təsirlərini necə vahid bir enerji-informasiya mübadiləsi prinsipi ilə izah edə biləcəyi göstərilir. Müqayisəli təhlildə isə təklif olunan ontoloji-enerji modelinin ənənəvi musiqi nəzəriyyələri qarşısındakı üstünlükləri və məhdudiyyətləri müzakirə olunur.

Açar sözlər: Kvant informasiya modeli, musiqi ontologiyası, enerji-informasiya mübadiləsi, muğam və şüur, harmonik universallıq

Giriş. Musiqi, insanlıq tarixinin bütün mərhələlərində və bütün mədəniyyətlərdə mövcud olan universal bir fenomendir. O, nəinki bir incəsənət forması, həm də insanın emosional, psixoloji və hətta fizioloji vəziyyətinə birbaşa təsir göstərən mürəkkəb bir hadisədir. Bu qədər universal və dərin təsir qüvvəsinə malik olması, onun təbiətini anlamaq üçün davamlı bir axtarışa səbəb olmuşdur.

Ənənəvi olaraq, musiqi fizika (akustika), psixologiya və musiqişünaslıq çərçivəsində öyrənilmişdir. Fiziki baxımdan o, müəyyən tezlik və amplitudalara malik səs dalğaları kimi təsvir olunur. Psixoloji baxımdan isə, musiqi xatirələr, assosiasiyalar və emosional proseslər vasitəsilə öyrənilir. Lakin, bu yanaşmaların hər bizi öz-özünə cavabsız suallar buraxır: Musiqinin müəyyən bir insanda niyə avtomatik olaraq göz yaşı axırtdıran və ya dərin trans vəziyyətinə salan gücü haradan gəlir? Niyə ana laylası bütün dünya körpələrini eyni dərəcədə sakitləşdirir? Musiqinin bu primitiv və eyni zamanda mürəkkəb təsirinin təməl mexanizmi nədir?

Müasir elm, xüsusilə nevrobilim və psixoakustika, musiqi qavrayışının başlanğıc nöqtəsini fiziki səs dalğaları kimi qəbul edir və onun qulaq, ilbiz, eşitmə siniri və nəhayət beyin korteksi, limbik sistem və mükafat mərkəzlərində necə emal olunduğunu ətraflı təsvir edir (Koelsch, 2014, s.170-180; Levitin, 2006). Funksional maqnit rezonans tomoqrafiyası (fMRI) kimi metodlar sayəsində musiqinin geniş neyronal şəbəkələri, o cümlədən emosiyaların idarə olunduğu amiqdala və həzzlə əlaqəli nukleus akkumbensi aktivləşdirdiyi sübuta yetirilmişdir. Lakin, bu empirik uğurlar bəzi fundamental sualları kölgədə qoyur:

Yaradıcılıq problemi: Neyrobilim, artıq mövcud olan musiqinin emalını izah edir, lakin bəstəkarın zehnində tam formada yaranan yeni bir melodiyanın – "ilham anı"nın – ontoloji mənbəyini izah edə bilmir;

Universallıq problemi: Niyə müəyyən harmoniyalar və interval nisbətləri (Pifaqorun kəşf etdiyi kimi) mədəniyyətlər arasında universal olaraq gərginlik və ya rahatlıq hissi yaradır? Bu, sadəcə öyrənilmiş bir konvensiya və ya bioloji bir adaptasiya ilə izah edilə bilərmi?

Məna problemi: Musiqinin yaratdığı subyektiv məna və bəzən "transsendental" olaraq təsvir edilən dərin təcrübələr (muğam dinləyicisinin yaşadığı katarsis) sırf neyrokimyəvi proseslərlə tam izah oluna bilərmi?

Bu çətinliklər, hadisəni yalnız beyin aktivliyi və ya səs fizikası səviyyəsində deyil, daha fundamental bir reallıq müstəvisində anlamağa ehtiyac olduğunu göstərir. Məhz bu boşluq, bizə musiqinin təbiətini anlamaq üçün daha geniş, transdisiplinar bir modelin zəruri olduğunu göstərir. Son illərdə kvant fizikası, informasiya nəzəriyyəsi və şüurun tədqiqi sahələrində əldə edilən irəliləyişlər, yeni bir baxış bucağı təklif etmə potensialına malikdir. Kvant fizikasının "hər şey enerji və vibrasiyadır" prinsipi ilə musiqinin fiziki təbiəti arasında birbaşa əlaqə qurmağa cəhd etməkdə fayda var, deyə düşünürük. Eyni zamanda, kvant nəzəriyyələri musiqinin kökdən necə yarandığını və insan şüuruna necə təsir etdiyini izah etməyə kömək edə bilər. Musiqi, **kvant informasiya sahəsindəki superpozisiya halında olan ehtimalların**, **qeyri-səlis məntiq qaydalarına əsasən** şüur tərəfindən 'çökdürülməsi' və fiziki reallığa keçirilməsi prosesidir. Bu proses xətti və diskret deyil, spektral və davamlıdır, deyə düşünürük.

Bu **tədqiqatın əsas məqsədi**, musiqi, səs və şüur arasındakı qarşılıqlı əlaqəni izah etmək üçün vahid bir **"Enerji-informasiya modeli"** çərçivəsi qurmaqdır. Bu model çərçivəsində:

- Musiqinin yalnız fiziki bir hadisə deyil, həm də fundamental bir informasiya sahəsinin məhsulu olduğu,
- Bəstəkar, ifaçı və dinləyicinin bu enerji-informasiya axınında müxtəlif rollar oynadığı,
- Musiqinin təsirinin, enerjinin şüur sahəsi ilə rezonansı nəticəsində yarandığı fikri irəli sürüləcəkdir.

Kvant fizikasının 'hər şey enerji və vibrasiyadır' prinsipi ilə musiqinin fiziki təbiəti arasında əlaqə qurmaq üçün Zadeh (1965)-in qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında yeni bir baxış təklif olunur.

Bu yanaşma, təkcə elmi dairələrdə deyil, həm də musiqi terapiyası, maarifləndirmə və insan şüurunun öyrənilməsi kimi sahələrdə də yeni perspektivlər aça bilər.

1. MUSİQİ HARMONİYASI

1.1. Harmoniyanın "tarixi kökləri". Musiqi nəzəriyyəsinin əsasları qədim dövrlərdə riyazi-harmonik prinsiplər kimi formalaşmışdır. Pifaqor məktəbi (e.ə. VI əsr) tərəfindən kəşf edilmiş səsli interval nisbətləri (oktava – 2:1, kvinta – 3:2, kvarta – 4:3) musiqi ilə riyaziyyat arasında birbaşa əlaqəni ortaya qoymuşdur. Pifaqorçular üçün bu nisbətlər kainatın fundamental qaydalarını əks etdirirdi – "kosmosun musiqisi" anlayışı məhz onların təsiri ilə formalaşmışdır.

Platon "Dövlət" əsərində musiqi nəzəriyyəsini etika ilə bağlamış, müəyyən ladların insan xarakterinə (ethos) təsir göstərdiyini iddia etmişdir. Onun fikrincə, dor ladı qəhrəmanlıq, frig ladı isə hədsiz həyəcan oyadırdı. Aristotel də "Poetika" əsərində musiqi terapiyası anlayışını inkişaf etdirmiş, katarzis (təmizlənmə) konsepsiyasını irəli sürmüşdür.

İslam Qızıl Əsri alimləri musiqi nəzəriyyəsini yeni mərhələyə qaldırdılar. Əl-Kindinin "Musiqi haqqında risalə" əsəri ərəb dilində ilk sistemli musiqi traktatı hesab olunur. Əl-Farabi "Böyük musiqi kitabı"nda səsin fiziki təbiətini təhlil etmiş, səs titrəyişlərinin riyazi izahını vermişdir. İbn Sinanın "Əş-Şifa" əsərində isə musiqi terapiyasına dair fikirləri müstəqil fənn kimi təqdim olunmuşdur.

1.2. Müasir elmi yanaşmalar: neyromusiqologiya və psixoakustika. Müasir dövrdə musiqi tədqiqatları əsasən neyromusiqologiya və psixoakustika çərçivəsində inkişaf edir. Neuromusiqologiya – musiqi və beyin arasındakı qarşılıqlı əlaqəni öyrənən fənlərarası sahə kimi formalaşmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, musiqi zamanı beyində eşitmə, emosiya və hərəkət mərkəzləri eyni vaxtda aktivləşir (Zatorre, 2003, s. 4-14). Limbik sistemin, xüsusilə də amiqdalanın musiqi zamanı aktivliyi onun emosional təsir mexanizmini aydınlaşdırır.

Psixoakustika isə səsin psixofizioloji qavranışını öyrənir. Bu sahənin banisi sayılan Gustav Fechnerin (1801-1887) işləri səs fizikası ilə onun subyektiv qavranışı arasındakı əlaqəni müəyyən etmişdir. Müasir tədqiqatlar hər bir musiqi intervalının spesifik psixoloji təsirə malik olduğunu göstərir (Krumhansl, 1990).

1.3. Musiqi qavrayışının izahında ontoloji çətinliklər. Musiqi təcrübəsinin elmi izahı, onun fiziki bir hadisədən psixoloji bir reallığa çevrilməsinin mürəkkəb zəncirini təsvir edir. Bu prosesin hər bir halqası diqqətlə öyrənilmiş olsa da, onun son həqiqəti izah etmək qabiliyyəti fundamental çətinliklərlə üzləşir.

1.3.1. Musiqi qavrayışının səyahəti. Musiqi qavrayışının səyahəti fiziki dünyada səs dalğaları kimi başlayır. Bu dalğaların tezliyi (pitch), amplitudası (loudness) və mürəkkəb spektral quruluşu (timbre) musiqi parçasının xammalını təşkil edir. Qulaq seyvanı bu enerjini toplayaraq orta qulağa ötürür, burada ossikullar titrəyişi gücləndirir. Daxili qulaqda yerləşən koklea isə bu mexaniki titrəyişi neyral siqnala çevirən bir transduser kimi çıxış edir. Kokleanın bazilyar membranı üzərində yerləşən

minlərlə tük hüceyrəsi, müxtəlif tezliklərə uyğun rezonansa girərək, fiziki dünya üçün sinir sisteminin qapısını açır. Bu nöqtədə, səs enerjisi elektrokimyəvi impulslara çevrilərək eşitmə siniri vasitəsilə beyin kötüyünə doğru yola düşür.

1.3.2. Beyində neyral emalın mərhələləri. Beyin, bu neyral siqnalları mənalı bir musiqi təcrübəsinə çevirmək üçün iyerarxik və paralel bir emal sistemindən istifadə edir:

İlkin emal: Xammalın təşkili: Siqnallar ilk növbədə ilkin eşitmə qabığında (primary auditory cortex) emal olunur. Burada səsin əsas xüsusiyyətləri – ton yüksəkliyi, ucalıq və lokalizasiya – bir-birindən ayrılır. Bu, musiqi üçün xammalın hazırlandığı emal zonasıdır;

Yüksək səviyyəli analiz: Mənanın axtarışı: İlkin emaldan sonra məlumat, yuxarı yanqı oynağında (superior temporal gyrus) daha mürəkkəb analiz üçün paylanır. Bu bölgə melodiyanın konturunu, harmoniyanın ardıcıllığını və musiqi ifadələrinin strukturunu emal edir. Daniel Levitinin (2006) tədqiqatları göstərir ki, beyin daimi olaraq gələcək səslərə dair proqnozlar irəli sürür. Gözləntilərimiz təsdiqləndikdə (məsələn, tonik akkorda qayıdış) bir növ kognitiv mükafat, pozulduqda isə təəccüb və ya gərginlik hissi yaranır. Carol Krumhansl-ın (1990) tonal iyerarxiya nəzəriyyəsi də bu prosesi təsdiqləyir: dinləyicilər şüuraltı olaraq tonikanı (əsas not) və dominantı (beşinci notu) digər notlardan daha sabit və gözlənilən hesab edir, bu da musiqi dilinin qrammatikasının psixoloji əsasını təşkil edir;

Emosional və bədii rənglənmə: Musiqi yalnız struktur deyil, həm də emosiyadır. Bu aspektdə limbik sistem, xüsusilə də emosional yaddaş və reaksiyalarla bağlı amiqdala və hippokamp həlledici rol oynayır. Musiqi bu strukturları birbaşa aktivləşdirərək, güclü emosional xatirələr və assosiasiyalar oyada bilir;

Bədənin cavabı və həzz: Musiqinin ritmik tərəfi beyinciyi (cerebellum) və bazal qanqliyaları aktivləşdirərək, ayaq döymə və ya rəqs kimi motor reaksiyaları təşviq edir. Lakin ən diqqətçəkən kəşflərdən biri, musiqi ilə mükafat sisteminin əlaqəsidir. Ferreri və həmkaralarının (2019) tədqiqatları sübut edir ki, xoşumuza gələn, xüsusilə də gözləntilərimizi təmin edən və ya təəccübləndirən musiqi parçaları dinləyərkən, nukleus akkumbensdə dopamin ifraz olunur. Bu, qida, pul və ya sosial mükafat kimi digər həzz mənbələrindən alınan zövqlə eyni neyrokimyəvi mexanizmdir.

1.4. Ontoloji çətinliklər: Elmin "Niyə" sualları qarşısında dəlilsiz qalması. Nevrobilim və psixoakustikanın bu detallı xəritəsi müəyyən bir səviyyəyə

qədər "necə" sualına cavab verir: *Musiqi beyində necə emal olunur?* Lakin, bu, daha dərin ontoloji suallar qarşısında aciz qalır:

Yaradıcılığın mənşəyi problemi: Bu model, artıq mövcud olan bir musiqinin dinləyici tərəfindən emalını izah edir. Lakin bəstəkarın zehnində tamamilə yeni, heç vaxt eşidilməmiş bir melodiyanın, ya da harmonik irəliləyişin *ex nihilo* (heçdən) necə peyda olduğunu izah etmək qabiliyyətindən məhrumdur. Neyronların təsadüfi atəşi və ya keçirilmiş təcrübələrin yeni kombinasiyaları kimi izahlar, ilham anının keyfiyyətini – onun tamlıq, uyğunluq və gözlənilməz dərinlik hissini – tam əks etdirmir. Neyronların aktivlik nümunələri ilə tam formalaşmış musiqi ideyası arasındakı uçurum necə aradan qaldırılır?

Məna və təcrübənin özünəməxsusluğu problemi: Beynin müəyyən bir akkorda dopamin ilə cavab verməsi onun niyə "kədərli" (məsələn, Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasında Leylinin qəbri üstündə Məcnunun fəryadı və ölümü, VI hissə) və ya "qəhrəmanlıq" (məsələn, Üzeyir Hacıbəyovun "Koroğlu" operasında Koroğlu uverturası) hissi oyatdığını izah etmir. Musiqi ilə emosiya arasındakı əlaqə, şəxsi yaddaş, mədəni kodlar və məna ilə bağlıdır. Eyni beyin aktivliyi nümunəsi bir şəxsdə xatirə, digərində isə boş bir emosional reaksiya yarada bilər. Fizioloji proseslər subyektiv məna və transsendental təcrübələri (məsələn, muğam dinləyərkən yaşanan katarsisi) necə yaradır?

Harmonik universallıq problemi: Niyə Pifaqor intervalları (məsələn, 3:2 nisbətində olan kvint) və ya müəyyən akkord irəliləyişləri (gərginlikdən həllə) dünyanın demək olar ki, bütün mədəniyyətlərində oxşar emosional reaksiyalar oyadır? Bu, sadəcə öyrənilmiş bir konvensiya və ya təbii seçmə nəticəsində yaranmış bir adaptasiya ilə tam izah edilə bilməz. Bu universal dil, onun yalnız beyin quruluşumuzun təsadüfi bir məhsulu olduğu fikri ilə kifayət qədər əsaslandırıla bilməz. Bu harmonik qanunların kökləri yalnız bioloji deyil, daha fundamental, riyazi-ontoloji bir səviyyədə yerləşirmi?

Nəticə: Musiqi qavrayışının elmi modeli, heyrətamiz bir mürəkkəblik və dəqiqliklə qurulmuşdur. Lakin, o, özünü təsvir etdiyi fenomenin mahiyyətini tam əhatə edə bilmir. O, musiqi təcrübəsinin "partiturasını" (neyronların necə "çaldığını") verir, lakin bu musiqinin niyə "gözəl" və ya "mənalı" olduğunu, onun haradan gəldiyini və niyə ürəyimizə belə dərin yolla çatdığını izah edə bilmir. Bu ontoloji boşluq, daha fundamental bir izah axtarışını – məsələn, musiqinin ilkin olaraq fiziki deyil, informasiya və ya ehtimal səviyyəsində mövcud olduğu fikrini – zəruri edir.

1.5. Kvant paradigması və şüur. Kvant fizikasının konseptual çərçivəsi musiqi tədqiqatları üçün yeni perspektivlər təqdim edir. Kvant mexanikasının əsas prinsipləri - dalğa-hissəcik dualizmi, müşahidəçi təsiri və enerjinin kvantlanması - informasiya və enerji mübadiləsinin təbiətini başa düşmək üçün fəlsəfi baza yaradır.

Kvant informasiya nəzəriyyəsi (John Wheeler, David Bohm) kainatın əsasının fiziki deyil, informatika olduğu fikrini irəli sürür. Bu baxımdan, musiqi qanunları fundamental informasiya sahəsinin təzahürü kimi şərh oluna bilər.

Penrose-Hameroffun "Orkestrləşdirilmiş obyekt çökümü" nəzəriyyəsi şüurun kvant əsaslarını ortaya qoymağa çalışır (Hameroff & Penrose, 2014, s.39-78). Bu nəzəriyyəyə görə, şüur prosesləri neyronların mikrotubullarında baş verən kvant halları ilə əlaqədardır. Onun əsas tezisləri aşağıdakılardır:

Kvant hesablama mikrotubullarda: Penrouz və Hameroff iddia edirlər ki, şüur klassik neyrokimyəvi proseslərin (sinapslar arasında siqnal ötürülməsi) birbaşa məhsulu deyil. Əksinə, o, beyin neyronlarının daxilindəki **mikrotubul-** adlanan zülal strukturlarında baş verən kvant hesablamalarının nəticəsidir.

Mikrotubullar kvant sahəsi kimi: Nəzəriyyəyə görə, bu mikrotubullar kvant superpozisiya vəziyyətlərini ("ehtimallar buluduun") qorumaq üçün kifayət qədər qapalı bir mühit təmin edirlər. Onlar kvant kompüterinin prosessorları kimi fəaliyyət göstərirlər.

Obyektiv reduksiya: Penrouzun fikrincə, superpozisiya vəziyyətinin özözünə çökməsi (reduksiya) xarici bir müşahidəçidən asılı deyil, obyektivdir və kosmik cazibə qüvvəsi kimi fundamental fiziki qanunlarla baş verir. Bu çökmə anları, şüur anlarının özüdür. "Orkestrləşdirilmiş" ifadəsi isə beyin biokimyasının bu kvant çökmələrini idarə etdiyini bildirir.

Beləliklə, Orch-OR nəzəriyyəsinə görə, düşüncə, emosiya və o cümlədən musiqi təcrübəsi də, nəhayət, neyronların daxilində baş verən bu kvant miqyaslı hadisələrin nəticəsidir.

Bu yanaşma musiqi təsirinin kvant səviyyəsində başa düşülməsi üçün konseptual baza təqdim edir. Əslində beyində baş verən proseslərin də kvant xarakterli olması iddiası aşağıda bizim tərəfdən irəli sürülən modelimizi daha da gücləndirir, çünki kvant informasiya sahəsi ilə beyinin kvant idarəetmə mexanizmləri arasında əlaqə eyni prinsipə bağlanır. Digər tərəfdən iddia olunur ki, kvant superpozisiya vəziyyətləri son dərəcə kövrəkdir. Ətraf mühitlə (atomlar, molekullar) ən kiçik bir istilik və ya fiziki qarşılıqlı təsir, onların koherent vəziyyətini məhv edir. Bu prosesə dekoherensiya deyilir. Fizik Maks Teqmark (2000) he-

sablamaları ilə göstərmişdir ki, beyin "isti, nəm və səs-küylü" bir mühitdir. Belə bir mühitdə, mikrotubullarda baş verən hər hansı bir kvant superpozisiyasının, şüurlu təcrübə üçün lazım olan vaxt miqyasında (millisaniyələr və ya daha çox) sağ qalması fiziki olaraq qeyri-mümkündür. Kvant effektləri nano- və ya pikosaniyələr ərzində dəkoherensiyaya uğrayarkən, beyin prosesləri min dəfə daha yavaş baş verir. Beləliklə, kvant effektlərinin belə bir sistemdə funksional bir rol oynayacağı fikri, mövcud fiziki biliklərlə ziddiyyət təşkil edir.

Kvant şüuru nəzəriyyəsinə qarşı əsas elmi etirazlardan biri də onunla bağlıdır ki, tənqidçilər iddia edirlər ki, şüurun yaranması üçün kifayət qədər mürəkkəb hesab edilən neyron şəbəkələri artıq mövcuddur, onların alt səviyyəsində daha bir kvant mexanizmini axtarmağa ehtiyac yoxdur. Bu, "həddən artıq izah" kimi qəbul edilə bilər. Belə çox ciddi tənqidlərə baxmayaraq, "kvant şüuru" fikri hələ tamamilə söndürülməyib. Bunun bir neçə səbəbi var:

1. Anesteziya misteriyası: Stuart Hameroff (2006) (anesteziologdur) qeyd edir ki, müəyyən qaz molekulları (xloroform, xenon və s.) şüuru söndürür, lakin onların sinir hüceyrələrinə heç bir zərəri yoxdur. Onun fikrincə, bu qazlar mikrotubulların kvant rezonansını pozur və beləliklə şüuru "söndürür". Bu, nəzəriyyə üçün dolayı bir dəlil kimi təqdim olunur.

2. Kvant biologiyanın yüksəlişi: Son illərdə, "kvant biologiyası" sahəsində sübutlar ortaya çıxır. Məsələn: **Quşların mexaniki kompası: Lambert və h. (2013)-ün qeyd etdiyi kimi,** bəzi quşların gözlərində Yerin maqnit sahəsini hiss etmələrini təmin edən kvant dolaşıqlığı əsaslı bir mexanizm aşkar edilib. **Fotosintez:** Bitkilər fotosintez zamanı enerjini ötürmək üçün kvant effektlərindən səmərəli şəkildə istifadə edirlər.

Bu kəşflər göstərir ki, "isti, nəm və səs-küylü" bioloji sistemlərdə də kvant effektləri mümkündür. Lakin, bunlar çox xüsusi, lokal və qısa müddətli proseslərdir. Şüur kimi mürəkkəb bir fenomeni idarə etmələri isə tamamilə fərqli bir məsələdir.

3. Fəlsəfi cəlbedicilik: Kvant nəzəriyyəsi, şüurun ən böyük fəlsəfi problemlərindən biri olan "İştirak problemi"nə (Hard Problem of Consciousness) – yəni fiziki bir prosesin (beyin) necə olub subyektiv bir təcrübə (hiss) yaratdığına – potensial bir həll təklif edir. Bu, onu bir çox filosof və alterativ elm tərəfdarları üçün cəlbedici edir.

Hazırkı elmi konsensus budur ki, beyin, şüurun yaranması üçün kifayət qədər mürəkkəb olan, lakin əsasən klassik (kvant olmayan) prinsiplərlə işləyən bir sistemdir.

Bizim təqdim etdiyimiz izahat kvant proseslərinin, o cümlədən superpozisiyanın beyində yox, kvant informasiya şəbəkəsində baş verdiyini iddia edir, beyində isə biz kollapsı müşahidə edirik.

2. KVANT İNFORMASİYA MODELİ VƏ DEKOHERENSİYA PROBLEMİNİN HƏLLİ

Təklif olunan **Kvant İnformasiya Modeli**, musiqi-şüur əlaqəsinə fundamental yeni bir baxış təqdim edir. Onun həqiqi dəyərini və statusunu qiymətləndirmək üçün onun əsas üstünlüklərini, qarşılaşdığı etirazları və xüsusilə də ən ciddi elmi problem olan dekoherensiya ilə necə davrandığını nəzərdən keçirmək vacibdir.

2.1. Modelin üstünlükləri: "Niyə" sualına cavab. Modelin əsas gücü, ənənəvi elmin metodoloji sərhədləri xaricində qalan suallara fəlsəfi bir izah çərçivəsi təqdim etməsindədir:

Yaradıcılıq və ilhamın problemini həll edir: Model, bəstəkarı yoxdan var edən deyil, fundamental informasiya sahəsində artıq mövcud olan ehtimalları kəşf edən və onları fiziki dünyaya "köçürən" bir kanal kimi təqdim edir. Bu, ilham anının təbiətini daha vüsətli bir şəkildə izah edir.

Universallığı əsaslandırır: Müxtəlif mədəniyyətlərdən insanların eyni harmonik qanunlara oxşar reaksiyalar verməsinin səbəbini hamımızın eyni fundamental **informasiya şəbəkəsinə** "qoşulmuş" olmamızla izah edir.

Subyektiv məna və təcrübənin önəmini bərpa edir: Model, musiqi təcrübəsini sırf fiziki bir proses kimi deyil, şüur ilə fundamental reallıq arasında baş verən mənalı bir qarşılıqlı əlaqə kimi qələmə verir.

2.2. Dekoherensiya probleminin aradan qaldırılması: Əsas konseptual fərq. Ən güclü elmi etiraz – **dekoherensiya problemi** – kvant şüuru nəzəriyyələrinə (məsələn, Orch-OR) qarşı yönəlmişdir. Lakin, bizim modelimiz bu problemdən əsaslı şəkildə fərqlənir və buna görə də onun tənqidinə məruz qalmamalıdır.

- **Ənənəvi kvant şüuru nəzəriyyələri (Orch-OR):** Bu nəzəriyyələr **kvant hesablamalarının özünün beyində baş verdiyini** iddia edir. Yəni, superpozisiya, dolaşıqlıq kimi kvant hadisələri beynin fiziki strukturlarında (mikrotubullar) cərəyan etməlidir. Məhz buna görə də, beyinin "isti, nəm və səsküylü" mühiti bu incə kvant hallarını nanosaniyələr ərzində məhv edir (Tegmark, 2000).

- **Bizim kvant informasiya modelimiz:** Bu modeldə, əsas kvant prosesləri (superpozisiya vəziyyəti) beyində deyil, ondan xaricdə – fundamental "kvant in-

formasiya şəbəkəsində" baş verir. Bu şəbəkə, beyin kimi bioloji məhdudiyyətlərə məruz qalmır və kvant hallarını qorumaq üçün ideal şəraitə malik ola bilər.

Buna görə də, beyinin vəzifəsi kvant hesablamaları aparmaq deyil, artıq hazır olan bu informasiya ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq və onu "çökdürmək"dir. Beyin, informasiya şəbəkəsindəki superpozisiya halındakı ehtimalları qəbul edən və onlardan birini – xüsusi bir melodiyanı, sözü, anlamı – öz neyron-fizioloji strukturu vasitəsilə konkretləşdirən (kollaps edən) bir qurğudur. Kvant hadisəsi (superpozisiya) şəbəkədə, klassik hadisə (çökmə/emal) isə beyində baş verir. Bu, dekoherensiya problemini kökündən aradan qaldırır, çünki model beyində uzunmüddətli kvant koherentliyinə ehtiyac duymur.

2.3. Modelin məhdudiyyətləri və statusu: Elmi nəzəriyyə yoxsa, hermenevtik metafora? Bu konseptual uğura baxmayaraq, modelin digər məhdudiyyətləri onun statusunu aydınlaşdırır. Belə ki, hazırki dönəmdə hər hansı bir empirik sınaq mümkün deyil, modelin "informasiya şəbəkəsi" və "enerji rezonansı" kimi mərkəzi anlayışları hazırkı elmi metodlarla ölçülə bilmir və ya birbaşa yoxlanıla bilmir, ona görə də kvant terminlərinin bu şəkildə istifadəsi onların dəqiq riyazi mənasını deyil, daha çox izahedici bir analogiyanı ötürür.

Nəticə etibarilə, Kvant İnformasiya Modeli, elmi bir nəzəriyyə olmaq iddiasında deyil. Onun həqiqi dəyəri, bir hermenevtik (izahverici) metafora kimi çıxış edərək, musiqinin insan təcrübəsindəki dərin mənasını anlamaq üçün zəngin bir dil və çərçivə təmin etməsindədir.

O, ənənəvi nevrobilimi tamamlayır, onunla rəqabət aparmır. Nevrobilim bizə musiqinin beyindəki "partiturasını" verir – hansı alətlərin (neyronların) nə zaman çaldığını göstərir. Kvant İnformasiya Modeli isə bu musiqinin ruhunu – onun haradan gəldiyini, niyə mənalı olduğunu və bizim onunla necə vahid olduğumuzu anlamağa çalışır. Bu, elmin "necə" sualı ilə fəlsəfənin "niyə" sualını birləşdirmək cəhdidir.

Növbəti bölmədə bu multidissiplinar perspektiv əsasında qurulan Enerji-informasiya modelinin detallarını təqdim edirik.

3. ENERJİ_İNFORMASİYA MODELİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ YA MUSİQİNİN ONTOLOJİ_ENERJİ MODELİ

3.1. Ontoloji baza: Musiqi kainatın hansı təbəqəsində mövcuddur? Təklif etdiyimiz modelə görə musiqi fundamental olaraq fiziki səviyyədən əvvəl mövcuddur. Bu baxımından Platonun "İdealar aləmi" konsepsiyası ilə müasir "kvant informasiya sahəsi" anlayışları arasında əlamətdar paralellər mövcuddur.

Musiqi bu kontekstdə fiziki hadisədən əvvəl mövcud olan riyazi-harmonik prinsip kimi başa düşülür.

Bu ontoloji baza üç əsas sübutla təsdiqlənir:

Birincisi, musiqi qanunlarının riyazi universallığıdır. Pifaqor intervalları bütün mədəniyyətlərdə eyni akustik prinsiplərə əsaslanır. Bu, onların insan qavrayışından asılı olmayan obyektiv mövcudluğuna işarə edir.

İkincisi, təbii aləmdə musiqi fenomenidir. Quş nəğmələri, balina mahnıları və həşəratların ünsiyyət sistemləri musiqinin insandan əvvəl və xaric mövcud olduğunu sübut edir. Bioakustika tədqiqatları göstərir ki, heyvan səsləri təsadüfi deyil, müəyyən harmonik qanunauyğunluqlara tabedir.

Üçüncüsü isə insanın bio-ritmik kökləridir. Ana laylası və ya yuxu mahnıları bütün mədəniyyətlərdə oxşar xüsusiyyətlər daşıyır. Bu, musiqinin insanın bioloji və emosional sahəsi ilə qədim və daxili bir rezonans qurduğunu göstərir. Körpələrin müəyyən tembr və melodiyalara avtomatik reaksiyası, bu əlaqənin hələ tam öyrənilməmiş olduğunu sübuta yetirir. Sonrakı tədqiqatlarımızda biz bu fenomenin arxetiplərə əsaslana bilən bəzi izahlarını verməyə çalışırıq.

3.2. Musiqinin kvant informasiya modeli. Ənənəvi elmin "həzm prosesi" izahı ilə kvant şüurunun elmi cəhətdən problemli tətbiqi arasında bir yerdə, üçüncü bir yol mövcuddur: kvant prinsiplərindən ilhamlanan, lakin onları birbaşa fiziki təsir kimi deyil, güclü bir fəlsəfi metafora kimi istifadə edən bir model. Bu, Kvant İnformasiya Modelidir. Onun mərkəzində, musiqi yaranma prosesinin "qidalanma" ilə olan dərin anologiyası durur.

3.2.1. Fundamental anolojiya: Aclıq, istək və qida kimi musiqi. Ənənəvi neyrobilim bizə yeməyin ağızdan bağırsaqlara qədər olan "həzm prosesi"ni izah edir. Lakin bu, daha dərin suallara cavab vermir: **Niyə acıram? Niyə məhz alma, çiyələk deyil, niyə, məsələn indi mən sup yemək istəyirəm? Alma ağacı niyə alma yetişdirir? İki növ, təbiətdən hazır şəkildə aldığımız və özümüz bişirdiyimiz yeməklər qidalanma zəncirinin bir hissəsi kimi baxılmalıdır, yoxsa onlar qidalanma zəncirinə müəyyən ehtiyac yarandığında daxil olur?** Eynilə, musiqi üçün: **"Həzm elmi":** Səs dalğasının qulaqdan beyinə qədər olan səfəri (necə). **"Qidalanma modeli":** Musiqinin niyə mövcud olduğu, niyə onu yaratmaq və eşitmək ehtiyacı hiss etdiyimiz, və onun haradan yaranıb bizə çatdığı (niyə). Məhz bu "niyə" suallarına cavab vermək üçün aşağıdakı postulatları irəli sürürük:

3.2.2. Modelin üç əsas postulatı. Postulat 1: Musiqi superpozisiya halındadır – Kainatın qida anbarı. Kainatın fundamental səviyyəsində, fiziki

maddədən daha üstün olan bir informasiya şəbəkəsi və ya enerji sahəsi mövcuddur. Bu sahədə bütün mümkün melodik, harmonik, ritmik və emosional kombinasiyalar – bütün yazılmış və yazılmaq potensialı daşıyan musiqi əsərləri – ehtimal dalğaları, yəni superpozisiya halında potensial şəklində mövcuddur. Bu, sonsuz bir "musiqi ehtimalları pleroması"dır. **Fəlsəfi əsas:** Bu ideya, Platonun İdeyalar Nəzəriyyəsi ilə birbaşa rezonansdadır. Platon üçün fiziki dünyadakı bir şey (gözəl bir musiqi parçası) əslində daha yüksək, qeyri-maddi bir reallıqda mövcud olan müvafiq İdeyanın (mükəmməl Harmoniyanın) kölgəsidir. Bənzər şəkildə, David Bohmun "örtülü nizam" (implicate order) anlayışı da bu modelə dayaq verir. Bohma görə, bizim qavradığımız ayrı-ayrı hadisələr dünyası (açıq nizam), daha dərin, bölünməz və hər şeyin bir-birinə "büküldüyü" bir tamlığın (örtülü nizam) açılmasıdır. Musiqi informasiya sahəsi, Bohmun örtülü nizamına, fiziki səs isə onun açıq nizama çıxmış formasına uyğun gəlir.

Anolojiya ilə əlaqə: Bu, **kainatın qida anbarı** kimi təsəvvür oluna bilər. Bu anbarda bütün mümkün qidaların "reseptləri" (çörək, plov, sup, dovğa, dolma və s) və ya "informasiya nümunələri" (alma, armud, buğda, düyü, heyvanlar, bitgilər və s) potensial halda mövcuddur. Heç biri hələ fiziki deyil, lakin onların hamısı var olmaq ehtimalına malikdir.

Postulat 2: Şüur "Çökdürən" amildir – aclıq, zövq və bişirmə. Bəstəkarın, ifaçının və dinləyicinin şüuru, bu informasiya sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaq qabiliyyətinə (kvant dolaşıqlığı) malikdir. Bu qarşılıqlı təsir – diqqət, niyyət, emosional vəziyyət – superpozisiya halındakı ehtimallardan birinin reallıq planına keçməsinə, yəni **"çökməsinə"** səbəb olur. Bu, kvant mexanikasındakı "müşahidəçi effekti"nin metaforik bir tətbiqidir.

Bəstəkar ("Kanal" və ya "Aşpaz"): Bəstəkar sadəcə "yaradan" deyil. O, fundamental informasiya sahəsində artıq mövcud olan bir musiqi ehtimalını öz şüuru ilə "kəşf edən" və ya "qəbul edən" bir kanaldır. Onun yaradıcılığı, bu qeyri-maddi harmoniyanı fiziki dünya üçün nota alınmış bir kod formasına salmaqdır. Bu, aclıq hissi ilə müəyyən bir qidanın reseptini axtaran və onu bişirən aşpaza bənzəyir.

İfaçı ("Transduser" və ya "Zövq Ustası"): İfaçı, bəstəkarın yaratdığı bu simvolik kodu (notları) yenidən enerjiyə çevirir. Lakin o, bunu sadə bir maşın kimi deyil; öz emosiyaları, texnikası və şərhi ilə edir. O, "xammal qidanı" alır və onu unikal bir ləzzət təcrübəsinə çevirir.

Dinləyici ("Rezonator" və ya "Qonaq"): Dinləyici passiv deyil. O, fiziki səsi qəbul edir, lakin həqiqi musiqi təcrübəsi onun şüurunun bu səsin arxasındakı

orijinal "informasiya nümunəsi" ilə rezonansa girməsindən yaranır. Dinləyici öz yaddaşı, emosiyaları və mədəni konteksti ilə musiqini özünəməxsus şəkildə "həzm edir" və ona şəxsi məna yükləyir. O, təklif olunan qidanı qəbul edib onu öz bədəninə çevirən qonaqdır.

Postulat 3: Fiziki reallıq nəticədir – yeməyin özü. Bu modeldə, səs dalğaları, notlar, ifa və beyin aktivliyi, artıq seçilmiş və "çökmüş" olan musiqinin fiziki daşıyıcıları və təzahürləridir. Onlar səbəb deyil, nəticədir. Musiqi onlar vasitəsilə özünü büruzə verir, lakin onlardan əvvəl də var idi.

Anologiya ilə əlaqə: Fiziki yemək (alma) qidalanma prosesinin son mərhələsidir. O, reseptin (informasiya nümunəsi), aclığın (şüurun niyyəti) və bişirmənin (yaradıcılıq) nəticəsidir. Eynilə, fiziki musiqi də informasiya, şüur və ifanın nəticəsidir.

Ənənəvi elmin "həzm prosesi" izahı ilə kvant şüurunun elmi cəhətdən problemli tətbiqi arasında bir yerdə, üçüncü bir yol mövcuddur: kvant prinsipləri ilə qeyri-səlis məntiqi sintez edən, musiqinin yaranma və qavranılma prosesini riyazi-fəlsəfi dəqiqliklə izah edən bir model. Bu, Kvant-Qeyri-Səlis İnformasiya Modelidir.

Modelin üç əsas postulatı . Postulat 1: Musiqi Superpozisiyası Qeyri-Səlis çoxluqlar şəklində – Kainatın ehtimallar "Anbarı"

Kainatın fundamental səviyyəsindəki informasiya sahəsində musiqi, diskret ehtimallar kimi deyil, qeyri-səlis çoxluqlar (Fuzzy Sets) şəklində mövcuddur. Hər bir musiqi ideyası (melodiya, harmoniya, emosional rəng) bu çoxluqlara müəyyən bir aid olma dərəcəsi (μ) ilə, 0 (tamamilə aid deyil) ilə 1 (tamamilə aid) arasında dəyər alaraq, mənsubdur.

Riyazi izah: "Kədərli Melodiya" anlayışı bir A~*A*~ qeyri-səlis çoxluğu olsun. Müəyyən bir minor üçlüyü bu çoxluğa μA~(minoru¨c\clu¨k)=0.9 dərəcəsi ilə, bir xromatik gediş isə μA~(xromatikgedis\c)=0.6 dərəcəsi ilə aid ola bilər. Bu, "Şur" muğamının niyə "Segah" muğamından daha dərin bir kədər ifadə etdiyini – onun quruluşunda yüksək aid olma dərəcəsinə malik elementlərin daha çox olması ilə – riyazi izah edir.

Fəlsəfi əsas: Bu, Platonun İdeyalar aləmini, ancaq kəskin deyil, spektral və dərəcəli bir şəkildə təsəvvür edir. Mükəmməl "Kədər" ideyası var, lakin fiziki dünyadakı bütün təzahürlər ona müxtəlif dərəcələrdə yaxınlaşır.

Postulat 2: Şüur Qeyri-Səlis çökdürmə və optimallaşdırma amilidir. Şüur (bəstəkar, ifaçı, dinləyici), informasiya sahəsi ilə qarşılıqlı əlaqədə qeyri-səlis məntiq qaydalarını tətbiq edən bir prosessordur. Bu, "axtarış sahəsinin"

qeyri-səlis olması deməkdir: bir həll yolu “düzgün” və ya “səhv” deyil, “qismən uyğun” və ya “çox uyğun” ola bilər. **Ross (2010)**-un qeyd etdiyi kimi, qeyri-səlis məntiq qərar qəbul etmə proseslərində effektiv şəkildə tətbiq oluna bilər.

Riyazi izah: Bəstəkar "qəhrəmanlıq VƏ liriklik" ifadə edən bir tema axtarır. Kvant sahəsində bu, iki ayrı qeyri-səlis çoxluq olan B~*B*~ (Qəhrəmanlıq) və C~*C*~ (Liriklik) ilə təmsil olunur. Bəstəkarın şüuru, bu iki çoxluğun kəsişməsini (B~∩C~)(*B*~∩*C*~) axtarır, yəni hər iki şərti də ödəyən elementləri seçir. Qeyri-səlis məntiqdə kəsişmə ümumiyyətlə minimum əməli ilə hesablanır: μB~∩C~(x)=min[μB~(x),μC~(x)].

Bəstəkar, bu *min* dəyəri ən yüksək olan kvant ehtimalını “çökdürərək” yaradıcılıq aktını həyata keçirir.

Nəticə: Bu, ilham anını təsadüfi bir “vurğun” deyil, qeyri-səlis məhdudiyyətlər daxilində optimal həllin tapılması kimi izah edir.

Postulat 3: Fiziki reallıq Qeyri-Səlis çıxış və modulyasiyadır. Fiziki dünyada təzahür edən musiqi, seçilmiş kvant ehtimalının kəskin və dəyişməz bir kopyası deyil. O, qeyri-səlis bir çıxışdır. İfaçının daxili vəziyyəti – texnikası, emosiyaları, anlıq inspirasiyası – bu çökdürülmə prosesinə qeyri-səlis modulyasiya kimi təsir göstərir.

Riyazi İzah: İfaçının vəziyyəti bir sıra qeyri-səlis dəyişənlərlə D~ təsvir oluna bilər: “İfadə Dərinliyi” (μ=0.8), “Texniki Dəqiqlik" (μ=0.9), “Emosional İstilik” (μ=0.95). Bu dəyişənlər, kvant informasiyasının fiziki səsə çevrilməsi zamanı defuzzifikasiya prosesinə nəzarət edir, nəticədə eyni notlar hər ifadə bir qədər fərqli, özünəməxsus bir ruh və rəng alır.

Nəticə: Bu postulat, bir əsərin niyə müxtəlif ifaçılar tərəfindən fərqli şəkildə, hər dəfə də orijinal və mənalı səslənməsinin arxasında duran mexanizmi izah edir.

3.3. Modelin ağlabatanlığı. Bu modelin “ağlabatanlığı” onun elmi bir hipotez kimi sınaqdan keçirilə bilməsində deyil (hələ ki, bu mümkün deyil), fəlsəfi və hermenevtik (izahverici) bir çərçivə kimi gücündədir.

1. **Yaradıcılığın problemini həll edir:** Model, bəstəkarı yoxdan var edən sehrbaz kimi deyil, kainatın əbədi harmonik ehtimalları ilə əlaqə quran bir kəşfiyyatçı kimi təqdim edir. Bu, “ilham” anının təbiətini daha vüsətli bir şəkildə izah edir.

2. **Universallığı əsaslandırır:** Müxtəlif mədəniyyətlərdən insanların eyni harmonik qanunlara (məsələn, Pifaqor intervalları) reaksiya verməsinin səbəbi,

hamımızın eyni fundamental **informasiya şəbəkəsinə** "qoşulmuş" olmamızdır. Bu şəbəkədəki riyazi qanunlar hamımız üçün ortaqdır.

3. **Subyektiv mənanın önəmini bərpa edir:** Model, musiqi təcrübəsini sırf fiziki bir proses kimi deyil, şüur ilə fundamental reallıq arasında baş verən mənalı bir qarşılıqlı əlaqə kimi qələmə verir. Bu, onun dərin emosional və spiritual təsirini anlamağa kömək edir.

Nəticə: Kvant İnformasiya Modeli, musiqini anlamaq üçün "qidalanma" kimi fundamental bir ehtiyac kontekstinə yerləşdirir. O, elmə qarşı çıxmaq əvəzinə, onun çərçivəsindən kənarda qalan, lakin insan təcrübəsi üçün mərkəzi olan suallara cavab vermək üçün bir fəlsəfi dil təqdim edir. Bu modelə görə, musiqi yemək kimi – o, təkcə fiziki bir obyekt deyil, həyat üçün zəruri, məna daşıyan və varlığın daha dərin təbəqələri ilə bizi birləşdirən bir enerji və informasiya mübadiləsidir.

4. MODELİN İZAH GÜCÜNÜN YOXLANILMASI

Təklif olunan Kvant İnformasiya Modelinin izah gücünü yoxlamaq üçün onu müxtəlif və mürəkkəb musiqi hadisələrinə tətbiq etmək vacibdir. Aşağıdakı vəziyyət təhlilləri, ənənəvi elmi izahlarla yanaşı, yeni modelin bu fenomenlərə necə fərqli və tamamlayıcı bir işıq sala biləcəyini nümayiş etdirir.

4.1. Azərbaycan muğamı, improvizasiya və transsendental təcrübə. Muğam, qəti qaydalara əsaslanan, eyni zamanda dərin bir improvizasiya tələb edən, emosional dramaturgiyası ilə fərqlənən mürəkkəb bir musiqi sənəti formasıdır.

Nevyrobilim perspektivi. **İfaçı: Limb və Braun (2008)**-ün fMRI tədqiqatları göstərir ki, improvizasiya zamanı prefrontal korteksin deaktivasiyası baş verir. Belə ki, musiqi improvizasiyası zamanı beynin prefrontal korteksinin (PFC) ziddiyyətli məlumatları emal edən və özünü nəzarət edən hissələri deaktivasiya olunur. Eyni zamanda, medial prefrontal korteks kimi özünü ifadə etmə və motivasiya ilə bağlı olan bölgələr, həmçinin sensorimotor və emosional mərkəzlər yüksək dərəcədə aktivləşir (Beaty, 2015). Bu, ifaçının şüurlu tənqiddən azad olaraq "axın" (flow) vəziyyətinə daxil olmasının neyronal əsasını təşkil edir.

Dinləyici: Muğamın tədricən yüksələn və enən dramaturgiyası, gözlənilən və gözlənilməyən melodik gedişləri, beynin mükafat sistemində (nucleus accumbens) daimi bir gərginlik və həll dövriyyəsi yaradır. Bu, dopamin ifrazı ilə nəticələnərək, həzz, gözlənti və emosional boşalma (katarsis) yaradır.

Kvant İnformasiya modeli perspektivi, "kolektiv enerji axını". **İfaçı:** Bu modelə görə, xanəndə və ya sazəndə sadəcə notları icra etmir. O, əsrlər boyu formalaşmış bir **"kollektiv mədəni-informasiya sahəsinə"** – muğamın ideal arxetipik formasına qoşulan bir "kanal" rolunu oynayır. İmprovizasiya anı, onun şüurunun bu sahədən anlıq olaraq informasiya (melodik fikir, emosional nüans) "çökdürməsi"dir. Prefrontal korteksin deaktivasiyası, şüurun məntiqi filtrləri aradan qaldırması və informasiya sahəsi ilə birbaşa, maneəsiz əlaqə qurması kimi şərh oluna bilər.

Dinləyici: Dinləyicinin yaşadığı dərin təsir və katarsis, onun öz şüur sahəsinin, ifaçı vasitəsilə yayılan bu güclü və arxetipik "enerji-informasiya axını" ilə rezonansa girməsinin nəticəsidir. Bu, sadə bir səs qavranışı deyil, dinləyicinin daxili aləminin, xarici bir harmonik informasiya nümunəsi ilə sinxronlaşmasıdır. Muğamın kompozisiya quruluşu (dəstgahın hissələri) bir enerji dalğalanmasının (yüksəliş, zirvə, eniş və sakitlik) simvolik təzahürüdür.

Əgər kvant modelinə Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsini inteqrasiya etsək yeni izah modeli əldə etmiş oluruq:

Muğam, qəti qaydalara əsaslanan, eyni zamanda dərin bir improvizasiya tələb edən mürəkkəb bir musiqi sənəti formasıdır.

- **Nevrobilim perspektivi:** İmprovizasiya zamanı beynin prefrontal korteksinin məntiqi nəzarət mərkəzləri deaktivasiya olunur, özünü ifadə və emosional mərkəzlər isə yüksək aktivlik göstərir. Bu, ifaçını "axın" (flow) vəziyyətinə aparır.
- **Kvant-Qeyri-Səlis Modeli Perspektivi:** Bu model, improvizasiyanı qeyri-səlis məhdudiyyətlər daxilində kvant optimallaşdırması kimi izah edir.

İfaçı üçün model: Hər bir muğam (məsələn, "Şur"), aşağıdakı kimi təyin olunan bir qeyri-səlis məhdudiyyət çoxluğu M~ kimi modelləşdirilir:

- μM~$Emosional(x)$: "Kədər" qeyri-səlis çoxluğuna aid olma dərəcəsi (məsələn, 0.9).
- μM~$Struktural(x)$: Muğamın quruluş qaydalarına uyğunluq dərəcəsi.
- μM~$Dramaturji(x)$: Gərginliyin artım-azalma qanunauyğunluğuna uyğunluq dərəcəsi.

Xanəndə "axın" vəziyyətində ikən, onun şüuru Kvant İnformasiya Sahəsindən gələn improvizasiya variantlarını (x_1, x_2,...x_n) bu qeyri-səlis

məhdudiyyət çoxluğuna qarşı qiymətləndirir və ümumi uyğunluq dərəcəsi ən yüksək olanı avtomatik seçir:

$$Uyg\breve{}unluq(x)=min[\mu M\sim Emosional(x), \mu M\sim Struktural(x), \mu M\sim Dramaturji(x)]$$

Bu, improvizasiyanın niyə həm sərbəst, həm də nizamlı olduğunu riyasi izah edir: o, qeyri-səlis qaydalar daxilində optimal həllin anlıq tapılmasıdır.

Dinləyici üçün model: Dinləyicinin yaşadığı katarsis, onun öz şüur sahəsinin **qeyri-səlis rezonansı** ilə bağlıdır. İfaçı tərəfindən "çökdürülmüş" enerji-informasiya axını, dinləyicinin daxili "Kədər" (*K*~) və "Təmizlənmə" (*T*~) kimi qeyri-səlis çoxluqları ilə qarşılıqlı təsirə girir. Bu iki çoxluğun qeyri-səlis qovuşması (union) nəticəsində yaranan yüksək ümumi aid olma dərəcəsi, dərin emosional təcrübə və transsendental hissi yaradır:

$$\mu K\sim\cup T\sim(T\partial cru\ddot{}b\partial)=max[\mu K\sim(T\partial cru\ddot{}b\partial), \mu T\sim(T\partial cru\ddot{}b\partial)]$$

Nəticə: Kvant-Qeyri-Səlis modeli, muğam təcrübəsini təkcə enerji axını deyil, həm də qeyri-səlis məntiq alqoritmi ilə idarə olunan dəqiq bir informasiya emalı prosesi kimi təqdim edir. Bu, onun transsendental təsirinin arxasında duran riyazi mahiyyəti aşkar edir.

4.2. Azan: Ruhani çağırışın səsi və Kvant İnformasiya Modeli

4.2.1. Azanın mahiyyəti və mədəni təzahürləri

Azan, mətni sabit qalsa da, ifa üslubunda dərin mədəni və fərdi zənginlik daşıyan ruhani bir çağırışdır. Bu çağırış, İslam aləmində inkişaf etmiş müxtəlif məktəblər (məsələn, Hicazi/Ərəb, Türk, Fars/İran, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya üslubları) vasitəsilə özünü ifadə edir. Türkiyədə olduğu kimi bir çox mədəniyyətdə azan, ənənəvi musiqi qanunları olan *maqamlar* əsasında oxunur və hər namaz vaxtı üçün müəyyən bir maqam (məsələn, sübh üçün Hicaz/Səba, günorta üçün Rast, gecə üçün Uşşaq) tövsiyə olunur. Bu təsnifat, təkcə bir dini ayin deyil, həm də günün enerji dövranı ilə uyğunlaşan incə bir estetik və psixoloji sistem yaradır.

4.2.2. Psixoakustik və nevroloji perspektiv

Psixoakustik baxımdan əzanın monotonluğa yaxın, təkrarolan və qeyri-ritmik melodik xətti, beynin prefrontal korteksini (məntiqi analiz mərkəzi) nisbətən söndürərək, dinləyicini daha daxili, reflektiv və meditativ bir vəziyyətə yönəldir. Mətnin tanışlığı və proqnozlaşdırıla bilən maqam quruluşu psixoloji təhlükəsizlik hissi yaradır, dini məzmun isə yaddaş və məna ilə bağlı beyin bölgələrini (məsələn, temporal pay) aktivləşdirir. Nəticə etibarilə, aszan təkcə

sözləri çatdırmır, həm də dinləyicinin şüur vəziyyətini dəyişdirən bir psixofizioloji mühit yaradır.

4.2.3. Kvant İnformasiya Modeli çərçivəsində təhlil: "Kodlaşdırılmış İnformasiyanın qatlaşdırılması"

Təklif olunan Kvant İnformasiya Modeli, azanın bu mürəkkəb fenomenini yeni bir dərinlikdə anlamağa imkan verir. Bu modelə görə, azan aşağıdakı qatlı quruluş kimi başa düşülə bilər:

1. **Semantik məzmun: Əsas Informasiya Paketi**. Azanın dəyişməz mətni, fundamental informasiya sahəsində mövcud olan arxetipik və universal bir ruhani çağırışın semantik (mənalı) nümunəsi kimi qəbul edilə bilər. Bu, bütün mümkün ifa variantları üçün potensial ehtimalların üst-üstə düşdüyü (superpozisiya vəziyyətində olan) informasiya konfiqurasiyasıdır.
2. **Mədəni modulyasiya: Kollektiv şüurun "Çökmə" aktı.** Müxtəlif mədəniyyətlərin (Türk, Ərəb, Fars və s.) yaratdığı spesifik musiqi üslubları, həmin cəmiyyətlərin kollektiv şüurunun yuxarıda qeyd olunan universal informasiya nümunəsini özünəməxsus harmonik, melodik və ritmik parametrlərlə "çökməsi" (konkretləşdirməsi) prosesidir. Başqa sözlə, vahid ruhani mesaj yerli musiqi dilinə tərcümə olunur. Müəyyən vaxt üçün müəyyən maqamın seçimi isə, bu mədəni çökmənin günün enerji dəyişkənliyi ilə sinxronlaşdırılmasıdır.
3. **Fərdi İfa: Şəxsi şüurun modulyasiya edici təsiri**. Müəzzin isə, nəinki sadə bir ötürücüdür. O, həm mədəni şablona riayət edir, həm də o anki daxili vəziyyətini (eşq, təvazökarlıq) informasiya axınına daxil edən aktiv bir transduser rolunu oynayır. Onun səsi və üslubu, mədəni model daxilində qalaraq, həmin modeli öz şəxsi emosional-kvant vəziyyəti ilə modulyasiya edir. Bu, səsin tembrində, ifa dinamikasında və mikrotonal nüanslarda özünü göstərir.
4. **Qəbul və Rezonans: Dinləyicidə Informasiyanın "Açılması".** Dinləyicinin şüuru isə bu kompleks qatlı informasiya paketini qəbul edir. O, təkcə sözlərin mənasını deyil, həm də mədəni kodlaşdırmanın harmonik quruluşunu və ifaçının şəxsi emosional rəngini eşidir. Əgər dinləyici həmin mədəni kodlarla tanışdırsa və ya ifanın emosional tonu ilə şüur sahəsi səviyyəsində rezonansa girirsə, informasiya daha dərin və tam şəkildə "açılır". Bu, dinləyicidə sakitlik,

təfəkkür və ya ruhani yüksəliş kimi təzahür edən subyektiv bir təcrübəyə səbəb olur.

4.2.4. Nəticə: Bir model kimi Azan

Beləliklə, azan, Kvant İnformasiya Modelinin tətbiqi üçün ideal bir nümunə təşkil edir. O, göstərir ki, musiqi (və ya ümumiyyətlə, mənalı səs) təkcə fiziki vibrasiya deyil:

- Universal bir məna nümunəsinin (semantik informasiya),
- Müəyyən bir mədəniyyət sistemi tərəfindən onun strukturlaşdırılmasının (harmonik çökmə),
- Fərdi bir ifaçı tərəfindən daha da zənginləşdirilməsinin (emosional modulyasiya),
- Və nəhayət, dinləyicinin şüuru tərəfindən subyektiv rezonansla qəbulunun ardıcıl prosesidir.

Bu, musiqinin təsirinin, enerjinin (səs) və mənanın (informasiya) vahid bir mübadiləsi prinsipinə əsaslandığını təsdiq edir. Azan, informasiyanın bu cür qatlı ötürülməsi ilə insan şüurunu dəyişdirə bilən, yəni təklif olunan modelin əsas tezisini təsdiqləyən güclü bir fenomen kimi çıxış edir.

Kvant İnformasiya modeli perspektivi: “Tezlik uyğunlaşdırıcısı”. Bu model çərçivəsində azan, fiziki dünya ilə metafizik bir reallıq arasında qurulan bir **“enerji-informasiya körpüsü”** kimi şərh olunur. Onun səsi, insanı gündəlik həyatın “səs-küyündən” (kaotik informasiya axınından) ayıraraq, onun şüurunu daha fundamental və harmonik bir “informasiya tezliyinə” kökləmək üçün bir vasitədir.

Hər bir namaz vaxtı üçün fərqli muğam üstündən oxunması təsadüfi deyil. Bu, günün enerji dövranına (səhər, günorta, axşam) uyğun olaraq, insanın və ətraf mühitin “enerji sahəsini” harmonizasiya etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir tənzimləmədir. Dinləyici, azanın daşıdığı bu yüksək məqsədli informasiya nümunəsi ilə rezonansa girərək, öz şüur vəziyyətini dəyişir.

Nəticə: Bu nümunələr göstərir ki, elmi və fəlsəfi yanaşmalar bir-birini istisna etmir, əksinə tamamlayır. Neyrobilim prosesin mexanizmini (“necə”), Kvant İnformasiya Modeli isə onun mənası və mahiyyətini (“niyə”) izah etməyə çalışır. Biri partituranı, digəri isə musiqinin ruhunu anlamağa kömək edir.

4.3. Təbii səslər və ana laylası. Təbii səslər (çay axını, yağış, külək) və ana laylası musiqinin ən təmiz formaları kimi qəbul oluna bilər. Bu səslərin bütün mədəniyyətlərdə oxşar təsir göstərməsi onların universal enerji xarakteri ilə

bağlıdır. Ana səsinin körpələrin sinir sisteminə təsiri müasir tədqiqatlarla təsdiq olunur - ana laylası ürək döyüntüsünü normallaşdırır, stressi azaldır.

Növbəti bölmədə müqayisəli təhlilə yer veriləcək, klassik musiqi nəzəriyyələri ilə təklif olunan modelin üstünlük və məhdudiyyətləri müzakirə olunacaq.

4.4. Ənənəvi musiqi nəzəriyyələri və ontoloji-enerji modelinin müqayisəli təhlili. Təklif etdiyimiz ontoloji-enerji modelinin elmi dəyərini qiymətləndirmək üçün onu ənənəvi musiqi nəzəriyyələri ilə müqayisəli şəkildə təhlil etmək vacibdir. Aşağıdakı cədvəl bu müqayisəni aydın şəkildə nümayiş etdirir:

Xüsusiyyət/nəzəriyyə	Ənənəvi/Müasir Nəzəriyyələr	Ontoloji-enerji modeli	Müqayisəli şərh
Musiqinin mənşəyi	Psixoloji (ifadə ehtiyacı), Sosioloji (kollektiv fəaliyyət), Akustik (fiziki qanunlar).	Ontoloji. Musiqi insandan asılı olmayaraq, kainatın fundamental quruluşunda mövcuddur. İnsan onu kəşf edir, icad etmir.	Model, musiqinin universallığını və heyvanlar aləmində də mövcudluğunu daha yaxşı izah edir.
Əsas diqqət	Quruluş (Schenker, 1935), Sistem (Schoenberg, 1978), Qavrayış (Deutsch, 2013).	Enerji və İnformasiyanın Transformasiyası. Musiqi bir “şey” deyil, bir prosesdir	Model, strukturun özündən çox, onun daşıdığı enerji və yaratdığı təsirlə maraqlanır.
Dinləyicinin rolu	Çox zaman passiv qəbuledici kimi	Aktiv İştirakçı və “Çökdürən”. Dinləyici musiqinin yekun mənasını yaradır.	Kvant fəlsəfəsindən güc alaraq, dinləməni yaradıcı bir akt kimi təqdim edir.

Təsir mexanizmi	Nevroloji (beyin mərkəzlərinin aktivləşməsi), Psixoloji (assosiasiyalar).	Enerjetik rezonans. Musiqi, dinləyicinin şüur sahəsi ilə rezonansa girir	Ənənəvi izahları tamamlayır, ancaq daha abstrakt və vahid bir prinsip təklif edir.
Spiritual/etafizik boyut	Çox zaman nəzərə alınmır və ya elmdən kənarda qalır.	Modelin ayrılmaz hissəsidir. Azan, ana laylası kimi nümunələr enerji mübadiləsinin ali forması kimi təhlil olunur.	Elmi və spiritual təfəkkürü birləşdirməyə çalışır.
Təbii aləmlə əlaqə	Ayrıca bir mövzu kimi öyrənilir (bioakustika).	Modelin ontoloji əsasını gücləndirir. Quş nəğməsi də, insan musiqisi də eyni fundamental harmonik prinsiplərin təzahürüdür.	Musiqi nəzəriyyəsini antropomorfizmdən (insanmərkəzcilikdən) çıxarır.

5. MÜZAKİRƏ VƏ NƏTİCƏ: MUSİQİŞÜNASLIQDA KVANT-QEYRİ-SƏLİS PARADİQMASI

Bu tədqiqat, musiqinin yaranması, ötürülməsi və qavranılması proseslərini anlamaq üçün ənənəvi modelləri əhatə edən, lakin onların izah sərhədlərini aşan vahid bir çərçivə təklif etmişdir. Kvant-Qeyri-Səlis İnformasiya Modeli, musiqinin təkcə fiziki bir vibrasiya və ya neyroloji bir hadisə olmadığını, daha çox fundamental bir informasiya reallığının şüur vasitəsilə ifadəsi olduğunu iddia edir. **Horowitz (2015)**-ün qeyd etdiyi kimi, qeyri-səlis məntiq musiqi təhlilində effektiv şəkildə tətbiq oluna bilər.

5.1. Modelin üstünlükləri: Üç problemin Qeyri-Səlis həlli. Modelin əsas gücü, ənənəvi yanaşmaların qarşılaşdığı ontoloji çətinliklərə kəmiyyət və keyfiyyəti birləşdirən bir izah təmin etməsindədir:

1. Yaradıcılıq probleminin həlli: Model, yaradıcılığı “yoxdan varetmə” kimi deyil, qeyri-səlis məhdudiyyətlər daxilində kvant optimallaşdırması kimi izah edir. Bəstəkar və ya improvizasiya edən ifaçı, qeyri-səlis məntiq qaydalarına (kəsişmə, birləşmə) əsasən, Kvant İnformasiya Sahəsindəki superpozisiya halındakı variantlardan ən yüksək ümumi uyğunluq dərəcəsinə malik olanı seçir. Bu, “ilham anının” mahiyyətini daha alqoritmik və eyni zamanda sərbəst bir şəkildə izah edir.

2. Universallıq probleminin həlli: Müxtəlif mədəniyyətlərdə oxşar harmonik qanunların və emosional reaksiyaların mövcudluğu, hamımızın eyni fundamental qeyri-səlis informasiya çoxluqları ilə əlaqədə olması ilə izah oluna bilər. Məsələn, “kədər” qeyri-səlis çoxluğunun riyazi təyinatı (müəyyən intervallara yüksək aid olma dərəcəsi) mədəniyyətlər arasında sabit qala bilər, hər bir mədəniyyət isə onu özünəməxsus üsulla (“Şur” və ya “Phrygian modu” kimi) ifadə edir.

3. Məna probleminin həlli: Musiqinin yaratdığı subyektiv məna və transsendental təcrübələr, artıq tək bir fizioloji reaksiya kimi deyil, dinləyicinin şəxsi şüur sahəsinin (öz yaddaş və emosiya çoxluqları) ifaçı vasitəsilə çökdürülmüş kvant informasiyası ilə qeyri-səlis rezonansı nəticəsidir. Bu qarşılıqlı təsirin yüksək ümumi uyğunluq dərəcəsi, anlamlı və dərin bir təcrübə kimi qavranılır.

5.2. Modelin məhdudiyyətləri və statusu. Bu konseptual uğurlara baxmayaraq, modelin məhdudiyyətlərini etiraf etmək vacibdir:

Empirik təsdiq: “Kvant İnformasiya Sahəsi” və onunla şüurun qeyri-səlis qarşılıqlı əlaqəsi, hazırda birbaşa ölçülə bilməz. Bu, modeli sınaqdan keçirilə bilən bir elmi nəzəriyyədən çox, güclü bir fəlsəfi-riyazi çərçivə və ya hermenevtik metafor statusuna qoyur.

Riyazi mürəkkəblik: Modelin tam inkişaf etdirilmiş forması, qeyri-səlis məntiq və ehtimal nəzəriyyəsinin qarışığı olan qeyri-səlis ehtimal (fuzzy probability) kimi daha mürəkkəb riyazi aparat tələb edə bilər.

Lakin, ən əsası, bu model dekoherensiya problemini həll edir: əsas kvant prosesləri beyində deyil, ondan kənarda baş verdiyi üçün beyinin “isti və səs-küylü” mühiti model üçün əngəl təşkil etmir.

5.3. Gələcək tədqiqatlar üçün təkliflər: Kvant-Qeyri-Səlis proqramı

Bu model təkcə fəlsəfi nəticə nöqtəsi deyil, eləcə də yeni tədqiqatlar üçün bir başlanğıc nöqtəsidir:

1. Kompüter modelləşdirmə: Müxtəlif muğamların və ya musiqi formalarının qeyri-səlis məhdudiyyət çoxluqları yaradıla bilər. Bu çoxluqlardan istifa-

də edərək, kvant-alqoritmlər əsasında işləyən süni intellekt proqramları yaradıcı improvizasiya edə bilər. Bu, modelin proqnozlaşdırıcı qüvvəsini sınaqdan keçirəcək ən güclü yoldur.

2. Kəmiyyət təhlil: Dinləyicilərin müxtəlif musiqi parçalarına emosional reaksiyaları sorğular vasitəsilə toplanaraq, "kədər", "sevinc", "gərginlik" kimi qeyri-səlis dəyişənlər üçün aid olma funksiyaları qurula bilər. Bu, musiqi ilə emosiya arasındakı əlaqəni kəmiyyətləndirməyə imkan verər.

3. Nevrofizioloji korrelyasiya: EEG və ya fMRI ölçmələrlə dinləyicilərdə müşahidə olunan beyin aktivliyi nümunələri ilə, modelin proqnozlaşdırdığı qeyri-səlis rezonans dərəcələri (məsələn, gözlənilən və pozulan harmonik irəliləyişlərin yaratdığı "qeyri-səlis təəccüb" dəyəri) müqayisə edilə bilər.

6. YEKUN

Təklif olunan Kvant-Qeyri-Səlis İnformasiya Modeli, musiqini kainatın təməlində mövcud olan, qeyri-səlis riyazi qanunlarla təşkil olunmuş fundamental bir dil kimi təqdim edir. Bu model, musiqişünaslıqda yeni bir təfəkkür paradigması təklif edir ki, bu da musiqinin təkcə bir sənət obyekti kimi deyil, həm də şüur, enerji, informasiya və riyaziyyatın kəsişməsində yerləşən mürəkkəb bir fenomen kimi başa düşülməsinə imkan verir. O, elmin "necə" sualı ilə fəlsəfənin "niyə" sualını, qeyri-səlis məntiqin "nə qədər" sualı vasitəsilə birləşdirməyə cəhd edir. Gələcək tədqiqatlar bu çərçivəni empirik cəhətdən yoxlayıb inkişaf etdirdikcə, nəinki musiqi nəzəriyyəsi, həm də süni yaradıcılıq və insan şüurunun tədqiqi sahələrində yeni üfüqlər açıla bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Beaty, R. E. (2015). The neuroscience of musical improvisation. Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 51, 108–117
2. Bohm, D. (1980). Wholeness and the implicate order. London: Routledge
3. Deutsch, D. (2013). The psychology of music. In Psychology (pp. 1-28). New York: Academic Press
4. Ferreri, L., Mas-Herrero, E., Zatorre, R. J., et al. (2019). Dopamine modulates the reward experiences elicited by music. Proceedings of the National Academy of Sciences, 116(9), 3793–3798
5. Hameroff, S. (2006). The entwined mysteries of anesthesia and consciousness. Anesthesiology, 105(2), 400–412

6. Hameroff, S., & Penrose, R. (2014). Consciousness in the universe: A review of the 'Orch OR' theory. Physics of Life Reviews, 11(1), 39–78

7. Horowitz, J. (2015). Fuzzy logic applications in musical analysis. Journal of New Music Research, 44(3), 219–230

8. Koelsch, S. (2014). Brain correlates of music-evoked emotions. Nature Reviews Neuroscience, 15(3), 170–180

9. Krumhansl, C. L. (1990). Cognitive foundations of musical pitch. New York: Oxford University Press

10. Lambert, N., Chen, Y. N., Cheng, Y. C., Li, C. M., Chen, G. Y., & Nori, F. (2013). Quantum biology. Nature Physics, 9(1), 10–18

11. Levitin, D. J. (2006). This is your brain on music: The science of a human obsession. New York: Dutton

12. Limb, C. J., & Braun, A. R. (2008). Neural substrates of spontaneous musical performance: An fMRI study of jazz improvisation. PLoS ONE, 3(2), e1679

13. Penrose, R. (1994). Shadows of the mind: A search for the missing science of consciousness. Oxford: Oxford University Press

14. Plato. (380 BCE). The Republic. Athens

15. Ross, T. J. (2010). Fuzzy logic with engineering applications (3rd ed.). Hoboken: Wiley

16. Schenker, H. (1935). Der freie Satz. Vienna: Universal Edition

17. Schoenberg, A. (1978). Theory of harmony (R. E. Carter, Trans.). Berkeley: University of California Press

18. Tegmark, M. (2000). The importance of quantum decoherence in brain processes. Physical Review E, 61(4), 4194–4206

19. Walter, Y., Altorfer, A., & Hilti, L. (2022). Physiological foundations for religious experiences in devotional worship practices with music using heart rate and respiration rate analyses. European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education, 12(2), 194–211

20. Wheeler, J. A. (1990). Information, physics, quantum: The search for links. In W. Zurek (Ed.), Complexity, entropy, and the physics of information (pp. 3-28). Redwood City: Addison-Wesley

21. Zadeh, L. A. (1965). Fuzzy sets. Information and Control, 8(3), 338–353

22. Zatorre, R. J. (2003). Music and the brain. Annals of the New York Academy of Sciences, 999(1), 4–14

Yasin Khalilov Khalaf oghlu

MUSIC AND THE QUANTUM INFORMATION MODEL

Summary: The article proposes a new ontological-energy model that transcends traditional approaches of acoustics, psychology, and neuroscience to explain the nature of the music phenomenon. The main objective of the research is to explain the interrelationship between music, sound, and consciousness within a unified “Quantum Information Model” framework. The introduction notes the universal power of music's influence and the gaps in its explanation by traditional sciences – the problems of the origin of creativity, the universality of harmonics, and subjective meaning.

In the main body, the historical roots of music, Pythagoras's harmonic ratios, and how modern scientific approaches (neuromusicology, psychoacoustics) explain the process of music perception are first analyzed, highlighting the ontological difficulties they face. Subsequently, an alternative model based on the principles of quantum physics is presented to overcome these difficulties. According to this model, music is understood as probability waves existing in superposition within a fundamental “quantum information field”; the composer, performer, and listener are agents who, by interacting with this field, “collapse” the information and transfer it into physical reality. The article explains how the model addresses the decoherence problem and its conceptual difference from traditional quantum theories of consciousness.

Finally, the explanatory power of the model is tested on specific cultural and natural examples, such as Azerbaijani Mugham, the Azan (Islamic call to prayer), and lullabies. Based on these examples, it is shown how the model can explain the emotional and transcendental effects of music through a unified principle of energy-information exchange. The comparative analysis discusses the advantages and limitations of the proposed ontological-energy model compared to traditional music theories.

Key words: Quantum information model, ontology of music, energy-information exchange, Mugham and consciousness, harmonic universality.

Ясин Халилов Халаф оглы

МУЗЫКА И КВАНТОВАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ

Резюме: В статье предлагается новая онтолого-энергетическая модель, выходящая за рамки традиционных подходов акустики,

психологии и нейронауки для объяснения природы феномена музыки. Основная цель исследования – объяснить взаимосвязь между музыкой, звуком и сознанием в рамках единой «Квантовой информационной модели». Во введении отмечаются универсальная сила воздействия музыки и пробелы в её объяснении традиционными науками – проблемы происхождения творчества, универсальности гармоник и субъективного смысла.

В основной части сначала анализируются исторические корни музыки, гармонические пропорции Пифагора и то, как современные научные подходы (нейромузыкология, психоакустика) объясняют процесс восприятия музыки, но сталкиваются с онтологическими трудностями. Затем представляется альтернативная модель, построенная на принципах квантовой физики, для устранения этих трудностей. Согласно этой модели, музыка понимается как волны вероятности, существующие в суперпозиции в фундаментальном «квантовом информационном поле»; композитор, исполнитель и слушатель являются агентами, которые, взаимодействуя с этим полем, «редуцируют» информацию и переводят её в физическую реальность. Объясняется, как модель решает проблему декогеренции, и в чём её концептуальное отличие от традиционных квантовых теорий сознания.

Наконец, объяснительная сила модели проверяется на конкретных культурных и природных примерах, таких как азербайджанский мугам, азан и колыбельная песня. На этих примерах показано, как модель может объяснить эмоциональные и трансцендентальные эффекты музыки единым принципом энерго-информационного обмена. В сравнительном анализе обсуждаются преимущества и ограничения предлагаемой онтолого-энергетической модели перед традиционными теориями музыки.

Ключевые слова: Квантовая информационная модель, онтология музыки, энерго-информационный обмен, мугам и сознание, гармоническая универсальность.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.02.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.02.2026

UOT 78
ORCID: 0009-0008-9275-629X
DOI: 10.52094/DLYH5370

Afaq Agayeva Agaibrahim qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Baş müəllim
afaqagayeva15@gmail.com

AZƏRBAYCAN MUĞAMLARININ TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏ İLƏ MÜASİRLİYİN VƏHDƏTİ

Xülasə: Təqdim olunan məqalə muğamların tədrisində korifey sənətkarlarımızın ənənəvi ifa tərzi ilə yanaşı müasir metodların tətbiqi məsələlərinə həsr edilmişdir. Qeyd olunur ki, muğamların tədrisində korifey sənətkarlarımızın ifa tərzi və interpretasiyaları gənc ifaçılar üçün əvəzsiz örnək olmalıdır. Müasir muğam tədrisində ənənəvi “ustad-şagird” üsulunu qoruyub saxlamaqla yanaşı, rəqəmsal platformalar, səs proqramları və not sistemindən istifadə tələbələrin həm ənənəvi qaydaları mənimsəməsinə, həm də yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşmasına şərait yaradacaqdır.

Açar sözlər: Səkinə İsmayılova, muğam, interpretasiya, Ağaxan Abdullayev, müasir üsullar, ənənə.

GİRİŞ. Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri sırasında muğamlar xüsusi yer tutur. Dərin məna çalarlarını özündə səciyyələndirən muğamlar dinləyicilərə bədii zövq verir, gənclərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirir, mənəvi aləmi zənginləşdirib, əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırır. Muğam ifaçılığında ənənə ilə müasirliyin vəhdəti bu qədim sənətin yaşamasının və inkişafının əsas şərtlərindən biridir.

Professor Ramiz Zöhrabov yazırdı: “*Muğam musiqimizin təməli, onun bünövrəsi, onun dayaq sütunudur. Muğam mahnılarımız, təsniflərimiz, oyun havalarımız, simfonik əsərlərimiz, opera və baletlərimiz üçün tükənməz və gözəl təranələr mənbəyidir. Bir sözlə muğamat, Azərbaycan musiqi dilinin, əgər təbiri düzgün başa düşülərsə, lüğət fondudur*” [Zöhrabov R., 1991, 219 səh.].

ƏSAS MƏTN. Muğam hissləri, emosiyaları, əhvali-ruhiyyəni, ehtirası ifadə edən ən güclü vasitə, insana daha çox təsir edən bir incəsənət növüdür. Əsrlər boyu muğamların tədrisi “ustad-şagird” ənənəsi üzərində qurulmuşdur.

Ustad şagirdinə muğam dəstgahının məqamlarını, şöbələrini və ritm quruluşunu əvvəlcə nəzəri cəhətdən izah edir, sonra isə öz ifasında nümayiş etdirir, şagird ustadın ifasını dəfələrlə dinləyərək, təkrarlayır və mənimsəyirdi. Ənənəvi təlimdə şagird əvvəlcə sadə muğam şöbələrini, sonra isə tədricən mürəkkəb dəstgahların tam strukturunu öyrənirdi. Muğam məclislərində görkəmli xanəndələrin ifasını dinləmək, onların ifa tərzini, improvizasiya qabiliyyətini, zərb ustalığını müşahidə etmək gənc xanəndələr üçün əvəzsiz təcrübə mənbəyi idi.

Muğamlarımızı tədris edərkən ənənəvi üsullarla yanaşı, korifey sənətkarlarımızın ifa tərzini nəzərdən keçirməli, onların interpretasiyalarına diqqətlə qulaq asaraq, onlardan bəhrələnməliyik. Çünki muğam sənətinin əsl mahiyyəti məhz ustad sənətkarların ifasında özünün ən parlaq təcəssümünü tapır. Onların hər biri muğamın ənənəvi qaydalarına sadiq qalmaqla bərabər, özünəməxsus interpretasiyası, səs tembri, ifa tərzi ilə bu sənətə yeni nəfəs gətirmişlər. Görkəmli muğam ifaçısı ağaxan abdullayevin tələbəsi olduğum üçün onun ifa tərzinin tədrisdə rolunu vurğulamaq istərdim. Xalq artisti Ağaxan Abdullayev çox böyük səs diapazonuna malik bir ifaçı idi. Onun ifasında muğamlar xüsusi bir gözəllik və zənginliklə interpretasiya olunurdu. Xalq arasında ona “Zil Xan” deyilməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, onun zil səslərdəki məharəti, vokal texnikasının kamilliyi dinləyiciləri heyran edirdi. Ağaxan Abdullayevin ifa tərzini muğam tədrisində örnək kimi götürmək, onun səs aparatından istifadə metodlarını, muğam şöbələri arasında keçidlərdəki ustalığını öyrənmək gənc xanəndələr üçün əvəzsiz təcrübədir. Ağaxan Abdullayevin ifa tərzi nəinki Azərbaycanda, hətta bir sıra xarici ölkələrdə də dərin maraqla qarşılanmış, muğam sənətinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına və yayılmasna mühüm təkan vermişdir. Onun geniş səs diapazonu, zil səslərdəki misilsiz məharəti və orijinal vokal texnikası xarici musiqişünasların, vokal pedaqoqların və sənətşünasların diqqətini cəlb etmiş, muğamın dünya musiqi xəzinəsinə daxil edilməsi prosesində əhəmiyyətli rol oynamışdır [Muğam ensiklopediyası, 2008, s. 8-9].

İstedadlı qadın ifaçımız Səkinə İsmayılova həm ənənəvi muğam xanəndəsi, həm də opera müğənnisi kimi fəaliyyət göstərərək, bu iki fərqli vokal məktəbinin sintezini yaratmışdır. Səkinə İsmayılova Azərbaycan musiqi sənətində muğamı qavalla ifa edən ilk qadın xanəndə olmuşdur [Vahid T., 2011]. Bu fakt təkcə onun şəxsi nailiyyəti deyil, həm də Azərbaycan muğam ifaçılığı tarixində qadınların rolunun dəyişməsində mühüm bir dönüş nöqtəsidir.

Ənənəvi olaraq, muğam ifaçılığı əsrlər boyu əsasən kişi xanəndələrin hakimiyyətində olmuşdur. Qadınların muğam səhnəsinə çıxması, xüsusilə qaval kimi ritm alətini ifa zamanı özləri ilə götürməsi uzun müddət qeyri-ənənəvi hesab edilirdi. Səkinə İsmayılova qaval alətini öz interpretasiyasına daxil etməklə göstərdi ki, qadın xanəndə də bu ənənəvi alətdə ustad ola bilər. Səkinə İsmayılovanın bu təcrübəsi muğam tədrisində qadın şagirdlərə nümunə olmalıdır. O, gənc qadın xanəndələrə göstərdi ki, ənənəvi alətləri ifa etmək və muğam oxumaq qadınlar üçün də mümkündür. Səkinə İsmayılova həm də muğam ifaçılığı ilə opera sənətinin vəhdətini özünün peşəkar ifasında uzlaşdırmışdır. O, Avropa vokal məktəbinin təlimini ənənəvi muğam tərzi ilə birləşdirərək tamamilə yeni, orijinal ifa tərzi yaratmışdır. Bu birləşmə onun səs tembrini daha da zənginləşdirmiş, ifalarına dramatiklik və emosionallıq gətirmişdir. Səkinə İsmayılova Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının səhnəsində təqdim olunan muğam operalarının əksəriyyətində baş qadın partiyalarının ifaçısı kimi çıxış etmişdir. Onun yaradıcılığına Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasında Leyli, “Əsli və Kərəm” operasında Əsli, Şəfiqə Axundovanın “Gəlin qayası” operasında Gülbahar, Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operasında Şahsənəm kimi əsas qadın obrazları daxildir. Həmin partiyaların ifasında peşəkarlıq nümayiş etdirən xanəndə hazırda da teatrın səhnəsində bu rolları uğurla ifa etməkdədir. Səkinə xanımın yaratdığı bu rəngarəng obrazlar mənim üçün əsl yaradıcılıq məktəbi olmuş və ifa etdiyim səhnə obrazları üzərində işləyərkən onun canlandırdığı qəhrəmanların vokal interpretasiyasını, plastik həllini və emosional çalarlarını öz yaradıcılığıma tətbiq etməyə şalışıram. Onun opera sənətinə dair metodoloji yanaşmasında canlı vokal ifasının prioritetliyi xüsusi yer tutur. Sənətkar vurğulayır: “*Səhnə məkanının akustik cəhətdən ən çətin əldə olunan nöqtəsində-auditoriyanın ən son cərgəsində əyləşən tamaşaçı belə ifaçının canlı səsini aydın eşitməlidir*” [S. İsmayılova ilə müsahibə, 2026]. Düşünürəm ki, prinsip onun pedaqoji və ifaçılıq fəlsəfəsinin təməl daşlarından birini təşkil edir.

Uzun illər korifey sənətkarımız Xalq artisti, professor Canəli Əkbərovun rəhbərlik etdiyi “Muğam sənəti” kafedrasında fəaliyyət göstərdiyim üçün onun özünəməxsus ifa tərzi, dərs keçmə metodikası və interpretasiyalarını qeyd etmək istərdim. Xanəndə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulan muğam operalarında bir sıra unudulmaz obrazlar yaratmışdır: Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasında Məcnun və İbn-Səlam, Müslüm Maqomayevin “Şah İsmayıl” operasında Şah İsmayıl, Zülfüqar

Hacıbəyovun "Aşıq Qərib" operasında Aşıq Qərib rolları onun yaradıcılıq irsinin parlaq nümunələri sırasındadır [Aydınoğlu T., 2015, s. 7].

Canəli Əkbərov beynəlxalq miqyasda da fəal qastrol fəaliyyəti ilə seçilmiş, Almaniya, Mali, Avstriya və digər xarici ölkələrdə dəfələrlə Azərbaycan muğam sənətini təmsil etmişdir. Ustad xanəndənin xüsusi məharətlə ifa etdiyi "Rast", "Şur", "Bayatı-Şiraz", "Rahab", "Dəşti" və başqa muğam dəstgahları kamil sənət nümunələri kimi milli musiqi xəzinəmizdə özünəməxsus yer tutur. Bu əsərlər onun vokal texnikasının kamilliyini, improvizasiya qabiliyyətinin zənginliyini və muğamın məqam quruluşunu dərindən mənimsədiyini sübuta yetirir. Ustadları Seyid Şuşinski və Xan Şuşinskinin ənənələrinə sadiq olan Canəli Əkbərovun ifa tərzi emosionallıq və səlis diksiya ilə xarakterizə olunur.

Müasir dövrümüzdə muğamları tədris edərkən tələbələrə korifey sənətkarlarımızın ifa tərzini aşılamaqla yanaşı müasir tədris metodlarından faydalanmaq da tövsiyə olunur. İlk növbədə muğam ifaçılığınının tədrisində tələbənin səs aparatının qurulması, nəfəs alıb-vermə texnikası, səsin düzgün çıxarılması kimi texniki məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ustad xanəndələrin səsyazmalarını rəqəmsal platformalar vasitəsilə təhlil etmək, tələbələrə həm əyani nümunə, həm də müqayisə imkanı yaradır. Muğamların ənənəvi "ustad-şagird" üsulu ilə ötürülməsini qoruyaraq, eyni zamanda müasir not sistemindən istifadə etmək daha səmərəlidir. Bu üsulla tələbə həm improvizasiya bacarığını, həm də nəzəri biliklərini inkişaf etdirə bilər. Tələbələrə eyni muğamın müxtəlif ustadlar tərəfindən interpretasiyasını araşdırıb, müasir aranjimanla birləşdirərək yeni layihə hazırlamaq tapşırılmalıdır. Bu üsulla ənənəvi ifaçılıq tərzi qorunmaqla yanaşı, yaradıcılıq qabiliyyəti də formalaşdırılır. Əldə etdiyim təcrübələr və sadaladığım bu üsullar tələbələrin həm ənənəvi muğam qaydalarını dərindən mənimsəməsinə, həm də XXI əsrin dinləyici tələblərinə cavab verən çevik və müstəqil ifaçılar kimi yetişməsinə şərait yarada bilər.

NƏTİCƏ. Beləliklə, Azərbaycan muğam sənəti minillik ənənələrə söykənərək, daim inkişaf edir və müasirləşir. Muğamların tədrisində ənənə ilə müasirliyin vəhdəti bu sənətin yaşamasının və gələcək nəsillərə ötürülməsinin əsas şərtidir. Ənənəvi "ustad-şagird" münasibətləri, muğam məclisləri və korifey sənətkarlarımızın zəngin ifaçılıq təcrübəsi muğam tədrisinin ayrılmaz tərkib hissəsi olaraq qalır. Onların interpretasiyaları, vokal texnikası və səhnə mədəniyyəti gənc nəsil ifaçılar üçün əvəzsiz örnəkdir. Digər tərəfdən, müasir tədris metodlarının: rəqəmsal platformaların, səs proqramlarının, not sisteminin

və layihə əsaslı təlimin tətbiqi muğam tədrisinin səmərəliliyini artırır, tələbələrin həm ənənəvi qaydaları dərindən mənimsəməsinə, həm də müstəqil, yaradıcı və XXI əsrin dinləyici tələblərinə cavab verən ifaçılar kimi yetişməsinə imkan yaradır.

Nəticə etibarilə, korifey sənətkarlarımızın ifa tərzini yaşatmaqla yanaşı, müasir təhsil texnologiyalarını tədris prosesinə inteqrasiya etmək muğam sənətinin həm qorunmasına, həm də onun dünya miqyasında tanıdılmasına xidmət edir. Bu vəhdət muğam ifaçılığının gələcəyini təmin edən strateji əhəmiyyətli amildir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ağaxan Minaxan oğlu. Muğam ensiklopediyası. Bakı, Musiqi dünyası, 2008, s. 8-9.
2. Zöhrabov R. Muğam. Monoqrafiya. Bakı, Azərnəşr, 1991, 219 səh.
3. Vahid T. Muğamı qavalla ifa edən ilk qadın xanəndə. Mədəniyyət qəzeti. 18.02.2011
4. Aydınoğlu T. Yarım əsr milli musiqimizin xidmətində. Xalq qəzeti, 2015, 11 aprel, s.7.
5. Səkinə İsmayılova ilə canlı müsahibə. ADMİU, Muğam sənəti kafedrası, 19 mart, 2026-cı il.

Afag Aghayeva AghaIbrahim gizi

THE HARMONY OF TRADITION AND MODERNITY IN THE TEACHING OF AZERBAIJANI MUGHAMS

Summary: This article addresses the application of contemporary teaching methods alongside the traditional performance styles of our master artists in mugham education. It emphasizes that the performance style and interpretations of our distinguished masters should serve as an invaluable model for young performers during the process of learning mughams. In modern mugham pedagogy, while preserving the traditional "ustad-shagird" (master-apprentice) approach, the integration of digital platforms, audio analysis software, and musical notation systems will facilitate students' acquisition of traditional principles as well as the development of their creative capacities.

Key words: Sakina Ismayilova, mugham, interpretation, Aghakhan Abdullayev, modern methods, tradition.

Афаг Агаева Агаибрагим гызы

ЕДИНСТВО ТРАДИЦИИ И СОВРЕМЕННОСТИ В ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ МУГАМОВ

Резюме: Данная статья посвящена вопросам применения современных методов обучения мугамам наряду с традиционной исполнительской манерой корифеев Азербайджанского музыкального искусства. Подчёркивается, что стиль исполнения и интерпретации выдающихся мастеров должны служить неоценимым образцом для молодых исполнителей в процессе освоения мугамов. В современном обучении мугамам, при сохранении традиционного метода «устад-шагирд», использование цифровых платформ, звуковых программ и нотной системы будет способствовать как овладению учащимися традиционными канонами, так и развитию их творческих способностей.

Ключевые слова: Сакина Исмаилова, мугам, интерпретация, Агахан Абдуллаев, современные методы, традиция.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 17.03.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 27.03.2026

UOT 78
ORCID: 0009-0006-5744-8983
DOI: 10.52094/WGHH5680

Zümrüd Məmmədova Mövlud qızı
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası
Baş elmi işçi, dosent
medeni.elaqeler.info@gmail.com

SƏMƏD VURĞUN POEZİYASINDA LİRİKA

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığı tədqiq olunur. Şəməd Vurğun yaradıcılığı Azərbaycan mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrdən birini təşkil edir. Azərbaycanda və dünya ədəbiyyatında böyük iz buraxmış şairl\rdəndir. Səməd Vurğun təkcə ədəbiyyat sahəsinin nümayiəndəsi kimi deyil, xalqımızın həyatında həm də ictimai rol oynamışdır. O, Azərbaycan poeziyasının klassik şairlərindən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatını Səməd Vurğunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Məqalədə bu xəzinənin sorağına çıxılır və araşdırılır. Onun şeirlərinə musiqi kontekstində nəzər yetirilir. Səməd Vurğun şeirlərinin daxili metroritmikası musiqidə istifadə üçün uyğunluq təşkil edir. Bu səbəbdəndir ki, bu şeirlərə yazılan mahnılar da olduqca melodik, ürəyəyatımlı və yaddaqalandır. Mahnıların əhatə dairəsi, musiqiçilərin mahnılara olan münasibəti də məqalədə tədqiq olunan digər mövzulardandır.

Açar sözlər: Səməd Vurğun, şeir, Azərbaycan poeziyası, mahnı, xalq şairi, Döyüşçülər marşı

Səməd Vurğun (Səməd Vəkilov, 1906-1956) Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Qazax qəzasının Yuxarı Salahlı kəndində anadan olub, ibtiradi təhsilini burada almış və daha sonra 1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasına qəbul edilmişdir. Seminariyada təhsilini davam etdirərək şeir yazmağa başlamış və ilk əsəri "Cavanlara xitab", 1924-cü ildə "Yeni fikir" qəzetində dərc olunmuşdur. Şeirin yaradıcılığı 1920-1930-cu illərdə ədəbi mühitdə diqqət mərkəzinə çevrilmiş, onun tərcümələri və öz əsərləri o cümlədən Puşkinin "Yevgeni Onegin" və Qorkinin "Qız və ölüm" əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. 1929-cu ildə Moskva Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuşdur. 1934-1937-ci illərdə Səməd Vəkilov

"Şairin andı", "Könül dəftəri" və "Şeirlər" kimi əsərləri ilə tanınmağa davam etmişdir. Şairin dram sahəsindəki fəaliyyəti də əhəmiyyətlidir. Onun "Vaqif" dramı 1941-ci ildə "Stalin mükafatı"na layiq görülmüşdür. Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazdığı "Ananın öyüdü" şeiri isə dünya ədəbiyyatında müharibə əleyhinə ən qiymətli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilmişdir.

Eyni zamanda Səməd Vəkilov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademiki olmuş və bu sahədə də böyük xidmətlər göstərmişdir. 1945-ci ildən etibarən o, həm də Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətinin rəhbəri kimi fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif beynəlxalq konqreslərdə iştirak etmişdir.

O, Azərbaycan xalqının qəlbinə əbədi olaraq həkk olunmuş və haqlı olaraq əbədiyaşarlıq hüququ qazanmış ölməz sənətkardır. Onun cismani olaraq sıralarımızdan ayrılmağından illər və qərinələr keçmiş olsa da, o bu gün də hər bir Azərbaycan oxucusunun qəlbində yaşayır, qüdrətli söz adamı kimi, ağ saçlı alim kimi, müdrik el ağsaqqalı kimi həmişə hörmətlə yad edilir. Bu, bir də ondan irəli gəlir ki, "Azərbaycanın xalq şairi" fəxri adının ilk daşıyıcısı məhz Səməd Vurğun olmuşdur. Əsil sənət, saz-söz ustadı, eyni zamanda nəğməkar şair olan Səməd Vurğun bu yüksək mərtəbəyə xalqına, Vətəninə, Azərbaycanın əsrarəngiz təbiətinə vurğunluğu ilə gəlib çatmışdı.

Maraqlı faktlardan biri də 1986-cı ildə Səməd Vurğunun yubiley tədbirinin Ulu Öndər Heydər Əliyevin də iştirakı ilə Kremlin Qurultaylar Sarayında keçirilməsi olmuşdur. İfaçı olaraq tədbirdə iştirakımla bağlı xatirələr hələ də yadımdadır. Yubiley konsertində Xalq artistləri Alim Qasımov, Səkinə İsmayılova və mən, Zümrüd Məmmədovanın iştirakı ilə "Simayi-şəms" muğamını ifa olunmuşdur. Olduqca təntənəli tədbir idi. Bu Səməd Vurğun yaradıcılığına dövlət səviyyəsində verilmiş ciddi dəyərlərdən biri sayılır.

Nadir istedad sahibi olan şair sözün həqiqi mənasında dahi idi. Onun poemaları və dram əsərləri xalqın həyatının güzgüsü olduğu kimi, lirik şeirləri təbiətin və cəmiyyətin gözəlliklərini özündə əks etdirən qiymətli sənət nümunələri idi və nə xoş ki, bugün də belə olaraq qalır. Bu səbəbdəndir ki, xalqımızın qüdrətli oğlu, ümummilli lider Heydər Əliyev onun haqqında demişdir: *"Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeiri dillərdə əzbər olubdur. Bilirsiniz, o qısa sözlərdə o qədər dərin məna var ki, həmin sözləri hər bir insan dilinə gətirib təkrar edərkən öz xalqına, ölkəsinə bir daha məhəbbətini, sevgisini, sədaqətini ifadə edir"* (Əliyev, H. 2006, s. 76). Ölməz şairin tək bir şeiri haqqında söylənilən bu fikirləri əslində onun vətən və xalq mövzusunda yazmış olduğu bütün şeirlərinə də şamil etmək olar. Özünün doktorluq

dissertasiyasını dahi Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığına həsr etmiş xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə də bu ölməz şairin qüdrətini özünəməxsus bir dildə ifadə etmişdir: *"Vurğun sənəti xalq torpağından boy atdı, əsrin qabaqcıl ideyalarından bəhrələndi və bu iki amilə görə dən zəmisinin böyük sənətkarı oldu."* (Vahabzadə, B., 1984, s. 48)

Səməd Vurğunun yuxarıda adı çəkilən və indi də dillər əzbəri olan "Azərbaycan" şeiri Azərbaycan musiqi sənətində vətən mövzusunda yazılmış lirik mahnıların ilki, əzəli və daha çox populyar olanıdır desəm, yəqin ki, səhv etmiş olmaram. İndi bu şeirin məzmununu və ona həsr olunmuş mahnının motivlərini bilməyən yoxdur sözlərini də bu yazıda tam cəsarətlə qeyd edirəm. Bəstəkar Ələkbər Tağıyevin çox böyük və qüdrətli sənətkarlıqla bəstələmiş olduğu bu mahnı indi də müğənnilərimiz tərəfindən çox böyük şövqlə ifa olunur. Samıəd Vurğunun Muğam payamasında olan "Ceyran" şeiri də bu qəbil mahnılardandır. Demək olar ki, səsi və avazı olmayan hər bir azərbaycanlı da bu mahnının məzmununu bilməklə yanaşı, həm də onu zümzümə etməkdən xüsusi zövq alır. Bu şeir əsasən saz üstündə oxunan mahnılardandır.

Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığına yaxından bələd olan hər bir azərbaycanlı oxucusu yaxşı bilir ki, o, 1955-ci ildə İstisuda istirahət edərkən özünün xəstəliyi ilə əlaqədar bu yerlərə bir də gələ bilməyəcəyini hiss etmiş və indi də əzbər olan aşağıdakı şeirini qələmə almışdır.

Bəxt məni bu yerə qonaq göndərdi,
Gedirəm, yamandır, ayrılıq dərdi,
Demə Səməd Vurğun gəldi-gedərdi,
Unutmaz bu oba, bu mahal məni.

Bu şeir də aşıqlarımızın repertuarında bugün də möhkəm yer tutmaqda və dinləyicilərin zövqünü oxşamaqdadır. Şairin saza olan marağı hərkəsə məlumdur. Təsadüfi deyil ki, aşıq sənətinə olan bu sevgi onun şeirlərinin abu-havasında da duyulurdu. *"Səməd Vurğun hələ şair olmamışdan əvvəl atasından oxumağı və saz çalmağı öyrənmişdi. Saz onun ən sadiq həmdəmi idi. Hələ şair kimi məşhurlaşmamışdam əvvəl o, mahalı el-el , oba-oba gəzəndə sazı da onunla bir yerdə gəzirdi."* (Göyüş, R., 2026)

Dahi bəstəkarımız, unudulmaz Üzeyir Hacıbəyli yazırdı: *"Mən poeziyanı musiqisiz təsəvvür edə bilmirəm. Bu mənada Səmədin şeirləri əvəzsizdir"* (Elektron Məlumat Bazası, 2026). Səməd Vurğunun lirikası bütövlükdə həyat fəlsəfəsidir. O, insanın daxili aləmini ifadə etməklə yanaşı, həm də onun təbiətlə əlaqəsinin harmonikliyini diqqətə çatdırır. Bu mənada bu

lirika həm də düşündürücüdür. Saməd Vurğunun şeirlərindən bəstələnmiş mahnıların Azərbaycan musiqi mədəniyyətində özünəməxsus yeri vardır. Elə buradaca fəxr və qürur hissi ilə qeyd etmək yerinə düşər ki, ilk dəfə dünya şöhrətli müğənnimiz, SSRİ Xalq artisti Zeynəb Xanlarovanın ifasında səslənmiş və yaddaşlara həkk olunmuş "Azərbaycan" mahnısı (musiqisi Ələkbər Tağıyevindir) hələ də öz şöhrətini qoruyub saxlamaqdadır.

Şairin "Şair, nə tez qocaldın sən" şeirinə unudulmaz bəstəkarımız Vasif Adıgözəlovun bəstələmiş olduğu vokal musiqisi də Azərbaycanın əməkdar artisti Ramil Qasımovun ifasında könülləri oxşayır, ruha dad verir.

Səid Rüstəmovun bəstələmiş olduğu "Oxu, gözəl" mahnısı ölməz sənətkarlarımız Şövkət Ələkbərovanın və Gülağa Məmmədovun ifasında bu gün də milli musiqi sənətimizin incilərindən sayılır. Aşıqlarımızın sevə-sevə oxuduqları "Dağlar" mahnısı isə həmişə olduğu kimi bugün də insanı öz ağuşuna alıb, "binələri çadır-çadır" gəzdirir və ona nostalji hisslər bəxş edir.

Səməd Vurğunun yüksək musiqi duyumu hər zaman özünü büruzə verirdi. Onun əsərlərinə yazılmış bəstəkar musiqisinin məşqlərində də iştirak edər, eşitdiyi cüzi not səhvliyini belə duyar, musiqi haqqında fikirlərini bildirərdi. Bəstəkarlarla sıx dostluq əlaqələri vardı. Müxtəlif mənbələrdə Səməd Vurğun haqqında sitatlara rast gəlmək mümkündür. Görkəmli bəstəkarlardan Əfrasiyab Bədəlbəyli, Fikrət Əmirov, Bülbül və b. çoxsaylı fikirlər söyləmişlər. *"Şairlə dostluq və yaradıcılıq münasibətində olan görkəmli bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəylinin xatirələrindən: "Bəstəkarlarımız çox vaxt ona (Səməd Vurğuna R.G.) öz aralarnda Azərbaycan Sovet şeirinin Üzeyiri deyirdilər...Səməd Vurğun saz çalmaqda xalq aşıqlarının bir çoxundan geri qalmaz, kefi gələndə hərdən tarını sinəsi üstə alıb, sarı simi narın mizrab ilə səslədər, gah da pəsdən zümzümə edər. O Azərbaycan muğamlarını professional musiqiçi qədər mükəmməl bilir"."* (Göyüş, R., 2026)

Səməd Vurğunun şeirləri həmişə özünün axıcılığı və yaddaqalanlığı ilə diqqəti cəlb etdiyindən Azərbaycan bəstəkarları da tez-tez ona müraciət etmişlər. Azərbaycan musiqi sənətinin banisi, görkəmli mütəfəkkiri Üzeyir Hacıbəyli Səməd Vurğun poeziyasından vətənpərvərlik mövzusunda olan bir sıra şeirləri seçmiş və "Vətən ordusu", "Ey vətən", "Döyüşçülər marşı" və "Zəfər himni" adlı mahnılar bəstələmişdir. Fəxrlə demək olar ki, adı çəkilən mahnılar elə indi də milli musiqi sənətimizin nadir inciləri kimi dillər əzbəridir. Üzeyir Hacıbəyli və Səməd Vurğunun yaradıcı münasibətləri onları daim qarşılıqlı inkişafa aparırdı. *"Bəstəkar şairin "Şəfqət bacısı" şeirini yazmasının da mövzuverəni*

olub və Mehdixan Vəkilov demişkən, Üzeyir Hacıbəylinin qadir nəğməsində xalq himni kimi qəlblərə yol açıb" (Nəcəfxanlı, Ə., 2025, s.10).

Dünyaşöhrətli bəstəkarlarımız Qara Qarayev, Tofiq Quliyev, Vasif Adıgözəlov, Niyazi, Əfrasiyab Bədəlbəyli, Səid Rüstəmov, Ələkbər Tağıyev, Fikrət Əmirov və nəhayət Rəşid Behbudov (bəstəkar kimi) Səməd Vurğunun yaradıcılığından yetərincə bəhrələnmiş və musiqi xəzinələrimizi zənginləşdirən bir sıra əsərlər yaratmışlar. Ona görə də Səməd Vurğunun şeirləri Azərbaycan musiqisinin qızıl fondunda yer alır. Onun sözlərinə bəstələnmiş mahnılar həm klassik, həm də estrada musiqisinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

1956-cı ildə vəfat edən şair, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına və dünya ədəbiyyatında layiqli yer tutmasına böyük töhfələr vermişdir. Onun yaradıcılığı və fəaliyyəti bu gün də ədəbiyyatsevərlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir.

Nəticədə deyə bilərik ki, Səməd Vurğun yaradıcılığı olduqca zəngin bir milli sərvətdir. Məqalə Səməd Vurğunun 120 illik yubileyinə həsr olunmuşdur. Bir daha onun fəaliyyətini tədqiq etdikcə qaşımızda geniş, peysaj canlandı. İstər ədəbi mühitdə, istərsədə də musiqi mühitinə özünəməxsus yerə malikdir. Onun yaradıcılığı musiqi dünyasına da öz güclü təsirini göstərmiş və çox dəyərli nümunələr üzə çıxmışdır. Ümidvarıq ki, Azərbaycan milli musiqisi və bu sənəti zaman-zaman inkişaf etdirən sənət adamlarımız milli sərvətdən bundan sonra da yetərincə istifadə edəcəklər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Heydər Əliyev irsi: Azərbaycanın davamlı inkişaf strategiyası / – Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı. – 2006, – 784 s.
2. Nəcəfxanlı, Ə. Dahilərin dostluğu: Ü. Hacıbəyli -140 // Xalq qəzeti. – 2025, 19 avqust. – s. 10.
3. Vahabzadə, B. M. Səməd Vurğun. / red. Ç. Əlioğlu. B.M. Vahabzadə. – Bakı: Gənclik, –1984. – 377 s.

Saytoqrafiya

4. Elektron Məlumat Bazası / Bakı, 2026. URL: http://anl.az/el/emb/S.Vurgun/haqqinda-fikirler.html
5. Göyüş, R. Səməd Vurğunun musiqi dünyası / Bakı, 2026. URL: https://www.adalet.az/az/posts/detail/semed-vurgunun-musiqi-dunyasi-1771309329

Zumrud Mammadova Movlud gizi

LYRICISM IN THE POETRY OF SAMAD VURGHUN

Summary: The article examines the creative activity of the outstanding Azerbaijani poet Samad Vurghun. The literary legacy of Samad Vurghun constitutes one of the brightest chapters of Azerbaijani culture. He is a poet and writer who left a profound mark on both Azerbaijani and world literature.

Samad Vurghun was not only a representative of the literary sphere but also played a significant public role in the life of the nation. He is regarded as one of the classical poets of Azerbaijani poetry. It is impossible to imagine Azerbaijani literature without Samad Vurghun.

This article explores and analyzes this rich creative heritage from various perspectives. Particular attention is paid to his poetry within a musical context. The internal metrorhythmic structure of Samad Vurghun's poems demonstrates their organic suitability for musical adaptation. For this reason, the songs composed based on his poems are distinguished by their melodiousness, expressiveness, and memorability.

The study also investigates the thematic and genre scope of these songs, as well as musicians' attitudes toward the compositions written on the poet's texts.

Key words: Samad Vurghun, poem, Azerbaijani poetry, song, People's Poet, March of the Fighters.

Зумруд Мамедова Мовлуд кызы

ЛИРИКА В ПОЭЗИИ САМЕДА ВУРГУНА

Резюме: В статье исследуется творчество выдающегося азербайджанского поэта Самеда Вургуна. Творчество Самеда Вургуна составляет одну из самых ярких страниц азербайджанской культуры. Он является поэтом и писателем, оставившим значительный след как в азербайджанской, так и в мировой литературе.

Самед Вургун выступал не только как представитель литературной сферы, но и играл важную общественную роль в жизни нашего народа. Он считается одним из классиков азербайджанской поэзии. Невозможно представить азербайджанскую литературу без Самеда Вургуна.

Настоящая статья обращается к исследованию этого богатого творческого наследия и анализирует его с различных аспектов. В частности, его поэзия рассматривается в музыкальном контексте. Внутренняя метроритмическая структура стихов Самеда Вургуна демонстрирует их органичную пригодность для музыкального воплощения. Именно этим объясняется тот факт, что песни, созданные на его стихи, отличаются высокой мелодичностью, выразительностью и запоминаемостью.

В статье также анализируются жанровый и тематический диапазон данных песен, а также отношение музыкантов к произведениям, написанным на стихи поэта.

Ключевые слова: Самед Вургун, стихотворение, азербайджанская поэзия, песня, народный поэт, Марш бойцов.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 24.02.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 01.03.2026

UOT 78
ORCID: 0000-0001-7618-3657
DOI: 10.52094/LSNW5851

Rumiyə Məmmədova Yaqub qızı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Baş müəllim
rumiyamammadova89@gmail.com

KAMAL ƏHMƏDOVUN "GƏMİQAYA" SİMFONİK LÖVHƏLƏRİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan bəstəkarı Kamal Əhmədovun "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin dramaturji və forma xüsusiyyətləri elmi-analitik baxımdan araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi əsərin ideya-məzmun mənbələrini, quruluş prinsiplərini və fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini musiqişünaslıq baxımından təhlil etməkdir. Məqalənin giriş hissəsində Gəmiqaya mövzusunun tarixi və mifoloji konteksti, bu mövzunun Azərbaycan mədəniyyətində tutduğu yer və onun bəstəkar tərəfindən musiqi dili vasitəsilə şərhi ümumi şəkildə təqdim olunur. Əsas hissədə "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin silsiləli proqramlı quruluşu, hissələrin forma xüsusiyyətləri, tematik inkişaf xətti və dramaturji ardıcıllığı təhlil edilir. Simfonietta, sonata və mürəkkəb üçhissəli formaların tətbiqi, polifonik çoxsəsliliyin müxtəlif növləri, imitasiya və kontrapunkt üsullarının istifadəsi əsərin musiqi dramaturgiyası kontekstində izah olunur. Təhlil zamanı muğam intonasiyalarının, milli rəqs və folklor elementlərinin Avropa klassik musiqi formaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Poliritmika, polilad və tembr imkanlarının dramaturji funksiyası əsərin obraz sisteminin formalaşmasında mühüm amil kimi qiymətləndirilir. Araşdırma nəticəsində "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin Kamal Əhmədovun fərdi üslubunu səciyyələndirən əsas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirdiyi, milli musiqi təfəkkürünün müasir simfonik formalarla sintezini əks etdirdiyi və Azərbaycan simfonik musiqisinin inkişafında əhəmiyyətli yer tutduğu müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: Kamal Əhmədov, Gəmiqaya, simfonik lövhələr, musiqi dramaturgiyası, forma, polifoniya, muğam intonasiyaları, Azərbaycan simfonik musiqisi

GİRİŞ

Azərbaycan simfonik musiqisinin inkişaf mərhələlərində milli musiqi ilə Avropa klassik musiqi formalarının qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan müasir Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında milli intonasiya sisteminin, muğam əsaslı tematizmin və polifonik təfəkkürün simfonik formalar daxilində təcəssümü aktual tədqiqat obyektinə çevrilir. Kamal Əhmədovun yaradıcılığı bu istiqamətdə diqqət cəlb etsə də, bəstəkarın əsərləri musiqişünaslıqda hələ sistemli və kompleks şəkildə araşdırılmamışdır. Xüsusilə "Gəmiqaya" simfonik lövhələri kimi iri həcmli, proqramlı və çoxqatlı dramaturji quruluşa malik əsərin elmi təhlili bu sahədə mövcud olan boşluqları üzə çıxarır.

Mövcud elmi ədəbiyyata nəzər saldıqda Kamal Əhmədovun yaradıcılığının əsasən məhdud sayda mənbələrdə əks olunduğu müşahidə edilir. Bəstəkar haqqında indiyədək yalnız kiçik həcmli broşür və ayrı-ayrı elmi məqalələr mövcuddur ki, bu tədqiqatlar da onun yaradıcılıq irsinin yalnız müəyyən cəhətlərini əhatə edir. "Gəmiqaya" simfonik lövhələri isə nə forma-dramaturji baxımdan, nə də polifonik quruluş və milli intonasiya sisteminin tətbiqi aspektindən ayrıca və geniş şəkildə təhlil olunmamışdır. Bu vəziyyət əsərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsini və musiqişünaslıq baxımından dərin araşdırılmasını zəruri edir.

"Gəmiqaya" simfonik lövhələri ideya mənbəyi etibarilə Azərbaycan xalqının qədim tarixi-mifoloji yaddaşı ilə bağlıdır və proqramlı xarakter daşıyır. Əsərdə Gəmiqaya mövzusu, Nuh əfsanəsi, qədim insanın həyat tərzi və mədəni düşüncəsi musiqi dili vasitəsilə ümumiləşdirilmiş bədii obrazlar sistemində əks olunur. Bu obrazların formalaşmasında simfonik dramaturgiyanın ardıcıl inkişaf xətti, tematik materialın çevik işlənməsi və müxtəlif forma modellərinin tətbiqi mühüm rol oynayır. Bəstəkar əsərdə simfonietta, sonata və mürəkkəb üçhissəli forma kimi klassik quruluş prinsiplərindən istifadə etsə də, onları milli musiqi ənənələrinə uyğun şəkildə fərdiləşdirir.

Təqdim olunan məqalənin əsas məqsədi Kamal Əhmədovun "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin musiqi-dramaturji və forma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, əsərin quruluş prinsiplərini, tematik inkişaf mexanizmini və polifonik çoxsəslilik sistemini elmi-analitik baxımdan təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün əsərin hər bir hissəsinin forma quruluşu, muğam intonasiyalarının tətbiqi, poliritmik və polilad üsullarının dramaturji funksiyası, həmçinin polifonik inkişafın müxtəlif növləri araşdırma predmeti kimi

seçilmişdir. Tədqiqatın əsas vəzifələri sırasında "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin Azərbaycan simfonik musiqisində tutduğu yerin müəyyənləşdirilməsi və bəstəkarın fərdi yaradıcılıq üslubunun əsas xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması dayanır.

Məqalə əsasən musiqi-analitik və müqayisəli təhlil metodlarına, eləcə də ilkin mənbələrə əsaslanır. Tədqiqatın mənbə bazasını bəstəkarla aparılmış müsahibələr, onun şəxsi arxivində saxlanılan not və partitura materialları təşkil edir. Bu materiallar əsərin yaranma mərhələlərini, ilkin variantlarını və bəstəkarın yaradıcılıq niyyətini izləməyə imkan verməklə araşdırmaya ilkin elmi mənbə xarakteri verir. Qeyd olunan yanaşma "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq daha dərindən və obyektiv şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır.

Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan simfonik musiqisində milli musiqi elementlərinin müasir forma modelləri ilə sintezinin öyrənilməsinə töhfə verməsində, praktik əhəmiyyəti isə ali musiqi təhsili müəssisələrində musiqi təhlili, polifoniya və Azərbaycan musiqisi tarixi fənlərinin tədrisində istifadə oluna bilməsində özünü göstərir. Aparılan araşdırma Kamal Əhmədovun yaradıcılıq irsinin gələcəkdə daha geniş və sistemli şəkildə öyrənilməsi üçün elmi zəmin yaradır.

Əsas hissə

Metodoloji yanaşma

Təqdim olunan tədqiqat musiqi-analitik və struktur-funksional yanaşma əsasında aparılmışdır. Araşdırmada forma analizi, tematik inkişafın izlənilməsi, polifonik çoxsəsliliyin növlərinin müəyyənləşdirilməsi, muğam intonasiyalarının və milli musiqi elementlərinin simfonik kontekstdə təhlili əsas üsul kimi istifadə olunmuşdur. Əsərin ayrı-ayrı hissələrinin quruluşu klassik forma modelləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmış, musiqi dramaturgiyasının formalaşmasında ritmik, lad-məqam və tembr amillərinin rolu müəyyən edilmişdir. Tədqiqat zamanı ilkin mənbələrə – bəstəkarın şəxsi arxivində saxlanılan not və partitura materiallarına, eləcə də müəlliflə aparılmış müsahibələrə istinad edilmiş, bu materiallar əsərin yaranma mərhələlərinin və yaradıcılıq niyyətinin daha obyektiv şəkildə şərhinə imkan vermişdir. Qeyd olunan metodoloji yanaşma "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin musiqi-dramaturji və forma xüsusiyyətlərini kompleks şəkildə dəyərləndirməyə şərait yaratmışdır.

Qeyd olunan metodoloji yanaşma əsasında aparılan təhlil ilk növbədə "Gəmiqaya" anlayışının tarixi və mifoloji məzmununun müəyyənləşdirilməsini

zəruri edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunda yerləşən Gəmiqaya ərazisi öz qayaüstü rəsmləri ilə daim diqqət mərkəzində olmuş ulu diyardır. Buradakı qayaüstü rəsmlər Azərbaycan tarixinin ən qədim mədəniyyətindən xəbər verir. Gəmiqaya təsvirlərinin və oradakı qədim yurd yerlərinin azı 8–7 min il yaşı olduğu, aparılan tədqiqatlar nəticəsində burada yaşamış əhalinin həyat tərzinin və mədəni inkişaf yollarının izlənilməsinin mümkün olduğu qeyd olunur (Gəmiqaya petroqlifləri, t. y.). Gəmiqaya rəsmlərində təsvir edilən rəqs hərəkətlərinin elementləri, rəqslərin dinamikası və ifaçıların üzündə müşahidə edilən nəğmə oxuma mimikaları musiqi ifaçılığı sənətinin ilkin mərhələlərinin məhz bu dövrlərə təsadüf etdiyini deməyə əsas verir (Kərimov, 2012, s. 9). Bu ərazi ilə bağlı mövcud olan əfsanələrdən biri Nuhun gəmisinin Gəmiqaya ərazisindən keçməsi ilə əlaqələndirilir. Əfsanəyə görə, yer üzünü su basdığı dövrdə Nuhun gəmisi dalğalara və qayalara çırpılaraq irəliləmiş, nəhayət Gəmiqayaya yan alaraq burada dayanmış və bununla da yeni bir həyatın başlanğıcı qoyulmuşdur. Gəmiqaya rəsmlərinin Nuhun gəmisindən enən ilk insanlar tərəfindən çəkilməsi ilə bağlı fikirlərin mövcudluğu da bu mifoloji konteksti gücləndirir (Gəmiqaya və Nuh əfsanəsi, t. y.). Qədim tariximizə böyük hörmət bəsləyən Kamal Əhmədov "Gəmiqaya" simfonik lövhələrini məhz bu mifoloji süjetlə əlaqələndirmişdir. K.Əhmədov bu kvarteti hələ tələbəlik illərində III kursda (II yarısında) oxuyarkən bəstələmişdi. Əsərin girişi özünəməxsus xarakterə malik olduğuna görə bəstəkar onu simfonietta adlandırdı. İlk bəstələndiyi zamanda simfonietta əsərə giriş kimi nəzərdə tutulsa da, sonradan geniş həcmi etibarilə əsərdə ayrıca bir hissəni təşkil etməyə başlamışdır. Həttə həmin hissə müstəqil bir əsər kimi də səsləndirilir. Müəyyən zaman aralığından sonra müəllif bu kvarteti süjeti baxımından və xüsusilə də simfonietta hissəsindəki çoxsaylı liqalar, gecikdirmələr, sinkopaları suyun dalğalanmasına bənzətdiyi üçün Gəmiqaya mifologiyasıyla əlaqələndirərək əsərə "Gəmiqaya" adını verməyi qərara aldı. Sonralar müəllif bu kvartetə kontrabas alətini də əlavə edərək kvintet tərkibində təqdim etdi və simfoniya formasına saldı.

K.Əhmədovun tələbəlik illərində (III kursda oxuyarkən) bəstəkarın bütün irsində əhəmiyyətli rol oynayan və ona bir çox əsərinin yaranmasına təkan verən, həmçinin polifoniyanı inkişaf etdirməyə geniş imkanlar açan yaradıcılıq üslubu formalaşmağa başlamış və 4 notdan ibarət intonasiya onun fərdi tapıntısı kimi özünü büruzə vermişdi. Bəstəkar həmin intonasiyanı ilk dəfə məhz "Gəmiqaya" kvartetində istifadə etmişdir. Bu intonasiya zabul-segah

muğamının elementləri əsasında qurulub və əsərin simfonietta hissəsinin özəyini təşkil edən temanı yaradır.

"Gəmiqaya" simfonik lövhələrində bəstəkar polifonik çoxsəslilinin demək olar ki, bir çox növündən – hərəkətli, dönən, xərçəngyerişli kontrapunkt, kanonlu imitasiya, ciddi və sərbəst imitasiya və s. istifadə etmişdir. Əsər ümumilikdə mürəkkəb quruluşa malikdir və hər bir hissəsi özünəməxsus, spesifik xüsusiyyətlər daşıyır.

Əsərdə K.Əhmədov Avropa klassik musiqisinin ənənələrindən istifadə etsə də Azərbaycan xalq musiqisindən, xüsusilə də muğamlardan, rəqs intonasiyalarından geniş şəkildə yararlanaraq özünəməxsus fərdi yaradıcılıq üslubunu sərgiləmişdir. Bəstəkarın üslubuna xas xüsusiyyət kimi qəbul olunan polilad, poliritmika üsulları və polifonik çoxsəslinin növlərindən hərtərəfli istifadə "Gəmiqaya" simfonik lövhələrində də özünü büruzə verir. Həmçinin o, əsərin quruluşu daxilində milli xüsusiyyəti vurğulamaq üçün muğamlardan geniş şəkildə yararlanır, hətta II hissədə sonata formasının əsas və köməkçi partiyaları arasında yaratdığı təzadı onların əsaslandığı məqamlarda da göstərir (Şur-Segah). Bununla yanaşı məqamların qarşılaşdırılması həmin hissənin repriza bölümündə diqqəti cəlb edən cəhətdir (Rast-Segah-Rast).

Simli kvartetin tembr xüsusiyyətlərini və ifa imkanlarını yaxşı bilən K.Əhmədov əsərdə ikili notları istifadə edərkən bu xüsusiyyətləri həssaslıqla nəzərə almışdır. Həmçinin bəstəkarın kvartetlə əldə etdiyi səs palitrası orkestr zənginliyini xatırladaraq dolğun kalorit yaradır.

Ənənəvi olaraq simfonik lövhə janrında bəstələnmiş əsərlər əsasən sonata və ya üçhissəli formada yazılır, bəzən isə sərbəst quruluşa malik olur. K.Əhmədovun "Gəmiqaya" simfonik lövhələri isə klassik formada bəstələnsə də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bu çərçivədən kənara çıxır və bir qədər sərbəst xarakter daşıyır. Əsər təsviri proqramlı silsiləli formada yazılaraq 3 hissə və təntənəli kodadan ibarətdir. Hər bir hissə qədim tariximizin müxtəlif səhifələrini təsvir edir

I hissə - Simfonietta adlanır və fuqa formasında yazılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Simfonietta" hissəsi ilkin olaraq müstəqil kompozisiya kimi bəstələnmiş, sonradan "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin dramaturji əsasını təşkil etmişdir. Bəstəkar burada klassik fuqa formasından fərqli olaraq janrın çərçivələrinə riayət göstərilməsinə baxmayaraq, sərbəstlik müşahidə olunur və fuqa daxilən spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, əgər klassik fuqalarda temaya cavab kvinta yuxarı və ya kvarta aşağı imitasiya edilirsə burada daha

çox oktava intervalı həcmində imitasiya verilir; klassik fuqaların ekspozisiya hissəsində temanın keçidi fuqanın neçə səsli olmasından aslı olaraq dəqiq sayda olur, ancaq bu əsərdə qeyri-müəyyən sayda verilib; həmçinin polifonik üslubda bəstələnməsinə baxmayaraq fuqanın bəzi yerlərində hamofon-harmonik səslənmə istifadə edilib.

Qeyd etmək lazımdır ki, fuqanın əsas temasını təşkil edən “sol, lya-bemol, si-bemol, si” səsləri əvvəldə də qeyd edilən Zabul-segah muğamının intonasiyaları əsasında yaradılmış K.Əhmədovun 4 notdan ibarət fərdi modusudur. Bu modusda os səsi “re” notudur.

I hissədə liqalardan, sinkopalardan geniş şəkildə istifadə edilib. Liqalar homofon-harmonik müşayiətdə əhəmiyyətli rol oynayaraq polifonik inkişafı zənginləşdirir. Hətta liqaların çoxluğu musiqinin fasilə verməsinə imkan yaratmır və aramsız dalğalanan suyu dinləyicinin gözü önündə canlandırır. Sinkopalar isə gəminin önünə çıxan qayaların, müxtəlif maneələrin təsviridir. Bu haqqda B.Rzayevanın fikirləri belədir: “Polifonik qatların müxtəlif ritmik fiqurasiyalarla inkişaf etməsi mücərrəd xarakter daşıyaraq mifoloji əfsanələri ifadə edir” (Rzayeva, B., 2015, s. 22).

II hissə - Sonata formasına malikdir. Lakin yenə də K.Əhmədov klassik sonata formasının qanunlarından kənara çıxaraq fərdi özünəməxsusluq və novator xüsusiyyətlər əlavə edir. Belə ki, sonatanın işlənmə hissəsi həddindən artıq böyükdür. Hətta işlənmə polifonik variasiyaya əsaslanır və onun bölmələri polifonik variyasiya adlandırılır. Digər bir özünəməxsus xüsusiyyəti isə odur ki, sonda repriza çox kiçik həcmə malikdir. Reprizada yalnız köməkçi partiya təkrarlanır və əsas məqsədi növbəti hissə ilə kontrastlıq yaratmaqdır. Mövzu baxımından bu hissədə Nuhun gəmisinin Gəmiqaya ərazisində quru torpağa qovuşaraq insanların orada məskunlaşması və bununla da yeni bir həyatın başlanması təsvir edilir. Bəstəkarın II hissəni rəqs, yallı və aşıq musiqisinə bənzər intonasiyalarda bəstələməsi də həmin mifologiyadakı hadisələrlə və qayüstündə həkk edilmiş yallıya, rəqsə bənzər rəsmlərlə əlaqələndirilə bilər.

III hissə - Mürəkkəb üç hissəli formada qurulub. Bu hissə artıq özlərinə Gəmiqaya ərazisində kök salmış, məskən qurmuş insanların xoşbəxt, firəvan həyatlarını əks etdirdiyi üçün musiqisi şənlik, bayram, rəqs xarakterli bəstələnmişdir. Bu baxımdan dinləyicidə müsbət əhval-ruhiyyə yaradır və qədim Azərbaycan tarixinin mədəniyyəti haqqında xoş təəssüratlar oyadır. B.Rzayevanın təbirincə desək: “Əsərin II və III hissələri real həyatla bağlı olaraq

Azərbaycan türklərinin həyat tərzi, məişəti və folklorunu ifadə edən xalq musiqi elementləri əsasında qurulmuşdur.” (Rzayeva, B., 2015, s. 23).

Kodada “Heyratı” ritmik muğamının intonasiyaları təntənəli xalq bayramını və şənliyi təsvir edərək əsəri yüksək optimist planda bitirir.

I hissə - Simfonietta

Bu hissədə ən əhəmiyyətli rol mövzunu təqdim edən ilk iki xanəyə düşür. Çünki bütün hissə məhz bu temadan törəyib davam etdiyi üçün sanki “kristal tezisə” çevrilir. Bu haqda B.Rzayeva belə qeyd etmişdir: “Tək səslə başlayan mövzunun imitasiyası müxtəlif səslərdə variasiyalıq təşkil edərək poliritmikanı yaradır” (Rzayeva, B., 2015, s. 22).

Ekspozisiya “Adagio” tempində I skripkanın təksəsli melodiyası ilə başlayır. Bütün fuqanının inkişafında mühüm yer tutan bu tema ağır, sakit xarakterə malik olaraq Gəmiqaya və Nuh peyğəmbər haqqında olan mifoloji əfsanənin ümumi mənzərəsini canlandırır. Temaya cavab imitasiyası violində eyni səs yüksəkliyində keçir. I skripkada isə violinə əks quruluş verilir.

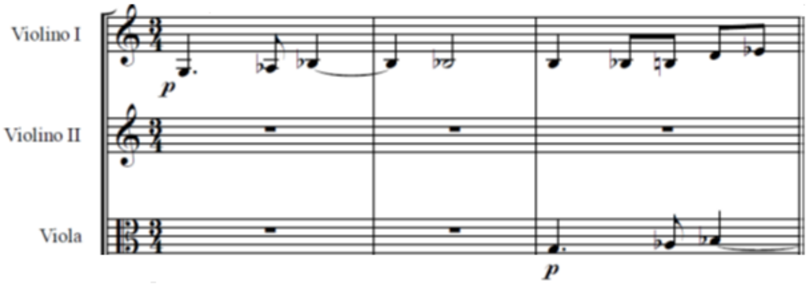

Nümunə 1. “Gəmiqaya” simfonik lövhələrinin I hissəsindən Ekspozisiya.
(Mənbə: Əhmədov, Simfonietta, partitura, s. 1)

Temanın IV keçidi II skripkada xanənin zəif təqtisindən başlayır. Bir-birinin ardınca verilən bu keçidlər Nuh peyğəmbərin gəmisinin dəryada dalğalanmasını və irəliləməsini təsvir edir. Mövzunun inkişafı nisbətən aşağı istiqamət alır və səslənmədə tədrici sönmə müşahidə edilir.

27-ci xanədən fuqanın orta – işlənmə hissəsi I skripkada temanın keçidi ilə başlayır. Ardınca violində xərçəngyerişli tema violonçelin strettalı imitasiyasıyla verilir.

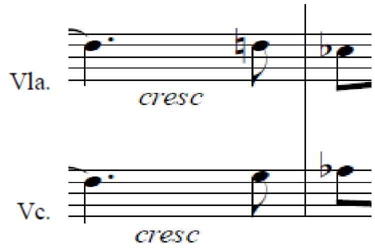

Nümunə 2. "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin I hissəsindən Fuqanın işlənmə bölməsi, strettalı imitasiya
(Mənbə: Əhmədov, Simfonietta, partitura, s. 4)

Bu hissədə melodik inkişaf pillə-pillə qalxaraq registri yüksəldir, dinamika artır, faktura mürəkkəbləşir və əsərdə zəngin inkişaf başlayır. Bəstəkar gərginliyi artırmaq üçün işlənmə hissəsində poliritmikadan istifadə edib. Musiqi fırtınanın başlanmasını təsvir edib kulminasiyanı yaradır. Nuhun gəmisi quruya çatmaq üçün böyük dalğalarla mübarizə aparır. Zəngin inkişaf işlənmə hissəsinin sonlarına doğru ən yüksək pilləyə qalxır və ardınca səslənmədə tədricən sönmə yaranır, fırtına sakitləyir və gərginlik azalaraq işlənmə hissəsi bitir.

47-ci xanədən violonçeldə temanın əsas tonallıqda verilməsi ilə repriza hissəsi başlayır. II və III keçidlər bir-birinin ardınca viola və I skripkada səslənir.

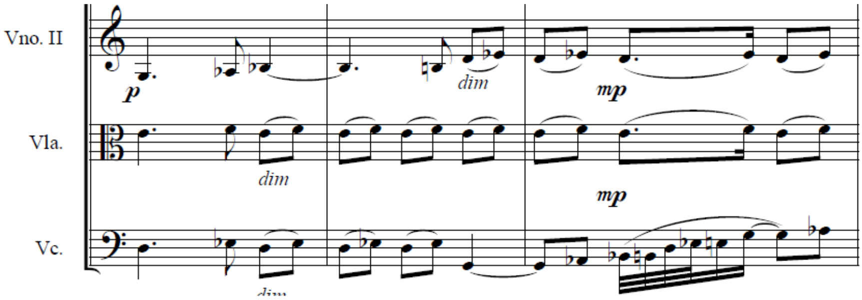

Nümunə 3. Repriza hissəsi. "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin I hissəsindən repriza.
(Mənbə: Əhmədov, Simfonietta, partitura, s. 7)

Yeni yaranan hamofonik müşayiət çoxsaylı liqalarla verilərək zəngin inkişaf effekti yaradır, hətta ostinatolu fon xarakterinə çevrilib əsərin sonuna qədər davam edir və sanki aramsız dalğalanan suyu canlandırır.

II hissə - Sonata

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi II hissə Sonata formasında yazılıb və polifonik çoxsəslilikdən geniş şəkildə istifadə edilib. Bu hissə müxtəlif mövzulu polifonik inkişaf xəttinə malik əsas partiya ilə başlayır. Əsas partiya Şur muğamının intonasiyaları əsasında, sadə 2 hissəli formada qurulmuşdur. Xarakter baxımından onun mövzusu Azərbaycan xalq rəqslərinə bənzədilə bilər. Polifonik inkişafın sıxlığı sadə 2 hissəli formanın cümələləri arasında keçidləri çox axıcı edərək sonluqları hiss edilməz həddə çatdırır. Əsas partiyada mifoloji süjetə uyğun olaraq bəstəkar elə ilk notlardan yeni bir həyatın başlanması ilə yaranan ümidi, sevinci əks etdirir. Onaltılıq notların aramsız hərəkəti də optimist əhval-ruhiyyəni gücləndirir.

Nümunə 4. “Gəmiqaya” simfonik lövhələrinin II hissəsindən əsas partiya.
(Mənbə: Əhmədov, Gəmiqaya, partitura, s. 1.)

İşlənmə hissəsi skripkaların pissikatosu ilə başlayır. Bu hissə 4 bölmədən ibarət olaraq böyük həcmə malikdir. Bölmələr polifonik variasiya formasında qurulub.

I polifonik variasiya – skipkaların pissikato və arkosunun qarşıdurması ilə yadda qalır. Əvvəldə sadə harmonik akkordlarla verilən pissikato canlanan,

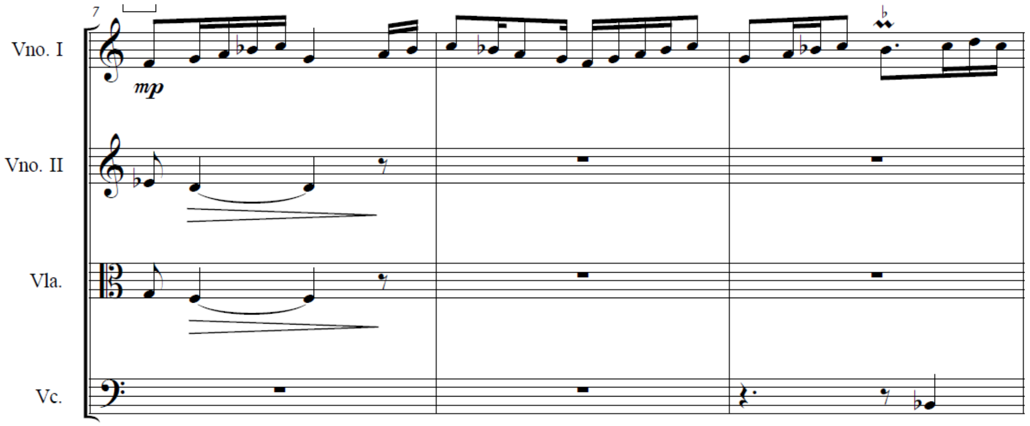

çiçəklənən həyatı təsvir edir. Ardınca arko ifa bu canlanmanı daha da təsdiqləyir. Hissənin mövzusu Azərbaycan aşıq musiqisinə bənzədilə bilər.

II polifonik variasiya – Skripkaların I bölmədəki ritmik fiqurasiyası ostinatolu şəkildə davam edərək insanların məskunlaşma tərzində addım-addım irəliləməsini təsvir edərkən violin və violonçelin mövzusu onların qarşılaşdıqları çeşidli maneələri canlandırır. Həmçinin burada çağırışa bənzər intonasiyaları da eşitmək mümkündür.

Nümunə 5. “Gəmiqaya” simfonik lövhələrinin II hissəsindən II polifonik variasiya.

(Mənbə: Əhmədov, Gəmiqaya, partitura, s. 11)

III polifonik variasiya – daha böyük həcmə malikdir. Artıq köməkçi partiyanın mövzusu bu bölmədən işlənməyə, müxtəlif variantlarda təqdim edilməyə və dinamik dəyişikliyə uğramağa başlayır. Bölmədə hamofon-harmonik çoxsəslikliklə yanaşı imitasiyalı polifoniyanın elementləri üstünlük təşkil edir.

Ən iri həcmli bölmə IV polifonik variasiyadır. Formanın kulminasiyası da məhz bu bölmədə baş verir.

183-cü xanədən “Largo contabile” ilə kiçik repriza hissəsi başlayır. Bu

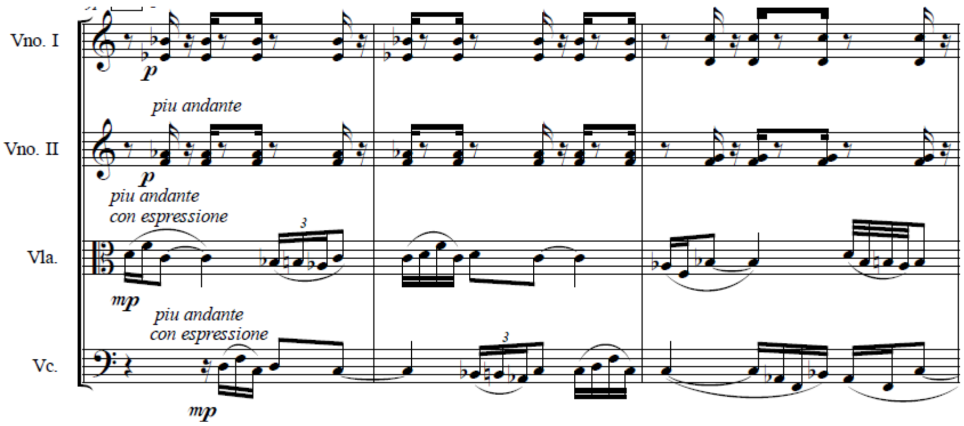

hissədə klassik sonata formasının qaydaları pozularaq əsas və köməkçi partiyalar deyil, yalnız köməkçi partiyanın elementləri təkrarlanır. Hissənin obraz xarakteristikası haqqında belə qeyd etmək olar: artıq Gəmiqaya ərazisində məskunlaşmış insanların sabitləşmiş, müəyyən mənada rahatlıq tapmış həyatları sakit musiqi ilə təsvir edilir.

III hissə - Mürəkkəb üçhissəli forma

“Gəmiqaya” simfonik lövhələrinin III hissəsi mürəkkəb 3 hissəli formada bəstələnmişdir. Bu hissədə yüksək təravətli rəqsvari mövzularla yanaşı II hissənin elementləri, xüsusilə də köməkçi partiyanın mövzusu istifadə olunub. Bəstəkar əsərdə klassik mürəkkəb 3 hissəli formanın quruluşuna xas olan əlamətlərə, yəni, kənar hissələrin eyni olub, orta hissənin təzadlıq təşkil etməsi qaydasına dəqiqliklə riayət edərək I və III hissələri rəqsvari ritmli Rast muğamının intonasiyaları, II hissəni isə Segah muğamının elementləri əsasında

bir qədər lirik xarakterdə yazmışdır. Bu baxımdan formanın sxemini ABA hərfləri ilə adlandırmaq olar.

Hissənin I bölümü (A) sadə 2 hissəli formada yazılmışdır. Bu hissənin melodiyasını Azərbaycan xalq rəsqi olan "Qaytağı" ilə bənzətmək olar. Kvarta-kvinta intervalı çərçivəsində inkişaf edən mövzu "Allegro" tempində oynaq, şən-şux xarakterdə başlayıb xoşbəxt, firəvan həyatı təmsil edir. Səkkizlik notlar və sinkopalı ritmika əhval-ruhiyyəni daha da optimist plana yönləndirir. Əsas melodiyanı I skripka və violin alətləri aparır. Digər simlilər isə sadə harmonizasiya ilə müşayiət edirlər.

Mürəkkəb üç hissəli formanın orta hissəsi - B bölümü "Andantino" tempində Segah muğamının intonasiyaları əsasında açılır. Bu mövzu əsərin II hissəsində verilmiş köməkçi partiyanın musiqi materialının təkrarı olsa da bu hissədə bir qədər daha inkişaflı xüsusiyyətə malikdir.

III hissə - A bölümü Rast muğamının intonasiyaları əsasında, sadə iki hissəli formada qurulmuş I hissənin təkrarıdır. Lakin burada bir qədər dəyişiklik və ixtisar olduğu üçün onu dinamik repriza adlandırmaq olar.

Koda

Rast məqamına əsaslanan Mahur-hindi muğamı kökündə gümrah, cəngavər xarakterli Heyratı zərbi muğamının intonasiyaları bu hissənin əsasını təşkil edir. K.Əhmədovun həmin zərbi muğamın elementlərini istifadə etməkdə məqsədi əsəri təntənəli, oynaq, nikbin əhval ruhiyyədə bitirməkdir. "Maestoso" tempi də bu atmosferi yaratmağa kömək edir. Mövzunu əsasən I skripkalar aparır, digər simlilər isə hamofonik müşayiət edirlər. Hissənin ortalarına doğru registr yüksələrək gərginlik artır və sonlarda səslərin uzunluğu nisbətən böyüyüb əsəri yüksək, işıqlı, bayram xarakterində tamamlayır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat Kamal Əhmədovun "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin musiqi-dramaturji və forma xüsusiyyətlərinin elmi-analitik baxımdan araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Təhlil nəticəsində əsərin proqramlı-silsiləli quruluşa malik olduğu, klassik simfonik formaların (simfonietta, sonata, mürəkkəb üçhissəli forma) milli musiqi təfəkkürü ilə üzvi şəkildə sintez edildiyi müəyyənləşdirilmişdir. Əsərdə polifonik çoxsəsliliyin müxtəlif növlərindən, muğam intonasiyalarından, milli rəqs və folklor elementlərindən istifadə musiqi dramaturgiyasının formalaşmasında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir.

Araşdırma zamanı gözlənilən nəticələrdən biri kimi "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin Kamal Əhmədovun fərdi yaradıcılıq üslubunu səciyyələndirən əsas

cəhətləri özündə cəmləşdirdiyi təsdiq olunmuşdur. Bununla yanaşı, təhlil prosesində bəstəkarın klassik forma modellərindən istifadə zamanı göstərdiyi sərbəst yanaşma və bu formaların daxili strukturunun milli məqam düşüncəsinə uyğun şəkildə dəyişdirilməsi əsərin dramaturji quruluşunda gözləniləndən daha geniş improvizasiya imkanları yaratdığı müşahidə edilmişdir. Bu məqam əsərin yalnız ənənəvi forma çərçivəsində deyil, fərdi yaradıcılıq konsepsiyası kontekstində də dəyərləndirilməsini zəruri edir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti Azərbaycan simfonik musiqisində milli musiqi elementlərinin müasir forma modelləri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsinə töhfə verməsindədir. Praktiki baxımdan əldə olunan nəticələr ali musiqi təhsili müəssisələrində musiqi təhlili, polifoniya və Azərbaycan musiqisi tarixi fənlərinin tədrisində, eləcə də müasir Azərbaycan bəstəkar yaradıcılığının öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Bu baxımdan tədqiqatın elmi nəticələri musiqişünaslıq sahəsində metodoloji yanaşmaların zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Aparılan araşdırma "Gəmiqaya" simfonik lövhələrinin təhlili ilə məhdudlaşsa da, Kamal Əhmədovun digər simfonik və kamera əsərlərinin də oxşar metodoloji yanaşma əsasında araşdırılmasının zəruriliyini ortaya qoyur. Gələcək tədqiqatlarda bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun mərhələli inkişafı, fərdi intonasiya sisteminin formalaşması və Azərbaycan simfonik musiqisinin ümumi kontekstində yeri daha geniş şəkildə öyrənilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

Əhmədov, K. Simfonietta [Notlar]: / Partitura. – Şəxsi arxiv.

Əhmədov, K. *Gəmiqaya* simfonik lövhələri [Notlar]: / Partitura. – Şəxsi arxiv.

Hüseynova, R. (2016). *Polifoniya. Dərslik, I cild*. Naxçıvan: Əcəmi. – 263 s.

Hüseynova, R. (2021). *Polifoniya dərsliyi*. Naxçıvan: Əcəmi. – 196 s.

Hüseynova, R. (2024). *Musiqi əsərlərinin təhlili dərsliyi*. Naxçıvan: Əcəmi. – 328 s.

Kərimov, R. (2012). *Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən*. Bakı: Azərnəşr. – 160 s.

Rzayeva, B. (2015). *Kamal Əhmədov*. Bakı. – 30 s.

Gəmiqaya petroqlifləri. (t. y.). *Wikipedia*. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/G%C9%99miqaya_petroqlifl%C9%99ri

Gəmiqaya və Nuh əfsanəsi. (t. y.). *Qlobal*. URL: https://qlobal.az/gemiqaya-ve-nuh-efsanesi/

Rumiya Mammadova Yagub gizi

SPECIFIC FEATURES OF KAMAL AHMADOV'S SYMPHONIC SKETCHES "GAMIGAYA"

Summary: The article provides a scholarly analytical study of the musical-dramaturgical and formal characteristics of the symphonic tableaux "Gamiqaya" by Azerbaijani composer Kamal Ahmadov. The main aim of the research is to analyze the ideological and conceptual sources of the composition, its structural principles, and the individual features of the composer's creative style from a musicological perspective. The introductory section briefly outlines the historical and mythological context of the Gamiqaya theme, its place within Azerbaijani culture, and its artistic interpretation through musical language. The main part of the article examines the programmatic cyclic structure of the symphonic tableaux, the formal characteristics of each movement, the line of thematic development, and the dramaturgical continuity of the work. The use of symphonietta, sonata, and complex ternary forms, as well as various types of polyphonic texture, imitation, and contrapuntal techniques, is analyzed within the framework of musical dramaturgy. Particular attention is paid to the interaction between mugham intonations, national dance and folklore elements, and the forms of European classical music. Polyrhythm, polymodality, and timbral resources are evaluated as significant factors in shaping the work's imagery system. The study concludes that the symphonic tableaux "Gamiqaya" embody the defining features of Kamal Ahmadov's individual compositional style, reflect a synthesis of national musical thinking with modern symphonic forms, and occupy an important place in the development of Azerbaijani symphonic music.

Key words: Kamal Ahmadov, Gəmiqaya, symphonic tableaux, musical dramaturgy, form, polyphony, mugham intonations, Azerbaijani symphonic music.

Румия Мамедова Ягуб кызы

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИМФОНИЧЕСКИХ КАРТИН «ГЕМИГАЯ» КАМАЛА АХМЕДОВА

Резюме: В статье с научно-аналитической точки зрения исследуются музыкально-драматургические и формообразующие особенности симфонических картин «Гемигая» азербайджанского композитора Камала Ахмедова. Основной целью исследования является музыковедческий анализ идейно-содержательных источников произведения, принципов его построения и индивидуальных творческих особенностей композиторского мышления. Во введении в обобщённом виде рассматривается историко-мифологический контекст темы Гемигая, её место в азербайджанской культуре, а также особенности художественного осмысления данной темы композитором средствами музыкального языка. В основной части статьи анализируется программно-циклическая структура симфонических картин «Гемигая», формальные особенности частей, линия тематического развития и драматургическая последовательность. Применение форм симфониетты, сонаты и сложной трёхчастной формы, использование различных видов полифонического многоголосия, приёмов имитации и контрапункта рассматриваются в контексте музыкальной драматургии произведения. Особое внимание уделяется взаимодействию интонаций мугама, элементов национального танцевального и фольклорного начала с формами европейской классической музыки. Полиритмика, полиладовость и тембровые возможности оцениваются как важные факторы формирования образной системы произведения. В результате исследования установлено, что симфонические картины «Гемигая» концентрируют в себе основные черты индивидуального стиля Камала Ахмедова, отражают синтез национального музыкального мышления с современными симфоническими формами и занимают значимое место в развитии азербайджанской симфонической музыки.

Ключевые слова: Камал Ахмедов, Гемигая, симфонические картины, музыкальная драматургия, форма, полифония, интонации мугама, азербайджанская симфоническая музыка.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 22.01.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30.01.2026

UOT 78.
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-2094-6668
DOI: 10.52094/XXUW5712

Aysel Əzizova Firdovsi qızı
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Doktorant
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Müəllim
aysel.azizova1991@gmail.com

REGİONAL ARAŞDIRMALARDA TARİXİ-MÜQAYİSƏLİ METODUN ROLU

(AĞBABA AŞIQ MÜHİTİNİN NÜMUNƏSİNDƏ)

Xülasə: Müəllif məqalədə Ağbaba etnomədəni mühitinə məxsus aşıq havalarının tədqiqi üçün tarixi-müqayisəli metodun tətbiqini təklif edir. Bu metod öz növbəsində kompleks və çoxşaxəli yanaşmanı, bölgənin musiqi irsinin regional araşdırmalar kontekstində dərindən öyrənilməsini tələb edir.

Tədqiqatın əsas məqsədi Ağbaba aşıq mühitinə daxil olan nümunələrin musiqi qatının vahid bədii prosesdən təcrid olunmuş halda deyil, bütöv etnik-mədəni sistemin bir hissəsi kimi öyrənilməsidir. Xüsusilə Aşıq İskəndər Ağbabalının ifasında yazıya alınmış “Otalı qızı”,“Sarıyaylıq”, “Diyarbəkiri” kimi aşıq havalarının struktur-tipoloji təhlili bu havaların semantik məzmununun dərk edilməsi üçün zəmin yaratmışdır. Müəllifin fikrincə Ağbaba aşıq mühiti ənənələri XX əsrin sonuna qədər məhz vahid prosesin tərkibində inkişaf etmiş və tarixi-ictimai kontekstdə digər mühitlərlə mübadilə vəziyyətində fəaliyyət göstərmişdir.

Aparılan müqayisəli təhlillərin sonucunda “Kərəmi”, “Dastanı”, “Cəngi Koroğlu” havalarının təhlil olunan havalar ilə sintaqmatik bənzərlikləri üzə çıxarılmış, ortaq morfoloji qanunauyğunluqlar aşkar olunmuşdur. Bu faktorlar əsasında müəllif belə qənaətə gəlir ki, Ağbaba aşıq mühitinə xas olan havalar azər türklərinin etnogenezisi ilə bağlı olan mühüm tarixi mənbələrdən biri kimi çıxış edə bilər.

Açar sözlər: Ağbaba aşıq havaları, semantik təhlil, sintaqmatik bənzərlik, aşıq qaydaları, regional araşdırmalar.

Tarixi–müqayisəli metod humanitar elmlərdə müxtəlif mədəni hadisələr arasında tarixi əlaqələri, onların yayılma arealını və struktur paralelləri müəyyənləşdirməyi hədəfləyən analitik yanaşmadır. Bu metodun mahiyyəti hər bir ənənənin yalnız lokal çərçivədə deyil, həm də digər bölgələrlə tarixi və funksional münasibətlər kontekstində araşdırılmasını tələb edir.

Tarixi-müqayisəli metodun türk dillərinin tarixi sintaksisi sahəsində tətbiqi O.Böhtlink və V.V.Radlov kimi tədqiqatçıların fəaliyyəti ilə bağlıdır. O.Böhtlinkin 1851-ci ildə Sankt-Peterburqda alman dilində nəşr olunmuş “Yakutların dili haqqında” (Über die Sprache der Jakuten) əsərində yakut dili digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. V.V.Radlovun əsərləri isə müasir türkologiya ədəbiyyatında türk dillərinin tarixi-müqayisəli tədqiqi üçün konseptual elmi baza yaratmış və bu sahədə aparılan sistemli araşdırmaların təməli kimi qiymətləndirilmişdir (Ercilasun, A. B., 2007).

Təsadüfi deyil ki, tarixi–müqayisəli yanaşmanın tətbiqini əsaslandıran mühüm tezislər müasir antropologiya və folklor nəzəriyyəsində öz əksini tapmışdır. Burada ənənənin formalaşma mexanizmi ilə bağlı səsləndirilən fikirlər ənənənin həm sabitlik, həm də dəyişmə proseslərinin vəhdəti əsasında təşəkkül tapdığını göstərir. Amerikalı folklorşünas H.Qlassi (Glassie H.) ənənəni sabitlik və dəyişmə mexanizmlərinin paralel fəaliyyəti əsasında formalaşan mədəni sistem kimi izah edir və qeyd edir ki, “böyük nümunələr kiçik fəaliyyətlərin nəticəsində yaranır; tarix, mədəniyyət və insan amili ənənə daxilində bir araya gəlir” (Glassie, 1995, s. 409). Bu nəzəri çərçivə etnomusiqişünaslıqda həm aşıq havalarının arxaik qatlarının, həm də mühitlərarası əlaqələrin araşdırılması üçün etibarlı metodoloji istiqamət müəyyənləşdirir. Aşıq havalarının öyrənilməsində tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi musiqi ənənəsinin tarixi inkişafına dair faktları aşkarlaya bilər, eyni zamanda, həmin ənənənin müəyyən dövrün, bölgənin mədəni-xüsusiyyətlərini necə əks etdirdiyini aydınlaşdıra bilər.

Tarixi–müqayisəli metodun tətbiqi ilə bağlı araşdırmalarda etnomusiqişünas A.Merriamın konsepsiyası aktuallıq kəsb edir (Merriam, 1964:37-38). A.Merriam etnomusiqişünasın fəaliyyətində ilk növbədə bölgə materialının toplanmasına və həmin materialın iki əsas istiqamət üzrə sistemli şəkildə işlənilməsinə diqqət yetirir: 1) musiqi davranışının sosial və funksional kontekstini müəyyənləşdirən etnoqrafik təhlil, 2) musiqi materialının struktur təhlili. Merriamın fikrincə, bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar musiqi davranışının mahiyyətini anlamaq və tədqiqat fərziyyələrinin əsaslandırılmasını təmin etmək üçün zəruri ilkin faktoloji baza yaradır. Bu səbəbdən tarixi–

müqayisəli metodda materialın əvvəlcə struktur baxımından dəqiq təsviri və sistemləşdirilməsi sonrakı mərhələdə oxşarlıqların xarakterini (genetik bağlılıq, tipoloji paralellər və ya lokal dəyişikliklər) əsaslı şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Bruno Nettl tarixi–müqayisəli yanaşmanın əsas məqsədini müxtəlif musiqi ənənələri arasında müşahidə olunan struktur oxşarlıqların səbəblərini anlamaqda görür (Nettl, 2005:86-88). Onun fikrincə, bu oxşarlıqların izahı təkcə mədəniyyətlərarası əlaqələrlə məhdudlaşmır, onlar həm də insanın musiqi davranışına xas olan ümumi, təkrarlanan qanunauyğunluqlardan qaynaqlana bilər. Nettl iki əsas səbəbi fərqləndirir: Genetik bağlılıq – tarixi əlaqələr, yayılma, ünsiyyət nəticəsində müxtəlif bölgələrdəki musiqi ənənələrinin oxşar struktur xüsusiyyətlər qazanması. Tipoloji oxşarlıq – müxtəlif mədəniyyətlər bir-biri ilə əlaqədə olmasa belə, insanın musiqi yaratma və qavrama mexanizmlərinin universallığı nəticəsində struktur bənzərliklərin yaranması. Nettlin konsepsiyası tarixi–müqayisəli metodun işləmə mexanizmini daha dəqiq müəyyənləşdirir. Birinci mərhələ – struktur bənzərliyin müəyyənləşdirilməsi, ikinci mərhələ – onların genetik və ya tipoloji səbəblərinin aydınlaşdırılmasıdır.

Etnomusiqişünas P.E.Savic (Savage P.E.) ilə psixologiya və neyrobiologiya üzrə alim S.Braunun (Brown S.) birgə tədqiqatlarında (Savage P., Brown S., 2013, 148-197) müqayisəli musiqişünaslığın müasir inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilir və bu sahənin əsasını təşkil edən beş tədqiqat xətti – təsnifat, mədəni təkamül, insan tarixi, musiqi universalları və bioloji təkamül – sistemləşdirilir. Müəlliflər göstərirlər ki, müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus musiqi nümunələrinin müqayisəli təhlili musiqi sistemlərinin həm ortaq, həm də spesifik strukturlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir və nəticələr tarixi–müqayisəli yanaşmanın müasir etnomusiqişünaslıqda elmi-metodoloji əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Ümumtürk musiqisi kontekstində aparılan müqayisəli tədqiqatlar arasında Y.Şipoşun *“Comparative Research on the Folk Music of Turkic and Hungarian People” (2006)* kitabı xüsusilə qeyd olunmalıdır.Y.Şipoş geniş coğrafi ərazini əhatə edən müqayisəli tədqiqatların nəticəsində Anadolu, Azərbaycan, Qazaxıstan və digər regionlarda macar xalq musiqisi ilə struktur paralellər təşkil edən melodik tipləri müəyyənləşdirməyə müvəffəq olmuşdur.

K.Dadaş-zadənin “Aşıqşünaslığın tarixi və nəzəriyyəsi” dərsliyində tarixi-müqayisəli metod etnomusiqişünaslığın ümumi metodologiyasından qaynaqlanan və musiqi eposşünaslığında tətbiq olunan əsas araşdırma

üsullarından biri kimi təqdim edilir. Alimin qeyd etdiyi kimi, tədqiqat obyektinin müəyyən zaman çərçivəsində və tarixi kontekstdə izahını mümkün edən bu yanaşma ənənələrin dinamikasını, variantlaşma prosesini və struktur dəyişmələri müqayisəli əsasda müəyyənləşdirməyə imkan verir (Dadaş-zadə K., 2019:39).

Düşünürük ki, aşıq havalarının araşdırılmasında "zaman çərçivəsi" anlayışı ənənənin müəyyən formalaşma mərhələləri ilə bağlıdır: melodiyanın ilkin arxaik strukturunun yaranması və onun ənənə daxilində sabitləşmiş formaya çevrilməsi, zamanla müxtəlif bölgələrdə lokal dəyişikliklərə məruz qalması,ifaçı səviyyəsində müşahidə olunan variantların meydana gəlməsi-bütün sadalanan proses ardıcıl mərhələlər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu yanaşma havaların fərqli mühitlərdə aldığı formaları sistemləşdirməyə şərait yaradır və qismən tarixi aspektdə izləməyə imkan verir.

Beləliklə, tarixi–müqayisəli metod musiqi materialının mənşəyini və yayılma mexanizmini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə struktur baxımından etibarlı faktların əldə edilməsini tələb edir. Bu səbəbdən struktur–tipoloji və semiotik təhlil tarixi–müqayisəli yanaşmanın hazırlıq mərhələsini təşkili üçün mühüm rol oynayır: birinci mərhələdə musiqi nümunələrinin quruluşu, ritm–intonasiya modeli və sintaqmatik təşkilli müəyyən edilir; ikinci mərhələdə bu oxşarlıqların xarakteri – genetik bağlılıq, lokal modifikasiya və ya tipoloji paralellər – aydınlaşdırılır; yalnız üçüncü mərhələdə həmin məlumatlar əsasında musiqi materialının tarixi inkişaf xətti və regional formalaşma prosesi haqqında nəticə çıxarmaq mümkün ola bilər.

Qeyd olunan metodların müstəvisində aparılan müqayisəli təhlillər sonucunda Ağbaba etnomədəni mühitində ifa olunan "Otalı qızı", "Sarıyaylıq", "Diyarbəkiri" havaları ilə "Kərəmi", "Dastanı", "Cəngi Koroğlu" havalarının sintaqmatik bənzərlikləri üzə çıxarılmış, ortaq morfoloji qanunauyğunluqlar aşkar olunmuşdur:

- "Otalı qızı" və "Yanıq Kərəm", eləcə də "Sarıyaylıq" və" "Dastanı", "Diyarbəkiri" və "Cəngi Koroğlu" havalarının sintaksisində aşkarlanan bənzər sintaqmatik quruluşlar bu havalarda ritm–intonasiya baxımından modifikasiya olunduğunu göstərir.

- Bu sintaqmalar sabit melodik formul qismində mətnin semantik təşkili üçün mühüm funksional rol oynayır, bədii mətnin emosional–məzmun qatını formalaşdıran tanıdıcı əlamətlər kimi çıxış edir; onlar variasiya nəticəsində formal dəyişikliklərə məruz qalsa da, daşıdıqları semantik kontur sabitliyini qoruyur.

Qeyd edək ki, formulluq anlayışı şifahi ənənədə əvvəlcədən formalaşmış və mütəmadi şəkildə təkrarlanan ifadə vahidlərini bildirir. Musiqi müstəvisində bu, sabit melodik sintaqma, ritm–intonasiya modeli və ya emosional məzmunu ifadə edən struktur nüvəsi şəklində təzahür edir. Bu vahidlər kollektiv yaddaşın emosional məna daşıyıcısıdır. Lordun yanaşmasına görə şifahi epik ənənədə ifa zamanı baş verən ani yenidənqurma prosesi improvizasiya kimi tam spontan yaradılış deyil. Belə ki, ifaçı ənənədən gələn ifadə vahidlərini yenidən canlandırır və icra zamanı onların situativ şəkildə yeni təşkilini həyata keçirir. Bu səbəbdən ifadakı dəyişikliklərin mümkün olmasına baxmayaraq, formulun struktur sabitliyi qorunur və epik ənənənin kompozisiya çərçivəsi pozulmur. Nəticədə eyni ifaçının müxtəlif icra variantları arasında fərqlər mövcud olsa da, bu fərqlər formulun quruluşuna xələl gətirmir (Lord A.B., 1960, s. 27–28; 68–70) Bu baxımdan "Yanıq Kərəmi" tipinə məxsus sintaqmanın "Otalı qızı" havasında, "Cəngi Koroğlu" havasına məxsus sintaqmanın "Diyarbəkiri" havasında transformasiya olunmuş şəkildə səslənməsi həmin havaların emosional–semantik sahəsinin eyni formullu element üzərində qurulduğunu göstərir

V.V.Radlovun türkdilli epik ənənə ilə bağlı müşahidələri formulluğun daha geniş mədəni kontekstdə anlaşılmasına imkan verir (Radlov, V.V. (1866–1907)). Onun türk epik mətnlərinin təhlili ilə bağlı yazdığı fikirləri göstərir ki, türk epik ənənəsində sabit kompozisiya strukturu və təkrarlanan formullar ifa zamanı mətnin təşkili üçün baza funksiyası daşıyır, sənətkar epik məzmunu yaratdıqda həmin hazır elementləri situasiyanın inkişafına uyğun şəkildə kombinasiya edir. Bu formullar yalnız poetik quruluşun texniki komponentləri deyil, həm də ənənənin semantik sabitliyini qoruyan dayaq vahidləridir. Xüsusilə K.Reyxl epik ənənədə sabit struktur vahidlərin ifa prosesində variasiyaya uğrasa belə, kompozisiya bütövlüyünü və mənalandırıcı funksiyasını qoruduğunu vurğulayır (Reyxl, 1992, s. 257). Bu yanaşma göstərir ki, melodik və poetik formullar yalnız texniki element deyil, həm də ənənənin semantik sabitliyini təmin edən mədəni yaddaş vahidləridir.

Ağbaba aşıq havalarında müşahidə olunan sabit melodik formullar Radlovun təsvir etdiyi ümumtürk formulluq sisteminin musiqidə təzahür edən paralelidir. "Yanıq Kərəmi" və "Koroğlu" havaları tipinin semantik yükünü daşıyan intonasiya modeli Ağbaba mühitində situativ emosional kontekstə uyğun şəkildə aktivləşir və lokal modifikasiyalarla yeni icra formasında təzahür edir. Bu proses

Ağbaba ənənəsinin qədim türk epik düşüncəsinin struktur prinsiplərini – sabit formul, hazır təsvir vahidlərini bu günə qədər qoruyub saxladığını göstərir.

Ağbaba ənənəsində melodik formulların situativ şəkildə aktivləşməsi ifanın yalnız struktur səviyyədə deyil, həm də davranış və emosional yaddaş müstəvisində baş tutur. Bu nöqtədə formulların bədii performansa çevrilməsini Riçard Skençnerin *(Richard Schechner)* performans nəzəriyyəsi, xüsusilə *"restored behavior"* – bərpa olunmuş davranış konsepsiyasının əsasında elmi cəhətdən izah etmək məqsədəuyğundur. Skençnerin yanaşmasına görə performans əvvəlki emosional vəziyyətlərin, təcrübələrin və davranış modellərinin yenidən icrası əsasında formalaşır (Skençner, 2013:29, 35). "Otalı qızı" və "Sarıyaylıq" havalarının yaranması da bu prinsipin nümunəsidir. Aşıq sosial-emosional situasiyanı yaşadığı anda havanı təkcə spontan reaksiya əsasında deyil, eyni zamanda ənənədə mövcud olan davranış modelləri üzərində yenidən qurur, ifa edir və beləliklə şəxsi təcrübəni formullu musiqi materialı üzərində performativ bədii formaya çevirir. Bu baxımdan düşünürük ki, Skençnerin kollektiv yaddaşın davranışa kodlaşdırılması prinsipinin aşıq ifaçılığının əsas mexanizmlərindən biri kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğundur. Hesab edirik ki, aşıq sənətində hər bir ifanın müstəqil variant kimi nəzərə alınması və havanın ilkin formasının tam bərpası və ya elmi baxımdan müəyyən olunması mümkünsüz görünür.

Beləliklə, qeyd olunan müddəaları nəzərə alaraq tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi ilə Ağbaba havalarının struktur–semantik quruluşunda mədəni yaddaş və epik düşüncə baxımından qədim ənənələrə əsaslandığını təsdiqləyən elementləri aşkar etdik və bu havaların kompleks şəklində təhlilinə müvəffəq olduq.

Aparılan araşdırma göstərdi ki, melodik formulların davamlılığı, sintaqmatik strukturların paralellikləri və performativ davranış modellərinin sabitliyi Ağbaba aşıq mühitinin həm ümumtürk musiqi-epik sisteminə bağlılığını, həm də özünəməxsus lokal xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığını ortaya qoyur. Bu nəticələr tarixi-müqayisəli metodun yalnız oxşarlıq və fərqlərin müəyyənləşdirilməsi üçün deyil, həm də musiqi ənənəsinin formalaşma mexanizmlərini, kollektiv yaddaşda kodlaşdırılan struktur vahidləri və performativ davranış qaydalarını anlamaq üçün etibarlı metodoloji çərçivə olduğunu nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

Blacking, J. (1973). *How Musical Is Man?* Seattle: University of Washington Press.

Dadaşzadə, K. (2019). *Aşıqşünaslığın tarixi və nəzəriyyəsi*. Bakı. 2019.s.39

Ercilasun, A. B. (2007). *Türk lehçeleri grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Glassie, H. (1995). *Tradition*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Lord, A. B. (1960). *The Singer of Tales*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Merriam, A. P. (1964). *The Anthropology of Music*. Evanston: Northwestern University Press.

Nettl, B. (2005). *The Study of Ethnomusicology: Thirty-One Issues and Concepts*. Urbana: University of Illinois Press.

Reichl, K. (1992). *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. Bloomington: Indiana University Press.

Radlov, V. V. (1866–1907). *Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen* (Vols. 1–10). (Образцы народной литературы тюркских племен.) Sankt-Peterburg.

Radlov, V. V. (1893–1911). *Opyt slovarya tyurkskikh narechiy* (Vols. 1–4). (Опыт словаря тюркских наречий.) Sankt-Peterburg: Imperatorskaya Akademiya Nauk.

Schechner, R. (2013). *Performance Studies: An Introduction*. New York: Routledge.

Sipos, J. (2006). *Comparative Research on the Folk Music of Turkic and Hungarian People*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Savage, P. E., & Brown, S. (2013). Toward a new comparative musicology. In *Analytical Approaches to World Music* (Vol. 2, No. 1), 1–30.

Aysel Azizova Firdovsi gizi

THE ROLE OF THE HISTORICAL-COMPARATIVE METHOD IN REGIONAL STUDIES (BASED ON THE EXAMPLE OF THE AGBABA ASHIQ ENVIRONMENT)

In this paper, the author proposes the application of the historical-comparative method for the study of ashug melodies specific to the ethnocultural environment of Agbaba. This method, in turn, requires a complex and multidimensional approach, implying an in-depth examination of the region's musical heritage within the context of regional studies.

The main objective of the research is to study the musical layer of the samples belonging to the Agbaba ashug environment not as isolated phenomena, but as integral components of a broader ethno-cultural system. In particular, the structural-typological analysis of the melodies “Otalı gizi”, “Diyarbekiri”, “Sariyaylig,” recorded from the performance of Ashug Iskender Agbabali, provides a basis for understanding the semantic content embedded in these pieces. According to the author, the traditions of the Agbaba ashug environment developed within a unified artistic process up to the late 20th century and operated in a state of mutual exchange with other regional environments within a historical and social context.

As a result of comparative analyses, syntagmatic similarities and common morphological patterns have been identified between the studied melodies and those based on the melodic structures of “Keremi”, “Dastanı”, “Jangi Koroglu”. Based on these findings, the author concludes that the melodies characteristic of the Agbaba ashug environment may serve as valuable historical sources related to the ethnogenesis of the Azerbaijani Turks.

Key words: Agbaba ashug melodies, semantic analysis, syntagmatic similarity, ashug patterns, regional studies

Айсель Азизова Фирдовси кызы

РОЛЬ ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНОГО МЕТОДА В РЕГИОНАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ (НА ПРИМЕРЕ АШЫГСКОЙ СРЕДЫ АГБАБА)

В данной работе автор предлагает применение историко-сравнительного метода для исследования ашыгских мелодий, характерных для этнокультурной среды Агбаба. Указанный метод, в свою очередь, предполагает комплексный и многомерный подход, требующий глубокого изучения музыкального наследия региона в контексте региональных исследований. Основная цель исследования – рассмотреть музыкальный пласт образцов, принадлежащих ашыгской среде Агбаба, не как

изолированные явления, а как составные элементы более широкой этнокультурной системы. В частности, структурно-типологический анализ мелодий «Оталы гызы», «Диярбекири», «Сарияйлыг», записанных в исполнении Ашыга Искендера Агбабалы, позволяет выявить их семантическое содержание. По мнению автора, традиции ашыгской среды Агбаба вплоть до конца XX века развивались в рамках единого художественного процесса и функционировали в условиях взаимного обмена с другими региональными средами в историко-социальном контексте. В результате сравнительного анализа выявлены синтагматические сходства и общие морфологические закономерности между исследуемыми мелодиями и образцами, основанными на мелодических структурах «Кереми», «Дастаны», «Джанги Кёроглу». На основе этих данных автор приходит к выводу, что мелодии, характерные для Агбабинской ашыгской среды, могут рассматриваться как ценные исторические источники, связанные с этногенезом азербайджанских тюрков.

Ключевые слова: Ашыгская среда Агбаба, семантический анализ, синтагматическое сходство, ашыгские мелодии, региональные исследования.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 05.06.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.06.2026

TEATR SƏNƏTİ

UOT 792.09
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0585-6758
DOI: 10.52094/UWIA3038

Məryam Əli-zadə Əli qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
maryam.alizada@admiu.edu.az

ROMAN QƏHRƏMANLARININ SƏHNƏYƏ ADAPTASİYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə: "Roman qəhrəmanları səhnəyə adlayarkən" adlı məqalədə görkəmli yazıçı, dramaturq, ssenarist, tənqidçi, filoloq-alim Elçinin "Mahmud və Məryəm" romanının qəhrəmanlarının səhnəyə gəlişi prosesi təhlil edilir. Loğman Kərimovun Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində "Mahmud və Məryəm" romanı əsasında yazılmış pyesə quruluş verməsi məqalə müəllifi tərəfindən təqdirəlayiq bir hal kimi qarşılanır və qeyd olunur ki, Bakı teatrları arasında Elçin nəsrinə ilk dəfə məhz bu teatrın təşəbbüsü ilə müraciət olunurdu. Məqalədə səhnələşdirmə prosesinin mürəkkəb ədəbi əməliyyat olaraq çətinlikləri aşkarlanır.

Açar sözlər: nəsr, dramaturgiya, kino ssenari, səhnələşdirmə, magik realizm, roman polifoniyası

Elçinin nəsr əsərlərinin qəhəmanları bir çox hallarda səhnədən daha erkən kinematoqraf ekranına adlayıblar. Bu, tarixi faktdır, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin faktıdır. Azərbaycan kinematoqrafçıları onun əsərlərini böyük həvəs və maraq içində ekranlaşdırmaq işinə qatlaşıblar. Azərbaycanda digər elə bir nasir yoxdur ki, onun əsərlərinə milli kinematoqtrafiya bu qədər çox müraciət etmiş olsun. Bu, aydın məsələdir, çünki Elçinin əsərlərində təəssüratlar və müşahidələr çox güclüdür, ovqatlar bütövdür, yaşantılar axar su kimidir, ilğımlar və gerçəklik, xəyallar və məişət bir-birinə qonşudur. Elçin nəsrində təəssüratlar göydəki buludlar kimi tez-tez dəyişib formadan formaya düşür, gah ekzotikləşir,

gah da adiləşir. Ona görə də bu əsərlər kinorejissorlar üçün vizual baxımdan, ritm baxımından, kinotəhkiyəyə uyğunluq baxımından maraqlıdır. Hətta multiplikatorlar belə Elçin nəsrinə "tamahsılanır". Teatrşünas A.Talıbzadənin məqaləsindən mənim fikrimlə səsləşən bir fraqmenti sizlərə xatırlatmaq istərdim. Bu fraqmentdə o, Elçin Haminin Elçin nəsrinə göstərdiyi yaradıcı maraqdan və Elçin əsərləri ilə bağlı öz təəssüratlarından danışır: "Bir dəfə, özü də bir xeyli bundan öncə, avtobusda qəfildən rəssam və rejissor, Azərbaycanda multi-pilti filmləri üzrə bəlkə də yeganə peşəkar Elçin Hami ilə rastlaşdım. Ordan-burdan söhbətləşdik, fikirlərimizlə bölüşdük. Sözarası mənə söylədi ki, Elçinin "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" hekayəsi əsasında böyüklər üçün cizgi filmi çəkmək istəyir. Mən həməncə dedim ki, bu, maraqlı olar, əgər "Qoca və dəniz" filminə görə "Oskar" mükafatına layiq görülmüş Aleksandr Petrovun yararlandığı texnikadan istifadə edilsə. Bu texnika şüşə üzərində yağlı boyalarla görükdürülən təsvirlərin ekran müstəvisində canlandırılmasını özündə ehtiva edir: burada rənglər fırçayla da, barmaqla da şüşə səthinə yaxıla bilər. Öz fikirlərimi Elçin Hami ilə paylaşanda heç ağlıma da gətirməzdim ki, bir gün Elçin Əfəndiyev nəsrinin özəlliyini vizuallaşdırmaq, nəsri görükdürmək, ona məkan içrə qiyafə vermək üçün rəssamlığın sənd-art estetikasına müraciət eləyəcəyəm: o estetikaya ki, orada şüşə üzərində yağlı boyalarla görükdürülmüş şəkillərə görə çəkilən multi-pilti filmlərinin estetikası ilə sənd-art estetikası qonşulaşır. Bu, indi mənə ona görə ləzzət eləyir ki, xalq yazıçısı Elçinin prozası ilə bağlı biz rejissor Elçin Hami ilə təqribən eyni istiqamətdə düşünmüşük.

Qəribədir, mən "Qatar. Pikasso. Latur. 1968" hekayəsinin ekran proyeksiyasını bir-birinə ağ buludlar kimi qarışan rəngli lövhələr, rəngli siluetlər qismində təsəvvür edirəm...

...Hərdən mənə elə gəlir ki, Elçin hekayələrini, romanlarını yazmayıb, sadəcə, əyləşib, ağ vərəği qarşısına qoyub və öz-özü ilə danışıb; danışdıqca onları yazıya köçürüb. Əbəs deyil ki, bədii dil yalnız səmimiyyətin maksimal ifadəçisi olacaq həddə qədər yazıçını ilgiləndirir. Ondan o yanası ədibi bir elə də maraqlandırmır. Odur ki, Elçin bir dəfə də olsun dili üsluba çevirmir, dil qatında xarakiri eləmir, dillə ustufca, ehmalca davranır. Elçin öz ədəbi dilini yüyənsiz atı çəmənliyə buraxan kimi sərbəst buraxır və heç vədə üslub xatirinə buxovlamır bu dili... Buxovlamır ona görə ki, yazıçı öz səmimiyyətinə xələl gələcəyindən ehtiyatlanır" (Talıbzadə, A., 2013, s. 27).

Elə bu məziyyətləri ucbatındandır ki, Azərbaycanın kinoistehsalında Elçin nəsrinin həmişə adlı-sanlı və istedadlı "müştəri"ləri çox olub. Elçinin nəsr

əsərləri, ssenariləri, kinopovestləri əsasında Fikrət Əliyev “Baladadaşın ilk məhəbbəti” qısametrajlı filmini, Arif Babayev “Arxadan vurulan zərbə”, Kamil Rüstəmdəyov “Mən qayıdacağam”, Oqtay Mirqasımov “Gümüşü furqon”, Tofiq Tağızadə “Bağ mövsümü”, Şahmar Ələkbərov “Sahilsiz gecə”, Vaqif Mustafayev “Milli bomba”, Ramiz Fətəliyev və Dövlət Fəthulin “Hökmdarın taleyi”, Mehmet Ada Öztekin “Mahmud və Məryəm” tammetrajlı bədii filmlərini çəkmişlər. Bu kinorejissorların hamısının adının qarşısına “ustad sənətçi” sözünü yazmaq olar və onlardan hər biri həssaslıqla ədəbi materialın seçiminə yaxınlaşırdı və heç nəyə güzəşt getmirdi. Elçinin filmotekası 9 filmdən ibarətdir və bu, bir yazıçı üçün son dərəcə möhtəşəm bir saydır, sıradır. Eyni zamanda bizim sadaladığımız bu sıra mühüm bir məsələni açıqlayır. Bu məsələ də ondan ibarətdir ki, Elçin nəsrinin mayasında çox gərgin və dinamik insan münasibətlərinin konflikti, dramatizmi, poesiyası və psixologiyası dayanır.

Ona görə də, bir qayda olaraq, istər kino, istər teatr rejissorları Elçinin nəsrinə müraciət etməyi xoşlayırlar ki, bu da günümüzün, mədəniyyətimizin həqiqətlərindən biridir. Ancaq teatrın Elçin nəsrindən yararlanması Azərbaycan kinematoqrafiyasının Elçin nəsrilə fəal təmasından zaman etibarı ilə geri qalır. Yalnız Elçin özünü bir dramaturq kimi təsdiqlədikdən, onun pyesləri müxtəlif teatrlarda tamaşaya qoyulduqdan sonra Elçin nəsrinin teatr tərəfindən mənimsənilməsi prosesi başlayır.

1988-ci ildə martın 25-də Lənkəran Dövlət Dram Teatrının kollektivi seyrçilərə rejissor Oruc Qurbanovun quruluşunda “Mahmud və Məryəm” tamaşasını göstərdi. O zaman səhnələşdirmənin müəllifi də O.Qurbanov idi. Mən bunu niyə xüsusi vurğulayıram? Çünki “Mahmud və Məryəm” romanının səhnələşdirilməsi işini Elçin, “Pyeslər” kitabında yazdığı kimi, 1998-ci ildə gerçəkləşdirib, yəni öz romanı əsasında eyniadlı pyes yazıb. Təsadüfi deyil ki, Elçin “Pyeslər”də “Mahmud və Məryəm”i səhnələşdirmə kimi yox, proloq, epiloq və iyirmi üç şəkildən ibarət məhəbbət dastanı kimi, müstəqil bir dram əsəri kimi təqdim edir. Əslində, Elçinin yazdığı “məhəbbət dastanı” ifadəsi onun “Mahmud və Məryəm” adlı pyesinin janr səciyyəsini müəyyənləşdirir, pyesi teatr üçün təsnif edir, pyesin koordinatlarını rejissor üçün aydınlaşdırır. Əlbəttə ki, əgər müəllif roman əsasında müstəqil pyes yazırsa, deməli, bu, mükəmməl bir əsərdir, qurama deyil, orijinaldır, tamdır, bütövdür və hər hansı bir səhnələşdirmədən üstündür. Çünki öz romanını müəllifdən yaxşı tanıyıb bilən, onun bütün məna qatlarını dərk edən başqa birisini tapmaq mümkünsüzdür.

Görünür, Azərbaycanın teatr dünyasının ayılıb üzünü Elçin nəsrinə tərəf çevirməsi üçün 1988-ci ildən düz on il keçməliydi. Çünki Elçin nəsrinin, onun romançılığının Azərbaycan teatrı tərəfindən geniş spektrdə mənimsənilmə mərhələsi quruluşçu rejissor L.Kərimovun Gənc Tamaşaçılar Teatrında "Mahmud və Məryəm" tamaşasını hazırladığı 1998-ci ildən başlayır. Bu da Azərbaycan teatr mədəniyyətinin paradokslarından biridir ki, Elçin nəsrinin teatr tərəfindən mənimsənilməsi prosesində obyektiv səbəblər üzündən bir dəfə də olsun onun pyeslərinə müraciət etməmiş Gənc Tamaşaçılar Teatrının rolu qəfilcə son dərəcə fəallaşır. Yəqin ki, məhz bu teatr Elçin nəsri ilə öz dünyası arasında bir uyğunluq, bağlılıq, məhrəmlik, qohumluq tapır.

1983-cü ildə qələmə alınan "Mahmud və Məryəm" Elçinin ilk irihəcmli nəsr əsəridir, onun romanlarının birincisidir. Bu roman azərbaycanlıların özünüdərk probleminə ünvanlanmış bir roman, tarixi azərbaycanlıların dastançılıq ənənələrinin müstəvisində təqdim edən bir əsər idi. Elə bu səbəbdən də istedadlı ədəbiyyatşünas və tənqidçi Tehran Əlişanoğlu ramamilə haqlı olaraq yazırdı: "Mahmud və Məryəm"ə tarixi roman demək bir o qədər də dəqiq olmaz. Burada tarix məqsəd deyil, vasitədir. Yazıçı cəmiyyət məsələlərini tarixi dürüstlüklə bədii tədqiqə cəlb etmişdir. Cəmiyyət, dövlət, tarixi gedişat, həyat məsələlərində gizlənən rəngarəng məna qammalarını, fikir çarpaşıqlarını üzə çılxarmaq üçün tarixi hadisələrdən bir vasitə, bir "forma" kimi istifadə etmişdir. Bu mənada "Mahmud və Məryəm"i roman-esse adlandırmaq, məncə, daha doğrudur və onu qeyd edək ki, burada qeyri-normal bir şey yoxdur. Dünya ədəbiyyatında tarixə şərti münasibət artıq mövcud faktdır. Cənubi Amerika yazıçısı Qabriyel Qarsia Markesin "Yüz il tənhalıqda" romanı bunun bariz nümunəsidir. Kolumbiya xalqının formalaşması burada şərti-tarixi fonda, çox inandırıcılıqla təsvir olunub" (Əlişanoğlu, T., 1999, s. 92). Bunun ardınca isə mən istedadlı teatrşünas Aydın Talıbzadənin "Mahmud və Məryəm" romanı haqqında söylədiyini də sitatlaşdırmaq istərdim, çünki o da bu əsərin elə bil ki bütün struktur xüsusiyyətlərini balaca bir abzasda çox dəqiqliklə formulə eləyir. "Mahmud və Məryəm" isə epik tablodur, dastan motivləri üzərində gəzişmədir, folklor kökənlidir; sanki saz musiqisilə avazlı dini oxumaların sintezindən peyda olmuş saz-caz-muğam improvizəsidir" (Talıbzadə, A., 2013, s. 27). Odur ki, Elçinin romanları teatr və kino üçün çox cəlbedicidir, onlar ədəbiyyatla tarixin bir-birinə qovuşduğu, bir-birinə qarışdığı, tarixin mifləşdiyi, mifin tarixiləşdiyi zonada mövcuddur.

Düzdür, Elçin "Mahmud və Məryəm" romanının səhnə versiyasını hazırlayarkən çox ustalıqla davranmışdı, roman polifoniyasını pyes birsəsliliyinə çevirmiş, hadisələri Mahmud və Məryəm sevgisinin inkişaf xətti üzərində qurmuşdu. "Mahmud və Məryəm" xətti isə məşhur "Əsli və Kərəm" dastanının yeni versiyası idi. Lakin Elçin öz romanını pyesə çevirərkən bura yeni obrazlar da, yeni köməkçi xətlər də əlavə etmişdi, keçmişin hadisə və yaşantılarına bir müasirlik donu geydirmişdi. Amma bütün bunlar bir ali məqsəd güdürdü, bir ali ideyanın xatirinə, naminə gerçəkləşdirilirdi ki, o ali məqsəd və ideya da 1998-ci ilin 27 sentyabrında Gənc Tamaşaçılar Teatrında geniş seyrçi kütləsinə təqdim edilmiş tamaşada öz bariz təcəssümünü tapırdı. Teatrşünas Atababa İsmayıloğlu bu ideyanı, bu fikri öz məqaləsində dəqiq ifadə eləmişdi: "əsərlə tanış olduqca müəllif fikri oxucu və tamaşaçı qulağında səslənir. Budurmu tayfa birliyi; əgər Ziyadxanın kənddən saraya gətirib, sərkərdə mərtəbəsinə qədər yüksəltdiyi Bayandur onun qatilinə çevrilirsə. Budurmu dost, insan sədaqəti; əgər Sofi Mahmudu tənha qoyub, var-dövlətini özüylə aparırsa. Dövlət, şəhvət, şöhrət düşkünləri ilahi bir eşqlə yaşayanlara qənim kəsilir. Sazlı Abdullanın timsalında bu dünən də belə olub, Mahmudun timsalında bu gün də belədir. Əsər də, tamaşa da insanları tarixin bu ibrət dərsindən nəticə çıxarmağa çağırır" (İsmayıloğlu, A., 1998, 6 noyabr). Heç şəksiz ki, tamaşanın fəzasında Elçinin çoxsaylı dəyərli fikirləri ulduz-ulduz sayrışır və bütün bu fikirlər əsas ideyanın ətrafında rəqs edərək anlatmaq istəyirdi ki, dünya eşq və mənəvi paklıq üzərində bərqərardır, bunların xaricində nə olursa, dünyanın, insanların, birgəyaşayışın əleyhinədir.

Həqiqətən, quruluşçu rejissor L.Kərimov ağır bir yükün altına girmişdi: Elçinin öz romanı əsasında yazdığı pyesdə, nə az, nə çox, düz 50 nəfər personaj vardı. Çətini onda idi ki, bu personajların heç biri bildirici, simvolik fiqur deyil, öz həyat tarixçəsi olan canlı insanlar idilər. Təbii ki, hadisələri Azərbaycanda 1500-cü illərin əvvəllərində yaşanan bir əsər səhnədə tarixi dəqiqliklə işlənmiş kostyumlar tamaşası kimi zühur eləməliydi. İkincisi, bu 50 nəfəri səhnədə hərəkətə gətirmək, onları işlətmək, əməl xəttinin davamı boyunca xarakterə çevirmək çətin məsələ idi. Ancaq L.Kərimov bütün bunlara qatlaşaraq quruluşçu rəssam E.Babayev və musiqi tərtibatçısı F.Dünyamalıyevdən ibarət bir komanda toplamışdı və demək olar ki, Gənc Tamaşaçılar Teatrının bütün aktyor heyətini işə cəlb etmişdi. Düzdür, quruluşçu rejissor personajların sayını müəyyən qədər azaltmışdı və eyni bir səhnədə qarşılaşmayan iki epizodik rolu bir aktyora tapşırmaqla işin ağırlığını bir qədər yüngüllətmişdi.

Quruluşçu rejissor, təbii ki, mətnə istinadən tarixin keşməkeşlərində ilişib qalmamışdı, onu bir fon kimi götürmüşdü və əsas diqqətini məhəbbət dastanının baş qəhrəmanlarına yönəltmişdi. Bu səbəbdən də quruluşçu rejissor üçün zaman və məkan, tarixi olayların həqiqəti tam şərtiliyə çevrilmiş, yaşanan eşq macərasına bir dekor, bir fon, bir anturaj olmuşdu. Ona görə də rejissor heç nədən çəkinmədən müxtəlif zaman kəsimlərində, müxtəlif məkanlarda gerçəkləşmiş hadisələri, insan münasibətlərini eyni bir müstəviyə gətirir, onları yalnız xırda detalların, işarələrin köməyilə fərqləndirirdi.

Quruluşçu rejissor Mahmud roluna, əlbəttə ki, riskə gedərək, çox cavan və yaraşıqlı bir aktyoru - Vüsal Mehrəliyevi təyin eləmişdi və öz fikrində, öz seçimində yanılmamışdı. Vüsal Mehrəliyevin ifasında və rejissorun yozumunda Mahmud işığın, nurun insanlar adasındakı zühuru kimi təqdim olunmuşdu. “Şirin, məlahətli, ürəyəyatımlı səsi, incə hərəkətləri, yumşaq baxışları ilə dünyaya təəccüblə baxan, öz yaxın adamları, doğmaları arasında belə qərib kimi görünən Mahmudu Vüsal Mehrəliyev qəlbən təmiz, saf, müqəddəs bir məzlum kimi oynayırdı... Müəllif fikrinə, rejissor yozumuna uyğun olaraq aktyor Mahmudun Məryəmə olan məhəbbətini ülviləşdirirdi, ilahiləşdirirdi, obrazı lirik-romantik, psixoloji planda coşqunluqla ifa edirdi, sevən, riqqətli, ədalətli, humanist müəllimi Mirzə Salmanın diliylə desək, Mahmudun “yüksək aləmin oğlu” olduğunu tamaşaçıya sübut edirdi” (Məmmədova, E., 2008, s. 106-107).

Aktrisa Nuriyyə Əliyeva da öz ifa manerasına görə V.Mehrəliyevlə eyni bir müstəvini bölüşürdü. Onun Məryəmi də ağ enerjinin təmsilçisi idi. Hər iki aktyor dastan stixiyasının tomantik ovqatına köklənib Mahmud və Məryəmi sanki iki dastan, nağıl göyərçininə çevirirdilər və sanki dünyanın çirkabı, nifrini, pisliyi onları bulaşdırmırdı. N.Əliyevanın Məryəmi zərif, incə, təmiz bir məxluq idi.

Amma və lakin...

Elçinin “Mahmud və Məryəm” romanı magik realizm əlamətlərilə naxışlanmış bir romandır. Magik realizm haqqında Elçinin özü belə deyir: “Magik realizm bədii fantastikadan (“bədii fantaziyadan” desəm, bəlkə, daha dəqiq olar) gələn estetik təmayüldür, burada fantaziya ilə reallıq bir-birini tamamlayır, fantaziya gerçəklik kimi təqdim olunur. Mənim 60-cı illərin sonlarında, daha sonrakı dövrlərdə yazdığım bir sıra hekayələrdə magik realizmə meyl güclüdür, hətta deyərdim ki, çox güclüdür, “Mahmud və Məryəm” romanında isə aparıcı estetik istiqamətlərdən biridir və mən qəti surətdə qarşıma məqsəd qoymamışam ki, magik realizmdən istifadə etməliyəm. Sadəcə, qələm

özü çəkib aparıb və bəzi hallarda mənim özüm üçün də gözlənilməz olub. Magik realizm, belə düşünürəm ki, mənim son dövrlərdə yazdığım "Şekspir", "Cəhənnəm sakinləri", "Teleskop" kimi pyeslərimdə də aparıcı xəttdir. Mən bu pyesləri yazanda da heç vəchlə belə bir xüsusi məqsədim olmayıb. Bu gün mən qırx il bundan əvvəl yazdığım "Poçt şöbəsində xəyal" pyesində də aşkar bir magik realizm görürəm və bu, heç şübhəsiz ki, mənim, yəni o vaxtkı gənc yazıçının bədii axtarışlarının təhtəlşüur ifadəsidir" (Nuriyev, Y., 2012, s. 20-21).

Mən Elçin dramaturgiyasına həsr etdiyim məqalələrimdə "Şekspir", "Cəhənnəm sakinləri", "Teleskop" pyeslərində magik realizmlə səsləşən məqamların olduğundan çox ötəri danışmışdım. İndisə Elçinin özünü sitatlaşdıranda mənim nə qədər haqlı olduğum üzə çıxdı. Həqiqətən də, magik realizm xalq yazıçısı Elçinin, dramaturq Elçinin, ədəbiyyatşünas Elçinin özünün də dediyi kimi "Mahmud və Məryəm" romanının aparıcı istiqamətlərindən biridir. Belə ki, bu romanın mayasında ruhsal çevrilmələr və dəyişmələrin, fəal transformasiyaların dinamikası dayanır. Təbii ki, Elçin romanına xas magik realizm Gənc Tamaşaçılar Teatrında bütün vüsətilə zühur eləyə bilməzdi. Çünki heç o dövrün bütün Azərbaycan teatr mədəniyyəti bunu olduğu kimi görükdürməyə, romanın bütöv atmosferinə yaxın gəlməyə, Elçinin bədii dünyasının bütün palitralarını səhnədə tam sərgiləməyə hazır deyildi. Zənnimcə, bunun səbəbi odur ki, öz düşüncə mədəniyyətinə, mövzunu ifadə etmək manerasına, metoduna, bədii zövqünə görə Elçin Azərbaycanın teatr aləmində çalışan bir çox sənətçilərdən öndə dayanmışdı. Sadəcə olaraq, teatra Elçin nəsrinə çatmaq, yetişmək üçün böyümək lazım idi. Bu konteksdən yanaşanda, əlbəttə ki, Loğman Kərimovun Gənc Tamaşaçılar Teatrının səhnəsində "Mahmud və Məryəm" romanı əsasında yazılmış pyesə quruluş verməsi çox təqdirəlayiq bir hal kimi qarşılanmalıdır. Bakı teatrları arasında ilk dəfəydi ki, Elçin nəsrinə məhz teatrın təşəbbüsü ilə müraciət olunurdu. Elçin nəsri ilə bağlı görkəmli ədəbiyyatşünas-alim N.Paşayeva gözəl bir fikir söyləyib: "Fikrimizcə, Elçinin nəsri, bu nəsrin sintaktik quruluşu... elə bir forma və qəlibdədir ki, bu düzümün içindən hər hansı bir ifadənin, yaxud sözün çıxarılması bütövlükdə strukturun özünün dağılmasına səbəb ola bilər. Elçinin ayrı-ayrı hekayə, povest və romanlarındakı təhkiyə tərzinə diqqət edək: söz həm təsvir edir, həm də xüsusi məqsədlə qabardılmadan özü dərk obyektinə çevrilir; əsəri oxuyarkən iki proses paralel şəkildə baş alıb gedir, oxucu eyni zamanda həm hadisələrin axarını izləyir, onların bədii məntiqini dərk etmək istəyir, həm də bununla

müvazi şəkildə həmin hadisələri təsvir edən, yaradan dilin stixiyasına varır; əşya və hadisələri canlandıran, onları yenidən əçşyalaşdıran söz o qədər canlıdır ki, bunların təsiri altında son dərəcə zəngin detal, ştrix və hadisələr "itib-batır", necə deyərlər, gözəgörünməz olur. Ancaq bütün bunlar ilk baxışdan belədir. Elçinin bədii dilində hiss olunan güc və poetik enerji həmin hadisə və detalların da sıx şəkildə bir-birinə qovuşmasına, qovuşib da vahid mənanı yaratmasına, daha sonra isə bu vahid mənanın atom kimi parçalanaraq şüalanmasına gətirib çıxarır. Elçinin nəsr poetikasına xas cəhətlər təbiəti etibarı ilə Azərbaycan ağız ədəbiyyatının ruhu ilə həmahəngdir, strukturunu xatırladan elementlər mövcuddur. Konkret desək, "Mahmud və Məryəm" romanı eyni hadisənin təsvirilə başlayır və bitir" (Paşayeva, N., 2004, s.115) yəni romanın səhifələri Sazlı Abdullanın faciəvi ölümü hadisəsilə açılır, bu hadisənin anımı ilə də tamamlanır. Bununla da müəllif romanı strukturca dastanlaşdırır. Bu sitatda məni maraqlandıran digər bir cəhət də var: Elçin nəsrində sözün qüdrəti. Bax, bu məqam Elçin romanlarının səhnəyə gəlməsində ən mühüm problemdir, çünki Elçin sözünü, Elçin cümləsini tam, bütöv şəkildə səhnəyə gətirmək olmur, sözün təhkiyə energetrikası bu köçürülmə prosesində mütləq şəkildə nələrisə itirir, nələrdənsə məhrum olur. Çünki Elçin təhkiyəsi çox zaman monoloqlaşdırılmış müəllif səsidir, əgər Elçin öz dramaturgiyasının personajlarını kənardan müşahidə eləyən şəxsdirsə, nəsrində öz qəhrəmanları ilə birgə yaşayan, onlar haqqında hər şeyi bilən bir adamdır. Haradasa Elçin öz nəsrinin bir nömrəli personajıdır. Odur ki, Elçin romanlarını (hətta hekayələrini) səhnədə vizuallaşdırmaq çox çətindir. O da ola "Mahmud və Məryəm" romanına xas magik realizmi... Təsəvvür edin, romanda Sazlı Abdullanın başı kəsilir... sazı isə öz-özünə bu olaydan təsirlənib dınqıldamağa, sızlamağa başlayır. Saz öz-özünə çalır, ona insan barmaqları toxunmadan çalır. Bu, magik realizm deyilsə, onda bəs nədir? Saz romanda həm də Mahmudun əvəzləyicisidir. Saz – Mahmuddur və əksinə. Hətta Mahmudun iştirak etmədiyi səhnələrdə hər dəfə sarsıdıcı bir hadisə, fəlakət yaşananda ora Mahmudun sazı gəlir və sanki bir sehrbazın əfsunu ilə səslənməyə başlayır. Razılaşaq ki, bunu səhnədə göstərmək çox çətindir, bəlkə də fikrimi daha dəqiq ifadə eləsəm, deməliyəm ki, göstərmək çətin deyil, lakin romandakı səhnənin təsirini səhnəyə olduğu kimi ötürmək çətindir. Belə ki, burada səhnə priyomları yox, epizodun suggestiyası önə keçir. Öz-özünə çalan sazı səhnədə necə göstərəsən? Göstərmək, əlbəttə ki, mümkündür, seyrçini bunun möcüzəsinə inandırmaq isə müşkül məsələdir, çünki bütün variantlarda səhnədə öz-özünə çalan sazın görünməsi tamaşaçıda ya ustacasına icra edilən

fokus təəssüratı yaradacaq, ya da primitivliyə, təbəssümə səbəb olacaq. “Mahmud və Məryəm” romanında isə bu səhnə Elçinin heyrətamiz plastik təhkiyəsində oxucunu həməncə riqqətə gətirir, coşdurur. Belə bir roman möcüzəsini səhnəyə köçürmək, onun səhnədə vizual həllini vermək doğrudan da çətin bir işdir.

Bu kontekstdən çıxış eləyərək söyləməliyəm ki, L.Kərimovun “Mahmud və Məryəm” tamaşasında romanın magik realizmindən heç bir əsər-əlamət yox idi. Tamaşada çox poetik bir sevgi tarixçəsi vardı ki, bu da Elçin mətni ilə, Elçinin səhnələşdirmə-pyes üçün müəyyənləşdirdiyi janr təyinilə üst-üstə düşürdü. Əbəs yerə tənqid Mahmudla Məryəmin məhəbbətini ilahi eşq adlandırmırdı. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim N.Paşayeva da özünün mükəmməl təhlil sərgiləyən əsərində əbəsdən qeyd eləmirdi ki, “əsərin fakturasını təşkil edən hadisələr içində ana xətt Eşqdir” (Paşayeva, N., 2004, s.119). L.Kərimovun quruluşunda ən çətin məqamlarda Elçin təhkiyəsi köməyə gəlirdi. Tamaşanı Danışan, yəni nağılçı idarə eləyirdi. O, sanki romanın ayrı-ayrı fraqmentlərini bir-birinə düyünləyib bir hadisələr zənciri əmələ gətirirdi, ayrı-ayrı vəziyyətləri, onların əlaqə məntiqini seyrçi qavrayışı üçün asanlaşdırırdı. Tamaşa daha çox aktyor ifası ilə yadda qalmışdı. Çoxsaylı aktyor heyətinin iştitrak etdiyi bir tamaşa, təbii ki, öz kütləviliyi ilə seçilirdi. Tamaşanın əməl xəttindən kənar olan personajlar yalnız müəyyən epizodlarda görünüb yox olurdular. Teatr Elçin nəsrini mənimsəyərkən aşkarcasına çətinliklə üzləşir, nələrəsə ötəri yanaşmağa məcbur olurdu. Bununla yanaşı tamaşada aktyorların dəqiq işlədiyi portretlər də vardı. Aktrisa Solmaz Qurbanovanın ifasında Qəmər Banu, Rafiq Hüseynovun ifasında Ziyad xan, Mübariz Əlixanoğlunun ifasında Bayandur İxtiyar, Elxan Hacıoğlunun ifasında Keşiş tamaşaçılara iri planda təqdim olunurdu, seyrçinin yaddaşında Mahmud və Məryəmin sevgi tarixçəsilə birgə özünə yer eləyə bilirdi.

Roman qəhrəmanları səhnəyə adlayarkən əksər hallarda ədəbi-bədii kontekstində mövcud olduqları təhkiyənin epik genişliyinin dışına çıxırlar. Romanda personaj günlərlə yol gedib ən müxtəlif insanlarla görüşə bilər, saatlarla düşünüb öz fikirləri ilə tənha qala bilər, gəmiyə minər, at çapar, maşın sürər, uçan xalçaya əyləşər, divləri öldürər, top mərmisində Aya səyahətə gedər, illərlə sevgisilə məktublaşar və bunların hamısı rahatca mümkünləşər... Və bu kifayət eləyər ki, oxucu qəhrəmanın həyatına bələd olsun, hətta o qəhramanın həyat koordinatlarını qəbul edib orada yaşasın. Roman, hansı təhkiyə metodu üzərində qurulmasından, hansı yazı metodu ilə işlənməsindən asılı olmayaraq dəqiqliyi, təfsilatı, mükəmməlliyi sevir, epik genişliyi sevir, özünü heç nə ilə

məhdudlaşdırmır, uzun monoloqlardan, şüur axınından, polifoniyadan, aramsız söhbətlərdən qaçmır. Roman ən qatı şərtiliyin belə gerçək təsvirini ona görə tələb edir ki, oxucunu daim özü ilə saxlasın, onu hisslərin, yaşantıların, ovqatların və hadisələrin gerçəkliyinə, düşüncələrin, fikirlərin həqiqiliyinə inandırsın. Hətta sürrealist və ya postmodernist təhkiyə belə buna çalışır. Roman mənzərədir, nəhəng tablodur, epik hüdudsuzluqdur, fəlsəfi oyunlardır, fikir toqquşmalarıdır. Səhnə isə həmişə fraqmentdir, detaldır, şərtilikdir. Burada bütöv bir ömür detala da proyeksiya oluna bilər, kiçik bir dialoq vasitəsilə aşkarlana da bilər. Səhnə müəyyən anlamda dördkünc, iri yeşiyi xatırladır və romana bu "iri yeşik" çərçivəsində can vermək, onun təsir effektini olduğu kimi bura köçürmək olduqca çətindir. Ancaq əgər romanın obrazlı təhkiyə sisteminə adekvat səhnə dili tapılarsa, bu heç şəksiz ki, mümkündür.

Ümumiyyətlə, romanı səhnələşdirmək, onu pyesə və ssenariyə çevirmək, tamaşaya qoymaq və ya ekranlaşdırmaq heç də həmişə uğur gətirən bir iş deyil. Burada hər şeyi təkcə istedad və ya peşəkarlıq faktoru ilə ölçmək olmaz. Çünki bu məsələdə qavrayış stereotipləri də çox mühüm rol oynayır. İki müxtəlif nəsil, iki müxtəlif əsr eyni bir əsərə tamam başqa-başqa dəyərlər sistemindən yanaşa bilər. Bir də ki, oxuduğumuz hər bir roman sonucda bizim öz romanımıza çevrilir, bizim üçün yaxşı tanıdığımız, hər xasiyyətinə bələd olduğumuz birinə dönür. Biz həmin romanın qəhrəmanlarını maksimal şəkildə özümüzünküləşdirib onlarla özümüz arasındakı məsafəni hətta o qədər minimallaşdırırıq ki, haradasa romanı özümüzün yaratdığına özümüzü inandırmağa çalışırıq. Ona görə də biz, adətən, öz sevdiyimiz romanları, həmin romanların qəhrəmanlarını, atmosferini özgələrinə qısqanmağa vərdiş eləyir və hesab eləyirik ki, sevdiyimiz roman haqqındakı ən doğru təəssürat, ən doğru bilgi bizə məxsusdur. Çünki biz təsəvvürümüzdə canlandırdığımız roman dünyasını qüsursuz və bütöv bilirik.

Bu üzdən də hər bir səhnələşdirməni və ya ekranlaşdırmanı öz təsəvvürümüzdə canlandırdığımız roman obrazına nisbətdə qüsurlu bilirik və mütləq deyirik ki, bu, belə yox, belə olmalıydı və biz özgəsinin, – hər hansı bir rejissorun, aktyorun, ssenaristin və ya səhnələşdirmə müəllifinin, – təqdim etdiyi roman konsepsiyası ilə barışmırıq.

Lakin bununla yanaşı teatr həmişə roman mətni ilə işləməyə cəhd göstərib. Hətta Moskva Bədaye Teatrı yenicə yarandığı çağlarda belə F.M.Dostoyevskinin "Karamazov qardaşları" romanına müraciət eləmişdi. Gənc Tamaşaçılar Teatrı da "Mahmud və Məryəm"in təcrübəsindən sonra Elçin

nəsriylə daha fəal işləməyə həvəslənmişdi. Bu dəfə də təşəbbüs istedadlı rejissor Loğman Kərimovun idi və məhz o, Elçinin "Ölüm hökmü" romanını səhnəyə gətirməyi teatra təklif eləmişdi. Loğman Kərimov səhnə tərtibatını yenidən Elnur Babayevlə işləmiş, musiqi parçalarını isə Azərbaycan bəstəkarlarının əsərlərindən özü seçmişdi.

"Mahmud və Məryəm" kimi "Ölüm hökmü" də möhtəşəm bir tablodur, möhtəşəm, çoxqatlı, çoxşaxəli bir romandır. Bu roman o qədər zamanın içinə nüfuz edir ki, hətta dönüb zamanın özü olur, zamanın məğzini, mahiyyətini, atmosferini idealcasına əks etdirir. Bu haqda görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Nərgiz Paşayevanın tədqiqatında oxuyuruq: "Elçinin "Ölüm hökmü" romanı Azərbaycan nəsrində repressiyanın qanlı dəhşətləri haqqında yazılmış ilk əsər deyil, lakin ilk dəfə məhz bu əsərdə 1937-ci il uzaqdan və yaxından, tarixdən və müasirlikdən, sənədlərdən və reallıqdan tam və mükəmməl, dolğun və əhatəli şəkildə əks olunur. "Tam və mükəmməl, dolğun və əhatəli" dedikdə, biz heç də onu nəzərdə tutmuruq ki, "Ölüm hökmü" romanında repressiya dövrü hadisələri bütün təfərrüatı və genişliyi ilə, çoxsaylı obrazlar silsiləsi, çoxqatlı süjet vasitəsilə təcəssümünü tapır. Elçin buna ehtiyac duymayıb. Çünki romanda müəllif konsepsiyası təkcə "taun epidemiyasını", "qırmızı terror epidemiyasını" əhatə etməklə məhdudlaşmır, təbii taunun və siyasi terrorun ardınca durğunluq dövrünün epidemiyası gəlir. Bütün bunlar eyni, vahid prosesin – "ölüm hökmü"nün bir-birilə konstruktiv şəkildə həlqələnən hissələridir. Zamanın həmin üç dönəmi burada bədii təsvirlərin simmetriyasında, mikrogörüşündə makromənzərəni əks etdirməkdə nəzərə çarpır. Zamanın tipik və səciyyəvi meyllərini özündə əks etdirən obrazlara gəldikdə isə Elçin bir xarakter ustası kimi boyalarını əsirgəmir" (Paşayeva, N., 2004, s.127). Bəli, əslində də "Ölüm hökmü" romanı sanki zamanın ürək döyüntüsüdür.

Ola da bilsin ki, teatr məhz bu keyfiyyətinə görə romana müraciət eləmişdi. Biz gərək onu da unutmayaq ki, "Ölüm hökmü" 2000-ci ilin 28 oktyabrında oynanıldı. Bu, Azərbaycanın yeni tarixinin və ya yeni Azərbaycan tarixinin artıq o dövrü idi ki, azərbaycanlılar 90-cı illərin hərc-mərcliyindən, xaosundan qurtulub özlərini, öz uzaq və yaxın keçmişlərini təhlil edib anlamağa, anlayıb təftiş etməyə çalışırdılar, milli identifikasiya məsələləri ətrafında diqqəti cəmləşdirirdilər. Elçinin "Ölüm hökmü" romanı isə müəyyən bir tarixi kəsimi bütün detallarına, xırdalıqlarına, incəlikərinə qədər faş edib, görükdürüb panoramlaşdırırdı, azərbaycanlıların psixologiyasını onun bütün təzahürlərində ortaya qoyurdu

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlişanoğlu T.M. Azərbaycan yeni nəsri. – Bakı: Elm, 1999.
2. İsmayıloğlu A. Mahmud və Məryəm // "Ədəbiyyat" qəzeti. – 6 noyabr 1998-ci il.
3. Məmmədova E. Elçin və teatr: sənətş. üzrə nam. dis. ... AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. – Bakı, 2008.
4. Nuriyev Y. Elçinlə ədəbiyyat söhbəti // Yaşarın xalq yazıçısı Elçinlə müsahibəsi. – Bakı, Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012.
5. Paşayeva N.N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı: xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında. – Bakı: ATİ, 2004.
6. Talıbzadə A.A. El üçün yaşamış Elçin və ya Bakı – Buzovna marşrutunun ədəbi şedevrləri. // "Azərbaycan" jurnalı, № 5, 2013.

Maryam Ali-zadeh Ali gizi

Issues Of Stage Adaptation Of Novel Characters

Summary. This article analyzes the creation of the characters in the novel 'Mahmud and Maryam' by the distinguished writer, playwright, screenwriter, critic, and philologist Elchin. The author welcomes Logman Karimov's production of the play based on the novel 'Mahmud and Maryam' at the Azerbaijan State Theater of Young Spectators as a worthy event and notes that Elchin's prose was first presented among Baku theaters at the initiative of this theater. The article reveals the complexities of the staging process as a complex creative operation.

Key words: prose, dramaturgy, screenplay, production, magical realism, polyphony of the novel.

Марьям Ализаде Али кызы

Вопросы театральной адаптации персонажей романов

Резюме. Данная статья анализирует процесс создания героев романа выдающего писателя, драматурга, сценариста, критика, филолога-ученого Эльчина «Махмуд и Марьям». Автор статьи приветствует постановку Логманом Каримовым пьесы по роману «Махмуд и Марьям» на сцене

Азербайджанского государственного театра юных зрителей как достойное событие и отмечает, что среди бакинских театров проза Эльчина впервые была представлена именно по инициативе этого театра. Статья раскрывает сложности процесса инсценировки как сложной творческой операции.

Ключевые слова: проза, драматургия, киносценарий, постановка, магический реализм, полифония романа.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 05.06.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.06.2026

UOT 792.01 + 008
ORCID: 0009-0009-7528-5382
DOI: 10.52094/RZJV5034

Aydın Talıbzadə Ağa Yunus oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
aydin.talibzada@admiu.edu.az

ŞƏHƏR VƏ MEQAPOLİSDƏ TEATR NƏDİR?

Xülasə: Məqalənin müəllifinə görə, teatr mətndir: mətn içində mətndir. Bir tərəfdən, teatr şəhər-mətn kontekstində "oxunur", mətn içində mətn olur. Digər tərəfdən isə teatrın özü tam müstəqil mətndir, şəhərin dünyəviləşmək, dünyaya qatılmaq tendensiyasının gerçəkliyidir. Teatr da şəhər kimi qoruqdur: burada azadlıq, ruhsallıq, mənəviyyat sığortalanır. Teatr insana bütün situasiyalarda insaniyyəti öyrədir, başqalarına qarşı həssas olmağı öyrədir, şəxsiyyətini itirməyib məncillikdən qurtulmağı öyrədir. Şəhər makroteatrdır, teatr – mikroşəhər. Avropa şəhərlərində teatr zamana qarşı üsyandır, tanrının ədalətsizliyinə qarşı üsyandır. Tamaşaçı kilsəyə tanrı ilə barışmağa gəlirsə, teatra tanrıya etiraz etmək üçün gedir. Şəhərin fakturasının özündə belə üsyan ideyası şifrələnib: insan təbiətə üsyan eləyib, etiraz eləyib şəhərlərə sığınır. Şəhər insanın təbiətə üsyanıdır. Avropa teatr modeli tanrıya üsyan modelinin gerçəkliyidir: burada dramaturq və rejissor allahlığı boyunlarına götürüb yeni dünya qururlar. Hindistanda, Çində, Yaponiyada, İndoneziyada, Koreyada ənənəvi teatr formaları çərçivəsində gerçəkləşən oyunlar isə həmişə ayindir, dini ritualdır və bu ayinlər, rituallar məbəddə icra olunur. Orada teatr binası özünün hər bir təzahür formasında məbəd variantıdır, məbədin inversiyasıdır. Teatr şəhəri imitasiya eləyir. Bu baxımdan şəhərin mədəni məkanı yetərincə teatral məkandır. Binalara, idarələrə, meydanlara, parklara, küçələrə görə insanın danışıq və davranış tərzi də dəyişir: daha doğrusu, insan özünü məkana uyğun aparmağa başlayır ki, bu da birmənalı şəkildə teatr effektidir.

Açar sözlər: Teatr, şəhər və kənd, meqapolis, robot, mikroşəhər, makroteatr.

Şəhərsizləşən dünya teatrdan məhrum olur.
Teatrın yoxa çıxması şəhərin ölümünün əlamətidir.
Şəhərin psixolojisi, ruhu var.

Teatr şəhər içrə kollektiv özünü ifadənin zirvəsidir: üsyan, inqilab alternatividir; fərd öz yaşantılarını, düşüncələrini, problemlərini şəhər əhlilə bölüşür.

Bu, teatrın mövcudluq qanunu, varlıq gücü olub həmişə.

Teatr şəhərin ruhunu yansıdır.

Meqapolisdə isə nə ruh var, nə psixoloji: hətta meqapolisdə yaşayanın özü meqapolisi tanımır. Şəhərli isə öz şəhərində hər yeri tanıyır. Meqapolis qlobal yataqxanadır: orada yaşamırlar, sadəcə, gün keçirib qalırlar.

Qabaqalar Bakıda insanlar bir-birindən soruşardı ki, sən harada yaşayırsan. İndisə bununla maraqlananda sual verirlər ki, sən harada qalırsan. Fərq yerlə göy arasında.

Şəhərli olmağın vacib atributu teatrdır. Teatr şəhər camaatının doğmalığını təsdiqləyən qeyri-rəsmi vəkalətnamədir.

Meqapolisin belə vəkalətnaməyə ehtiyacı yoxdur. Terror təhlükəsi altında hamı bir-birindən şübhəlidir. Şübhə isə doğmalıq hissini öldürür.

Görək, bu, niyə belə alınır və burada kiminsə günahı varmı?

Ondan başlayaq ki, teatr da mətndir: daha doğrusu, mətn içində mətndir. Bir tərəfdən, ***TEATR şəhər-mətn kontekstində "oxunur",*** mətn içində mətn olur, şəhərin markörü olur, şəhər mədəniyyətinin simvolu, toplumun ruhsal-mənəvi ovqatının, onun azadlıq səviyyəsinin işarəsi olur.

Digər tərəfdən isə teatrın özü tam müstəqil mətndir, şəhərin dünyəviləşmək, dünyaya qatılmaq tendensiyasının gerçəkliyidir. Şəhər lokal mətndir, teatr – dünyəvi mətn. ***Teatr şəhərin dünyaya pəncərəsidir. Teatr dünyanın şəhərə vizasız və qeyri rəsmi gəlişidir.*** Əgər belədirsə, onda teatr siyasətdir, şəhərlər arası diplomatiyadır.

Teatr da şəhər kimi qoruqdur: burada azadlıq, ruhsallıq, mənəviyyat sığortalanır.

Teatr insana bütün situasiyalarda insaniyyəti öyrədir, başqalarına qarşı həssas olmağı öyrədir, şəxsiyyətini itirməyib məncillikdən qurtulmağı öyrədir.

Çoxları elə güman edə bilər ki, bu, müəllifin elmi düşüncələrinin ekstravaqantlığından irəli gələn söyləmlərdir, elmi bir süsləmədir. Əsla. Çünki dünya çapında məlum sorğuların böyük əksəriyyətində aşkarlanıb ki, respondentlər ***"şəhər kənddən nə ilə fərqlənir?"*** sualına ***"şəhərdə teatr var!!!"*** cümləsilə cavab veriblər. Deməli, şəhər insan qavrayışında hər şeydən öncə ***"teatr yeri",*** yəni, teatrın mövcud olduğu, məskunlaşdığı ***YER*** kimi konkretləşir.

Onda belə çıxır ki, teatr düşüncədə ***şəhər markörüdür,*** anlayışlar məkanında şəhəri ***"açan", şəhəri "çözən" koddur:*** elə bir koddur ki, yepyekə bir şəhəri öz içinə yığa bilir.

Teatr şəhərdəndir, şəhər – teatrdan.

ŞƏHƏR MAKROTEATRDIR, TEATR – MİKROŞƏHƏR.

Şəhər necədirsə, teatr da elədir. Teatr həmişə öz şəhərinə oxşayır.

Avropa şəhərlərində teatr zamana qarşı üsyandır, tanrının ədalətsizliyinə qarşı üsyandır. Qərb teatrı Allahın, taleyin, karmanın məhkəməyə gətirildiyi yerdir. ***Əgər sən kilsəyə tanrı ilə barışmağa gəlirsənsə, teatra tanrıya etiraz etmək üçün gedirsən.*** Teatr Allaha etiraz edib deyir ki, sən niyə insanı əbədi yox, ölümlü yaratmısan; niyə hər şey bu qədər fanidir, ötəridir; hanı sənin ədalətin ki, insanın arzularını gözündə qoyursan; hanı sənin ədalətin ki, insanları bu qədər incidirsən. Odur ki, insan tarixin hər bir dönəmində nə yaratmaq istəyirsə, onu əbədiyyət və bəşəri ədalət iddiası ilə yaradır; insanı daha rahat yaşatmaq üçün yaradır; onun əzablarını azaltmaq üçün yaradır, tanrının yanında və yadında əbədi ilişib qalmaq üçün yaradır. Bu iddianın özü üsyankar iddiadır. Hətta şəhərin fakturasının özündə belə üsyan ideyası şifrələnib: insan təbiətə üsyan eləyib, etiraz eləyib şəhərlərə sığınır. Şəhər insanın təbiətə üsyanıdır.

Avropa teatr modeli tanrıya üsyan modelinin gerçəkliyidir: burada dramaturq və rejissor allahlığı boyunlarına götürüb yeni dünya qururlar, ölülərə can və söz verib onları dirildirlər, dindirirlər.

Qərbdə teatr həmişə potensial ehramdır, sarkofaqdır. Ehram məbəd deyil, qəbiristanlıq variantıdır, nəhəng sarkofaqdır. Ehramı ona görə tikdirib özlərini mumiyalatdırırlar ki, zaman onları toz eləyib torpağa qarışdırmasın. ***Sarkofaq da, ehram da tanrı ilə yarışmaq, ona şərik olmaq, əbədi olmaq fikrindən, təmənnasından qaynaqlanır.***

Müsəlman Şərqində hətta bu sayaq düşünməyin özü yasaqdır. Qəbir itməlidir, yox olmalıdır, sarkofaq isə, ümumiyyətlə, nonsensdir. Bu kontekstdə ***"əbədi şəhər", "üsyankar şəhər"*** ideyası da müsəlman məmləkətlərində fiksiyadır, qəbul edilməzdir. Odur ki, islam ölkələrində XIX əsrin sonlarına XX yüzilin ön sənələrinə kimi teatr binası gözə dəymir. Bu da dolayısı yolla onu təsdiqləyir ki, teatrda Allaha qarşı üsyan ideyası şifrələnib və bu ideya latent şəkildə hər zaman mövcud olub. Təəccüblü deyil ki, müsəlman şəhərlərində teatr Allaha küfr formalarından biri kimi çözülür.

Hindistanda, Çində, Yaponiyada, Hindoneziyada, Koreyada ənənəvi teatr formaları çərçivəsində gerçəkləşən oyunlar isə həmişə ayindir, dini ritualdır və

bu ayinlər, rituallar məbəddə icra olunur. Orada ***teatr binası özünün hər bir təzahür formasında məbəd variantıdır, məbədin inversiyasıdır. Ona görə də Şərqin ənənəvi teatr formalarında improviz nonsensdir; heç nə dəyişikliyə uğramır: peşəkarlıq, istedad və bacarıq normanı yerinə yetirməkdir, katalardan kənara çıxmamaqdır, duada qalmaqdır, duada yaşamaqdır. Teatr Şərqdə həmişə ibadətdir.***

Şəhər qala divarları ilə təbiətdən "pərdələnir", teatr cəmiyyətdən özünü pərdə ilə ayırır. ***Şəhər məkanın teatrallaşdırılmasından, teatra çevrilməsindən yaranır. Şəhər yaşayışın özü deyil, yaşayışın imitasiyasıdır, təbiətin teatrıdır, toplumun nəhəng qəfəsidir, toplumun qəfəs içrə mövcudluğudur.***

Teatr şəhəri imitasiya eləyir: yəni ***imitasiyanın imitasiyası*** olur, təqlidi təqlid prinsipinə köklənir, semiosferanın insan münasibərlərinə etkisini görükdürür. Y.M.Lotman yazırdı ki, ***"işarələr mətnləri, mətnlər mədəniyyəti, mədəniyyət semiosferanı əmələ gətirir"*** [Лотман, Ю.М., 1999, s. 135]. Şəhərin necəliyi bu semiosferanın necəliyinə bağlıdır. Nədən ki, məhz semiosfera insanın ünsiyyətini, onun davranış manerasını yönləndirir, hətta hərəkət plastikasına təsir göstərir.

Bu baxımdan şəhərin mədəni məkanı yetərincə teatral məkandır. Binalara, idarələrə, meydanlara, parklara, küçələrə görə insanın danışıq və davranış tərzi də dəyişir: daha doğrusu, insan özünü məkana uyğun aparmağa başlayır ki, bu da birmənalı şəkildə teatr effektidir.

Teatr aktyorların şəhəridir, şəhər də adi insanların teatrı.

ŞƏHƏRDƏ TEATR HƏMİŞƏ TEATR İÇİNDƏ TEATRDIR.

"Şəhər və teatr ilişkisi mədəni məkan yaratmaq niyyətinin təzahürüdür" [Бурлина, Е.Я., Бокурадзе, Д.С.]. Şəhərlə teatrı bir-birinə bənzədən əlamətlər çoxdur.

Şəhər teatra üstünlük verir, meqapolis – şouya.

Məsələ bu ki, şəhər həmişə özgələri bir yerə yığıb onları bir ünsiyyət çənbərinə gətirməyi planlayır. Şəhərdə üç əsas belə yer var: tapınaq, bazar və teatr. Orta çağlarda teatr hətta tapınağın içində idi, bazar da bunların lap yaxınlığında. Tapınaq, teatr, bazar şəhərdə ən aktiv ünsiyyət zonalarıdır.

Bu üç məkanın aşıladığı birgəlik duyğusu çox mühümdür və insanların buna ehtiyacı var. Əgər biz hamımız tapınağa yığışırıqsa, teatra gəliriksə, bazarda alış-veriş yapırıqsa, deməli, biz bir-birimizə o qədər də uzaq deyilik, eyni bir məişət məkanımız, eyni bir ruhsal məkanımız var və bir-birimizi anlaya

bilərik, eyni bir şəhərdə tolerantcasına yaşaya bilərik, dəyərlərimizlə paylaşa bilərik:

"Yenə bu şəhərdə üz-üzə gəldik,
Neyləyək, ayrıca şəhərimiz yox" (Ramiz Rövşən).

Şəhərdə üz-üzə gəlmək mümkündür, meqapolisdə – yox. Şəhərdə bir gedirsən, bir qayıdırsan. Meqapolisdə gedirsən, daha qayıtmırsan: qayıtdığın zaman isə daha heç hara getməyi düşünmürsən: təsadüfi rastlaşmaq ehtimalı sıfır civarındadır. Şəhərdə hər yerə tamaşa eləyirsən, hər şeyi eşidirsən: meqapolisdə heç hara baxmırsan telefondan, planşetdən, bilgisayardan savayı; heç nə eşitmirsən, qulaqcıqla dinlədiyin musiqidən savayı. Meqapolis robotların insaniləşdiyi yox, insanların robotlaşdığı nəhəng şəhər məkanıdır. ***Robotlar üçünsə, ideal ipli kuklalar olsalar belə, teatr nonsensdir: onlar münasibətlər qurmurlar, ünsiyyətə ehtiyac duymurlar: onlar üçün nə məişət var, nə ruh.***

Şəhər həmişə romantikadır, qəfil görüşlərin poeziyasıdır, təzadların prozasıdır, ünsiyyət dramaturgiyasıdır, zibil yeşiklərinin absurdudur. Bu romantika və fəlsəfə hər şeydən öncə şəhərin teatrında görünür. Teatr şəhərdə mədəni məkan, emosional, intellektual, fon yaradır, müxtəlif insanları bir yerə toplayıb onları müzakirələrə dəvət edir, onlara ideya verir, ***"mən səndənəm, sən də məndən"*** konseptini dəstəkləyir, oyunun koqnitivliyini ön plana çəkir, özünütanımanı aktuallaşdırır.

Şəhərdə teatr yaddaşdır; meqapolisdə teatr yaddaş dışına çıxır, daha doğrusu, yaddaşı fayllar kimi silir: meqapolis yaddaşdan qorxur, yaddaşı qurdalamaq istəmir; burada keçmişi xatırlamağa ehtiyac yoxdur. Keçmiş konfliktlər yumağıdır: həmişə çox çirkli və müəmmalıdır. ***Çünki yaddaşdan elə hey problemlər qopub gündəmə addımlayır.*** Meqapolis tarixin etkisini minimuma endirir. Keçmişdən bizə gəlib çatanın ən yaxşısı nədir? Sənət, ədəbiyyat, musiqi, memarlıq, mətbəx, dil və başqa heç nə: yerdə qalanı müharibə tarixidir, qan tarixidir, zülm tarixidir. Ənənə də, mentallıq da şübhəlidir: bir məqamda doğrudur, digər məqamda yanlış: bir dəfə işləyir, iki dəfə – yox. Qəhrəmanlıq da, xəyanət də hər zaman baxım bucağından asılı olur.

Meqapolis heç də iri şəhər demək deyil, bir meqa konstruksiyadır, ***ünsiyyətsizlik dodekafoniyasıdır,*** insanlar üçün dəmir və betondan düzəldilmiş azman arı pətəyidir. Burada heç kəs bir-birini tanımır və hamı bir-birindən ehtiyatlanır, şübhələnir. Şəhərdə ortaq mənəvi dəyərlər dominantdır, meqapolisdə – qanunlar. ***Meqapolis bədbəxt klounların yaşama arealıdır;***

ənənələrin (tarixin, mentalitetin) sıfırlandığı zonadır. Burada şeirlər də qurtarır, teatr da. Meqapolis estrada göstəriləri üçün iri meydançaları məqbul sayır, teatrı isə bir ovuc intellektualların öhdəsinə buraxır; ötəri performansları, installyasiyaları seçir, teatrı festival "konveyirinə" oturdur.

Meqapolisdə yaşamırlar, meqapolisdə işləyirlər: fəhlə kimi yox, robot-qul kimi işləyirlər. Meqapolisdə hamı azad kölədir. İşdən sonra böyük əksəriyyət oranı tərk edib qəsəbə tipli sakit bir guşədə öz ailəsiylə bir olmağa yollanır, meqapolisdən qaçır. Meqapolisin gecəsi rokçulara, tineycerlərə, baykerlərə qalır və azad qulların bayramı başlayır. Onlar üçün teatr astagəldir, ləngdir, darıxdırıcıdır, Nuh əyyamının yadigarıdır. ***Şəhər təşkil edilmiş mədəni məkandır və bu məkana düşünən adam lazımdır. Meqapolis isə şou məkanıdır və burada düşünmək yasaqdır.*** Düşündüyün andaca şou hava şarı kimi partlayır və meqapolisi partladır. Meqapolisə teatr yalnız əcnəbi turistləri cəlb etmək və mədəniyyətin tarixindən danışmaq üçün qədim muzey eksponatı kimi gərək ola bilər.

Şəhər mifdir, meqapolis mifi udan əjdaha. Teatr öz-özünə yaşamır: teatrı dövrün mifolojisi yaşadır, şəhərin mifi yaşadır. Meqapolisdə mif (yunan versiyasında) başlanğıca – titanlar dönəminə qayıtmaq pozisyonuna gəlir: yəni ulduz müharibələri, Terminator, Hulk tipli superqəhrəmanlar və s. ***Meqapolis onları kütlə üçün oyuncaq-robot və ya kütlə üçün mexaniki əmzik qismində istehsal edir.*** Axı, kütlə həmişə uşaqdır və o, heç vaxt böyümür. Kütlə böyüsə kütlə dağılacaq: dağılacaq ona görə ki, fərdlərə parçalanacaq. Fərd düşünməyə başladımı, kütləyə qatılmır, kütlədən uzaqlaşır. Fərdin yaşaması üçün kölənin ölməsi gərək.

Bu da onu təsdiqləyir ki, kütlə ilə analitik təfəkkür, tənqidi təfəkkür bir araya sığmır. Kütlə düşünməyi sevmir: nəyisə anlamazsa, anlamağa heç çalışmaz; əvəzinə qızar, hirslənər, azğınlıq eləyər, qarşısına nə çıxsa uçurar, əzib məhv edər. Burada artıq koqnitivlikdən söhbət gedə bilməz. Kütlə primitivliyə bayılır, emosional qıcığa reaksiya verir: düşünmək kütlə üçün vaxtı vecsizcəsinə korlamaq deməkdir.

Odur ki, meqapolis teatrdan imtina edir. Teatr "ağırdır", tamaşa başlayır, uzanır və heç cür qurtarmır. Düşünməkdən ötrü hövsələ lazımdır: başqasının sənə nə dediyini anlamaqdan ötrü qulaq asıb gözləmək lazımdır. Kütlə bunu xoşlamır: o, sürətin, dinamikanın, transformasiyaların, əlvanlığın, hipnozun, aramsız danışmağın, aramsız yeniləşməyin, aramsız rekord qırmağın, hər yerə özünü proyeksiya etməyin peşindədir. O, sənətdə effektli qəfil ixtiralardan, bir

anlıq dahilikdən, öz sevimli şou "kuklaları"nı tez-tez dəyişməkdən xoşhallanır, uzunçuluqdan diskomfort yaşayır.

Çünki:

meqapolisdə söz ölür.

Çünki:

meqapolisdə sözlər etibarsızlaşır.

Çünki:

meqapolis səs-küy içində etinasız susqunluqdur.

Çünki:

meqapolisdə nə yazırsan yaz, nə deyirsən de, əgər kütlə marağına yaramırsa, mənasız və lazımsız olur.

Səbəbi bəlli: bugün sözlər – danışıq – nitq adama hədsiz yorucu və yalançı görünür: onları demək də, dinləmək də xeyli vaxt aparır: görüntüdən görüntüyə isə çox ani keçirsən, bir göz qırpımında ***"uçan xalça"*** effektini yaşaya bilirsən, dünyanı görürsən.

Teatr qapıları müasirliyin üzünə laybalay açsa da, kütlə içinə getsə də, meqapolis onu qəbul eləmir. "Canlı sənət" olmaq üstünlüyü də daha işə yaramır. Ona görə ki, hamı sosial şəbəkələr kommunasında yaşayır və öz yaşantısını, ağrısını, problemini, sevincini, fotosunu, cikini-bikini bütün gün ərzində kimlərləsə aktiv şəkildə paylaşır. Bu canlılığı, bu dinamik ünsiyyəti teatr onun üçün yarada bilirmi? Əsla. Teatr yalvarır ki, lütfən, telefonları qapadın. Amma qapadan varmı? Hamının əli, barmağı, runu, ağlı və ürəyi mobil telefonundadır. Guya ki eşidilən zəng, gələn mesaj Allahdan gələcək və həməncə hər şeyi, həyatı, gerçəkliyi, insanları dəyişəcək. Seyrçinin həqiqi marağı bir parça telefonuna bağlı isə teatr tamaşası onun üçün nə qədər əhəmiyyətli olacaq?

Meqapolisdə teatr seyrçinin nə istədiyini heç cür kəsdirə bilmir. Çünki seyrçinin özü nə istədiyinin fərqində deyil: o, gerçəkliyin içiylə balıq çayda üzən kimi üzməyə, axına qoşulub axmağa üstünlük verir, sürəkli heç nəyə içdən tutulmur və idarə olunduğunu aksiom kimi qəbul edir, bununla barışır, qarışdırılmayınca heç nəyə qarışmır; ***demir ki, məni maraqlandır; deyir ki, mənim ağlımı al, məni elə şoka sal ki, telefonumu və sosial şəbəkələrdəki virtual dostlarımı unudum. Axı, müasir insana virtuallıq canlı teatrdan çox-çox yaxın və məhrəmdir.***

Maraqlanmaq ağlı itirməkdən daha çətindir. Ağlı itirəndə insan əyləncəyə, kefə, narkotiklərə aşırı uc olur: uc olur ki, ***cənnəti həmişə böyründə saxlasın.*** Yəni, hər şeyin əvvəlcədən məlum olduğu ölümlü dünyaya əyləncə

kimi yanaş, hər dəqiqəni əyləncəyə çevir! Aldan! Könlündən yaşamaq keçirsə, aldanışa inan! İnanmasan, intihar etməyə məhkumsan. Durmadan ye və arıqla! Arıqladın, təzədən ye! Kifirsən, səni gözəlləşdirərlər; qocasan, səni cavanlaşdırarlar: televizyonçular bütün dünya çapında çoxsaylı kanallardan sənin üstünə cumub sənə kömək edərlər! Təki aldanmağına davam et! Reklamla yaşa, reklamın tövsiyəsilə yaşa: bir də görəcəksən ki, düşünə bilmirsən. Reklam Konfutsinin öyüdünü yerinə yetirir: düşünmə, xoşbəxtliyə və rahatlığa çatacaqsan. Müasirliyin devizi budur! Həyatı son damlasına qədər süniləşdirmək, əyləncələrlə hər bir ağrını, problemi unutdurmaq, düşünmək macalını insandan oğurlamaq! Çünki sənin əyləncən bitən kimi sən əlüstü kiminsə probleminə çevrilirsən! Kiminsə probleminə çevriləndə, onu da öz əyləncəsindən ayırırsan və problemləri çoxaldırsan. İnsanları permanent əyləncədə, mahnı müsabiqələrində, iri stadion konsertlərində, teleproyektlərdə görən teatr anlaya bilmir ki, müasir insanın problemi nədir: problemi, ümumən, varmı, yoxmu? O, harada doğruçudur, harada – yalançı? Öz-özlüyündə müasir insan da anlaya bilmir ki, teatr nədir və onun mövcudluğunun məqsədi, məramı nədir, manifesti nədir?

Teatr tarixən yalnız əyləncə olmaq istəməyib və indi onun bu situasiya ilə bacarmağa qüvvəsi, iqtidarı çatmır. Çünki onun seyrçiləri çoxdan ölüblər və teatr çoxdandır ki, toplumda teatr olmağın imitasyonu ilə məşğuldur. Əgər həyatın özü maneken həyatdırsa və ətrafda gördüyümüz hər şey aldanışdırsa, sünidirsə, şizofren virtual məkandırsa, teatr, axı, nə edə bilər?

Teatr postdramatik ola bilər yalnız müəyyən müddətə: nədən ki, çox tez tükənir.

Kino bir vaxtlar teatr seyrçilərindən bir xeylisini dartıb özüylə apardı, sonra televiziyon... İndisə hər performans, hər layihə, hər göstəri, hər sərgi, hər şou, hər installyasiya, hər stənd-ap, hər təqdimat, hər brifinq teatrdan bir cıqqılı qoparıb özündə yaşadır. Reklam, tik-tok, WatsApp modilliyinə, təfəkkürünə, ritminə öyrədilmiş müasir seyrçinin teatr tamaşasına dözməsi də problemlidir artıq. Teatr bu xüsusda olan-qalan tamaşaçısını da itirir və gündən-günə daha sürətlə köhnəlir. Qüssələnməyinə dəyərmi?

Teatr dəyişir, dəyişdikcə köhnəliyi daha çox bilinir, konfliktdən, hadisədən, təhlildən qaçır, postdramatik şamançılığa qayıdıb öz ictimai-sosial gücsüzlüyünü yenməyə çalışır, meqapolisə rəğmən yaşamağa, müəllifliyi seyrçilə bölüşməyə, tamaşaçı təsəvvürünü oyun məkanı kimi götürməyə çalışır...

Onda seyrçi seyrçi olmur, seyrçi kütlə olmur, yalnız bir otağa sığışa biləcək mürid-davamçı-pasiyent olur, meqapolisin varlıq konveyerindən qaçmış pasiyent olur...

Mürid-davamçı-pasiyent olmağı isə koronavirus yasaq eləyir və yekə mismarları aramla, bir-bir teatrın tabutuna çalır...

Teatrın tabutuna mismarlar çalınanda isə o, möcüzəli olmaq, hamıya oxşamamaq üçün özünün ritual, ayin, ibadət, təlqin, zikr, dua versiyasına qayıdır...

Ədəbiyyat siyahısı

1. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров: Человек-текст-семиосфера-история. – М.: Язык русской кульуры, 1999. – 464 с.
2. Бурлина Е.Я., Бокурадзе Д.С. Театр в городе и город в театре: единое культурное пространство http://cyberleninka.ru/article/n/teatr-v-gorode-i-gorod-v-teatre-edinoe-kulturnoe-prostranstvo

Aydin Talibzade Agha Yunus oghlu

WHAT IS THEATRE LIKE IN A CITY AND METROPOLIS?

Summary: According to the author of the article, theatre is a text: a text within a text. On the one hand, theatre is “read” in the context of the city-text, becoming a text within a text. On the other hand, theatre itself is a completely independent text, a reality of the city's tendency toward secularization, toward integration into the world. Theatre, like the city, is a sanctuary: freedom, spirituality, and morality are ensured here. Theatre teaches people humanity in all situations, teaches them to be sensitive to others, teaches them to rid themselves of egoism without losing their identity. The city is a macrotheatre, theatre is a microcity. In European cities, theatre is a rebellion against time, a rebellion against God's injustice. If a spectator comes to church to reconcile with God, they go to the theatre to protest against God. The very structure of the city encodes the idea of such a rebellion: people rebel against nature, protest, and find refuge in cities. The city is man's rebellion against nature. The European theatrical model is a model of rebellion against God: here, the playwright and director assume the role of the deity and construct a new world. In India, China,

Japan, Indonesia, and Korea, plays unfolding within traditional theatrical forms are always rituals, and these rituals and ceremonies are performed in the temple. There, the theatre building is a version of the temple, an inversion of the temple in all its manifestations. The theatre imitates the city. From this perspective, the cultural space of the city is a theatrical space in its own right. The way people speak and behave also changes depending on the buildings, offices, squares, parks, and streets: more precisely, people begin to behave in accordance with the space, which undoubtedly has a theatrical effect.

Key words: theatre, city and village, metropolis, robot, microcity, macrotheatre.

Айдын Талыбзаде Ага Юнус оглы

ЧТО ПРЕДСТАВЛЯЕТ СОБОЙ ТЕАТР В ГОРОДЕ И МЕГАПОЛИСЕ?

Резюме: По мнению автора статьи, театр – это текст: текст внутри текста. С одной стороны, театр «читается» в контексте города-текста, становясь текстом внутри текста. С другой стороны, сам театр представляет собой совершенно независимый текст, отражающий тенденцию города к секуляризации и интеграции в мир. Театр – это святилище, подобно городу: здесь гарантированы свобода, духовность и нравственность. Театр учит людей человечности во всех ситуациях, учит их быть чуткими к другим и учит избавляться от эго, не теряя при этом своей индивидуальности. Город – это макротеатр, театр – это микрогород. В европейских городах театр – это бунт против времени, бунт против несправедливости Бога. Если зритель приходит в церковь, чтобы примириться с Богом, то идет он в театр, чтобы протестовать против Бога. Сама структура города кодирует идею такого бунта: человек восстает против природы, протестует и находит убежище в городах. Город – это бунт человека против природы. Европейская театральная модель – это реальность модели бунта против Бога: здесь драматург и режиссер берут на себя роль божества и строят новый мир. В Индии, Китае, Японии, Индонезии и Корее пьесы, разворачивающиеся в рамках традиционных театральных форм, всегда являются ритуалами, и эти ритуалы и обряды исполняются в храме. Там здание театра во всех его проявлениях является вариантом храма, его инверсией. Театр имитирует город. В этом отношении культурное пространство города представляет собой довольно театральное пространство. Способ, которым человек говорит и ведет себя,

также меняется в зависимости от зданий, офисов, площадей, парков и улиц: точнее, человек начинает вести себя в соответствии с пространством, что, несомненно, является театральным эффектом.

Ключевые слова: театр, город и деревня, мегаполис, робот, микрогород, макротеатр.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 12.05.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 20.05.2026

UOT 004+792

DOI: 10.52094/KBIE5742

Nəzirə Əliyeva Məmmədqulu qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Baş müəllim
ORCID: 0000-0002-6851-6762
nazira.aliyeva@admiu.edu.az

Lalə Səlimova Şamil qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Baş müəllim
lala.salimova@admiu.edu.az

JANRLARIN KƏSİŞMƏSİNDƏ TEATR: XXI ƏSRİN HİBRİD TAMAŞALARI

Xülasə: Məqalədə XXI əsr teatr sənətində janrların kəsişməsi fonunda formalaşan hibrid teatr fenomeni elmi-nəzəri aspektdən araşdırılır. Tədqiqatda ənənəvi canlı tamaşanın rəqəmsal texnologiyalarla — virtual reallıq, artırılmış reallıq, süni intellekt, multimedia və onlayn yayım sistemləri ilə sintezi nəticəsində yaranan yeni səhnə formaları təhlil olunur. Məqalədə hibrid teatrın fəlsəfi əsasları və tamaşaçı subyektivliyinin transformasiyası məsələləri ön plana çəkilir. Janrlararası keçidlərin tarixi kökləri antik dövrdən başlayaraq müasir postdramatik teatr estetikasına qədər izlənilir. Nəticə etibarilə, məqalə hibrid teatrı gələcəyin sərhədsiz, çoxqatlı və innovativ səhnə modeli kimi təqdim edir.

Açar sözlər: hibrid teatr, janr sintezi, rəqəmsal performans, immersiv teatr, süni intellekt, XXI əsr teatrı.

Giriş

XXI əsrdə müasir teatr artıq vahid sənət forması deyil. Bu gün rejissorlar müxtəlif janrları və sənət formalarını birləşdirən hibrid tamaşalar yaradırlar. Bu tip teatr dram və müzikl, opera və performans, film və teatr tamaşası arasındakı ənənəvi sərhədləri pozur. XXI əsrdə hibrid tamaşalar dövrün simvoluna çevrilir — onlar müxtəlif mədəni kodların və estetikanın qarşılıqlı əlaqədə olduğu və bir-birinə qarışdığı müasir cəmiyyətin dinamikasını əks etdirir. Məqalədə teatr

janrlarının kəsişməsində hibrid teatrın necə ortaya çıxdığı, hansı formaları aldığı və niyə indi xüsusilə aktuallaşdığı araşdırılacaq.

Hibrid teatr: rəqəmsal və canlı tamaşaların sintezi

Hibrid teatr müasir səhnə sənətində ənənəvi canlı ifa ilə rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası nəticəsində formalaşan innovativ tamaşa modelidir. Bu yanaşmada fiziki səhnə, virtual məkan, onlayn yayım, artırılmış reallıq (AR), virtual reallıq (VR), süni intellekt və interaktiv multimedia elementləri vahid estetik sistemdə birləşdirilir. Xüsusilə pandemiyadan sonrakı dövrdə teatrın tamaşaçı ilə əlaqəsini qorumaq və genişləndirmək baxımından hibrid model yeni yaradıcı imkanlar açmışdır. Müasir teatr nəzəriyyəsində bu model performativ məkanın çoxqatlılaşması və tamaşaçı iştirakının transformasiyası kimi dəyərləndirilir.

Hibrid teatrın əsas üstünlüyü onun məkan sərhədlərini aradan qaldırmasıdır. Tamaşa yalnız səhnədə əyləşən auditoriyaya deyil, eyni zamanda onlayn platformalarda iştirak edən qlobal izləyici kütləsinə yönəlir. Bu isə teatrın demokratikləşməsinə, mədəni məhsulun əlçatanlığının artmasına və müxtəlif auditoriyalar arasında yeni kommunikasiya formalarının yaranmasına səbəb olur. Rejissorlar rəqəmsal proyeksiyalar, sensor texnologiyalar və süni intellekt əsaslı vizual sistemlər vasitəsilə dinamik dekorasiya, real vaxt rejimində dəyişən işıq həlləri və interaktiv səhnə kompozisiyaları yarada bilirlər [1].

Elmi baxımdan hibrid teatr postdramatik teatr estetikasının müasir mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Burada dramatik mətn mərkəzli struktur yerini multimodal kommunikasiya modelinə verir; söz, səs, vizual kod, rəqəmsal avatar və canlı aktyor oyunu eyni semiotik sistemdə fəaliyyət göstərir. Nəticədə tamaşaçı yalnız müşahidəçi deyil, həm də prosesin iştirakçısına çevrilir. Bu xüsusiyyətlər hibrid teatrını həm sənətşünaslıq, həm media nəzəriyyəsi, həm də rəqəmsal humanitar elmlər üçün aktual tədqiqat sahəsinə çevirir. Beləliklə, hibrid teatr gələcəyin səhnə sənətində texnologiya ilə yaradıcılığın birgə fəaliyyətini ifadə edən mühüm estetik model kimi çıxış edir.

Janr qarışmasının mənşəyi

Janrlararası teatr təkcə XXI əsr fenomeni deyil. Onun mənşəyi dramın musiqi, rəqs və poeziyanı birləşdirdiyi antik dövrlərə gedib çıxır. Orta əsrlərdə misteriya tamaşaları teatr hərəkətlərini dini ritual və şəhər yürüşü elementləri ilə birləşdirərək janrlararası performativ modelin ilkin formalarını yaratmışdır. İntibah dövründə teatr musiqiyə və hərəkətə keçdi, bu da sonradan opera və baletin yaranmasına səbəb oldu. Lakin, məhz XX əsrdə janrların qarışması

şüurlu bir bədii metoda çevrildi: avanqard sənətçilər kanonları pozmağa və müxtəlif formaları birləşdirən "tam sənət" yaratmağa çalışdılar.

Hibrid teatrın fəlsəfəsi

Hibrid teatrın əsas ideyası janrlar arasındakı sərhədlərin şərti olmasıdır. Multimedia formatlarının və internet mədəniyyətinin sənət formaları arasındakı sərhədləri qarışdırdığı müasir dünyada teatr da bu tendensiyanı əks etdirir. Hibrid tamaşalar aşağıdakılara imkan verir: tamaşaçıda daha güclü emosional təsir yaratmaq; müxtəlif auditoriyaları birləşdirmək; müasir mədəniyyətin çoxqatlı təbiətini əks etdirmək; reallığı qavramağın yeni yollarını təklif etmək.

Hibrid teatrın fəlsəfəsi ənənəvi səhnə sənəti ilə rəqəmsal texnologiyanın və estetik vəhdətini araşdıran müasir performans nəzəriyyəsinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu modeldə canlı aktyorun fiziki varlığı ilə virtual obraz, proyeksiya, avatar və süni intellekt əsaslı sistemlər eyni performativ məkanda qarşılaşır. Beləliklə, klassik teatrın "burada və indi" prinsipi rəqəmsal iştirak formaları ilə genişlənərək yeni mövcudluq anlayışı yaradır. [2]

Fəlsəfi baxımdan hibrid teatrın mərkəzində **varlıq problemi** dayanır. Ənənəvi teatrda aktyorun canlı bədəni əsas semiotik daşıyıcı hesab olunurdusa, hibrid teatrda bu bədən rəqəmsal obrazlar, sensor reaksiyalar və alqoritmik vizuallıqla tamamlanır. Nəticədə tamaşaçı "real" ilə "virtual" arasındakı sərhədləri yenidən düşünməyə məcbur olur. Bu, Jan Bodriyarın simulakr nəzəriyyəsi və Jil Delyozun fərq fəlsəfəsi kontekstində şərh edilə bilər: səhnədə görünən hadisə artıq sadəcə reallığın təsviri deyil, onun çoxqatlı simulyativ formasıdır.

Hibrid teatrın digər fəlsəfi ölçüsü **tamaşaçı subyektivliyinin transformasiyasıdır.** Tamaşaçı artıq passiv müşahidəçi deyil, rəqəmsal interfeyslər, onlayn iştirak və interaktiv sistemlər vasitəsilə performansın həmmüəllifinə çevrilir. Bu proses Husserl fenomenologiyasındakı təcrübə və şüur anlayışlarını yeni media müstəvisinə daşıyır. Tamaşa yalnız görünən hadisə deyil, həm də rəqəmsal şüurun yaratdığı çoxsəviyyəli təcrübə məkanı olur. [3]

Texnologiyanın teatrın yeni formalarının yaradılmasındakı rolu

XXI əsr teatra yeni texnologiyalar bəxş edib. Texnologiya sadəcə köməkçi bir vasitə deyil, tamaşanın tam hüquqlu iştirakçısına çevrilib. Video proyeksiyalar xüsusi bir atmosfer yaradır, VR tamaşaçılara özlərini tamaşanın içində tapmağa imkan verir və rəqəmsal effektlər vizual qavrayışın yeni formalarını formalaşdırıb. Beləliklə, texnologiya hibrid janrların yaranmasında əsas amilə çevrilib.

Müasir mərhələdə texnoloji innovasiyalar teatr sənətinin estetik strukturuna və ifadə sisteminə fundamental təsir göstərərək yeni modellər formalaşdırır. Rəqəmsal proyeksiya, video mapping texnologiyaları, hərəkət sensorları, süni intellekt əsaslı alqoritmik sistemlər, artırılmış reallıq (AR), virtual reallıq (VR) və motion capture kimi texnologiyalar səhnə məkanını ənənəvi dekorativ çərçivədən çıxararaq onu dinamik və interaktiv mühitə transformasiya edir. Bu kontekstdə teatr artıq dramatik mətn və aktyor ifası ilə məhdudlaşmır, əksinə vizual, akustik və rəqəmsal komponentlərin inteqrasiyası nəticəsində formalaşan multimodal sənət sisteminə çevrilir. Elmi yanaşmada bu proses teatrın rəqəmsal transformasiyası və intermedial inkişafı kimi dəyərləndirilir. [4]

Bununla paralel olaraq, texnologiyanın tətbiqi teatr məkanının sərhədlərini genişləndirərək onu fiziki səhnədən kənara çıxan çoxqatlı kommunikativ platformaya çevirir. Səhnə artıq konkret məkan deyil, eyni zamanda rəqəmsal interfeyslər, virtual mühitlər və distant iştirak imkanları ilə zənginləşən hibrid struktur kimi çıxış edir. Bu transformasiya postdramatik teatr estetikasının inkişafını sürətləndirir, vizual dramaturgiyanın yeni modellərini aktuallaşdırır və rəqəmsal səhnəqrafiyanın müstəqil yaradıcılıq istiqaməti kimi formalaşmasına şərait yaradır. Nəticədə texnologiya teatrın klassik strukturunu qorumaqla yanaşı, ona yeni estetik formalar, eksperimental janrlar və qlobal tamaşaçı auditoriyası qazandırır. Beləliklə, texnologiya XXI əsr teatrında yeni formaların yaradılmasının əsas innovasiya mənbəyi kimi çıxış edir. [5]

Tamaşaçıların hibrid formaları necə qəbul etməsi

Hibrid tamaşaların insanlar tərəfindən qəbulu qarışıqdır. Bir tərəfdən, tamaşaçılar klassik teatrın təklif etmədiyi unikal bir təcrübə qazanırlar. Digər tərəfdən, bəziləri bu cür tamaşaları vizual effektlərlə həddindən artıq yüklənmiş hesab edirlər. Lakin teatrı canlı edən məhz bu müxtəliflikdir: o, tamaşaçıların müxtəlif zövqlərini və ehtiyaclarını ödəməyə qadirdir.

Müasir teatrşünaslıqda tamaşaçıların hibrid teatr formalarını necə qəbul etməsi performans nəzəriyyəsinin ən aktual tədqiqat istiqamətlərindən biridir. Hibrid teatr canlı səhnə oyunu ilə rəqəmsal media, onlayn yayım, interaktiv platformalar və virtual elementləri birləşdirdiyi üçün tamaşaçı qavrayışı da ənənəvi modeldən fərqli şəkildə formalaşır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, tamaşaçılar bu formaları əsasən yenilik, əlçatanlıq və iştirak hissi baxımından müsbət qiymətləndirirlər. Xüsusilə gənc və rəqəmsal mühitə uyğunlaşmış auditoriya üçün hibrid tamaşalar həm estetik maraq, həm də texnoloji təcrübə

baxımından cəlbedici görünür. Rəqəmsallaşmış performans auditoriyası üzərində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, tamaşaçılar bu formatı innovativ və vizual baxımdan zəngin qəbul etsələr də, canlı səhnənin emosional enerjisini tam əvəzləyən model kimi görmürlər. [6]

Qəbul prosesində ən mühüm amillərdən biri "presence" (iştirak hissi) anlayışıdır. Canlı aktyor oyunu ilə rəqəmsal vizual qatların sintezi tamaşaçıda həm fiziki, həm də virtual iştirak duyğusu yaradır. İnteraktiv sistemlər, sensor texnologiyalar və onlayn seçim imkanları tamaşaçını passiv izləyicidən aktiv həmmüəllifə çevirir. Bu isə tamaşa ilə emosional bağın güclənməsinə, yadda qalma səviyyəsinin yüksəlməsinə və fərdi estetik təcrübənin dərinləşməsinə səbəb olur. Xüsusilə rəqəmsal rəqs performansları üzrə tədqiqatlar göstərir ki, tamaşaçının seçim etməsi və real vaxt təsiri qəbul prosesini daha immersiv edir.

Bununla yanaşı, bəzi tamaşaçılar hibrid formaları texnologiyanın çoxluğu səbəbindən emosional yaxınlığın azalması kimi də qəbul edə bilirlər. Texniki nasazlıqlar, ekran vasitəçiliyi və canlı reaksiyanın zəifləməsi müəyyən auditoriyada uzaqlıq hissi yaradır. Buna görə də uğurlu hibrid teatr modeli texnologiya ilə insan emosiyası arasında balans qurmalıdır. Nəticə etibarilə, tamaşaçıların hibrid formaları qəbul etməsi onların rəqəmsal savadlılığı, estetik gözləntiləri və interaktiv iştirak istəyindən birbaşa asılıdır. Bu isə XXI əsr teatrında yeni tamaşaçı davranış modellərinin formalaşdığını göstərir

Janrların kəsişməsində teatrın gələcəyi

Teatrın gələcəyi hibrid formalardadır. Tamaşalar getdikcə ənənə və innovasiyanı, klassikliyi və təcrübəni, reallığı və virtuallığı birləşdirəcək. Teatr müxtəlif sənətlər arasında dialoq platformasına çevriləcək, yeni estetik və semantik üfüqlər yaradacaq.

Müasir teatr sənətinin inkişafında janrların kəsişməsi gələcəyin əsas estetik istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Dram, performans, rəqs, musiqi, kino, rəqəmsal media və oyun elementlərinin bir səhnə məkanında birləşməsi teatrın ifadə imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Elmi ədəbiyyatda bu proses intermediallıq və janr hibridləşməsi kimi izah olunur. Belə sintez nəticəsində tamaşa yalnız dramatik mətnin səhnələşdirilməsi deyil, çoxkanallı kommunikasiya sistemi, multisensor təcrübə və iştirakçı estetik modelə çevrilir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal texnologiyalar, immersiv formatlar və süni intellekt bu janrlararası keçidləri daha da sürətləndirərək teatrın yeni yaradıcı dilini formalaşdırır.

Janrların kəsişməsi teatrın gələcəyində yeni performans modellərinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, sənədli teatrın multimedia ilə birləşməsi, balet tamaşalarının virtual reallıqla inteqrasiyası və musiqili performansların interaktiv oyun mexanikaları ilə zənginləşdirilməsi tamaşaçını passiv müşahidəçidən aktiv iştirakçıya çevirir. Bu, postdramatik teatr estetikasının inkişafını sürətləndirir və müəlliflik anlayışını kollektiv, texnoloji və iştirakçı əsaslı formaya transformasiya edir. Beləliklə, gələcəyin teatrı tək bir janra bağlı qalmayaraq çevik, dəyişkən və eksperimental struktur qazanır.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, hibrid teatr müasir mədəniyyətin dinamikasını, rəqəmsallaşma proseslərini və insan–texnologiya münasibətlərinin yeni mərhələsini əks etdirən sənət formasıdır. Onun gələcək inkişafı texnoloji innovasiyaların sürəti, tamaşaçı davranışlarının dəyişməsi və yaradıcı yanaşmaların çevikliyi ilə birbaşa bağlı olacaqdır. Bu baxımdan, hibrid teatr yalnız müasir dövrün deyil, həm də gələcəyin səhnə sənətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Improbotics: Exploring the Imitation Game using Machine Intelligence in Improvised Theatre. [Submitted on 6 Sep 2018]. https://arxiv.org/abs/1809.01807?utm_source=chatgpt.com

2. Intermedial theatre. Performance Philosophy, Transversal Poetics and the Future of Affect. 2017. https://link.springer.com/book/10.1057/978-1-137-50838-6?utm_source=chatgpt.com

3. An Introduction to Hybrid Theater Forms: A Multifaceted Exploration of Acting, Aesthetics, and Audience Engagement in a Comparative Analysis of Physical and Digital Theater. December 2024. https://www.researchgate.net/publication/386868581_An_Introduction_to_Hybrid_Theater_Forms_A_Multifaceted_Exploration_of_Acting_Aesthetics_and_Audience_Engagement_in_a_Comparative_Analysis_of_Physical_and_Digital_Theater

4. Theatre in the Age of Digital Technologies. November 2022 https://www.researchgate.net/publication/369159287_Theatre_in_the_Age_of_Digital_Technologies

5. Digital Shifts in Contemporary Theatre: Intermediality, Immersion, and Institutional Transformation. December 2025.

https://www.researchgate.net/publication/398968752_Digital_Shifts_in_Contemporary_Theatre_Intermediality_Immersion_and_Institutional_Transformation

6. A portrait of the audience of digitalized performance: the distinctive characteristics of the Chinese theatre audience. September 23 2025. https://www.emerald.com/aam/article-abstract/15/2-3/85/1299496/A-portrait-of-the-audience-of-digitalized?redirectedFrom

Nazira Aliyeva Mammadgulu gizi
Lala Salimova Shamil gizi

THEATRE AT THE CROSSROADS OF GENRES: HYBRİD PERFORMANCES OF THE 21ST CENTURY

Summary: This article examines the phenomenon of hybrid theatre, which has emerged from the intersection of genres in the 21st-century theatre, from a scientific and theoretical perspective. It analyzes new theatrical forms that have emerged from the synthesis of traditional live performance with digital technologies—virtual reality, augmented reality, artificial intelligence, multimedia, and online broadcasting systems. It focuses on the philosophical foundations of hybrid theatre and the transformation of spectator subjectivity. It traces the historical roots of genre transitions from antiquity to contemporary postdramatic theatrical aesthetics. Ultimately, the article presents hybrid theatre as a boundless, multilayered, and innovative theatrical model for the future.

Key words: hybrid theatre, genre synthesis, digital performance, immersive theatre, artificial intelligence, 21st-century theatre.

Назира Алиева Мамедгулу кызы
Лала Салимова Шамиль кызы

ТЕАТР НА ПЕРЕСЕЧЕНИИ ЖАНРОВ: ГИБРИДНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ XXI ВЕКА

Резюме: В данной статье рассматривается феномен гибридного театра, возникшего на фоне пересечения жанров в театральном искусстве XXI века с научной и теоретической точки зрения. Анализируются новые сценические формы, появившиеся в результате синтеза традиционного живого исполнения с цифровыми технологиями – виртуальной реальностью, дополненной реальностью, искусственным интеллектом, мультимедиа и системами онлайн-трансляций. В центре внимания – философские основы гибридного театра и трансформация субъективности

зрителя. Прослеживаются исторические корни жанровых переходов от античности к современной постдраматической театральной эстетике. В результате статья представляет гибридный театр как безграничную, многослойную и инновационную сценическую модель будущего.

Ключевые слова: гибридный театр, синтез жанров, цифровое исполнение, иммерсивный театр, искусственный интеллект, театр XXI века.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.04.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 10.05.2026

UOT 7.01+801.73
ORCID: 0000-0002-1580-5931
DOI: 10.52094/INOQ7556

Фарида Джалилова Махир кызы
Азербайджанский государственный
университет культуры и искусств
Доктор философии по искусствоведению, доцент
farida.jalilova@admiu.edu.az

ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Резюме: В статье анализируется творчество Низами Гянджеви с точки зрения современного исследователя, не являющегося литературоведом. Стремясь создать обобщенную картину идей, связанных со словами в творчестве Низами, автор рассматривает поэзию великого поэта в контексте теории познания. Автор утверждает, что изучение Низами Гянджеви не только как поэта, но и как великого мыслителя средневекового исламского мира в контексте проблематики современных философских исследований обещает интересные результаты. Гносеологические взгляды Низами тесно связаны с его эстетическими взглядами. Мир можно понять только через слова — невозможно понять то, что нельзя объяснить словами. Слова отражают мир, и Низами удается упорядочивать слова так, как никто другой. Для Низами творчество означает не просто подражание увиденного, но и изучение. Творческое наследие великого поэта включает в себя как поэтические выражения литературной теории, так и описания самого творческого процесса, включая эмоциональные переживания поэта. Поэтому эта тема нуждается в более детальном и всестороннем изучении. В заключение нашей статьи мы еще раз подчеркиваем, что тема отражения философского мировоззрения Низами в его творчестве требует более детального исследования.

Ключевые слова: Низами Гянджеви/Гянджави, исламская поэзия, гносеология, эпистемология, герменевтика, разум и рассудок.

Насколько хорошо знают в мире Низами, да и знают ли? Какое место он занимает среди таких поэтов, как Данте и Шекспир, сопоставление с которыми в разных исследованиях о Низами мы встречаем. Эта статья рассматривает творчество великого поэта не в свете традиционного литературоведения, хотя Низами является наиболее значительной и чуть ли не самой влиятельной фигурой во всей литературе мусульманского востока и в этом смысле, не удивительно, что есть неимоверное количество исследований на тему творчества поэта: «Несомненно, Низами привнес в придворный эпос идею «хамсы» (на арабском языке «хамсетун» или «хамсун» означает пять), которая получила формализацию и облагораживание в маснави, а также заложила основы классического стиля и мастерства, которые на долгое время служили эталоном для поэтов исламского мира» (Talıbzadə, A.A.Y., s. 34). Наше же изыскание, скорее, является попыткой герменевтического анализа малокомпетентного в этой сфере исследователя над с детства знакомыми поэтическими текстами с точки зрения современного читателя.

Если бы пришлось описывать сегодняшнему западному читателю, который ничего кроме современной прозы не читал, стиль (только стиль!) письма Низами, мы бы охарактеризовали его похожим на прозу Набокова. Потому что если мы попытаемся анализировать, скажем, роман В. Набокова «Лолита» в содержательном плане, как говорил Карл Проффер в своей книге «Ключи к “Лолите”» (1968), придем к выводу, что сюжетная основа набоковского романа достаточно проста и только предлагаемые «ключи к некоторым романным головоломкам – путем выявления, определения и комментирования литературных аллюзий, [...] а также путем перечисления некоторых характерных стилистических приемов» (Проффер, К.) помогут читателю разобрать написанный «прихотью библиофила» текст во всех пластах.

Правда, это сравнение уместно с той, конечно, разницей, что тексты Низами даже в содержательном плане никогда не подвергались критике, хотя даже ему не удалось избежать некоторых ошибочных суждений о своем творчестве. Порой автору первой «Хамсы» (*«Пятерица»*) ставили в укор излишнюю дидактичность его поэм, а «Семь красавиц» (1197) иногда преподносили как цикл «эротичных сказок». Кстати, Айдын Талыбзаде в своей рецензии на спектакль «Семь красавиц» в постановке Йонаса Вайткуса на сцене Русского драматического театра рассматривает историю

шаха Бахрама в суфийском контексте: «“Семь красавиц” – это дорога Бахрам шаха от себя к себе, от материи к Духу: это его суфийский тарикат (путь) с семи стоянками, это путь от внешнего мира в мир внутренний» (Талыбзаде А. А., 2012). И такую символику в исламской литературе начиная с X века мы встречаем повсеместно во всех странах, где существовали суфийские ордена (правда, здесь нужно оговорить такой момент, что Низами никогда не считался чисто суфийским поэтом, как Аттар или Руми, но известные образы тасаввуф у него часто встречаются). При всем этом в Средние века не всегда поэзия имела трудную для понимания форму в целях маскировки тайного смысла того, что не должны были узнать непосвященные. Иногда причиной мог быть своеобразный декаданс дворцовой среды поэтов. Как мы можем убедиться, творчеству средневековых азербайджанских поэтов свойственна форма, которую определяет «необычайное развитие поэтической техники, увлечение игрой словом, головоломными экспериментами над ним, превращающими стихи подчас в своеобразную загадку» (Бертельс, Е. Э., 1947, s. 6). Исследователь Низами Е. Э. Бертельс говорит об этой манере письма: «У восточного автора на переднем плане стоит культура слова, ради одного удачного сравнения, одной блестящей метафоры он вводит в тему новые эпизоды, поворачивает сюжет в ту или иную сторону. …Сюжет – лишь основа, канва, по которой поэт вышивает свои пестрые узоры» (Бертельс, Е. Э., 1965, s. 378).

Почему же Низами так важен и интересен для нас сегодня? Неужели им восхищаются только любители изощренных словесных игр, загадок и головоломок? Но для всего этого можно обратиться и к более близким по языку и мировоззрению авторам. У Низами, конечно, «узорчатый» стиль безупречно соединяется с глубоким содержанием. Именно благодаря этому единству мы говорим о Низами как о великом реформаторе не только азербайджанской поэзии, но и всех других стран Кавказа, также Среднего и Ближнего Востока. Е. Э. Бертельс описывает своеобразие поэзии Низами следующим образом: «Слово, которое в разговорной речи лишь сигнал для образования мысли, здесь становится самодовлеющим. Совершенно очевидно, что все, сказанное Низами в этих строках, можно было бы в целях ясности изложить в нескольких словах. Но можно ли думать, что такой пересказ основных мыслей “Сокровищницы тайн” равнялся бы самой поэме? Конечно, нет, ибо без этого убранства формы они мелькнули

бы, не оставив следа» (**Бертельс, Е. Э., 1947, s. 14**). Может, это и стало причиной принятия Ильясом ибн Юсуфом техаллуса, то есть псевдонима «Низами» (*от арабс. «назм»; «низам» означает «строй», «порядок», «низами» – «стройный», «складный»*). Ведь Низами сам прекрасно понимал то огромное значение примененных им новшеств, которые должны были обеспечить ему славу и изменить существующее поэтическое искусство. Еще в первом крупном произведении – в месневи «Сокровищница тайн» (1174/1175) он предупреждает читателя о непривычности структуры своего нового детища:

Вникни в книгу мою. Книга будто чужда и странна,
Но прими ее ласково. Близкою станет она
(Низами Г., «Сокровищница тайн»).

И дальше о своем таланте:

Мой язык – что алмаз. Этот меч мой, – тебе ведь он ведом.
Я им головы снес, всем за мной появившимся следом.
Этот меч Низами, многим головы сбросивший с плеч,
Не стареет. Ведь он – притупленья не знающий меч
(Низами, Г., «Сокровищница тайн»).

Уже в XII веке в творчестве Низами мы встречаем гуманистическое мировоззрение Европы последующих веков. Сила поэзии Низами не только в красивых формулировках – ведь какая часть из всех его читателей читали написанные на персидском произведения поэта в оригинале? Также эта сила не только в сложных структурных построениях самих произведений, хотя, наверно, телеологическое понимание классической эстетики нигде в литературе до Низами не находит такого продуманного воплощения и, как нам кажется, именно эта масштабная работа подчинения разума творческому процессу определяет гений поэта. И отсюда мы подходим к принципиальному для обычного читателя моменту, который по сей день обеспечивает интерес к творчеству Низами – это звучащие в его строках мысли. В одной из своих касыд поэт сам, указывая на все эти черты своего творчества, пишет:

Благодаря глубине мыслей,
я – царь царей страны Мудрости,
И (поэтому) по воле небес
я господствую над временем и пространством.

…В царстве слова, где мои речи
обладают абсолютной властью,
Никто, кроме меня до сих пор не стучался
в двери полной победы.
…Я сотворяю слово так, как великодушием
сотворяется мужество.
Я порождаю искусство так,
как юностью (порождается) свежесть.
…По сравнению с моим стилем,
порожденным моими новшествами,
Все новые манеры – ветхие и древние
(Низами, Г. Лирика, 1981, s. 34-35).

Азербайджанское низамиведение больше склоняется писать об этой стилистике, мы же остановимся на пункте о «глубине мыслей» «царя страны Мудрости». Даже сказочность повествования у Низами всегда сопровождается жизненностью. Сегодня он интересен теми же проблемами, которые он затрагивал 880 лет назад и которые ныне звучат не менее актуально. Он пишет о любви – пока есть человек будет и любовь; он пытается разобраться в устройстве государства и определить близкие к идеалу формы общественных отношений. И к слову, к проблеме политических воззрений Низами и образа идеального правителя в творчестве поэта исследователи обращались довольно часто – наверно, это вторая по изучаемости тема после характерных черт самого стиха у Низами. Другой важный вопрос, который входит в круг постоянных интересов поэта и затрагивается во всех месневи, это способы отражения знаний в конкретной поэтической форме – мы здесь не говорим о воплощении (или подражании) тех или иных объектов материального мира в поэтическом искусстве, а имеем в виду художественную реализацию эпистемологических представлений, а также отношение к поэзии в целом. Именно к этой стороне творчества Низами мы сегодня хотели бы обратить внимание читателя.

Низами в своем понимании пророческой миссии поэтов близок нам больше, чем тогда, когда он творил. Поэты часто описывали процесс созидания поэтического произведения как божественное вмешательство, и обязательное участие вдохновения воспринималось ими как ниспосланный

музами дар. Разве не вспоминаются строки А. С. Пушкина из стихотворения «Пророк» (1826) в качестве иллюстрации к сказанному?

Духовной жаждою томим,
В пустыне мрачной я влачился, –
И шестикрылый серафим
На перепутье мне явился.
Перстами легкими как сон
Моих зениц коснулся он.
…Как труп в пустыне я лежал,
И бога глас ко мне воззвал:
«Восстань, пророк, и виждь, и внемли,
Исполнись волею моей,
И, обходя моря и земли,
Глаголом жги сердца людей»

(Пушкин, А. С., 1959, s. 149-150).

Пророк в лирической поэзии часто приравнивается к поэту. Этот мотив прослеживается во всех месневи Низами. Все пять произведений «Хамсы», как по обязательному порядку с небольшим отличием, начинаются соответственно с прославленья Аллаха, мольбы о наказании и гневе божием, мольбы о прощении, восхваления пророка, вознесения (*мирадж*) пророка, положения и достоинства книги, речи о превосходстве слова. И только после этих частей Низами переходит к фабуле повествования в своих эпических произведениях. И во всех пяти месневи мирадж пророка занимает особое место. Сначала посмотрим, что особенного в вознесении пророка и воплощением чего является это событие у Низами.

У набожного Низами, конечно, фигуры пророка и поэта не сливаются в единый образ, но по близости к богу они стоят рядом и в части «Превосходство речи, нанизанной в должном порядке, перед речью, подобной рассыпанным жемчугам» «Сокровищницы тайн» Низами пишет об этом открыто:

Стихотворные речи – возвышенной тайны завеса –
Тень речений пророческих. Вникни! Полны они веса.
В том великом пространстве, где веет дыханье творца,
Светлый путь для пророка, а далее – он для певца.
Есть два друга у Друга, чья светлая сущность едина.

Все слова – скорлупа, а слова этих двух – сердцевина земного
(Низами, Г., «Сокровищница тайн»).

Гегель писал о свойствах чудесного в искусстве: «Действительность окружает нас как некое низменное, случайное существование; это конечное затрагивается божественным. …Но в действительности божественное может существовать в природе и управлять ею только как разум, как неизменные законы самой природы, вложенные в нее богом; божественное не должно проявлять себя в качестве божественного в обстоятельствах и действиях, нарушающих законы природы, ибо только вечные законы и определения разума управляют природой» (Гегель, Г. В. Ф. 1969, s. 263). Как же эта выписка точно описывает обоснование обращения Низами к такому мистическому явлению, как мередж. Пантеистическое восприятие мира распространенное в средневековом мусульманском Востоке явление и творчество Низами часто выражает это мировоззрение. Иногда Низами прямо, как в последнем нашем примере из «Сокровищницы тайн», сравнивает поэта с пророком. А иногда о божественной ипостаси поэта он дает знать через изображение чудесного вознесения пророка на небеса. Но в поэзии мередж, как нам кажется, выступает в качестве творческого образа процесса познания. В «Сокровищнице тайн» часть «Наступления ночи и познания сердца» созвучна с частью «О вознесении пророка»:

Царь девятого неба к тебе нисходящий в тиши,
Создал видимый мир, создал светлое царство души.
Следом души людей были созданы миром нездешним,
И души устремленье смешал он с обличием внешним.
Эти двое обнявшихся создали сердце. Оно
На земле воцарилось. Так было ему суждено.
И дано ему царством великим владеть, повсеместным.
И телесное все сочетается в нем с бестелесным.
Облик наш, как душа, повелением сердца возник.
Лишь я стал размышлять о пылающем сердце, мой разум
Принял масло в свой пламенник. Многое понял он разом
(Низами, Г., «Сокровищница тайн»).
И души устремленье смешал он с обличием внешним.

Изучение различных проявлений аспектов Бога, как его понимает Низами, делает возможным определение конкретных качеств вселенной.

Эти эмпирические наблюдения впоследствии с помощью правильных суждений приводят к знанию. Единственный путь соединения с божественным началом, находясь в телесной оболочке, проходит через разум. В месневи «Семь красавиц» Низами говорит:

Разум – главный наш помощник, наш защитник – он.
Муж разумный всем богатством мира наделен.
Люди разума подобны ангелам с небес,
Дар провидения дан им – чудо из чудес

(Низами, Г. «Семь красавиц»).

В мусульманском мире поэзия всегда была пристанищем ереси, возможно, отсюда такой сложный язык классической исламской литературы, направленный на создание некой уклончивости и туманной пелены. Но при всем том последовательность развития «еретической» по отношению к ортодоксальному исламу мысли можно проследить и в более поздние времена. Азербайджанский поэт и драматург XX века Гусейн Джавид (1882-1941) в своей пьесе «Пророк» (1922) устами архангела Гавриила, олицетворенного образа разума, говорит Мухаммеду:

Я есть ты, и ты есть я, не удивляйся, нет,
Я есть разум твой, но вынужден вечно я
являться в обличии этом

(Hüseyn, C., 2005, s. 142).

Освоивший историю классической восточной литературы Г. Джавид, несмотря на всю преемственность традиции, как представитель романтизма в XX веке мог уже смело и открыто выражать свои пантеистические мысли. У Низами же мы можем наблюдать положение, которое иногда специалистами трактуется как сомнение. Ученый-низамивед Теймур Керимли исследует антропоморфные черты в образе Бога в «Хамсе» и пишет об этом следующее: «В поэме (*«Сокровищница тайн» – Ф. Дж.*) Бог не всегда предстает за мистической завесой; в отличие от многих своих современников Низами уверяет, что человеческое сознание и знания способны постичь Бога. …Но необходимо также отметить, что это положение не носит систематический характер. Например, во Вступлении произведения поэт выражает мысль о непознаваемости Бога… Примиряющим выводом будет признание существования интеллектуальных сомнений и тревог самого Низами как художника-философа» (Kərimli, T. H., 2002, s. 60, 61). Действительно, в

текстах Низами можно проследить такие «несоответствия», но они настолько часто повторяются, что и здесь можно увидеть закономерность, которая исключает разногласия. В этом смысле, месневи Низами легко поддаются анализу через деистический подход: Бог создал мир, сам этот процесс человек познать не может – но познание невозможности познания Бога тоже является результатом глубоких умозаключений, которые достигаются через мышление. В «Сокровищнице тайн» Низами ропщет на ограниченные способности разума познать Всевышнего:

Легковесная мысль вкруг него исходила пути,
Но с пустыми руками от двери пришлось отойти.
Много троп исходив, сокровенной не вызнали тайны,
Равных с ним не нашли, все дела его – необычайны

(Низами Г., «Сокровищница тайн»).

Или в «Хосров и Ширин» (1180) чувствуется восхищение мирозданием и вместе с тем принятие невозможности познания Бога в известных условиях разума:

Он вне того, что есть миров его основа –
Вне постижения, вне разума, вне слова.
Чтоб распознать его, скакнув на звездный дол,
Конь постижения подковы расколол.
Чтоб разыскать его, поднялся трезвый разум,
Но в безграничности свой путь утратил разом.
И так постичь его ты сможешь, что, дивясь,
С привычным для ума свою утратишь связь

(Низами, Г. «Хосров и Ширин», 1983, s. 43-44)

Бога как «вещи в себе» человеку не понять, во всяком случае, догматические положения ислама опровергают такую возможность. В суфизме и хуруфизме отклонения от этого канона обретает такой масштаб, что представители этих учений порой преследуются как государственные изменники. Причиной тому служили их представления, увещающие возможность постичь Бога через разум и явления. Вера в реальность познания Бога через чувственный опыт занимает важное место в суфизме: отсюда, самая привлекательная сторона этого учения – концепция «ашк». У Низами человек способен познать сотворенный Богом мир через разум. В «Хосров и Ширин» есть посвященная этому вопросу глава под

названием «В разъяснение прямого постижения и познания разумом», где автор пишет:

Путь к тайнам тайника – неодолимый путь,
Но разломи печать и с господом пребудь.
Пусть чувства каждые умчатся друг за другом,
И только разум свой своим ты сделай другом
(Низами, Г. «Хосров и Ширин», 1983, s. 46, 47).

Итак, Бог у Низами обладает ньютоновскими чертами созидательной силы и определить пределы этой силы человеку недоступно – об этом он подробно пишет в указанной главе. Но в то же время, Бог наделил нас разумом, чтобы мы могли постичь материальный мир. Следовательно, абсолютный дух в разных проявлениях доступен для познания каждого. Арзу Гаджиева в статье «Низами Гянджеви: на вершине мудрости» пишет: «Божественное единство открывает путь к идее единства человечества. По глубокому убеждению поэта, разум и дух всех людей един, независимо от того, к какому народу, какой расе они принадлежат, какого они вероисповедания, исторические цели, идеалы у всех народов общие» (4; 10). Другое же дело, что это требует от человека больших усилий и умственного труда. Потому-то в «Хамсе» пророку, которому уделяют порой больше места, чем Аллаху, отводится специальная роль: человека, способного познать абсолютные истины. Пророк Мухаммед тот, кому было ниспослано божественное слово в виде Корана. Как выше мы показали, у Джавида Гавриил не конкретное существо, не посредник, который, по исламским канонам, передавал слово Божие, а символ разума. В таком случае, Коран плод пророческого ума. У Низами мы также чувствуем вызов, брошенный времени и истории. Сегодня мы можем сказать точно, что вызов этот оправдал себя: Низами – больше, чем поэт.

Гносеологические взгляды Низами тесно связаны с его эстетическими взглядами. Мир можно понять только через слова – то, что не объяснить словами, невозможно постичь:

И небесный калам, золотые сплетая узоры,
Мудрым словом раскрыл мировому познанию взоры.
Если б не было слова, то кто бы о мире сказал?
Всё сказали слова, был поток их речистый не мал.

…Коль не слово сучило бы нити души, то ответь,

Как могла бы душа этой мысли распутывать сеть?

(Низами Г., «Сокровищница тайн»).

Слова отражают мир, а Низами умеет нанизывать слова, как никто до него не умел. В книге «Театр и театральность в культуре ислама» А. Талыбзаде пишет о месте слова в исламском обществе: «В реальном мире одно из высших состояний человеческого духа – это находиться в блаженном состоянии понимающего, ключом которого является слово, изреченное и выслушанное. Без услаждения слуха нет понимания, одухотворения и просветления. […] быть понятным – значит апеллировать к СЛОВУ, которое к тому же и является средством самоочищения (Талыбзаде, А. А., 2006, s. 51). У Низами поэтическое искусство стоит выше истории, точно так, как описывает данное положение Аристотель в своей «Поэтике». Это можно увидеть по бесчисленным сравнениям текстов Фирдоуси и Низами. Творчество для Низами предполагает предварительное изучение, а не простое копирование увиденного:

Вникни, мудрый, в суть растений, почвы и камней,
Вникни в суть существ разумных, в суть природы всей, –
И в любом живом творенье можешь ты открыть
Главное, что и по смерти вечно будет жить.
…Если ты себя, как свиток, правильно прочтешь,
Будешь вечен. В духе – правда, остальное – ложь

(Низами Г. «Семь красавиц»).

Непосредственно вопросы поэтики Низами волновали не меньше вопросов познания. Сказать точно, был ли знаком Низами с «Поэтикой» Аристотеля мы не можем, хотя «Метафизику» он, скорее всего, читал (мы знаем, что помимо арабского перевода, в Средние века имели популярность комментарии Аль-Фараби (870-950) к «Метафизике»), а аристотелевская «Политика» автору «Искендернаме», *несомненно,* была знакома. Аристотель в «Поэтике», говоря об объеме фабулы, отмечает следующее: «Определение же применительно к природе предмета: что лучше в отношении ясности, то прекраснее и по величине» (Аристотель, 2002, s. 300). Низами в главе «Превосходство речи, нанизанной в должном порядке, перед речью, подобной рассыпанным жемчугам» «Сокровищницы тайн» пишет:

Тонких мыслей знаток должен знать, что усладою верной

Будет тонкая мысль, если взвешенной будет и мерной
(Низами Г., «Сокровищница тайн»).

На самом деле, и эту главу, и главу «Восхваление слова и несколько слов о мудрости» из «Семи красавиц», а также некоторые стихотворения из «Дивана» можно было бы рассматривать в контексте поэтической теории. Творческий процесс в качестве объекта изображения в произведениях искусства стал широко занимать художников последние два века и достиг своего пика в XX веке. Конечно, мы не можем не вспомнить «Лягушек» Аристофана, который опережает аристотелевскую «Поэтику» в плане описания теоретических взглядов учения о трагедии; а терзания поэта в непонимающем его обществе на примере *Торквато Тассо* очень душевно изобразил в своем драматическом произведении И. В. Гете. Примеров же, где мысли о творчестве вплетаются в общую канву произведения как побочный элемент и не счесть. В творческом наследии Низами мы встречаем и поэзирование литературной теории, и само описание творческого процесса с волнующими поэта переживаниями, поэтому эта тема требует дополнительного, тщательного изучения. Мы же подводя итог нашей статье, еще раз подчеркиваем, что тема отражения философского мировоззрения Низами в его творчестве требует более основательных исследований; мы это прекрасно понимаем, и как заметки для будущих изысканий, хотим здесь обозначить некоторые интересные в контексте теории познания направления, как, например, анализ текстов Низами в свете учений Людвига Витгенштейна и Мартина Хайдеггера.

Список литературы

1. Аристотель. (2002). *Политика*. / («Политика» и «Поэтика»). – Москва: Издательство АСТ. – 393 стр.

2. Бертельс, Е. Э. (1965). *Избранные труды*. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Главная редакция Восточной литературы; издательство «Наука», – Стр. 530

3. Бертельс, Е. Э. (1947). *Низами.* Издательство ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1947. https://profilib.link/chtenie/67006/e-bertels-nizami-6.php (дата обращения: 30.03.2021)

4. Гаджиева, А. А. (2013). Низами Гянджеви: на вершине мудрости. // *Гуманитарные науки*, №1 (9)/2013 – Стр. 8-12

5. Гегель Г. В. Ф. (1969). *Эстетика.* В четырех томах. Том второй – Москва: Издательство «Искусство». – 328 стр.

6. Низами, Г. (1981). *Лирика.* Прозаический перевод / Пер., вст. статья и комментарии проф. Р. Алиева – Баку: «Язычы». – 112 стр.

7. Низами, Г. *Семь красавиц* / Перевод В. Державина https://librebook.me/piat_poem/vol6/1(дата обращения: 30.03.2021)

8. Низами, Г. *Сокровищница тайн* / Перевод К. Липскерова и С. Шервинского.

9. https://librebook.me/piat_poem/vol3/1(дата обращения: 30.03.2021)

10. Низами, Г. (1983). *Хосров и Ширин.* / Перевод К. Липскерова. Научный редактор, автор вступит. статьи и комментариев проф. Р. Алиев – Баку: «Язычы», 1983. – 458 стр.

11. Проффер, К. *Ключи к "Лолите".* https://www.litmir.me/br/?b=109475 (дата обращения: 30.03.2021)

12. Пушкин, А. С. (1959). *Собрание сочинений в десяти томах.* Том второй. Стихотворения. 1823-1836 – Москва: Государственное издательство Художественной литературы. – 799 стр.

13. Талыбзаде, А. А. (2006). *Театр и театральность в культуре ислама: поэтика форм проявления театра в средневековых странах Ближнего и Среднего Востока (X-XVI вв.)* – Баку: «Сабах». – 312 стр.

14. Талыбзаде, А. А. Театр сказителя: правду возлюби или Вселенская матрица Низами // Газета «Зеркало». – 2012, 15 декабря.

15. Hüseyn, C. (2005). *Əsərləri.* Beş cilddə. III cild – Bakı: "Lider nəşriyyat". – 304 səh. (на азербайджанском)

16. Kərimli, T. H., (2002). *Nizami və tarix* – Bakı: "Elm". – 244 стр. (на азербайджанском)

17. Talıbzadə, A.A.Y. Nizaminin "Xəmsə"si islamin beş dirəyinin ədəbi-bədii, fəlsəfi-illüstrativ modeli kimi (hermenevtik düşüncə modusu). *Mədəniyyət dünyası*, XXXXIV buraxılış, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəşriyyatı, Bakı, 2023. https://medeniyyetdunyasi.az/arxiv/2024/03/DOI-10.520943005-9941.44.2023.036.pdf

Fəridə Cəlilova Mahir qızı

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNƏ EPİSTEMOLOJİ BAXIŞ

Xülasə: Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ədəbiyyatşünas olmayan müasir tədqiqatçının baxışları nöqteyi-nəzərdən təhlil olunur. Nizami yaradıcılığında sözlə bağlı fikirlərin ümumiləşdirilmiş mənzərəsini yaratmağa çalışan müəllif böyük şairin poeziyasını idrak nəzəriyyəsi kontekstində araşdırır. Bu baxımdan, Nizami Gəncəvinin yalnız şair deyil, həm də Orta əsrlər İslam dünyasının böyük mütəfəkkiri kimi müasir fəlsəfi tədqiqatlar problematikası kontekstində də öyrənilməsinin maraqlı nəticələr vəd etdiyini söyləyən müəllif məqaləsində gələcək tədqiqatlar üçün geniş üfüqlər çızır. Nizaminin qnoseoloji görüşləri onun estetik görüşləri ilə sıx bağlıdır. Dünyanı yalnız sözlə anlamaq olar – sözlə izah edilə bilməyən şeyləri anlamaq mümkün deyil. Sözlər dünyanı əks etdirir və Nizami sözləri heç kimin edə bilmədiyi şəkildə nizama salmağı, sıralamağı bacarır. Nizami üçün yaradıcılıq sadəcə gördüklərini köçürmək deyil, öyrənməyi də nəzərdə tutur. Böyük şairin yaradıcılıq irsində həm ədəbi nəzəriyyənin poetik ifadələri, həm də şairin emosional təcrübələri də daxil olmaqla yaradıcılıq prosesinin özünün təsvirləri mövcuddur. Buna görə də, bu mövzu daha ətraflı, hərtərəfli öyrənilməyə ehtiyac duyur. Məqaləmizi yekunlaşdırarkən bir daha vurğulayırıq ki, Nizaminin fəlsəfi dünyagörüşünün onun yaradıcılığında əks olunması mövzusu daha ətraflı tədqiqat tələb edir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, İslam poeziyası, qnoseologiya, epistemologiya, hermenevtika, ağıl və zəka.

Farida Jalilova Mahir gizi

AN EPISTEMOLOGICAL VIEW OF NIZAMI GANJAVI`S WORKS

Summary: This article analyzes the works of Nizami Ganjavi from the perspective of a contemporary researcher who is not a literary scholar. Seeking to create a comprehensive picture of the ideas associated with words in Nizami's works, the author examines the great poet's poetry within the context of gnosiology. The author claims that studying Nizami Ganjavi not only as a poet but also as a great thinker of the medieval Islamic world within the context of contemporary philosophical research promises interesting results. Nizami's epistemological views are closely linked to his aesthetic views. The world can only be understood through words – it is impossible to understand what cannot be explained in words. Words reflect the world, and Nizami succeeds in

organizing words in a way that no one else can. For Nizami, creativity means not simply imitation of what is seen but also study. The great poet's creative legacy includes both poetic expressions of literary theory and descriptions of the creative process itself, including the poet's emotional experiences. Therefore, this topic requires a more detailed and comprehensive study. In conclusion of our article, we once again emphasize that the topic of the reflection of Nizami's philosophical worldview in his work requires more detailed research.

Key words: Nizami Ganjavi, Islamic poetry, gnosiology, epistemology, hermeneutics, reason and intellect.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.06.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05.06.2026

UOT 792.01
ORCID:0009-0003-0610-9584
DOI: 10.52094/PPRU7587

Şəhla Əliyeva Hüseyn qızı
Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası
Professor
shahlaaliyeva2014@gmail.com

XX ƏSR AZƏRBAYCAN TEATRINDA MİLLİ İDEYALAR VƏ SOSİAL-FƏLSƏFİ YANAŞMALAR

Xülasə: Bu məqalədə XX əsr Azərbaycan teatrında milli ideyaların təbliği və sosial-fəlsəfi yanaşmaların ifadəsi araşdırılır. İlkin mərhələdə teatr “məktəb” funksiyasını yerinə yetirərək xalqın maariflənməsi və mənəvi oyanışını təmin etmişdir. XX əsrin 20–30-cu illərində teatr “məbəd” kimi milli və ideoloji simvollar yaradan məkan kimi qəbul olunmuşdur. Ədil İskəndərovun rəhbərliyi dövründə teatr həm estetik, həm də ideoloji funksiyasını zirvəyə çatdırmışdır. Teatr, cəmiyyətin hadisələrinə instinktiv reaksiya verən, aktyor və rejissor şəxsiyyətləri ilə milli identikliyi əks etdirən canlı bir orqanizm kimi inkişaf etmişdir. Beləliklə, məqalədə Azərbaycan teatrının funksional və ideoloji aspektləri təhlil olunur və sosial-fəlsəfi yanaşmaların ifadəsi ilə bitir.

Açar sözlər: milli ideyalar, ideoloji funksiyalar, milli identiklik, mifopoetika, maarifçilik.

Teatr əqidənin və ruhun əks olunduğu bir məkandır. Əbəs deyil ki, teatrı “ictimai güzgü” adlandırırlar. Bu ifadə sadə səslənsə də, onun gerçəkliyi şübhəsizdir. Cəmiyyət necədirsə, teatr da ona uyğun şəkildə formalaşır. İnsanların əqidəsi və daxili dünyası cəmiyyətdə necə özünü göstərirsə, teatr səhnəsində də eyni şəkildə əks olunur. Bədii obrazlar səhnədə cəmiyyətdən ayrı deyil, məhz onun içində yaşayır. Hər bir obraz cəmiyyətimizin müəyyən bir təzahürünü və ya simvolunu əks etdirir. Onlar səhnədə, yəni müəyyən olunmuş teatr çərçivəsində, bizim həyatımızın davamı kimi görünürlər. Cəmiyyətdə inkişaf edən əqidələr teatr səhnəsində yenidən öz tarixini yaşamağa başlayır, çünki bu əqidələr bir zamanlar cəmiyyətdə mövcud olub və mümkündür ki, hələ də mövcuddurlar.

Dünya miqyasında “teatr məktəbdir”, “teatr məbədgahdır” və ya “teatr məbəddir” fikirləri XVIII əsrin axırlarından etibarən aktuallaşır və maarifçilərin

baxışları kontekstində konseptual mahiyyət daşımağa başlayır. Həqiqətən, "teatr məktəbdir" və ya "teatr məbədgahdır" söyləmək müəyyən teatr konsepsiyasının ideoloji-məfkurəvi əsasını bəyan etmək deməkdir. Bu konseptual əsaslar Azərbaycan teatrının inkişaf tarixində XIX əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşmağa başlamış və tədricən cəmiyyətin sosial, siyasi və ideoloji reallıqları ilə üzvi şəkildə əlaqələnmişdir. Teatr sənətinin milli düşüncə sistemində mühüm yer tutması, bir tərəfdən dövrün sosial strukturları, digər tərəfdən isə ictimai-siyasi mühitin diktə etdiyi ideoloji meyillərlə sıx bağlı idi. Azərbaycan teatrşünaslarının da vurğuladığı kimi, "milləti yaratmaqdan ötrü öncə onun teatrını yaratmaq lazımdır" fikri təkcə bədii bir aforizm deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin fəlsəfi mahiyyətini açan bir tezisdir [3, s. 97].

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan maarifçiləri bu ideyanı sanki öz tarixi-mədəni mühitlərində sınaqdan keçirərək, teatrı milli formalaşmanın əsas amili kimi dəyərləndirirdilər. Onların düşüncəsinə görə, teatr xalqın mənəvi oyanışında və maariflənməsində işıq rolunu oynayacaq, cəmiyyətin mənəviyyat memarına çevriləcəkdi. Maarifçi ideologiyanın bu baxışında teatr sadəcə estetik məkan deyil, həm də ictimai-mənəvi tərbiyənin təsirli vasitəsi kimi qəbul edilirdi.

Lakin bu prosesin arxasında yalnız yerli mədəni təşəbbüslərin deyil, həm də Rusiya imperiyasının mədəni-siyasi siyasətinin müəyyən təsirləri də mövcud idi. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın imperiya mədəniyyəti çərçivəsində teatr, mədəni "yumşaq güc" vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Avropatipli teatr modelinin Rusiyaya XVII əsrdə alman mədəniyyətinin təsiri ilə daxil olması, sonradan bu modelin Qafqaz regionuna, o cümlədən Azərbaycana keçməsinə zəmin yaratdı. Azərbaycan maarifçiləri teatrı milli ideyanın daşıyıcısına çevirmək istəsələr də, onun arxasında duran mədəni hegemonluq mexanizmlərini dərin təhlil etmirdilər.

Azərbaycan teatrının təşəkkül mərhələsində onun əsas missiyası maarifçilik ideyalarının daşıyıcısı olmaqdan ibarət idi. Avropatipli teatr modelinin ölkəmizdə formalaşdığı dövrdə səhnə sənəti cəmiyyət üçün bir növ "məktəb" funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu mərhələdə teatrın başlıca məqsədi xalqın intellektual səviyyəsini yüksəltmək, onu yeni mədəniyyət və dünyagörüş dəyərləri ilə tanış etmək idi. Lakin XX əsrin 20–30-cu illərinə doğru bu konsepsiya tədricən dəyişərək teatrın sosial funksiyası yeni məna kəsb etdi. Artıq teatr yalnız maarif və təhsil vasitəsi deyil, eyni zamanda mənəvi məkan,

"məbədgah" kimi qəbul edilməyə başladı. Beləliklə, teatrın funksional mahiyyəti "öyrədən"dən "inanılan" mərhələyə keçdi.

Bu proses, şübhəsiz ki, sırf estetik deyil, həm də sosial və siyasi xarakter daşıyırdı. Teatr cəmiyyətin ideoloji yönümlərinin və dövlət siyasətinin təsirindən kənarda qala bilməmiş, uzun illər ərzində SSRİ-nin mədəni strategiyasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə teatr sənəti ideoloji məqsədlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış, "xalq üçün sənət" şüarının arxasında siyasi tərbiyə funksiyasını icra etmişdir. Bu mənada, teatr konsepsiyaları zaman-zaman dövlətin ideoloji xəttinə uyğun şəkildə formalaşmış, sənət ictimai-siyasi proseslərin bir növ bədii əksinə çevrilmişdir.

Siyasətin sənət üzərindəki təsiri hər zaman dolayısı ilə də olsa özünü göstərmişdir. İncəsənət və ədəbiyyat mahiyyət etibarilə cəmiyyətə xidmət etsə də, onlar siyasətin müəyyən etdiyi ictimai çərçivə daxilində fəaliyyət göstərmişlər. Əslində, sənət və ədəbiyyat, cəmiyyətin sosial-psixoloji vəziyyətini və siyasi nizamını estetik dildə tənzimləyən, yəni siyasətin "ictimai korrektəsi" rolunu oynayan vasitələrə çevrilmişdir.

Bolşevik ideologiyası "teatr məbəddir" tezisini bütün sovet məkanına, o cümlədən Azərbaycana da təlqin edirdi. Bu konsepsiya zahirən sənətin ucaldılmasını ifadə etsə də, əslində, teatrın ideoloji nəzarət altında mənəvi-siyasi alətə çevrilməsi prosesini gizlədirdi. "Məbəd" anlayışı burada mənəvi azadlıq deyil, ideoloji itaət və kollektiv düşüncənin formalaşdırılması anlamına gəlirdi. Beləliklə, "teatr məbəddir" ideyası həm estetik, həm də siyasi kontekstdə mahiyyətcə məqsədyönlü bir aksiya idi.

Daha dərindən təhlil edildikdə aydın olur ki, bu ideya sovet mədəniyyət siyasətinin əsas strategiyalarından biri olmuşdur. Səhnə sənəti vasitəsilə formalaşdırılan mənəvi mühitdə fərdi yaradıcılıq azadlığı əvəzində kollektiv ideologiyanın üstünlüyü təşviq edilirdi. Teatrın "məbəd" kimi qavranması həm sənətə ideoloji müqəddəslik donu geyindirməyi, həm də onun vasitəsilə ictimai şüuru yönləndirməyi nəzərdə tuturdu. Nəticədə, teatr milli mədəniyyətin bədii ifadə məkanı olmaqla yanaşı, həm də siyasi rejimin ideoloji təbliğat tribunalarından birinə çevrildi.

XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayan Azərbaycan milli teatrı özünün ilkin ideya və konseptual əsaslarını "teatr – məktəbdir" prinsipi üzərində qurmuşdur. Bu dövrdə teatr cəmiyyət üçün təkcə bədii-estetik hadisə deyil, həm də maarifləndirici, tərbiyəvi və ideoloji bir institut kimi qəbul olunurdu. Yəni teatrın funksiyası yalnız səhnədə hadisələri canlandırmaq deyil, eyni zamanda

xalqı düşünməyə, öyrənməyə və yeni dünyagörüşünə istiqamətləndirmək idi. Bu anlayış maarifçilik ideologiyasının məntiqi davamı kimi meydana çıxmış və həmin dövrün ictimai-mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır. Maarifçilik dövrünün əsas arqumenti söz idi, çünki söz insanın mənəvi və intellektual oyanışının başlanğıcı sayılırdı. Beləliklə, Azərbaycan teatrı da məhz "sözə refleksiya" üzərində formalaşaraq öz inkişafını bu təməl üzərində qurdu [1, s. 112].

Bu mərhələdə teatr bir növ "canlı kitab" funksiyasını yerinə yetirirdi — o, səhnə vasitəsilə cəmiyyətə elmi, əxlaqi və sosial bilgiləri çatdırır, xalqın düşüncə tərzini dəyişməyə çalışırdı. Tədqiqatçıların "Azərbaycan teatrı – söz teatrıdır" fikri də bu konsepsiyanın təbii nəticəsi kimi qəbul oluna bilər. Həqiqətən də, milli teatrın bədii məkanı, aktyor oyununun ritmik və ifadəvi strukturu, səhnə davranışları və hətta mizanssenlər sözün semantik enerjisi ilə yönləndirilirdi.

Bu səbəbdən aktyor obrazı Azərbaycan teatrında sadəcə səhnə sənətçisi kimi deyil, bir növ "müəllim" – maarifçi və tərbiyəçi şəxsiyyət kimi qəbul olunurdu. Bu təsəvvürün kökləri xalq mədəniyyətinin dərin qatlarına, xüsusilə türk epik ənənələrinə gedib çıxır. Dastanlarda ozan, aşıq, manasçı kimi fiqurlar yalnız sənət icraçısı deyil, eyni zamanda hikmət daşıyıcısı, xalqın mənəvi və siyasi liderlərindən biri kimi təqdim olunur. Onlar sözün və musiqinin gücü ilə toplumu formalaşdırır, nəsillər arasında mənəvi körpü yaradırdılar.

Bu baxımdan, milli teatrın ilk mərhələsində aktyorun "müəllim" statusu həm maarifçilik ideyalarının, həm də qədim türk mənəvi sisteminin sintezindən doğurdu. Beləliklə, Azərbaycan teatrının başlanğıc dövründə onun missiyası yalnız estetik zövq vermək deyil, həm də milli özünüdərki formalaşdırmaq, cəmiyyətin mənəvi maarifini təmin etmək idi. "Teatr məktəbdir" ideyası məhz bu baxımdan həm fəlsəfi, həm də mədəni bir platforma kimi teatr düşüncəsinin əsas istiqamətini müəyyən etmişdir.

Azərbaycan teatrı yaranışından etibarən özünü iki əsas mərhələdə dərk etmişdir: ilkin mərhələdə "məktəb", daha sonrakı mərhələdə isə "məbəd" kimi. Teatrın "məktəb" konsepsiyası üzərində formalaşması təsadüfi deyildi — bu, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində cəmiyyətin mənəvi dirçəlişi və maariflənməsi ideyasını daşıyan ziyalıların düşüncə tərzi ilə sıx bağlı idi. Azərbaycan maarifçiləri – Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və başqaları teatrı xalqın mənəvi və

intellektual oyanışını təmin edəcək ən təsirli vasitə kimi görürdülər. Onların fikrincə, teatr yalnız əyləncə deyil, həm də "ictimai dərs otağı" olmalı, xalqın şüurunu oyatmalı, milli kimliyi və mədəni dəyərləri qoruyaraq yeni dünyagörüş formalaşdırmalı idi [7, s. 165].

Maarifçilərin teatrı bu ideya ətrafında qurması həm dövrün sosial-mədəni reallıqları, həm də cəmiyyətin təhsil səviyyəsi ilə bağlı idi. Avropa və Rusiyanın qabaqcıl təhsil ocaqlarında təhsil almış ziyalılar Vətənə döndükdə Azərbaycan cəmiyyətinin savadsızlıq, dini fanatizm və sosial ədalətsizliklə sarmalandığını gördülər. Onlar başa düşdülər ki, bu vəziyyətdən çıxış yalnız tədris müəssisələri və mətbuat vasitəsilə mümkün deyil; xalqın düşüncəsinə təsir edən daha canlı, emosional və kütləvi bir vasitəyə ehtiyac var. Belə bir vasitə isə məhz teatr idi — çünki teatr canlı nitq, hərəkət və obraz vasitəsilə maarifçilik ideyalarını birbaşa kütlələrə çatdırmaq gücünə malik idi.

Beləcə, teatr bir növ "xalq universiteti" funksiyasını daşımağa başladı. Onun səhnəsində həyat hadisələri, əxlaqi dilemmlar və sosial problemlər tamaşaçıya öyrədici məzmunla təqdim olunur, hər tamaşa maarifləndirici bir dərs kimi qavranılırdı. Lakin zaman keçdikcə, xüsusən XX əsrin 20-ci illərinin ortalarına doğru bu konsepsiya öz enerjisini tədricən itirməyə başladı. Cəmiyyətin intellektual səviyyəsi yüksəldikcə, teatr da təkcə maarifçilik missiyası ilə kifayətlənə bilməzdi. O, artıq yeni fəlsəfi, estetik və ideoloji məzmun daşımağa, insanın mənəvi aləminə, daxili ziddiyyətlərinə və varoluş suallarına yönəlməyə başladı.

XX əsrin 20–30-cu illərində Azərbaycan teatrının ideya-estetik məzmunu "teatr məbəddir" konsepsiyası üzərində formalaşmağa başladı. Bu dövrdə teatr artıq sadəcə maarifçilik vasitəsi deyil, milli-mənəvi identikliyin yenidən qurulduğu simvolik bir məkana çevrilmişdi. Bunun arxasında həm sosial, həm də ideoloji səbəblər dayanırdı. Bolşevik ideologiyasının əsas məqsədlərindən biri dini mərkəzlərin — məscidlərin, kilsələrin və sinaqoqların — funksiyasını məhdudlaşdırmaq, onların yerinə yeni, dünyəvi "məbədlər" yaratmaq idi. Teatr bu mənada cəmiyyətin mənəvi boşluğunu doldurmaq üçün ən əlverişli vasitə kimi təqdim olundu.

Azərbaycanda "Dövlət Malı Teatrı", "Türk Bədaye Teatrı" kimi adların verilməsi də təsadüfi deyildi. Bu adlar həm Rusiyada yaranmış oxşar modellərin (xüsusilə Moskvanın Malı və Bədaye teatrlarının) təsirini, həm də teatrın məbədləşdirilməsi ideyasının respublikalara "mədəni ixracını" əks etdirirdi.

Başqa sözlə, teatr artıq sadəcə sənət məkanı deyil, ideoloji ibadət yeri — yeni sovet insanının "ruhani mərkəzi" rolunu oynayırdı.

Lakin teatrın "məbəd" kimi qəbul olunmasının əsas şərti yalnız dövlət siyasətinin diktəsi ilə bağlı deyildi. Burada "şəxsiyyət faktoru" da həlledici idi. Hər bir məbədin mənəvi cazibə mərkəzi bir "ilahiləşdirilmiş" şəxsiyyətin varlığı ilə möhkəmlənir. Bu baxımdan, Azərbaycan teatrının XX əsr boyu inkişafında rejissor və aktyor şəxsiyyətlərinin — xüsusilə də Ədil İskəndərovun — rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Onun fəaliyyəti teatrın təkcə bədii deyil, həm də ideoloji, təşkilati sistem kimi formalaşmasına səbəb oldu [5, s. 241].

Azərbaycan teatrının inkişafında maarifçilik ideyaları iki əsas mərhələ üzrə formalaşdı. Birinci mərhələ (1873–1920) "teatr məktəbdir" konsepsiyasına əsaslanırdı və cəmiyyətin maariflənməsinə yönəlmişdi. İkinci mərhələ (1920–1960) isə "teatr məbəddir" ideyasının bədii-fəlsəfi təsdiqi kimi meydana çıxdı. Bu 40 illik dövrün 22 ili Ədil İskəndərovun rəhbərliyi ilə səciyyələndi. Hərçənd "baş rejissor" anlayışı o zaman rəsmi şəkildə mövcud deyildi, teatrşünaslıq ənənəsi onun adını bu statusla çəkir. Bu fakt da təsdiqləyir ki, İskəndərov teatrın həm ideoloji, həm də estetik inkişafında "şəxsiyyətin vasitəçiliyi" prinsipinin simvoluna çevrilmişdir.

Ədil İskəndərovun rəhbərlik etdiyi dövrdə "teatr məbəddir" konsepsiyası Azərbaycan teatrının ideya-fəlsəfi inkişafının zirvəsinə çatdı və eyni zamanda öz semantik potensialını da tədricən tükəndirdi. Təxminən 22 il ərzində teatr, cəmiyyət üçün sadəcə mədəni hadisə deyil, mənəvi və rituallaşmış bir məkan – bir növ "sovet ibadətxanası" funksiyasını daşımağa başladı. Bu illərdə teatrın qapıları, sözün əsl mənasında, məbədgah qapılarına çevrilmişdi: tamaşaçılar biletlər uğrunda növbələrdə dayanır, səhnəni ziyarət məkanı kimi qəbul edir, aktyorları isə gündəlik həyatın fövqünə yüksəlmiş müqəddəslər kimi dəyərləndirirdilər.

1920-ci illərdən etibarən aktyorun statusu köklü şəkildə dəyişmişdi. O artıq sadəcə sənətkar deyil, "vergili" şəxs, yəni mənəvi missiyası olan bir varlıq kimi qavranılırdı. 1924-cü ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının "akademik" status alması da bu ideyanın ictimai-simvolik əsaslarını möhkəmləndirdi. Akademik status sənətə dövlət səviyyəsində mənəvi legitimlik qazandırmaqla yanaşı, aktyorun obrazını da "məbəd sakini" səviyyəsinə yüksəltdi. Bu mənada, teatr artıq "maarif ocağı" yox, ideoloji və mifik enerjinin toplaşdığı bir "ruhani sahə" kimi fəaliyyət göstərməyə başladı.

Lakin bu konseptin tam bədii və simvolik ifadəsini teatr yalnız 1938-ci ildə Ədil İskəndərovun quruluş verdiyi Səməd Vurğunun "Vaqif" tamaşası ilə tapdı. Bu tamaşa Azərbaycan teatrının mifopoetik mərhələsinin başlanğıc nöqtəsinə çevrildi. Ələskər Ələkbərovun yaratdığı Vaqif obrazı, Sidqi Ruhullanın ifa etdiyi Qacar obrazı sadəcə bədii qəhrəmanlar deyil, artıq kollektiv yaddaşın canlı simvollarına, milli özünüdərkin personifikasiyalarına çevrildilər. Tamaşa bir anda teatrın estetik və ideoloji statusunu dəyişdi – o, sadəcə sənət hadisəsi deyil, artıq milli mədəniyyətin "mifləşdirilmiş məbədi" oldu [6, s. 150].

Teatr sənəti, mahiyyət etibarilə, cəmiyyətin canlı orqanizmi ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən dinamik bir sistemdir. O, cəmiyyətdə baş verən hər bir sosial, siyasi və mənəvi hadisəyə müəyyən formada reaksiya verir. Lakin bu reaksiya hər zaman rasional şəkildə dərk edilmir — çox vaxt o, instinktiv səviyyədə meydana çıxır. Teatrın belə bir "instinktiv reaksiya" verməsi onun canlı orqanizm kimi fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Necə ki, insan orqanizmi xarici təsirlərə qarşı müdafiə refleksi göstərir, teatr da sosial-mədəni mühitin təzyiqlərinə qarşı bədii, estetik və təşkilati səviyyədə cavab reaksiyası yaradır.

Cəmiyyət özü də canlı sistemdir; onun varlığı fərdlərin münasibətlərindən, dəyərlərindən və qarşılıqlı təsir mexanizmlərindən formalaşır. Bu münasibətlər, təbii olaraq, teatr sənətinə yönəlir və onunla qarşılıqlı əlaqədə vahid struktur meydana gətirir. Beləliklə, teatr yalnız cəmiyyətin hadisələrinə passiv reaksiya göstərmir, həm də onun dəyişən ritmini instinktiv şəkildə duyur və bəzən bu dəyişikliklərə qarşı müdafiə refleksi kimi reaksiya verir. Bu mənada, teatrın instinktiv davranışı — özünü qoruma, yaşatmaq və sənət müstəvisində mövcudluğunu təmin etmək cəhdidir.

Azərbaycan teatrının XX əsrin 1950-ci illərində yaşadığı hadisələr bu nəzəri müddəaların real təsdiqidir. Həmin illərdə teatr kollektivinin onu bədii və inzibati sistem kimi formalaşdırmış Ədil İskəndərova qarşı çıxışı təkcə şəxsi və ya inzibati münaqişə deyildi — bu, teatr orqanizminin özünü qoruma reaksiyası, daxili mühitdə balansı bərpa etmək instinktinin təzahürü idi. Belə situasiya teatrın sadəcə estetik hadisə olmadığını, həm də sosial struktur kimi davranış qabiliyyətinə malik bir orqanizm olduğunu göstərirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan teatrı hələ cəmiyyətdə baş verən ideoloji və dəyərlər transformasiyasını tam dərk etməmişdi. Dünən idealizə edilən, qəhrəmanlaşdırılan şəxsiyyətlərin bu gün tənqid obyektinə çevrilməsi, yeni sosial münasibətlərin formalaşması teatr üçün anlaşılmaz bir proses idi. Lakin məhz bu dəyişikliklər teatrın daxili strukturunda gərginliklərə, "kollektiv və

şəxsiyyət" qarşıdurmasına gətirib çıxardı. Ədil İskəndərovun teatr səhnəsindən uzaqlaşması da bu qarşıdurmanın təbii nəticəsi idi.

Beləliklə, 1950-ci illərin Azərbaycan teatrı yalnız estetik axtarışların deyil, həm də sosial adaptasiya və özünüidentifikasiya mərhələsinin içindən keçirdi. Teatr öz instinktiv müdafiə mexanizmlərini işə salaraq yeni dövrün ideoloji və mənəvi çağırışlarına uyğunlaşmağa çalışdı — bu isə onun canlı, özünüdərk edən bir orqanizm kimi inkişaf etdiyini bir daha sübut etdi.

XX əsr Azərbaycan teatrında sosial-fəlsəfi yanaşmalar göstərir ki, teatr yalnız bədii ifadə vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda cəmiyyətin ideoloji və mənəvi durumuna reaksiya verən, sosial düşüncəni əks etdirən bir məkandır. Teatr həm maarifçilik funksiyasını üzərinə götürərək xalqın dünya görüşünü formalaşdırır, həm də "məbəd" kimi milli və ideoloji simvollar yaradırdı. Bu yanaşma göstərir ki, teatr cəmiyyətlə dialoq aparan, onun dəyərlərini əks etdirən və eyni zamanda dəyişdirən sosial-fəlsəfi bir institut kimi fəaliyyət göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev M.Q. Müasir teatrda ənənə və novatorluq məsələləri. – B.: Azərnəşr, 1974. – 100 s.;
2. Allahverdiyev M.Q. Azərbaycan teatrı bu gün. – B.: Maarif, 1984. – 56 s
3. Cəfərov C.H. Azərbaycan dram teatrı: 1873-1941. - B.: Azərnəşr, 1959. – 418 s.
4. Elçin. Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbi prosesin problemləri. – B.: Çinar-Çap, 2003. – 302 s.
5. Əlizadə M.Ə. Teatr: seyr və sehr (Milli teatr prosesi problemləri). – B.: Elm, 1998. – 352 s.
6. İsrafilov İ.R. Adil İsgəndərovun teatrı. – B: Mars-Print, 2001. – 208 s.
7. Rəhimli İ.Ə. Azərbaycan teatr tarixi. – Bakı: Çaşıoğlu, 2005. – S.162-167.
8. Mehdiyev N.M. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. – B.: İşıq, 1986. – 159 s.

Rus dilində

9. Аникст А.А. Теория драмы от Аристотеля до Лессинга. – М: мысль, 1967. - 455 с.;

10. Михеева А.Н. Когда по сцене ходят носороги – М.: Искусство, 1967. – 176 с..

11. Корниенко Н.П. Украинский театрв преддверии третьего тысячалетия. Поиск: картина мира; ценностные ориентации; спектакли; прогноз. – Киев: Факт, 2000. – 164 с., 64 ил. (на укр. яз.)

Shahla Aliyeva Huseyn qizi

NATIONAL IDEAS AND SOCIO-PHILOSOPHICAL APPROACHES IN AZERBAIJANI THEATER OF THE 20TH CENTURY

Summary: This article examines the promotion of national ideas and the expression of socio-philosophical approaches in Azerbaijani theater of the 20th century. In its initial stage, the theater served as a “school,” providing public education and spiritual awakening. In the 1920s–30s, the theater was perceived as a “temple,” creating national and ideological symbols. Under the leadership of Adil Iskenderov, the theater reached the peak of both its aesthetic and ideological functions. The theater developed as a living organism, instinctively responding to societal events and reflecting national identity through the personalities of actors and directors. Thus, the article analyzes the functional and ideological aspects of Azerbaijani theater and the expression of socio-philosophical approaches.

Key words: national ideas, ideological functions, national identity, mythopoetics, enlightenment.

Шахла Алиева Гусейн кызы

«НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИДЕИ И СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ТЕАТРЕ XX ВЕКА»

Резюме: В этой статье исследуется пропаганда национальных идей и выражение социально-философских подходов в азербайджанском театре XX века. На первоначальном этапе театр выполнял функцию «школы», обеспечивая просвещение народа и его духовное пробуждение. В 1920–30-е годы театр воспринимался как «храм», создающий национальные и идеологические символы. В период руководства Адиля Искендерова театр достиг вершины как эстетической, так и идеологической функции. Театр развивался как живой организм, инстинктивно реагирующий на события общества и отражающий

национальную идентичность через личности актёров и режиссёров. Таким образом, в статье анализируются функциональные и идеологические аспекты азербайджанского театра и выражение социально-философских подходов.

Ключевые слова: национальные идеи, идеологические функции, национальная идентичность, мифопоэтика, просвещение.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 19.01.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30.01.2026

UDC 792
ORCID: 0009-0005-3706-3106
DOI: 10.52094/XQFQ1827

Sherzod Pirmatov Tursunovich
Uzbek State Institute of Arts and Culture
Department of “Vocal”, Professor
muzaffarpirmatov1100@gmail.com

THE THEATRICAL INTERPRETATION OF *A HERO OF OUR TIME*

Summary: This article analyzes the issue of portraying the “hero of our time” in contemporary Uzbek theater and emphasizes the importance of creating realistic modern characters who reflect the social, moral, and spiritual values of society. The study discusses the views of Uzbek theater scholars on modern dramaturgy and highlights the role of theater in educating audiences, strengthening patriotism, and presenting contemporary social problems truthfully on stage.

The article also examines the repertoires of Uzbek theaters, focusing on performances dedicated to current social issues and successful portrayals of contemporary heroes by actors and directors. At the same time, it points out the shortage of strong modern dramaturgy and stresses the need to improve the professional training of playwrights, directors, and actors. The author concludes that creating meaningful contemporary characters remains one of the major tasks of Uzbek theater today.

Key words: actor, tradition, tone, director, creator, performance, school, hero of our time.

One of the great representatives of Uzbek theatre studies, our late mentor, Doctor of Art Studies and Professor Toshpulat Tursunov, in his 1978 article *“Time, Contemporary, Image, and Stage”*, presented the following idea to the public: “...Along with time, its creator – our contemporary – has also changed. He is no longer the same person as he was ten or even five years ago. His way of life and work is changing every single day...” [1, p. 2].

As can be seen from the above quotation, creating a complete image of the modern hero has always been one of the most pressing issues faced by literature,

theatre, cinema – indeed, by all forms of art. Life is in constant change; heroism is continually renewed, and every era gives birth to its own hero.

Indeed, humanity is constantly developing and perfecting itself. In particular, the long-standing dream and unfulfilled aspiration of our great ancestors – Independence – which has finally been achieved by our contemporaries, is calling our people toward great accomplishments. The modern individual is growing and maturing so rapidly that the criteria for the "hero of our time" are also becoming increasingly profound and demanding.

At this point, several important questions arise: *"Must the hero of our time be flawless? Can an ordinary person be a hero? Should the main protagonist necessarily be an ideal figure?"*

In response to such questions, U. Normatov once wrote:

"A positive hero does not conform to any template or formula. There are countless ways and methods to create a hero, and innumerable undiscovered possibilities still remain. A social hero may take on extremely diverse forms – what truly matters is that, above all, they embody the type of their era and vividly, uniquely reflect the essence of the era's leading and progressive forces" [2, p. 45].

Let us also consider the views of Doctor of Art Studies Sarvinoz Kadirova, who notes:

"Modernity must become the very content of the work. By a work of modern subject matter, we mean not only a depiction of our present life, but also a truthful revelation of its problems and contradictions – so that it contributes to the moral and spiritual upbringing of the younger generation" [3, p. 36].

Currently, there are 37 theaters operating in our republic. If we take the 2020–2025 seasons as an example, nearly 150 stage productions of various genres, styles, and forms have been presented to audiences in our theaters. The artistic quality and creative standards of these performances vary in level.

An overview of our theaters' repertoires shows that there is a sufficient number of productions addressing socially significant and pressing issues such as child upbringing, drug addiction and HIV/AIDS, terrorism and religious extremism, as well as human trafficking.

Nowadays, playwrights have access to an abundance of rich and diverse material and themes for creating dramatic works. If such plays are staged at a high artistic level, and if the actors' performances are filled with genuine creative discoveries, the production will naturally resonate more deeply with the

audience and become truly meaningful to them. There is no doubt that creating complete and convincing images of their contemporaries remains one of the highest aspirations of every actor.

Plays based on contemporary themes always attract audiences. This is because every person can, to some extent, see themselves in performances that reflect the pressing issues of their time – the lives, activities, and aspirations of their contemporaries. Such works make it easier for audiences to understand the motivations and struggles of modern individuals. Therefore, it is truly gratifying that theater halls are filled to capacity for productions that vividly portray both the achievements and shortcomings, as well as the contradictions, of our present day.

An analysis of our theaters shows that their repertoires are filled with works on diverse themes that provide moral and spiritual nourishment to the people of our time. Naturally, questions arise about which themes are the most important. However, this does not diminish the value of any genre, style, or subject matter; on the contrary, each has its own audience and admirers. During the years of independence, we have entered a completely new system. Understanding our identity, fully grasping the meaning of independence, and charting our own path was not an easy task. Throughout the centuries, theater has always been a leading force and a powerful instrument in instilling the highest human values in the minds of people. From the very first years of independence, the state has regarded this task as a crucial part of its policy. Forming a national ideology and instilling in people a sense of freedom and liberty requires that every citizen first of all possess a patriotic spirit. At the same time, it is an undeniable truth that the prosperity of the nation depends on the presence of truly cultivated individuals – physically healthy, morally upright, and intellectually accomplished, with a refined inner world and extensive knowledge and experience.

The Uzbek National Academic Drama Theatre has held a prominent place for several decades as a beloved and leading institution of the arts, as well as a university of moral and spiritual enlightenment. From its earliest days, patriotism, selflessness, and the ideal of enlightening people have been among its core themes. Even in today's repertoire, the theatre continues to present vivid images of contemporary heroes – individuals whose hearts burn with love for their homeland, who prioritize the welfare of others above their own, and whose

minds and souls are filled with light and knowledge. The artistic quality and completeness of these portrayals vary, of course.

In such explorations, the performances of Uzbek People's Artist Tesha Mominov as Jora, and actress Shodiya Tokhtayeva as Shabnam, can be considered significant achievements in the creation of fully realized contemporary characters. Similarly, Hoshim Arslonov's portrayals of Hokim and Yusuf in the Uzbek State Drama Theatre productions *"The Path of Goodness"* and *"Balance"*, Habibullo Ortiqov and Gulnoza Alimova as Samandar and Ona in the musical drama *"Love in Pawn"* at the Muqimi Uzbek State Musical Theatre, and Nuriddin Ismoilov and Ravshanoy Rajabboyeva as Sodiq and Shohista in the Namangan Regional Musical Drama Theatre production *"Spring Breeze"*, have all quickly attracted public attention due to their high artistic standards, particularly in acting. It is natural that, alongside these achievements, minor shortcomings may occur. However, despite some minor flaws, the overall results demonstrate that ongoing efforts are fruitful. These successes not only provide audiences with spiritual nourishment but also inspire confidence that even more fully realized images of contemporary heroes can be created in the future.

In his work *"High Morality – Invincible Power"*, the First President of Uzbekistan, Islam Abduganievich Karimov, noted: "At present, we must acknowledge that in our theatrical art, there are unfortunately few high-quality works that comprehensively and profoundly depict the realities of our contemporary life and the image of modern heroes, while captivating the audience from both dramaturgical and directorial perspectives. On the contrary, it is more common to see theaters filling their box offices with works that are far removed from reality and provide little spiritual nourishment to the audience" [4, p. 114].

"Of course, in the present time, it is necessary to take into account the demands of a market economy. However, creating works imbued with high artistic value, honesty, and a spirit of serving noble goals – like in all forms of art – naturally remains a fundamental criterion for this field as well. To achieve this goal, it is especially important to nurture and develop young and talented playwrights, directors, and theater actors", he says.

Yes, it should be emphasized that today our theaters have all the necessary conditions to create contemporary characters. However, the question that has been on everyone's mind is why, in recent years, we see fewer fully developed,

realistic portrayals of brave, courageous, and selfless yet ordinary people on stage, as our specialists have pointed out, than we would like.

At this point, it should be noted that all theater troupes continue their efforts to create contemporary characters. Various experiments have also been conducted in this regard. However, why are these efforts not yielding sufficient results? In our view, the contemporary characters that we desire and that our theaters are searching for are still rarely found in our professional dramaturgy. It is a simple truth that theater cannot survive without professional dramaturgy.

It should be said that, if we observe our repertoires in recent years, the names of accomplished writers and experienced authors appear less frequently. In this context, it is appropriate to cite the words of N. Abdurahmonov, Honored Artist of Uzbekistan and Artistic Director of the Uzbekistan Youth Theater: “Of course, a well-developed image of our contemporaries is necessary for our stage. However, we must not forget that anyone approaching this task risks producing mediocre works. Strong, high-quality works are created through the collaboration of professional artists. Therefore, first and foremost, serious attention must be paid to training highly skilled personnel – actors and playwrights” [Interview with N. Abdurakhmanov in the newspaper *Tasvir*, 2010]. Indeed, the director’s remarks are well-founded. The development of fully realized characters of our contemporaries depends primarily on the training of skilled actors. It is worth emphasizing that this is one of the most important requirements. For this reason, the Uzbekistan State Institute of Arts, which prepares personnel for our theaters, must pay even greater attention from today onward to nurturing knowledgeable, broad-minded, highly capable, and talented specialists who regard working on stage as their honorable duty.

Furthermore, theaters also play an important role in training skilled actors. It is time to consider providing opportunities for young specialists who have completed their acting studies, including assigning them to mentor actors. This is because the knowledge a young specialist acquires over four years in the institute’s training workshops alone is insufficient for them to reach the level of a fully skilled artist.

In conclusion, today our theaters have created and continue to create performances that depict significant events and dynamic actions, reflecting vivid images of our contemporaries, their hopes and aspirations, as well as their achievements and shortcomings in full. In order for such characters to appear more frequently on our stages, it is crucial to cultivate in our actors the strict

discipline, high cultural standards, and artistic sophistication that were once expected of them.

In many countries, the art of theater is gradually yielding its place to other art forms, the number of theaters is steadily decreasing, and this art – which has as its primary mission the promotion of lofty ideals – is increasingly leaning toward show business. In this context, it is encouraging that all theaters in Uzbekistan continue to operate and pursue their creative work without interruption. One of the main reasons for this is the government's attention to and support for the field.

Nowadays, each of us has the right to expect works from our theaters that reflect contemporary themes and fully developed modern characters. However, this issue is not only the theater's concern – it is a matter for the entire society. Therefore, playwrights, directors, actors, artists, composers, theater scholars, faculty members of art institutions, literary editors in theaters, and all organizations overseeing the arts must contribute to solving this problem through their work. To achieve this, it is essential that all representatives of the field unite, provide each other with selfless support, and sincerely feel the urgency of the issue. Only in this way will the stages of our theaters increasingly showcase well-rounded artistic images of devoted, patriotic, and virtuous modern characters who embody professionalism and dedication to their duty.

References

1. Tursunov, T. *"Time, Contemporary, Image, and Stage"*. Article on theater studies, 1978, p. 28.
2. Normatov, U. *The World of Beauty*. Tashkent, 1974, p. 45.
3. Qodirova, S. "The Problem of Contemporary Themes and Genres." *Journal of Theater*, 2004, No. 2, pp. 11–13.
4. Karimov, I. A. *High Morality – Invincible Strength.* Tashkent: Ma'naviyat, 2008, p. 144.
5. Umarova, G. *The Image of the Contemporary Character on Stage. Gazeta "Uzbekistan Literature and Art"*, 2010, No. 40, pp. 1–5.
6. Ikromov, H. *Era and Theater.* Tashkent: State Scientific Publishing House of the National Encyclopedia of Uzbekistan, 2009, p. 239.
7. Rahmonov, M. R. *Hamza Theater. Volume One (1914–1960).* Tashkent: G'.G'ulom Literature and Art Publishing House, 2001, p. 325.

Şərzod Pirmatov Tursunoviç

DÖVRÜMÜZÜN QƏHRƏMANININ TEATRAL TƏFSİRİ

Xülasə: Bu məqalədə müasir özbək teatrında "dövrümüzün qəhrəmanı" obrazının səhnədə təcəssümü məsələsi təhlil olunur və cəmiyyətin ocial, mənəvi və əxlaqi dəyərlərini əks etdirən realist müasir obrazların yaradılmasının əhəmiyyəti vurğulanır. Tədqiqatda özbək teatrşünaslarının müasir dramaturgiya ilə bağlı fikirləri araşdırılır, həmçinin teatrın tamaşaçıların tərbiyəsində, vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsində və ocial ictimai problemlərin səhnədə həqiqi şəkildə təqdim olunmasındakı rolu qeyd edilir.

Məqalədə həmçinin özbək teatrlarının repertuarları təhlil olunur, müasir ocial problemlərə həsr edilmiş tamaşalara, aktyor və rejissorların dövrümüzün qəhrəmanını uğurla canlandırmalarına diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, güclü müasir dramaturgiyanın çatışmazlığı göstərilir və dramaturqların, rejissorların və aktyorların peşə hazırlığının daha da təkmilləşdirilməsinin vacibliyi vurğulanır. Müəllif nəticə olaraq bildirir ki, məzmunlu və dolğun müasir qəhrəman obrazlarının yaradılması bu gün özbək teatrının əsas vəzifələrindən biri olaraq qalır.

Açar sözlər: aktyor, ənənə, intonasiya, rejissor, yaradıcı, tamaşa, məktəb, dövrümüzün qəhrəmanı.

Шерзод Пирматов Турсуноевич

ТЕАТРАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ГЕРОЯ НАШЕГО ВРЕМЕНИ

Резюме: В данной статье анализируется проблема воплощения образа «героя нашего времени» в современном узбекском театре и подчеркивается важность создания реалистичных современных персонажей, отражающих социальные, нравственные и духовные ценности общества. В исследовании рассматриваются взгляды узбекских театроведов на современную драматургию, а также раскрывается роль театра в воспитании зрителей, укреплении патриотизма и правдивом отражении актуальных социальных проблем на сцене.

В статье также анализируется репертуар узбекских театров, особое внимание уделяется спектаклям, посвящённым современным социальным проблемам, а также успешному воплощению образов современных героев актёрами и режиссёрами. Вместе с тем отмечается недостаток сильной

современной драматургии и подчёркивается необходимость совершенствования профессиональной подготовки драматургов, режиссёров и актёров. Автор приходит к выводу, что создание содержательных и полноценных образов современного героя остаётся одной из важнейших задач узбекского театра на сегодняшний день.

Ключевые слова: актёр, традиция, интонация, режиссёр, творец, спектакль, школа, герой нашего времени.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 21.05.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30.05.2026

UDC 792
ORCID: 0009-0006-3972-3371
DOI: 10.52094/GJLZ6366

Matluba Isokova Komilovna
Associate Professor (PhD)
Uzbek State Institute of Arts and Culture
matlubakomilovna91@gmail.com

THE FORMATION AND DEVELOPMENT PROCESSES OF UZBEK MUSICAL THEATER

Summary: This article presents a scholarly analysis of the historical stages of the formation of Uzbek musical theater, its role in the national theatrical system, and the dynamics of its development. The study examines the first musical stage traditions that emerged in the early 20th century, including folklore and ethnographic performances, the art of maqom, and the influence of customs and traditions on theatrical art. In particular, it notes that one of the traditional Uzbek musical dramas, “Tohir and Zukhra” by playwright Sabir Abdulla, has become an important part of the theatrical repertoire. Concurrently, the theatrical interpretation and production of “Nurkhon”, one of the oldest musical stage works dedicated to historical figures, the epic poem “Gorogli”, and the romantic heroic aspects of the musical drama “Ravshan and Zulhumor”, based on folk tales, are examined.

Key words: Uzbek musical theater, formation processes, national theatrical art, folklore traditions, maqom, musical dramaturgy, professional theater, contemporary stage art, development of directing.

The Uzbek people have embraced almost all forms of world theater culture. However, relying on their distinctive national character and traditions, they created a new, unique type of professional theater – the musical drama. The history of musical drama goes back a long way. Indeed, for millennia, our people have loved and cherished art, particularly theatrical art. Traditional theater, folk and maqom music, epic performance (bakhshi art), khafiz singing, instrumental music, and dance have all been developing since ancient times. From the second half of the 19th century, European theatrical methods were introduced to our country. The new European-style theater art, combined with our traditional theater, bakhshi performance techniques, maqom, and folk songs

and melodies, gave rise to a musical theater genre unlike any other in the world. This genre became one of the most beloved art forms among our people.At the beginning of the 20th century, unparalleled classic works such as “Halima” and “Farhod and Shirin” were created, laying the foundation for the formation of the distinctive traditions of modern musical theater.

At the beginning of the 20th century, the emerging Uzbek theater, during its development, not only produced dramatic works but also fostered the formation of the musical drama genre, which paved the way for the establishment of a specialized musical theater. Musical performances such as “Halima”, “Farhod and Shirin”, and “Layli and Majnun” were not only foundational in the formation of the musical drama genre in the history of Uzbek theater but also played a crucial role in the establishment of the State Musical Theater of the Republic. In early 1929, based on the “Ethnographic Ensemble” organized by Muhiddin Qoriyoqubov, the “Uzbek State Musical-Experimental Theater” was founded. By November of the same year, it became the “Uzbek State Musical Drama Theater”.

One of the most famous Uzbek traditional musical dramas staged in 1941 was “Tohir and Zuhra” by the playwright Sobir Abdulla. “Tohir and Zuhra” became a work that defined the image, prestige, and value of the newly established theater. The play remained a permanent part of the theater’s repertoire [6]. The music for the work was composed by Tokhtasin Jalilov and G.Shperling. “Tohir and Zuhra” became one of the works that defined the image, value, and significance of the newly established theater. When mentioning the Muqimi Theater, audiences immediately envisioned the performance of “Tohir and Zuhra”. The roles of Zuhra were famously performed by Shahodat Rahimova, E’tibor Jalilova, and Farog‘at Rahmatova, and Tohir by Mashrabjon Yunusov and Mahmudjon G‘ofurov. The performers themselves elevated the fame of the work and its impact on the audience. This popularity even attracted the attention of film specialists, and in a short time, “Tohir and Zuhra” was adapted for the screen.

“Tohir and Zuhra” became a staple of the theater’s repertoire. Several of its songs and melodies left a deep impression on the audience, and the piece “To‘ylar Muborak” quickly became a popular celebratory song, sung in praise of brides and grooms, and rapidly entered the collective memory of the people.

As musical drama and comedy theater were still relatively new, these performances provided broad opportunities even for actors primarily working in

dramatic roles. In “Tohir and Zuhra”, Asad Ismatov gained recognition for his portrayal of Qorabotir, and Abdurauf Boltayev for his interpretation of Khon Bobokhon. The production featured extensive choral and dance sequences, characteristic of the musical drama genre. This work tested the majority of the theater’s acting troupe in performing musical drama roles. For many actors, performing as Tohir or Zuhra on stage was a cherished aspiration, and participating in “Tohir and Zuhra” had become a dream for the performers and a highly anticipated experience for the audience.

Sobir Abdulla’s drama “Tohir and Zuhra” is built upon the people’s long-standing struggle for truth, justice, freedom, and human love in the distant past. The work is based on legendary and tragic human destinies [5]. One of the earliest musical stage works dedicated to historical figures is “Nurxon”, which has continued to captivate audiences across generations. The work stands out for the richness and realism of both its narrative and musical composition. The playwright Komil Yashin, along with composers Tokhtasin Jalilov and Gabdurahim Sobitov, created “Nurxon”, which is considered one of the masterpieces of Uzbek musical theater. It was first staged in 1942 at the Muqimi Theater, with the music performed by an ensemble of Uzbek folk instruments. In its second revision, from 1952 onwards, it was performed with a symphony orchestra. The plot of the work is set in Margilan at the end of the 1920s and portrays the tragic figure of Nurxon Yoldoshkhodjaeva, one of the first women to step into the world of theater. In the performance, there is no sharp distinction between musical numbers and dialogue. Songs, yallas, arias, vocal ensembles, and mass choral scenes each perform their independent roles while contributing to the formation of a coherent musical system. The performance begins with a short introductory piece before the curtain rises. This introduction consists of two contrasting musical themes: one represents the charming, lyrical figure of Nurxon, while the other expresses the character of Khoji with menacing tones. These two musical motifs recur throughout the entire performance, resonating through the symphony orchestra and narrating the unfolding events on stage.

The performance begins with the charming aria of Haydar and the lyrical song of his sister, Qumrixon. The setting is beautifully conveyed – the early morning and the garden scenery inspire Qumrixon’s song, inviting the audience into an atmosphere of elegance and refinement. To enhance the musical effect, the orchestra imitates the sounds of birds, including nightingales, in harmony with the song, enriching the emotional impact of the performance.

The main characters in the performance “Nurxon” possess distinctive musical portraits, with particular attention given to the character of Nurxon. In addition to her solo songs and arias, she participates extensively in various ensemble and mass-choral scenes. For example, in the first scene, Nurxon’s song “Assalom, esonmisiz, donno yigit” addressed to her beloved Haydar, as well as her duet with Haydar and her grand aria composed along her vocal lines, display a unique inner musical coherence. This continuity in musical expression can also be observed in Nurxon’s subsequent songs and arias throughout the performance. In contrast, her second major aria in the second scene, performed with the “Dugoh” maqom intonations, conveys her sorrow and anguish, revealing the depths of her emotional turmoil. Haydar’s musical characterization differs somewhat from Nurxon’s. His musical persona is primarily expressed through lyrical, romantic songs. A clear example is his impassioned and expressive aria “Rabbano dodimga yet”, which demonstrates his lyrical and emotional musical identity.

In the performance, Nurxon’s fate is not merely a personal matter. She rises to the level of a courageous individual who, guided by freedom, enlightenment, and her love for art, remains steadfast on her path even in the face of death. In the final scene, during the mass-choral mourning song, soft tones of light gradually appear. Over the body of Nurxon, tragically killed by Hoji and Mamat, her musical mentor addresses the people, proclaiming with confidence and resolve: “Nurxon’s courage will live forever in the hearts of the people, and in the future, hundreds of Nurxons will emerge in Uzbek art.”

This highly artistic and ideologically rich work captivated audiences with its meaningful content and cohesive musical dramaturgy.

By the 8th century, the Muqanna uprising against the Arab invaders began, a movement known as the “White Robes.” Based on these historical events, the prominent writer Hamid Olimjon created the musical drama “Muqanna” (1944), which vividly portrays the heroic qualities of the peoples of Central Asia.

The creators of “Muqanna” were well-versed in stage conventions and succeeded in producing a performance that was both engaging and appealing to the audience. The main characters – Muqanna, whose real name is Hashim ibn Hakim, his wife Gul Oyim, and the Arab commander Said Battol – are portrayed as lively and realistic figures. The composers crafted music that effectively revealed the personalities of the characters, creating musical episodes, arias, duets, and choral pieces. Because the musical foundation of the work is imbued

with a national spirit and closely tied to its content, the entire piece forms a unified artistic whole.

Regarding the musical portrayals of Muqanna and Gul Oyim, in the first scene Muqanna appears as a wise and altruistic young man, devoted to the welfare of the people. His songs and arias prominently display the grandeur characteristic of folk melodies and maqom traditions. The work makes effective use of classical maqom modes, such as “Savti Ushshoq” and “Mustahzodi Navo”. In the second scene, depicting the struggle against the Arab invaders, Muqanna is portrayed as a lyrical hero. His love for his homeland and for Gul Oyim is reflected in musical episodes and arias, one notable example being based on the famous melody “Samarqand Ushshogʻi”.

Choral songs and vocal ensembles also play a significant role in “Muqanna”. They help to vividly and emotionally express the inner feelings of the characters as well as the events of the plot. For instance, in the second scene, the chorus sung from the perspective of the Arab troops, along with the trio performed by Gul Oyim, Gulobod, and Otash in the “Mugʻulchai Segoh” mode, exemplifies this function.

In the dramaturgy of the performance, the symphony orchestra was also assigned a significant role. Of the 70 musical numbers in the production, 30 function merely as instrumental interludes (background music). The use of these musical interludes helped to maintain the consistent dramaturgy of the work and created a unified system where words and music were harmoniously integrated.

In the repertoire of Uzbek musical theater, musical dramas based on folk epics and fairy tales occupied a more prominent place than autobiographical, domestic, or political musical comedies and dramas. Musical dramas adapted from epics and fairy tales drew considerable interest from the public, reflecting the fact that over millennia, Uzbek oral tradition had produced a wide variety of epics and tales in many themes, both large and small, including heroic epics. These works prominently conveyed patriotic ideas and depicted selfless, courageous heroes. Through these orally transmitted epics and tales, the cultural and spiritual values of the Uzbek people have been preserved and celebrated from generation to generation.

The musical drama “Ravshan and Zulkhumor”, based on the epic “Gʻorogʻli” and other folk tales, was staged in 1957 at the Muqimi Musical Theater. Like traditional musical performances inspired by legends and epics, it was eagerly received by audiences. The character of Ravshan was portrayed by

Mahmudjon G'ofurov, and Zulkhumor by E'tibor Jalilova and Farog'at Rahmatova, both embodying the spirit of romantic heroism. The performance achieved great success, not only in Tashkent but also in 1959, when it was presented on the stage of the Kremlin Theater in Moscow during the Decade of Uzbek Art and Literature. The work was also staged in regional theaters. Among these, the Fergana Theater's production stood out for its mature performances, with Murodjon Ahmedov as Ravshan and Hafizaxon Ibrohimova as Zulkhumor, whose portrayals became widely celebrated among the public.

In the story, the people of Chambil celebrate the eightieth birthday of their beloved hero, the wise and just G'orog'li. Addressing his young men, he calls them to fight against the cruel King Qoraxon. Qoraxon's envoy, Kosadov, delivers a letter to G'orog'li, proposing surrender without battle. During the fight, Qoraxon's soldiers retreat toward Shirvan. On the battlefield, G'orog'li's grandson, Ravshan, demonstrates his swordsmanship as a young warrior. In the course of combat, a soldier is struck on the head by Ravshan's sword, causing his iron helmet to fall and his hair to scatter. This soldier turns out to be Qoraxon's daughter, Zulkhumor. Ravshan instantly falls in love with her at first sight. Zulkhumor gifts Ravshan a golden ring and her cap before mysteriously disappearing from view.

Ravshan, unable to find peace due to his feelings of love, sets out on a journey to search for Zulkhumor, obtaining permission from his grandfather, G'orog'li. Along the way, Ravshan confronts resistance from Qoraxon and encounters the mother of six young men who were killed, now left weak and grieving. The mother listens to his story with sorrow and anger, and promises to have a son. She tells Ravshan of her suffering: "The cruel and greedy Qoraxon sends his daughter to the market to enchant foreign princes and lure them into a trap." [1].

Ravshan goes to the market disguised as a dervish, guarded by the warriors Ersak and Tersak. Zulkhumor does not recognize him in his altered appearance. Ravshan climbs over the wall into Qoraxon's palace garden, causing the palace maidens to raise an alarm. He asks Qoraxon's second daughter, Oqqiz, to give the ring to Zulkhumor. Oqqiz tries to hide the ring, but Zulkhumor notices it. She puts on the ring and quickly summons Ravshan to her. They meet, and Zulkhumor agrees to marry him. She dresses Ravshan in fine, valuable clothing.

Oqqiz quickly informs Qoraxon through her servants, and he orders Ravshan imprisoned. Secretly entering the dungeon, Oqqiz admits she has fallen

in love with Ravshan and says, “If you marry me, I will free you from the prison.” [1]. However, Ravshan rejects her offer, and his father also refuses Zulkhumor’s request. When Zulkhumor attempts to stab herself in the chest, Kosadov intervenes and prevents her. Qoraxon, realizing Ravshan is G‘orog‘li’s grandson, promises, “If you help me in the war against G‘orog‘li, I will give you my daughter” [1], but Ravshan refuses. The warriors Ersak and Tersak disguise themselves in palace guard uniforms, awaiting G‘orog‘li’s arrival. Zulkhumor sends a letter to Ravshan. Kosadov tries to seize Ravshan with a mace, but Ravshan, freed by Tersak, strikes Kosadov down with the very mace, inspiring the people to rise in rebellion. G‘orog‘li arrives with his soldiers, and Qoraxon surrenders. The victorious people celebrate their freedom, and Ravshan and Zulkhumor hold a joyful wedding.

In this performance, songs, arias, and musical numbers are closely connected to the Uzbek folk musical heritage, such as “Alpomish”. Importantly, the music and arias are thoughtfully integrated and play a significant role in the overall dramaturgy. For example, Ravshan’s aria “Qaydin Kelding,” composed by T.Jalilov, is based on folk songs from the Khorezm region.

In “Ravshan and Zulkhumor”, in addition to the arias, duets, choral numbers, and dances also play a prominent role. The chorus often complements the main characters’ arias and duets according to the situation. At times, it remains in the background, reflecting and responding to the events on stage. Another example is the choral songs performed during the celebration of G‘orog‘li’s grand wedding, which resonate as a popular festivity and a majestic hymn. Overall, in the “Ravshan and Zulkhumor” performance, music plays a role as important as the literary text. All musical segments are thoughtfully incorporated, distinguished by their national spirit and expressive power.

In general, the musical drama genre that emerged in the 1920s-1930s with performances such as “Halima”, “Farhod and Shirin”, “Layli and Majnun”, “Gulsara”, and “Tohir and Zuhra” was based on the traditional monophonic musical heritage of the Uzbek people, as well as on polyphonic works. By the 1940s, efforts to further develop the musical drama genre had advanced significantly. Musical dramas such as “Davron ota”, “O‘zbekiston qilichi”, “Nurxon”, “Qurbon Umarov”, “Oftobxon”, and “Muqanna”, while also grounded in folk musical heritage, were composed in a polyphonic style and performed with a symphonic orchestra. Within a short period, the national musical drama genre in Uzbekistan was fully formed and flourished. In these

stage works, all the structural components of musical drama were embodied: literary foundation, various forms of musical art, dance, artistic stage decorations, and stage movements – all integrated through a masterful and organic synthesis. This process gave rise to the main characteristics of the Uzbek national musical drama genre. Each musical stage work also possesses its own unique internal features. They cannot be placed into a single uniform mold, because elements such as musical forms, stylistic movements, construction of musical dramaturgy, and musical language depend on the composer's creative level, experience, skill, and philosophical outlook. Therefore, the genre characteristics of each musical stage work are determined by the scope of the features mentioned above and distinguished by its own style. This is why musical dramas and musical comedies are considered complex, composite genres in theater art. The poetry in these works, intimately connected to music, independently advances the dramaturgy of the performance. Unfortunately, this high standard is often overlooked in theaters, especially in regional theaters, and by certain individual creators. They treat the dramaturgical work as the primary element, giving it priority while paying less attention to music. As a result, the dialogue dominates, music takes a secondary role, and a complete, independent musical stage work cannot be realized. Consequently, many stage works quickly fall out of the repertoire.

The national traditional musical dramas mentioned above have had an unparalleled significance as prototypes for contemporary musical dramas. Following these stage works, numerous talented Uzbek dramatists, composers, conductors, directors, ballet masters, choirmasters, singer-actors, and dancers have gained recognition. They have made a significant contribution to the creative development of Uzbek musical theater and continue to achieve artistic successes to this day. All the works listed above represent achievements of the Uzbek national traditional musical drama. However, alongside these achievements, several challenges remain. The most important of these is that, in addition to creating performances based on the national musical heritage, Uzbek composers must collaborate closely with dramatists to fully reveal the essence and roots of each work, creating original music in harmony with the drama. All of the traditional musical dramas mentioned above were created in this way. For this reason, they are rightly regarded as “classic examples of musical drama”. In the future, reviving and further developing these traditions will undoubtedly give new impetus to the evolution of musical dramas.

References

1. Ergash Jumanbulbul o‘g‘li. *Ravshan*. Tashkent: Sharq Publishing House, 2011.

2. Tursunboyev, S., Abduvohidov, F. “The History of Theater: A Textbook.” Tashkent: O‘qituvchi, 2018.

3. Tursunboyev, S. “History of Foreign Theater.” 2 vols. Tashkent: Abu Ali ibn Sino, 1999.

4. Qodirov, M., Qodirova, S. “History of Uzbek Theater: A Textbook.” Tashkent: Yangi Asr Avlodi, 2015.

5. Asqarova, F. “Music and Human Spirituality.” Tashkent: Yangi Asr Avlodi, 2000.

6. Rahmonov, M. “Hamza (History of the Uzbek State Academic Drama Theater, 1914–1960).” Tashkent: G‘. G‘ulom Literature and Art Publishing House, 2001.

7. Tursunov, T. “Stage and Era.” Tashkent: Yangi Asr Avlodi, 2007.

Matluba İsokova Komil qızı

ÖZBƏK MUSİQİLİ TEATRININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF PROSESİ

Xülasə: Bu məqalədə özbək musiqili teatrının formalaşmasının tarixi mərhələləri, onun milli teatr sistemindəki rolu və inkişaf dinamikası elmi şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş ilk musiqili səhnə ənənələri, o cümlədən folklor və etnoqrafik tamaşalar, maqom sənəti, adət və ənənələrin teatr sənətinə təsiri araşdırılır. Xüsusilə qeyd olunur ki, dramaturq Səbir Abdullanın “Tohir və Züxrə” əsəri ənənəvi özbək musiqili dramlarının mühüm nümunələrindən biri kimi teatr repertuarının vacib hissəsinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş ən qədim musiqili səhnə əsərlərindən biri olan “Nurxon”un teatr yozumu və səhnələşdirilməsi, “Goroğlu” dastanı, həmçinin xalq nağılları əsasında yaradılmış “Ravşan və Zülhumor” musiqili dramının romantik-qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: özbək musiqili teatrı, formalaşma prosesləri, milli teatr sənəti, folklor ənənələri, maqom, musiqili dramaturgiya, peşəkar teatr, müasir səhnə sənəti, rejissorluğun inkişafı.

Матлуба Исокова Комиловна

ПРОЦЕССЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ УЗБЕКСКОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕАТРА

Резюме: В данной статье представлен научный анализ исторических этапов формирования узбекского музыкального театра, его роли в системе национального театрального искусства и динамики его развития. Исследование рассматривает первые музыкальные сценические традиции, возникшие в начале XX века, включая фольклорные и этнографические представления, искусство макома, а также влияние обычаев и традиций на театральное искусство. В частности, отмечается, что одна из узбекских традиционных музыкальных драм, «Тохир и Зухра» драматурга Сабира Абдуллы, стала важной частью театрального репертуара. Одновременно изучаются сценическая интерпретация и постановка «Нурхона», одного из старейших музыкальных сценических произведений, посвященных историческим личностям, эпической поэмы «Горогли», а также романтические героические аспекты музыкальной драмы «Равшан и Зулхумор», созданной по мотивам народных сказок.

Ключевые слова: узбекский музыкальный театр, процессы формирования, национальное театральное искусство, фольклорные традиции, маком, музыкальная драматургия, профессиональный театр, современное сценическое искусство, развитие режиссуры.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.06.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05.06.2026

UOT 792
ORCID: 0009-0009-6262-7312
DOI 10.52094/QGOE7622

Fidan Rzayeva Vasif qızı
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Dissertant
fidanqasimova1881@gmail.com

REJİSSOR YUSİF YULDUZ YARADICILIĞININ DÖVLƏT TÜRK AKADEMİK DRAM TEATROSU və AZƏRBAYCAN DÖVLƏT DRAM TEATRI DÖVRÜ

Xülasə: 1920-ci illərdə Azərbaycan teatrında milli peşəkar rejissor kadrlarının yoxluğu bu sahəyə xüsusi diqqət tələb edirdi. Belə bir vaxtda Leninqrad Teatr Sənəti İnstitutunda təhsil alıb ilk milli peşəkar rejissor kimi 1927-ci ildə Milli Dram Teatrında fəaliyyətə başlayan Yusif Yulduzun (1905-1979) yaradıcılığının 1927-1934-cü illər mərhələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onun Akademik teatrdakı quruluşları göstərir ki, rejissor aktyorla iş prinsipi, səhnə traktovkası, mizan quruluşu və işıq həlləri baxımından dövrü üçün yeni yaradıcılıq axtarışlarına müraciət etmişdir. Xüsusilə, Ə.Haqverdiyevin “Köhnə dudman” və “Baba yurdunda” əsərlərində rejissorun realist-psixoloji yanaşma ilə romantik-monumental səhnə tərtibatını birləşdirməyə çalışdığı müşahidə olunur.

Aktyor xatirələri və dövrün resenziyaları da təsdiq edir ki, Y.Yulduz aktyorun daxili yaradıcılıq imkanlarını ön plana çəkən iş metoduna üstünlük verirdi. Onun Milli Dram Teatrındakı qısa müddətli fəaliyyəti Azərbaycan teatrında milli rejissor düşüncəsinin formalaşmasına və rejissor sənətinin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Y.Yulduzun yaradıcılığı Azərbaycan teatr tarixində keçid mərhələsinin mühüm istiqamətləndirici hadisələrindən biri kimi qiymətləndirilə bilər.

Açar sözlər: Yusif Yulduz, teatr, rejissor, aktyor, tamaşa.

Giriş: Azərbaycan teatr salnaməsinə nəzər yetirsək 1920-ci illərdə milli peşəkar kadrlar olmadığından afişalarda daha çox rusiyalı rejissorların adlarına rast gələrik. Həmin illərdə Azərbaycan teatrının repertuarının əsasını A.Tuqanov, A.İvanov, S.Mayorov, D.Qutman, V.Lyutse, A.Qripiç, L.Daşkovski, B.Velikanov, P.Rudin, A.Ridal və başqa rejissorların qoyduğu tamaşalar təşkil edirdi. Milli rejissor sənətində yaranan boşluğu A.M.Şərifzadə, S.Ruhulla, Ə.H.Rzayev, Ə.A.Əliyev, R.Təhmasib, R.Darablı və başqa aktyorlar

doldurmağa çalışsalar da onların rejissor kimi qeyri-peşəkarlığı öz sözünü deyirdi. 1923-cü ildə Bakıda Teatr Texnikumu açılmasına baxmayaraq, burada rejissorluq ixtisasının olmaması da bu sahədə peşəkar kadrlara ehtiyacı aktuallaşdırırdı. Teatrın aqibətindən ciddi narahat olan mədəniyyət xadimləri və rəhbərlər ixtisaslı milli kadrların yetişməsini zəruri hesab edir və gəncləri müxtəlif teatr ixtisasları üzrə təhsil almaq üçün Moskva və Leninqrada (Sankt-Peterburq) göndərirdilər. Belə bir zamanda, Azərbaycan teatrının formalaşdığı və yeni yaradıcılıq axtarışlarının gücləndiyi bir dövrdə Yusif Yulduzun (1905-1979) Leninqaradda rejissor təhsili alaraq Bakıya qayıtması (1927) milli rejissor kadrlarının yaranması yolunda ilk addım, təkan, hətta yeni bir mərhələnin başlanğıcına çevrildi. Lakin bu yolun genişlənməsi, formalaşdırılması üçün əlbəttə hələ çox iş görmək lazım idi.

Əsas hissə: 1927-ci il teatr mövsümünün açılışı münasibətilə dövri mətbuatda ənənəvi olaraq yeni tamaşalar, aktyor və rejissor heyəti haqqında məlumatlar dərc olunurdu. Həmin mövsümün diqqətçəkən cəhətlərindən biri isə rejissorlar sırasında yeni və gənc bir adın – Yusif Yulduzun (Əliyev Yusif Seyfulla oğlu) yer alması idi. 1925-1927-ci illərdə Peterburq Səhnə Sənəti Məktəbində Sergey Pavlovun rejissorluq sinfində təhsil alaraq peşəkarlığın sirlərinə yiyələnən Y.Yulduz Bakıya qayıdaraq elə həmin il Milli Dram Teatrına rejissor təyin olundu. Gənc rejissora Ə.Haqverdiyevin yenicə qələmə aldığı "Köhnə dudman" dramı həvalə edilmişdi. "Ayın *(oktyabrın – F.R.)* 20-də Dram Teatrında yeni mövsüm Ə.Haqverdiyevin "Köhnə dudman" əsəri ilə açılacaqdır. Quruluş Yusif Yulduzundur" (Məmmədli, Q., 1983, s. 244). Gənc rejissorun ilk səhnə təcrübəsinə baxmayaraq hazırladığı tamaşada əsərin ideyasını düzgün, tam aydınlığı ilə çatdırmağa nail olmuşdu. Tamaşa haqqında mətbuatda çıxan resenziyalardan da səhnə əsərinin nə qədər uğurlu alındığını görmək mümkündür.

İlk vaxtlarda gənc rejissorun aktyorla iş prinsipi, bütövlükdə isə tamaşa üzərində iş metodu teatr üçün olduqca yeni idi. Onun masa arxası məşqləri mövcud ənənəvi üsullardan ciddi şəkildə fərqlənirdi. Rejissorun aktyorlara daha geniş yaradıcılıq sərbəstliyi verməsi, obrazın daxili mahiyyətinin müstəqil şəkildə axtarılıb tapılmasına, tərəf-müqabillərlə mübahisə və müzakirələrin aparılmasına, səhnə münasibətlərinin sərbəst şəkildə aydınlaşdırılmasına şərait yaratması dövrün teatr mühitində birmənalı qarşılanmadı. "Deyilənlərə görə, əvvəl Ə.Haqverdiyev əsərin quruluşunun Y.Yulduza verilməsindən narazı imiş. Hətta Pərviz xan rolunun ifaçısı R.Təhmasib ilk məşqlərə gəlmirdi. O vaxt

rejissorlar məşqə qeydlərlə gələr, aktyorlara "ordan çıx", "burda dayan", "belə get" – deyə göstərişlər verərdilər. Y.Yulduz isə məşqə qeydsiz gələr, aktyorları "özbaşına" buraxar, ifa etdikləri surətlər barədə düşünməyə vadar edərdi" (Kərimov, İ., 2002, s.319). Yuxarıdakı qeyd olunanın əksinə teatrşünas Tamilla Təhmasib atası Rza Təhmasibə həsr etdiyi xatirə kitabında İ.Kərimovun bu sətirlərini əhəmiyyətsiz olmayan bir səhv adlandırmış və R.Təhmasibin "Unuda bilmədiklərim" xatiratında yazılan "Mən məşqə müəyyən dərəcədə hazırlıqlı gəlmişdim, rejissorun deyimləri, göstərişləri ilə mənim traktovkam arasında uyğunluq var idi. Əsəri və obrazları, onların arasındakı münasibətləri məşq gedə-gedə təhlil etmək, izah etmək üsulu adətimizin ziddinə olsa da canlı idi. Maraqlı idi, burdaca hər şeyi düzəltmək, yerinə salmaq, müəyyən qədər bərkitmək, mənimsəmək, inanmaq mümkün olurdu" qeydlərinə əsaslanaraq yuxarıdakı fikirləri təkzib etmişdi.

Tamaşanın səhnə həlli prosesində bəlkə də Y.Yulduzun iş prinsipi ilk vaxtlarda dramaturq və aktyor heyətini şübhəyə salmış ola bilər, lakin bir neçə məşqdən sonra onun peşəkarlığı və geniş yaradıcı təxəyyülü rejissor kimi özünü təsdiq etməsinə və aktyor truppasının etimadını qazanmasına imkan verdi. Kollektiv Y.Yulduzun fikirlərini, səhnə yozumunu maraqla qarşılayır, hətta həvəs və sevgi ilə obraz üzərində işləyir, tamaşanın uğurlu alınması üçün var qüvvələri ilə çalışırdılar. Y.Yulduz "Köhnə dudman" tamaşasının əvvəlinə proloq əlavə edərək maraqlı iş ortaya çıxarmışdı. Pantomim quruluşda göstərilən bu səhnədə – tül arxasında işıqların kölgəsi oynaşır, xan anbarına taxıl daşıyan yoxsul kəndlilərin üsyanı göstərilir, daha sonra tül pərdə qalxır və ölülər dəstəsinin qəribə hərəkətlərlə rəqsi nümayiş etdirilirdi. Bu mistik ölülər səhnəsi üçün 60 ədəd paltar tikdirilidiyi qeyd olunurdu. O zaman üçün yenilik hesab edilən bu səhnə əlbəttə tamaşaçı tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Mətbuatda tamaşa haqqında çıxan resenziyalarda yazılırdı: "Müqəddimədəki ölülər rəqsini camaat başa düşmədi və bu vaxtacan bildiyimiz Şərq fəlsəfəsinə uyğun gəlmədiyi üçün anlaşılması da çətindir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölülər rəqsi bizcə artıqdır" (İbrahim, X., 1993, s. 61). Bu sayaq tənqidlərdən sonra tamaşanın növbəti nümayişlərində "ölülərin rəqsi" ixtisar edildi. Lakin tamaşa əsasən bəyənilmiş, demək olar ki, bütün aktyor heyətinin işi müsbət qiymətləndirilmişdi. Tamaşada rejissor işi nəinki yalnız aktyorların ifasında, həmçinin işıqla işdə də özünü göstərirdi. Projektor davamlı aktyoru izləyir əsas səhnələrdə işıq obrazın üzərinə cəmlənərək diqqətin başqa tərəfə yayınmasının qarşısını alırdı. "Vuruşma-çaxnaşma səhnəsində işıqlar enib-qalxır, çarpazlaşır,

vahiməli bir vəziyyət yaradırdı" (Kərimov, İ., 2002, s. 320). Tamaşanın istər bədii tərtibatında, istər aktyor ifasında Meyerhold məktəbinin izləri hiss olunurdu. Aktyorların həm daxili, həm xarici hərəkətlərinin birlikdə kompozisiya təşkil etdiyi "qaçaqlar" səhnəsi "demək olar ki, bütünlüklə" biomexanika prinsipinə əsaslanırdı. Sıldırım qayalar qurulmuş səhnədə qaçaqların birlikdə tez-tez yerlərini dəyişməsi, cəld hərəkət etməsi bu səhnəni daha canlı edirdi. Qaçaqların bu cürə sinxron, bəzən də qarışıq hərəkətləri səhnədəki qayalarla həmahənglik təşkil edir, mizanlar sanki özlüyündə qaya qədər sərt, əzəmətli təsir bağışlayırdı. İ.Kərimovun yazdığına görə, "Onun tamaşalarında aktyorlar müxtəlif hündür-çökək yerlərdə çıxış edər, tez-tez səhnənin bir yerindən başqa yerinə keçərdilər" (Kərimov, İ., 2002, s. 320).

Tamaşanın baş qəhrəmanı olan Pərviz xan obrazı çox mürəkkəb, bir o qədər də aktyor üçün zəngin materiala malik rol idi. Rza Təhmasib bu obrazı dərinliyi ilə duya bilmiş, onu bütün varlığı ilə hiss edərək özünün ən yadda qalan obrazlarından birini yaratmışdı. Aktyor öz xatirələrində Pərviz xan obrazını bu sözlərlə xatırlayır – "Etiraf etməliyəm ki, oynadığım rollar içərisində ən çox sevdiyim və yaradıcılıq həyatımda şübhəsiz qələbə hesab etdiyim rollardan biri Pərviz xan obrazıdır" (Təhmasib, T., 2005, s. 110). "Əgər gəncliyim qayıtsa, mən məmnuniyyətlə və böyük sevinc hissi ilə Pərviz xanı oynayaram" (Kərimov, İ., 2002, s. 322). Sənətkar xatirələrində bu obraz üzərində necə işlədiyindən, Pərviz xanın daxili və zahiri aləmini yaratmaq üçün apardığı axtarışlardan şövqlə bəhs edir: "Sinfi amiranlıq dövrünün son günlərini yaşayan yeni bir despot xarakteri yaratmaq lazım idi. Həyatımda gördüyüm, eşitdiyim, kitablarda oxuduğum hökmdarların surətlərini xəyalımda canlandırmağa çalışırdım. Daxilən eybəcər olan bu adamın xarici görkəmini, rəsmini tapmaq, daxili ilə birləşdirmək fikri məni təqib edirdi. Bu ağır yük altında bir gün səhər məşqə gəldim, özüm də bilmədən sövq-təbii ilə səhnəyə çıxdım. Mən o qədər Pərviz xanın düşüncələrinə qapılmışdım ki, özümü tamam unutmuşdum. Bir vaxt gördüm ki, ağzım tamam əyildi, gözüm əyildi. Eybəcər üz-gözlü Pərviz xan o gün səhnədə qurd yerişi ilə yeriməyə başladı. Amansız, qəddar adam hamıdan xəyanət gözləməyə, şübhələnməyə başladı. Bu da öz növbəsində yeni vərdişlər, yeni jestlər, hətta yeni baxışlar yaradırdı. O günkü məşq çox qəribə oldu. Y.Yulduz məni dayandırmadı, peşmanlatmadı, razılığını da bldirdi. Mən Pərviz xanı bütün varlığımla müdafiə edirdim, eyni zamanda bu onun ifşası idi. Bir aktyor kimi mən təhtəlşüur dərəcəsinə çatmışdım" (Təhmasib, T., 2005, s. 112). Aktyorun təkcə bu etirafları kifayət edir ki, biz Pərviz xan obrazını, onun daxili

aləminin eybəcərliyini hiss edək. Tamilla xanım atası haqqında xatirələrində qeyd edir ki, bu rolu R.Təhmasibə həvalə edəndə o, "bir tərəfdən maraqlı yaradıcılıq işi müjdəsi"nə sevinmişdisə, digər tərəfdən "Abbas Mirzə kimi premyer dura-dura bu boyda məhsuliyyətli rolu" ona verdiklərinə təəccüblənmişdi. O, bunu iki cür izah edirdi: "Abbas Mirzə cavan, tanımadığı rejissorla işləmək istəmir, bu isə aktyorun, onu çoxdan düşündürən milli rejissor kadrları probleminə belə laqeyd münasibət nöqteyi-nəzərindən, teatrın fədaisinin duyğularına, vətəndaşlıq heysiyyətinə toxunurdu. Odur ki, cavan rejissorun gəlişinə həm sevinirdi, həm də ürəyində onu müdafiə edirdi. Teatra ali təhsilli rejissor gəlmişdi. İkinci səbəb isə Pərviz xan mənfi obrazdır. Həmişə müsbət rollarda alqış qazanmış premyer öz "amplua"sından kənara çıxmağı lazım bilmirdi" (Təhmasib, T., 2005, s. 110). Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd etməliyik ki, gənc rejissor Y.Yulduz ilə A.M.Şərifzadə hələ 1920-ci illərdən tanış idi. Rejissorun A.M.Şərifzadə haqqında yazdığı xatirələrdən məlum olur ki, N.Nərimanov adına fəhlə dram dərnəyində rejissorluq edən A.M.Şərifzadənin məşqlərin birindən sonra Y.Yulduzla arasında maraqlı söhbət baş tutur. Bu yazının teatr tariximiz üçün maraqlı fakt hesab etdiyimizdən olduğu kimi təqdim edirik: "Yusif qardaş, sən "Gənc işçi" qəzetinin ilk məsul katibi olmusan. Hələ ki, cümhuriyyətimizdə incəsənətə dair nə qəzet, nə də məcmuə nəşr edilmir. Necə bilirsən? Dərnəyimizin fəaliyyətini əks etdirmək və ümumiyyətlə incəsənəti təbliğ etmək məqsədilə bir məcmuə nəşrinə başlasan pis omaz ki? Mən soruşdum: Abbas qardaş, icazə olmadan məcmuə nəşrinə necə başlamaq olar? Bundan başqa axı kağız qıtlığıdır. Abas Mirzə: İcazə mən alaram, kağız da buraxarlar, sən isə məqalələrin yazılması haqqında düşün" (Kərimov, İ., 1963, s. 147). Söhbətin davamında isə Y.Yulduz bir neçə gün sonra onların birlikdə Ağababa Yusifzadənin (Baş mətbuat və nəşriyyat idarəsinin rəisi) yanına gedərək icazə və kağız məsələsini həll etməsindən, 1920-ci ildə Fəhlə dram kollektivinin ildönümü münasibəti ilə "Zəhmətkeş səhnəsi" jurnalının birinci nömrəsinin nəşrindən bəhs edir. Y.Yulduz A.Şərifzadəni böyük sənətkar, mehriban insan, əsl müəllim kimi xatırlayaraq sonda qeyd edir: "Sənətkarla tanışlığım, dostluğum ömrümün ən xoşbəxt çağları idi. Böyük sənət adamının yaradıcılığını onun insana layiq rəftarını yada salınca baş əyirəm" (Kərimov, İ., 1963, s. 148). Bu sətrlər göstərir ki, Y.Yulduz böyük sənətkara, onun sənətinə hər zaman hörmət ilə yanaşıb. Lakin rejissorun ilk illərdə Milli Dram Teatrında səhnəyə qoyduğu tamaşaların heç birində aktyor kimi A.M.Şərifzadının adına rast gəlmirik. Nə səbəbə dövrünün ən parlaq, şöhrətli aktyorunun bu illərdə

rejissor tərəfindən rola cəlb edilməməsi maraq doğurur. Lakin bu bizə əsassız, heç bir sübutu olmayan iddialar irəli sürməyə də haqq vermir.

"Köhnə dudman" böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilsə də bəzi tənqidi məqalələrdə əsərin Azərbaycan tarixi ilə uzlaşmadığını, ölkəmizdə yerli əhalidən qul alıb-satmaq kimi halların olmadığını söyləyərək "ümumilikdə əsərin tamamilə qiymətsizliyini" (Kərimov, İ., 2002, s. 323) qeyd edənlər də var idi. Başqa bir məqalədə isə müəllif "Y.Yulduz yoldaş əsərə tam yeni bir məzmun vermiş, həm də çox gözəl mənalandırmışdır. Rejissorun böylə traktovka və quruluşu sayəsində əsərin hər hissəsi kamil, müstəqil bir şəkil almışdır" (İbrahimov, X., 1993, s. 61) fikirləri rejissor işini müsbət qiymətləndirirdi. İbrahim Xəlilin bu resenziyasından məlum olur ki, tamaşa iki hissədən ibarət olub və ilk gün sadəcə müqəddimə və birinci hissə oynanılıb. Professor İ.Rəhimli buna aydınlıq gətirərək yazır ki, oktyabrın 20-i mövsümün açılışı ilə əlaqədar olaraq iclas keçirilir və iclas uzun çəkdiyi üçün tamaşanın sadəcə birinci hissəsi oynanılır, bir neçə gün sonra isə ikinci hissə nümayiş edilir.

Tamaşanın rəssamı Müşeq Saqi, musiqi tərtibatçısı A.Mailyan, baletmeysteri Babacanova idi. Rolları: Pərviz xan – R.Təhmasib, Mirzə İsmayıl – Ə.Qurbanov, Rəcəb Kəndxuda –M.Ə.Vəlixanlı, Allahqulu – B.Cabbarzada, Bədəl – R.Əfqanlı, Gülsənəm - Gülbahar xanım, Sadıq – M.Sənani, Baş hərəm – Ə.Mammadova, İkinci hərəm – Panfiliya, Üçüncü hərəm – İsmət xanım, Dördüncü hərəm – C.Hüseynova, Beşinci hərəm – Z.Şahtaxtinskaya, Pərviz xanın qızı – Y.Olenskaya və b. ifa edirdi.

Fikirlərimizi ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, rejissor yaratdığı bu səhnə əsəri ilə tamaşaçılara feodal dünyasının dağıldığını, yeni bir dünyanın yarandığını göstərməyi bacarmışdı. Gənc rejissor Teatrın ona həvalə etdiyi bu böyük tapşırığın öhdəsindən uğurla gələrək ona olan inamı doğrultmuşdu.

"Köhnə dudman" əsərinin uğurundan sonra teatr daha bir əsəri gənc rejissora həvalə etdi. 25.11.1927-ci ildə M.Qorkinin ədəbi fəaliyyətinin 35 illik yubileyi münasibəti ilə "Həyatın dibində" pyesi Y.Yulduz tərəfindən yenidən səhnəyə qoyuldu. İki il əvvəl A.Tuqanovun "Yurdsuz insanlar" adı ilə hazırladığı bu əsər yenə eyni adla təqdim edildi. Lakin rejissor bu dəfə əsərin Hacı İbrahim Qasımov tərəfindən edilmiş tərcüməsindən istifadə etdi. Bunun başlıca səbəbini əvvəlki quruluşda tərcümənin zəifliyində və bu barədə mətbuatda çıxan yazılarda görmək olar. "Türkcəsinin dilini bütünlüklə götürəcək olursaq ən əvvəl gözə çarpacaq qüsur burasındadır ki, "bir aktyor ilə dəmirçinin

arasında məsəlli bir tədafə" yoxdur" (İbrahimov, X., 1993, s. 50). Bu kimi tənqidlərdən əvvəlki tərcümənin aktyor ifası üçün nə qədər əlverişsiz olduğunu anlayırıq. Yeni tərcümədə isə tamaşanın ali məqsədinə uyğun gəlməyən bir sıra epizodlar, dialoqlar ixtisar edildi. Y.Yulduz ədəbi mətnin üzərində təmkinlə təhlil və araşdırmalar apardı. O, həmçinin tamaşanın aktyor heyətində də müəyyən dəyişiklilər etdi. Məs: A.Şərifzadə – İ.Hidayətzadə, Ə.Nəbi – R.Əfqanlı, S.Ruhulla – R.Təhmasib, A.Geraybəyli – Ü.Rəcəb ilə əvəz edildi.

Bu iki fərqli quruluş haqqında dərc olunan yazılarda Y.Yulduzun quruluşu istər traktovka, istərsə də aktyor ifası baxımından daha çox diqqət çəkirdi. Əvvəlki quruluşda aktrisaların qrimi ilə obraz arasındakı təzad tənqid atəşinə tutularaq Moskva Bədaye teatrosunun aktyorlarının ifası ilə müqayisə edilirdi. "Çirkab içində o qədər kirşan, ənlik, o kimi sürmə heç də mühitə yaraşmayırdı. Heç birinin qrimi rus tipinə bənzəmiyordu. Böylə yazdığımız zaman rejissor həmən Moskva teatrosunun təcrübəsinə istinadla deyirdi: Öylə qrimlər temperament vermək üçündür. Biz temperament ilə bərabər rus tipi dəxi vermək lazım gəldiyini söylüyorduq. Bu gün bədii realizm şüarıyla oynayan Moskva aktyorlarının qrimi bunu bir daha sübut etmiş oldu" (İbrahimov, X., 1993, s. 52). A.Tuqanovun quruluşunda nəzərə çarpan digər məsələ isə aktyorların ifasındakı sönüklük, səhnələr arası rabitənin çatışmamazlığı idi. Resenziyalardan məlum olur ki, S.Ruhulla rolunu yaxşı bilmirdi və sufluyoru qışqırmağa vadar edirdi. Şərifzadənin isə saxta yəhudi ləhcəsindəki "baron şivəsi" oyunun təsirini pozurdu. Ümumilikdə götürsək bəzi tənqidçilər A.Tuqanovun quruluşunu uğurlu hesab etmir, hətta Qorkinin Azərbaycan səhnəsi üçün lazım olmadığını irəli sürürdülər. "Rejissor aktyorlara və səhnəyə daha artıq diqqət verməlidir. Aktyorlarımızı hələ özbaşına buraxmaq vaxtı gəlməmişdir" (İbrahimov, X., 1993, s. 51). Y.Yulduzun qurluşu barədə isə tənqid bunun əksi olaraq yazırdı: "Səhnədə Y.Yulduz yoldaşın quruluş üstündə çalışması ilə bərabər aktyor heyəti üzərində də çox işlədiyi hiss olunur...İki il əvvəl məzkur pyes türk səhnəsində oynanarkən tamaşaçılar əhvalatın harada vaqe olduğunu belə başa düşməyərək çoxları "hamam" hesab etmişdi. Bu dəfə quruluş sadə və çox gözəl idi. Ümumiyyətlə, yeni rejissorun fəaliyyəti səhnəni yeniləşdirmək, gözəlləşdirmək mənasında böyük ümidlər verməkdədir" (İbrahimov, X., 1993, s. 54).

Aktyorlardan Səlimbəyov (Bubof), M.Əliyev (Lovğa), M.Sənani (Vasqa), M.Mərdanov (Medvedev) və R.Təhmasibin (Aktyor) rollarını çox gözəl ifa etdikləri qeyd olunur. Lakin aktrisalardan Tanailidi (Qavaşina), Əzizə

(Vasilisa), Sona (Anna) rollarını yaxşı ifa etsələr də Cavahir (Nataşa) və Yeva (Nastya) zəif idilər. Bədii kefiyyətlərinə görə fərqlənən bu iki quruluşu müqayisə etsək, deyə bilərik ki, Y.Yulduz əsərin mübariz ruhunu, gələcəyə inam motivlərini daha aydın işləyərək əvvəlki işi təqlid etmədən orjinal bir əsər ortaya çıxarmışdı.

Gənc rejissor teatra gəldiyi iki il ərzində böyük şövq və həvəslə bir-birinin ardınca yeni əsərlər üzərində işləməyə davam edirdi. Rejissorun növbəti quruluşu debüt tamaşası olan "Köhnə dudman"ın davamı – Ə.Hqverdiyevin "Baba yurdunda" əsəri oldu. 02.03.1928-ci ildə premyerası olan bu tamaşada göstərilir ki, aradan iki əsr keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan kəndlisinin vəziyyəti acınacaqlı olaraq qalmağa davam edir. Quruluş dəyişsə də hakimiyyət ehtirasından doğan zülm dəyişməz olaraq qalır. Bu iki əsərdə (dilogiyada) göstərilən Pərviz xan - Cahangir ağa, Şahmar bəy – İsgəndərzadə Azərbaycan kəndlilərinin son əsrlərdə keçirmiş olduqları tarixi yaşayışın canlı səhnələri və nümunəsidir. O dövrlərdə daha da qabarıqlaşan "realist" və "romantik" tamaşa bölgüləri teatrın yaradıcı heyəti arasında da müəyyən mənada bölgüyə səbəb olmuşdu. Rejissorun ərsəyə gətirdiyi bu quruluş isə səhnə tərtibatı və aktyor ifasına görə olduqca maraqlı idi. "Kompozisiya və tərtibatca romantik-monumental, ruhən realist-psixoloji" üslubda səhnələşdirilən əsərdə aktyor ifasında xüsusən Ə.Məmmədovanın canlandırdığı Tubu obrazı "əsil kəndli arvadı təsiri" bağışlayırdı. M.Ə.Vəlixanlı və Əli Qurbanovun yaratdığı obrazları haqqında isə "Xan qapısında darğa olmaq üçün "böyüyünün" ayağını öpmək, "xırdaları" tapdalamaq, öz "yerini şirin salmaq" üçün özgələri uçuruma atmaq kimi xüsusuiyyət və sifətlərin hamısı M.Vəlixanlıda var idi" (İbrahimov, X., 1993, s. 65) fikirləri söylənilirdi. Demək olar ki, tamaşanın yaradıcı heyəti üzərinə düşən işi layiqincə görmüş, tamaşanın uğuruna nail olmuşdu. Ə.Qurbanov əsərdə ağaların zülmünün minlərlə məzlumun qanının tökülməsinə səbəb olduğunu simvolizə edən "Həsən kişinin ölümü" səhnəsini belə xatırlayır: "Mən istəyirdim ki, bu səhnənin mənası, ölüm arxasında müəllifin vermək istədiyi fikir tamaşaçıya düzgün çatsın. Nəhayət belə qərara gəldim ki, təhqir edilmiş, namusu ləkələnmiş Həsən kişi özü ölümü ilə toy məclisini pozmalı və ağalara istintaq vaxtının yaxınlaşdığını xatırlatmalıdır" (Kərimov, İ., 2002, s. 324). Aktyorun olduqca təsirli ifasını tənqid çox uğurlu hesab edir, "onun bütün danışığı, hərəkəti, hər xırda çıxışı belə" (İbrahimov, X., 1993, s. 65) təklif olunmuş vəziyyət və roluna uyğun olduğunu xüsusi vurğulayırdı.

"Köhnə dudman", "Baba yurdunda" tamaşaları teatrın başlıca problemlərindən olan repertuar məsələsi və ideoloji yaradıcılıq problemlərini həll edə bilməsə də istər öz tərtibatına, istərsə də aktyor ifasının bitginliyinə görə müvəffəqiyyətli iş hesab etmək olardı.

Bu uğurlu tamaşalardan sonra Y.Yulduz ardıcıl olaraq, yaradıcılğı üçün yeni bir janra – komediyaya müraciət edir. Rejissor premyerası 09.04.1928-ci ildə baş tutan J.B.Molyerin "Zadəganlıqda meşşanlar" əsərini "Bağa qınını bəyənmir" adı ilə səhnəyə qoyur. Lakin tamaşa cəmi iki dəfə oynanılır.

Y.Yulduzun 1928-ci ildə hazırladığı digər komediya isə V.Katayevin "Dairənin mürəbbeləşməsi" (12.11.1928) əsəri oldu. Amma bu komediya da uğurlu alınmır. O dövrün mətbuatında tamaşalar haqqında məlumat çox az olduğundan bu səhnə əsərləri barəsində dolğun məlumat əldə etməkdə çətinlik çəkirik. Bəlkə də, buna görə tədqiqat işlərində bu tamaşalara ötəri yanaşmış, sadəcə yaradıcı heyəti sadalamaqla kifayətlənmişlər.

Komediyaların səhnələşdirildiyi illər əsasən teatrın yeni dramaturgiya uğrunda mübarizə apardığı, sovet ideologiyasının təbliğinə yönəlmiş əsərlərin axtarışında olduğu vaxtlar idi. 1928-ci ilin avqust ayında Azərbaycan K(b)P-nin Bakı komitəsində keçirdiyi teatr müşavirəsi buna təkan verən başlıca amillərdəndir. Müşavirənin əsas məqsədi teatrda müasirliyə doğru dönüşü qüvvətləndirmək, sosializm uğrunda mübarizədə partiya və xalqa yardım edən, ideya və siyasi cəhətdən dolğun tamaşalar yaratmaq idi. Bəhs etdiyimiz komediyaların ömrünün az olmasının bir səbəbi də bu hesab edilə bilərdi. Professor İ.Rəhimli bu tamaşaların səhnə taleyinə də açıqlıq gətirərək yazır: "Bu il "Sovet həyat tərzi", "Füqərə Dövlətin istəyi"... kimi ideoloji basqılar teatrın yarımçıq yaradıcılıq həyatına geniş miqyasda müdaxilə edirdi. "Təhlükəli", "ikibaşlı", "sovet quruluşuna kinayə edən" sözlər, fikirlər tərcümə pyeslərində də axtarılırdı. Xüsusən satirik komediyaların müəyyən mətləblərini yumşaltmaq məcburiyyətində qalan rejissor sözsüz ki, öz yozumunda istər-istəməz əsərin təhrifinə gətirib çıxarırdı. Buna görə də J.B.Molyerin "Bağa qınını bəyənməz", Fyodor Korşun "Dünya cənnəti və yaxud iki ərli arvad", Valentin Katayevin "Dairənin mürəbbeləşməsi" komedyalarının tamaşaları sönük çıxdı, azömürlü oldu" (Rəhimli, İ., 2002, s. 241).

Y.Yulduz 15.04.1929-cu ildə Viktor Lyubomirovun "Talış qızı" pyesini Rza Təhmasibin tərcüməsində tamaşaya qoydu. Lakin bu tamaşa da istənilən nəticəni vermədi, ömrü az oldu – cəmi beş dəfə oynanıldıqdan sonra repertuardan çıxarıldı. Tamaşa haqqında teatrşünas İ.Rəhimlinin "Y.Yulduzun

quruluşunda səliqə, təsviri zövq yerli-yerində olsa da, rejissorun mövzu-problematika yozumunda yenilik, aktyor ifalarında maraq doğuran təzəlik o qədər də nəzərə çarpmırdı" (Rəhimli, İ., 2002, s. 250) ifadələrindən qeyrisinə rast gəlinmir.

Ard-arda bu üç uğursuz tamaşanı nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, rejissorun yaradıcılığının ilk illəri – 1927-1928-ci illər olduqca səmərəli keçib. Bu illərdə o, yalnız Milli Dram Teatrında deyil, həmçinin Dövlət Opera Teatrında da ciddi səylə işləyərək "Əsli və Kərəm", "Şah İsmayıl", "Leyli və Məcnun", "Aşıq Qərib" operalarına, "Məşədi İbad" operettasına quruluş verir. Teatrşünas İ.Rəhimli rejissorun az bir vaxta hər iki teatrda işləməyə can atmasını nəzərə alaraq qeyd edir ki, "Təəssüf doğuran, ürək göynədən o idi ki, uğurları qüsurlarından qat-qat çox olan rejissor üslubunun inkişafına bir qədər qeyri-ciddi yanaşan məhz Y.Yulduzun özü oldu. O, İstedadını çox yerə xərcləməyə can atması nəticəsində bir müddət böyük sənət qələbəsi səviyyəsinə yüksələn tamaşa hazırlaya bilmədi" (Rəhimli, İ., 2002, s. 232).

1930–cu ildə Teatr sovet cəmiyyəti ilə əlaqəsinin genişlənməsində, realizm prinsiplərinin dərindən mənimsənilməsində, həmçinin ideyaca zənginləşməsində mühüm rol oynayan K.Trenyovun "Lyubov Yarovaya" əsərinə müraciət etdi. Bu əsər 1926-cı ildə Malı teatrında böyük müvəffəqiyyətlə oynandlqdan sonra ölkə teatrlarının çoxunun repertuarına daxil edilmişdi. Azərbaycan teatrında pyes iki il ərzində "Düşmənlər" adı ilə iki fərqli quruluşda oynanıldı. 1929-cu ildə əsər A.Tuqanov, 1930-cu ildə isə "teatrla münasibətlərini yenidən "nizama salan"" (Rəhimli, İ., 2002, s. 260) Y.Yulduz tərəfindən səhnəyə qoyuldu. Teatr, tamaşanın ilk səhnə variantının uğurla qarşılanmasına baxmayaraq, bir sıra yaradıcı və ideya-estetik səbəblərlə onu kifayət qədər qənaətbəxş hesab etməmiş, nəticədə dövrün müasir ruhunu əks etdirən əsəri yeni və fərqli rejissor yozumunda yenidən səhnəyə qoyulmasına qərar vermişdi. Bu quruluşlar arasında demək olar ki, ciddi fərq yox idi. Bəlkə də bunun əsas səbəbi hər iki quruluşda eyni aktyorların kiçik dəyişikliklərlə eyni rolu ifa etməsi idi. Y.Yulduz aktyor heyətində cuzi dəyişiklik edərək M.Davudovanı (Lyubov Yrovaya) S.Hacıyeva və C.Hüseynova, Ü.Rəcəbi (V.Yarovay) R.Əfqanlı və S.Tağızadə ilə əvəz etmişdi. Lakin tənqid ikinci quruluşu əsərin ruhuna daha yaxın hesab edir, birinci quruluşdakı yersiz ixtisarlar, çıxarılmış səhnələr nəticəsində tamaşanın sönük hal aldığını vurğulayırdı. Professor C.Cəfərov tamaşaların bir-birindən əsasən tərtibat prinsipinə görə fərqləndiyini qeyd edirək yazırdı: "Y.Yulduzun qəbul etdiyi

prinsip daha şərti, lakin dinamik səhnələrin, xüsusilə kütləvi səhnələrin bədii həlli üçün daha əlverişli idi" (Cəfərov, C., 2023, s. 205).

Hər iki quruluşda aktyorların ifası daha çox diqqəti çəkərək tamaşanın əsas uğuru hesab edilirdi. Xüsusən Koşkin obrazı R.Təhmasibin Pərviz xan rolundan sonra ifa etdiyi ən qızğın, hərarətli obraz idi. R.Təhmasib rol üzərində işini belə xatırlayır: "Bu rolda mən özümü, öz istəklərimi, öz arzularımı, öz koşkinlik ideyamı, sovet quruluşundan umduğum öz əxlaq qayələrimi oynamışam" (İbrahimov, X., 1993, s. 134). Tamaşanın ən təsirli, qüvvətli səhnəsi Koşkinin Qryazanovu güllələdiyi epizod hesab edilir. "İlk tamaşadan bu səhnənin təsiri o qədər böyük idi ki, sonralar yalnız bu epizoda baxmağa gedən həvəskar tamaşaçılar dəstəsi var idi" (İbrahimov, X., 1993, s. 134). "Qryaznovu güllələməsi səhnəsi"ni R.Təhmasib belə xatırlayır - "Doğrusunu deyim ki, ürək dostumu soyğunçuluq üstə dəhlizə çıxarıb güllələdikdən sonra Panovanın yanına qayıdıb məktubun dalısını diktə eləmək üçün özümü ələ ala bilmirdim. Koşkinin-mənim varlığımda əzablı mübarizə gedirdi. Ancaq uzun pauza içərisində başı aşağı papiros eşib yandırdıqdan, bir neçə qullab çəkdikdən sonra özümə gələ bilirdim. Çəkdiyim papirosdan ağzıma doldurduğum tüstü ilə bərabər, boğazıma tıxanmış göz yaşlarımı da udmasaydım, mən səhnədə hər dəfə ağlaya bilərdim" (İbrahimov, X., 1993, s. 136). R.Təhmasibin dəqiqliklə qeyd etdiyi bu epizod bizə ümumilikdə tamaşanın atmosferini canlandırmağa imkan verir. Bəlkə də işinə bu qədər eşqlə, məhsuliyyətlə yanaşmağın nəticəsidir ki, tamaşa haqqında yazılan resenziyalarda "Pyesin sütununu təşkil edən komissar Koşkindir" fikirlərinə rast gəlirik.

Teatrşünas İ.Rəhimlinin qeydlərinə görə bir neçə nümayişdən sonra tamaşaya əlavə ifaçılar daxil edildi. Yeni aktyorların gəlişi nəticəsində Lyubov Yarovaya, Vixor Yarovaya və bəzi başqa obrazların üç ifaçısı oldu. Burada haqlı olaraq, əlavə ifaçılara nə gərək var idi, sualı yaranır. Lakin İ.Rəhimli ona da açıqlıq gətirərək yazır: "Yusif Yulduz o biri rejissorlardan fərqli olaraq bir rolu iki ifaçıya verməkdə baş ideyanı saxlamaqla üslub və səpki rəgarəngliyi yaratmağa çalışırdı. O, orjinal görünməyi xoşlayırdı" (Rəhimli, İ., 2002, s. 260).

1931-ci ildə Y.Yulduzun müraciət etdiyi növbəti əsər H.Cavidin "Knyaz" pyesi oldu. Bir il əvvəl A.Tuqanov tərəfindən səhnəyə qoyulan əsərdə Knyaz rolunun üç ifaçısı var idi. A.M.Şərifzadə, R.Təhmasib və R.Darablı. Yeni quruluşda isə rejissor nəinki Knyaz obrazını, hətta Solomon, Anton, Marqo, Şakro obrazlarının hər birini üç aktyora həvalə etmişdi. Rejissorun bu cəhdini İ.Rəhimli müsbət qiymətləndirərək yazır: "Bu həm aktyorların məşğulluğunu

təminatlandırırdı, həm də müxtəlif üslub və səpkiləri sınaqdan çıxarmağa, ifa rəngarəngliyi ilə tamaşanı müxtəlif estetik yörümda təqdim etməyə imkan yaradırdı...” (Rəhimli, İ., 2002, s. 270). Tamaşanın əsas ifaçısı R.Təhmasib (Knyaz) rol üzərində işləyərkən Ruhi xəstəliklər klinikasında müşahidələr apardığını qeyd edir. “Klinikanın professoru mənə ucaboylu, iri gövdəli bir adam göstərdi. O, koridorda qoyulmuş taxtın üstündə oturub: “Mən Vilhelməm” deyə bağırırdı. Gözünə götünən orduya komanda verirdi. Bu mənzərə mənə Knyazın psixoloji vəziyyətini, əhvalını anlamaqda kömək etdi” (Təhmasib, T., 2005, s. 139). Tamaşa zamanı da Knyaz son səhnədə stolun üstünə çıxaraq “Vilhelmi zaman etdi oyuncaq. Qeysər, ulu qeysər mənəm ancaq!”- deyə, bağırırdı. Qeyd etdiyimiz kimi, bu epizod aktyorun müşahidəsinin məhsulu idi. Tamaşanın musiqi tərtibatçısı Asan Rufatov, rəssamı Pavel Ryabçikov, rejissor müavini Məmməd Əlili olmuşdu. Əsas rolları: Knyaz – A.M.Şərifzadə, R.Təhmasib, R.Darablı, Jasmen – Q.Topuriya, Solomon – M.Əliyev, Ə.Qəmərli, Ə.Qurbanov, Anton- İ.Dağıstanlı, R.Əfqanlı, S.Tağızadə, Şakro - M.Şamxalov, İ.Osmanlı, M.Sənani, Marqo – P.Tanailidi ifa edirdi. Zəngin aktyor heyətinə baxmayaraq tamaşa müəyyən səbəblərə görə cəmi yeddi dəfə oynanıldı.

Y.Yulduz 1932-1933-cü ildə qısa müddətdə Naxçıvan və Ordubad Dövlət Dram teatrlarında baş rejissor işləmiş, müxtəlif quruluşlar vermişdir. 1933-1934-cü ilin əvvəlinə kimi isə Lənkəranda klub müdiri kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1934-cü ildə Azərbaycan teatrında qüvvətli aktyor heyətinin formalaşmasına baxmayaraq “rejissor böhranı” (Cəfərov, C., 2023, s. 230) yaşanırdı. Tuqanovdan sonra gələn nə Lütse, nə də Varşavski baş rejissor kürsüsündə tab gətirə bilmədi. Teatr yenidən baş rejissor axtarışına çıxdı. Beləliklə 1934-cü ildə Y.Yulduz bu “kürsüyə” layiq görüldü. Böyük həvəslə işə başlayan rejissor A.Korneyçukun “31-43” əsərini “Eskadranın məhvi” adı ilə tamaşaya hazırladı. 1934-cü il noyabın 5-də əsər (bəzən "Donanmanın məhvi" də yazılıb) uğurla tamaşaçılara təqdim olundu. “Hələ məşq vaxtı Bakıda olub Yusif Yulduzun əsər üzərində yaradıcılıq axtarışlarına, mövzunun bədii həllinin rejissor yozumuna diqqətlə baxan dramaturq kollektivin işindən çox razı qaldığını bildirmişdi” (Rəhimli, İ., 2002, s.293). Tamaşanın rəssamı Nüsrət Fətullayev, musiqi tərtibatçısı Saveli Ayzen, rejissor assistenti Şəmsi Bədəlbəyli idi. Əsas rolları: Oksana – M.Davudova və Y. Olenskaya, Strijen – R.Təhmasib və İ.Dağıstanlı, Qayday – R.Əfqanlı və A.Şərifzadə, Leytenant Qorn – Ə.Ələkbərov və M.Şamxalov, Polkovnik Qobaxa – S.Səlimbəyov canlandırırdı.

Burada bir maraqlı məqamı qeyd etməliyik: "Premyera ərəfəsində teatrın rəhbərliyinin daxili əmri ilə Lope de Veqanın "Qoyun bulağı" komediyasının hazırlanması da ona həvalə olundu. Əmrdə o da yazılmışdı ki, "inqilabi mövzunun repertuarda möhkəmləndirilməsi" naminə Yusif Yulduz özünün "Lyubov Yarovaya" tamaşasını bərpa etsin" (Rəhimli, İ., 2002, s. 294). Lakin hansısa qüvvələrin təsiri nəticəsində "Eskadranın məhvi" tamaşasının premyerasından bir neçə gün sonra, 1934-cü il noyabrın 10-da Maarif Komissarlığının 191 saylı qərarı ilə "Sənət yardımı" adı altında Y.Yulduz Türkmənistana – "Natsmen" teatrına göndərildi. Bununla da rejissorun didərgin həyatı başlamış oldu. "Müddət 1935-ci il 1 aprelə qədər idi. Amma o da yazılmışdı ki, Yusif Yulduz dörd ay iyirmi günlük ezamiyyətdən qayıdanadək baş rejissor vəzifəsinə kimsə təyin olunmasın. O, özü ezamiyyət müddətində olanda da bu vəzifədə hesab edilsin. Yusif Yulduz Türkmənistanda yerini qızdırmamış, Bakıda noyabrın 22-də onun baş rejissorluqdan çıxarılmasına əmr (Nº-201) verildi" (Rəhimli, İ., 2002, s. 294). Bununla da istedadlı rejissorun Milli Dram Teatrındakı fəaliyyəti birdəfəlik bitdi və ona bu teatrda bir daha tamaşa hazırlamağa imkan verilmədi.

Bunu deməyi özümüzə borc bilirik ki, İ.Rəhimlidən əvvəl heç bir teatrşünas öz tədqiqatlarında bu faktları qeyd etməmiş, hətta Y.Yulduzun teatrdan getməsini rejissorun "Aktyorlarla işdə kifayət qədər təşkilati fəallıq və pedaqoji məharət nümayiş etdirməməsində" (Cəfərov, C., 2023, s. 231) görmüşlər. Daha sonra professor İ.İsrafilov da rejissorun teatrdan "gedişinə" diqqət çəkərək qeyd edir: "Bəlkə bu istedadlı rejissor Tuqanovların yerini dar etdiyindən, şər böhtana, dedi-qoduya hədəf olmuşdu?!" (İsrafilov, İ., 2022, s. 94). Maraqlı burasıdır ki, aktyorlarla işdə "səriştəsiz" kimi qələmə verilsə də biz sənətkarların xatirələrindən Y.Yulduzun rejissor kimi aktyorla nə qədər həvəslə və səmərəli işlədiyinin şahidi oluruq. Hətta rejissorun kino fəaliyyətinə nəzər salsaq, yenə də mənzərə dəyişmir. Sənət dostları rejissoru hər kəslə ünsiyyət qurmağı bacaran, işinə məhsuliyyət və hörmətlə yanaşan sənətkar kimi xatırlayırlar.

Nəticə: Adını teatr tariximizə ilk ali təhsilli peşəkar rejissor kimi yazdıran Yusif Yulduzun yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qısa, lakin məhsuldar yaradıcılığı ilə o, milli rejissor sənətinin formalaşması prosesində səmərəli işlər görmüş, yeni rejissor düşüncəsinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Y.Yulduzun Milli Dram Teatrında işlədiyi dövr Azərbaycan teatrında rejissor sənətinin inkişafı baxımından həm başlanğıc, həm də

istiqamətverici mərhələ xarakteri daşıyır. Onun fəaliyyəti göstərir ki, 1920–30-cu illərdə bu sahə tədricən peşəkarlaşma istiqamətində inkişaf etmiş və yeni yanaşmaların formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bəzi uğursuzluqlara baxmayaraq, Y.Yulduzun yaradıcılığı ümumilikdə milli rejissor düşüncəsinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmiş və Azərbaycan teatr tarixində mühüm mərhələlərdən biri kimi dəyərləndirilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cəfərov, C. (2023). Azərbaycan teatrı (1873-1973). Bakı: Zərdabi nəşr.
2. İbrahim, X. (1993). Daşdan keçən istiqlal. Bakı: Yazıçı.
3. İsrafilov, İ. (2022). Azərbaycan rejissor sənəti tarixindən səhifələr. Bakı: Zərdabi nəşr.
4. Kərimov, İ. (1963). A.M.Şərifzadə haqqında xatirələr. Bakı: Azərbaycan teatr cəmiyyəti.
5. Kərimov, İ. (2002). Azərbaycan peşəkar teatrının tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı.
6. Məmmədli, Q. (1983). Azərbaycan teatrının salnaməsi. II hissə (1920-1930). Bakı: Yazıçı.
7. Rəhimli, İ. (2002). Akademik Milli Dram Teatrı (Birinci kitab). Bakı: "QAPP-POLİQRAF" Korporasiyası.
8. Təhmasib, T. (2005). Rza Təhmasib (Elmi - publisistik, sənədli xatirə). Bakı: "MBM".

Fidan Rzayeva Vasif gizi

THE PERIOD OF THE DIRECTOR YUSIF YULDUZ`S CREATIVE ACTIVITY IN THE TURKIC STATE DRAMA THEATRE AND IN THE ACADEMIC NATIONAL DRAMA THEATRE

Summary: In the 1920s, the absence of national professional stage directors in Azerbaijani theatre created a particular need for the development of this field. In this context, the creative activity of Yusif Yulduz (1905–1979), who graduated from the Leningrad Institute of Theatre Arts and began working at the National Drama Theatre in 1927 as the first national professional stage director, is of special significance, particularly during the period between 1927 and 1934. His productions in the Academic Theatre demonstrate that, in terms of actor-director collaboration, stage interpretation, mise-en-scène composition, and lighting solutions, he introduced innovative artistic approaches for his time.

Especially in the productions of Abdurrahim bey Hagverdiyev's plays "Old Dudman" ("Köhnə dudman") and "In the Fatherland" ("Baba yurdunda"), it is evident that the director attempted to combine a realist-psychological approach with a romantic-monumental stage design.

Actors' memoirs and contemporary reviews also confirm that Y. Yulduz prioritized working methods that emphasized the actor's inner creative potential. Although his activity in the National Drama Theatre was relatively short-lived, it played an important role in the formation of national directing thought and the development of stage directing in Azerbaijani theatre. From this perspective, the creative work of Y. Yulduz may be regarded as one of the significant guiding phenomena of the transitional stage in the history of Azerbaijani theatre.

Key words: Yusif Yulduz, theatre, stage director, actor, performance.

Фидан Рзаева Васиф кызы

ТВОРЧЕСКИЙ ПЕРИОД РЕЖИССЕРА ЮСИФА ЮЛДУЗА В ГОСУДАРСТВЕННОМ ТУРКСКОМ АКАДЕМИЧЕСКОМ ДРАМАТИЧЕСКОМ ТЕАТРЕ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ ДРАМАТИЧЕСКОМ ТЕАТРЕ

Резюме: В 1920-е годы отсутствие национальных профессиональных режиссёрских кадров в азербайджанском театре требовало особого внимания к данной сфере. В такой период творческая деятельность Юсифа Юлдуза (1905–1979), обучавшегося в Ленинградском институте театрального искусства и начавшего свою деятельность в Национальном драматическом театре в 1927 году как первый национальный профессиональный режиссёр, имеет особое значение. Его постановки в Академическом театре показывают, что режиссёр с точки зрения принципов работы с актёром, сценической трактовки, мизансцены и светового решения обращался к новым творческим поискам своего времени. Особенно в произведениях А.Ахвердова «Старый дудман» и «В родном краю» наблюдается, что режиссёр пытался сочетать реалистико-психологический подход с романтически-монументальным сценическим оформлением.

Воспоминания актёров и рецензии того периода также подтверждают, что Юсиф Юлдуз отдавал предпочтение методу работы, который выдвигал

на первый план внутренние творческие возможности актёра. Его кратковременная деятельность в Национальном драматическом театре (1927–1934) оказала важное влияние на формирование национального режиссёрского мышления и развитие режиссёрского искусства в азербайджанском театре. В этом отношении творчество Юсифа Юлдуза можно оценивать, как одно из важных направляющих явлений переходного этапа в истории азербайджанского театра.

Ключевые слова: Юсиф Юлдуз, театр, режиссёр, актёр, спектакль.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi 26.05.2026
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 30.05.2026

MƏQALƏNİN TƏRTİBİ QAYDALARI

"**Mədəniyyət dünyası**" elmi-nəzəri məcmuəsində məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunur. Məqalənin əlyazmasını kompüterdə Microsoft Word redaktorunda Azərbaycan, rus və ingilis dillərində, Times New Roman şrifti ilə, 12 ölçüdə, 1,5-intervalla, A4 formatlı ağ vərəqdə tərtib etmək lazımdır. Kənarlarda buraxılan məsafə hər tərəfdən – 2 sm. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

Məqalənin başlanğıcında yağlı şriftlə sol küncdə məqalənin UOT indeksi, müəllifin ORCID identifikatoru, sağ küncdə yağlı şriftlə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, işlədiyi, yaxud təhsil aldığı müəssisə, elmi adı, elmi dərəcəsi və ya fəxri adı, e-mail ünvanı, ortadan yağlı baş hərflərlə məqalənin adı yazılmalıdır. Ardınca ortada məqalənin yazıldığı dildə "Xülasə" yazılır və məqalənin xülasəsi verilir. Daha sonra yağlı şriftlə "açar sözlər" ifadəsi yazılır, iki nöqtə qoyulur və 6-10 açar söz verilir.

Daha sonra məqalə özü, ardınca elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və sair aydın şəkildə verilməlidir.

Sonda ədəbiyyat siyahısı və digər iki dildə xülasə (müəllifin adı və məqalənin adı həmin dillərdə göstərilməklə) ("резюме" və "summary"), həmçinin həmin dillərdə açar sözləri ("ключевые слова" və "key words") verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımından ciddi hazırlanmalıdır.

Hər nömrə üçün bir müəllif yalnız bir məqalə göndərə bilər.

İstinadlar aşağıdakı qaydada verilməlidir:

Sitatlar aşağıdakı şəkildə verilməlidir: sitat dırnaqda verildikdən sonra mötərizədə, müəllifin familiyası və inisialları, nəşr ili, səhifə göstərilməlidir; nöqtə mötərizədən sonra qoyulur. Məsələn: "Payızda yarpaqlar rəngini dəyişir" (Smit, C., 1995, s. 43).

Məqalədə verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibi qaydaları:

Kitablar üçün: Müəllifin soyadı, adının baş hərfi, nəşr ili, kitabın adı, şəhər: nəşriyyat. Məsələn: Smit, C. (1995). Müasir incəsənət məkanında süni intellekt. Bakı: ADMİU-nun Nəşriyyatı.

Jurnallar üçün: Müəllifin soyadı, adının baş hərfi, nəşr ili, məqalənin adı. Jurnalın adı, nömrəsi, məqalənin ilk və son səhifəsi. Məsələn: Smit, C. (2010). Ehtiyat tədbirləri. ADMİU-nun Elmi əsərləri, 16(7), 26.

Qəzet məqalələri üçün: Müəllif (soyadı, inisialları). Məqalənin adı // nəşrin adı. – nəşr ili, tarixi. – s. Məsələn: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Konfrans materialları üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) Məruzənin adı // konfransın adı, – şəhər: nəşriyyatın adı, – tarixi, – nəşr ili, – s. Məsələn: Абдуллаев, С.К., Карамалиев, Н.Р. Весовые оценки сингулярных, слабо сингулярных интегралов, максимальных и дробно максимальных функций, ассоциированных обобщенным сдвигом // Труды IV Международного симпозиума «Ряды Фурье и их приложения», – Ростов-наДону: – 28 мая – 3 июня, – 2006, – с. 44-52.; Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

İnternet resursları üçün: Müəllifin soyadı, inisialları. (Materialın nəşr ili, il göstərilməyibsə, “tarix yoxdur” ifadəsini bildirən “t. y.” hərflərini yerləşdirin). Veb-səhifənin başlığı. Saytın adı. URL. Məsələn: Qafarov, V. (2024). Sabah Don Kixot bizə gələcək! Teatro. URL: https://teatro.az/az/post/vidadi-qafarov—sabah-don-kixot-bize-gelecek-1242

Arxiv materialları üçün: Sənədin adı // arxivin adı, fondun, siyahının, işin nömrələri, vərəqlərin sayı. Məsələn: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 11.

Kartoqrafik nəşrlər (Xəritələr, atlaslar) üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) əgər varsa, əsərin adı [nəşrin növü] /miqyas / – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası [Xəritə] / – Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, – 2014. – 444 s.; Dünyanın fiziki xəritəsi [Xəritə] / 1:50 000 000 / – Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, – 2005. – 1 v.

Normativ-hüquqi sənədlər üçün: Rəsmi sənədin adı // qəbul edilməsi və dəyişikliklər haqqında məlumat. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.; Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия // Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. – Париж: ЮНЕСКО, – 2011. – VII, – 103 с.

Notlar üçün: Notlar Müəllif (soyadı, inisialları) əgər varsa, əsərin adı [Notlar]: / Klavir, partitura və s. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Hacıbəyli, Ü. Leyli və Məcnun operası [Notlar]: / Klavir. – Bakı: İşıq, – 1984. – 240 s. Караев, К.А. Третья симфония для камерного оркестра [Ноты]: – Москва: Советский композитор, – 1968. – 110 с.

Təsviri materiallar üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) və ya əsərin adı [əsərin növü] / Müəllif (inisialları, soyadı); mənbə. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan – Ana Vətən [İzomaterial] / Kamil Nəcəfzadənin əsərlərinin sərgisi; Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı. – Bakı: Azərbaycan, – 1992. – 15 s.

Məqalənin quruluşu:

• Məqalənin UOT indeksi
• Müəllifin ORCID nömrəsi
• Müəllifin soyadı, adı, atasının adı
• Müəllifin işlədiyi müəssisənin adı (doktorant və ya dissertant olduğu təşkilatın adı), elmi adı və elmi dərəcəsi, fəxri adı
• Müəllifin e-mail ünvanı
• Baş hərflərlə məqalənin adı
• Məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasəsi və açar sözlər (6-10)
• Məqalənin mətni
• İstinad olunmuş ədəbiyyat siyahısı
• Digər iki dildə müəllifin soyadı, adı, məqalənin adı göstərilməklə qısa xülasəsi və açar sözlər (6-10)

Məqalə aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

• Giriş
• Məsələnin qoyuluşu
• Əsas hissə
• Nəticə (elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, və sair)
• Ədəbiyyat siyahısı

Məqalənin redaksiyaya təqdim olunması:

• Məqalə journal.admiu@gmail.com e-ünvanına göndərilməlidir. Məqalənin çap olunması üçün müəssisə tərəfindən təsdiq olunmuş müvafiq sənədlər (məqaləyə 2 rəy) jurnalın məsul katibinə (İnşaatçılar pr. 39, ADMİU, əsas bina, II mərtəbə, Elmi hissə) təqdim edilməlidir.

• Ayrıca vərəqdə müəllif haqqında anket-məlumat əlavə olunmalıdır. Məlumatda müəllifin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi adı, müəssisənin adı, müəssisənin ünvanı, ev ünvanı, e-ünvanı və telefon nömrəsi göstərilməlidir.

• Məqalə jurnalın internet səhifəsindən də göndərilə bilər:
https://medeniyyetdunyasi.az/m%c9%99qale-gonder/.

• Lazım gəldikdə jurnalın redaksiyası məqalənin nəşri üçün əlavə sənədlər tələb edə bilər.

Məqalələrin çapı ödənişlidir (səhifəsi 7 AZN). Nəşrdən öncə məqalələr plagiat yoxlanışından keçməlidir, Anti-plagiat yoxlanışı StrikePlagiarism proqramı vasitəsilə həyata keçirilir. Müəlliflər StrikePlagiarism proqramından sərbəst şəkildə keçərək yoxlamanın nəticələrini jurnalın redaksiyasına təqdim edə və ya ADMİU-nun Elm və doktorantura şöbəsində ödənişli şəkildə plagiat yoxlanışından keçə bilərlər (21 AZN).

Qeyd: Anti-plagiat proqramının nəticəsi məruzənin jurnalın redaksiya heyəti tərəfindən qəbul olunacağına zəmanət vermir və müəllif, istənilən halda, ekspert rəyindən öncə anti-plagiat yoxlanışından keçməlidir.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Статьи в научном сборнике «Мир культуры» публикуются на азербайджанском, русском и английском языках. Статья должна быть набрана на компьютере в редакторе Microsoft Word на азербайджанском, русском и английском языках шрифтом Times New Roman, кегль 12, интервал 1,5, формат бумаги А4. Поля со всех сторон – 2 см. Объем статьи не должен быть менее 6 страниц.

В начале статьи в левом углу жирным шрифтом указывается УДК статьи, идентификатор ORCID автора, в правом углу жирным шрифтом указывается фамилия, имя, отчество автора, место работы или обучения, ученое звание, ученая степень или почетное звание, адрес электронной почты, посередине жирным шрифтом заглавными буквами пишется название статьи. Затем в середине пишется «Резюме» на том языке, на котором написана статья, и дается краткое содержание статьи. Затем жирным шрифтом пишется фраза «ключевые слова», после нее ставится двоеточие и приводится 6-10 ключевых слов.

Затем следует четко изложить саму статью, а затем научную новизну работы, ее практическое значение, экономическую эффективность и т.д. в соответствии с областью науки и характером статьи.

В конце необходимо предоставить список литературы и резюме на двух других языках (с указанием имени автора и названия статьи на этих языках) («xülasə» и «summary»), а также ключевые слова («açar sözlər» и «key words») на этих языках. Аннотации статей на разных языках должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи. Резюме должно быть строго подготовлено с научной и грамматической точки зрения.

Автор может представить только одну статью в один выпуск.

Ссылки следует указывать в следующем порядке:

Цитаты оформляются следующим образом: после цитаты, взятой в кавычки, в скобках указываются фамилия и инициалы автора, год издания и страница; точка ставится после скобок. Например: «Осенью листья меняют цвет» (Смит, К., 1995, стр. 43).

Список литературы в статье должен быть пронумерован в том порядке, в котором цитируемая литература появляется в тексте, а не в алфавитном

порядке. Если та же литература цитируется повторно в другом месте текста, то цитируемая литература должна быть обозначена предыдущим номером.

Правила составления списка литературы:

Для книг: фамилия автора, инициал имени, год издания, название книги, город: издательство. Например: Смит, К. (1995). Искусственный интеллект в пространстве современного искусства. Баку: Издательство АГУКИ.

Для журналов: фамилия автора, инициал имени, год публикации, название статьи. Название журнала, номер выпуска, первая и последняя страница статьи. Например: Смит, К. (2010). Меры предосторожности. Научные труды АГУКИ, 16(7), 26.

Для газетных статей: Автор (фамилия, инициалы). Название статьи // название публикации. – год издания, дата. – с. Например: Абдуллаев, Ф. Прошло 24 года со дня принятия Конституции Азербайджанской Республики // Республика. – 2019, 9 ноября. – с. 2.

Для материалов конференции: Автор (фамилия, инициалы) Название доклада // Название конференции, – город: название издательства, – дата, – год публикации, – стр. Например: Абдуллаев С.К., Карамалиев Н.Р. Весовые оценки сингулярных, слабо сингулярных интегралов, максимальных и дробно-максимальных функций, ассоциированных обобщенным сдвигом // Труды IV Международного симпозиума «Ряды Фурье и их приложения», Ростов-на-Дону: – 28 мая – 3 июня, – 2006, – с. 44-52.; Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Для интернет-ресурсов: Фамилия, инициалы автора. (Если год публикации материала не указан, вставьте буквы «б. д.», что означает «без даты»). Название веб-страницы. Название сайта. URL-адрес. Например: Гафаров В. (2024). Завтра к нам приедет Дон Кихот! Театро. URL: https://teatro.az/az/post/vidadi-gafarov—sabah-don-quixot-bize-gelecek-1242

Для архивных материалов: Наименование документа // Название архива, номер фонда, описи, дел, количество листов. Например: Доклад министра иностранных дел Мухаммеда Гасана Гаджинского (Гянджа: 15 июля 1918 г.) // Государственный Архив Азербайджанской Республики, фонд № 1061, оп. № 1, дело № 95, л. – 11.

Для картографических изданий (карты, атласы): Автор (фамилия, инициалы), если есть, название произведения [вид издания] /масштаб/ – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Национальный атлас Азербайджанской Республики [Карта] / – Баку: Бакинская картографическая фабрика, – 2014. – 444 с.; Физическая карта мира [Карта] / 1:50 000 000 / – Баку: Бакинская картографическая фабрика, – 2005. – 1 л.

Для нормативно-правовых документов: Название официального документа // Сведения о его принятии и внесении изменений. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Конституция Азербайджанской Республики // Принята 12 ноября 1995 года (изменения и дополнения от 24 августа 2002 года). – Баку: Ганун, – 2002, – 48 с.; Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия // Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. – Париж: ЮНЕСКО, – 2011. – VII, – 103 с.

Для нот: Автор нот (фамилия, инициалы) при наличии, название произведения [Ноты]: /Клавир, партитура и т.п. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Гаджибейли, У. Опера Лейли и Меджнун [Ноты]: / Клавир. – Баку: Ишыг, – 1984. – 240 с. Караев, К.А. Третья симфония для камерного оркестра [Ноты]: – Москва: Советский композитор, – 1968. – 110 с.

Для изобразительных материалов: Автор (фамилия, инициалы) или название работы [вид работы] / Автор (инициалы, фамилия); источник. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Азербайджан – Родина-мать [Изоматериал] / Выставка работ Камиля Наджафзаде; Союз художников Азербайджана. – Баку: Азербайджан, – 1992. – 15 с.

Структура статьи:

• Индекс УДК статьи
• ORCID номер автора
• Фамилия, имя, отчество автора
• Наименование учреждения, в котором работает автор (название учреждения, где он является докторантом или диссертантом), ученое звание и ученая степень, почетное звание
• Адрес электронной почты автора
• Название статьи заглавными буквами

• Краткое изложение статьи на языке, на котором она написана, и ключевые слова (6-10)
• Текст статьи
• Список использованной литературы
• На двух других языках фамилия, имя автора, название статьи, краткое резюме и ключевые слова (6-10)

Статья должна состоять из следующих частей:

• Введение
• Актуальность проблемы
• Основная часть
• Заключение (научная новизна работы, практическая значимость и т.д. в соответствии с характером научной области и статьи)
• Библиография

Подача статьи в редакцию:

• Статью следует отправлять на адрес электронной почты journal.admiu@gmail.com. Для публикации статьи необходимо предоставить соответствующие документы, утвержденные учреждением (2 рецензии на статью), ответственному секретарю журнала (пр. Иншаатчылар, 39, АГУКИ, главный корпус, II этаж, Отдел науки и докторантуры АГУКИ).
• Анкету об авторе следует приложить на отдельном листе. Информация должна включать фамилию, имя, отчество автора, ученую степень, ученое звание, название учреждения, адрес учреждения, домашний адрес, адрес электронной почты и номер телефона.
• Статью также можно подать через сайт журнала: https://medeniyyetdunyasi.az/m%c9%99qale-gonder/.

При необходимости редакция журнала может запросить дополнительные документы для публикации статьи.

За печать статей взимается плата (7 AZN за страницу). Перед публикацией статьи должны пройти проверку на плагиат. Проверка на плагиат осуществляется с помощью программы StrikePlagiarism. Авторы могут бесплатно пройти проверку с помощью программы StrikePlagiarism и предоставить результаты проверки в редакцию журнала, либо пройти

платную проверку на плагиат в Отделе науки и докторантуры АГУКИ (21 AZN).

Примечание: Результат антиплагиатной программы не гарантирует, что статья будет принята редакционной коллегией журнала, и автор в любом случае должен пройти антиплагиатную проверку перед экспертизой.

ARTICLE WRITING FORMAT

Articles in the "The World of Culture" are printed in Azerbaijani, Russian and English languages. Manuscripts in Azerbaijani, Russian and English languages must be written on the computer in the Microsoft Word editing in the Times New Roman font 12, with 1,5 interval and in A4 format. Field 2 cm on all sides. The article must be at least 6 pages long.

At the top of the article UDC of the article and ORCID identification of the author in bold is written in the left corner. The author`s first name, surname and patronymic, his place of work or study, academic title, academic degree or honorary title and e-mail address in bold must be written in the right corner. The title of the article in bold must be written in the middle. Below in the middle the word "Summary" is written in the language of the article and then the summary of the article is written. Then the phrase "key words" in bold is written, a colon is put and 6-10 key words are written.

Then must be clearly written the article itsef, its scientific novelty, significance of its practice, industrial benefit etc. according the character of the scienific sphere and the article.

Bibliography, summaries in other two languages (the name of the author and the title of the article must be written in the same languages) and key words in the same languages must be written at the end of the article.

Summaries of the article in different languages must be identical and correspond to the content of the article. Summaries must be prepared correctly from the scientific and grammatic points.

Every author can send only one article for each edition.

References must be given as below:

Quotes must be given in the next form: after a quote in the quotation marks the author`s surname and initials, the year of edition and the page must be noted in the brackets; a dot is placed after the brackets. For example: "In autumn leaves change their color" (Smith, C., 1995, p. 43).

The bibliography must be numbered not in the alphabetical order, but in the order of their place in the text. If the reference to any literature is repeatedly given in some other places of the text, the same literature must be noted under the same previous number.

The rules of making bibliography list:

For books: The author`s surname and capital letter of the first name, the year of edition, the title of the book, the city, the publishing house. For example: Smith, C. (1995). Artificial Intelligence in the Modern Art Sphere. Baku: The Publishing House of ASUCA.

For journals: The author`s surname and capital letter of the first name, the year of edition, the title of the article. Title of the journal, its number, the first and the last pages of the article. For example: Smith, C. (2010). Precautionary Measures. Scientific Papers of ASUCA, 16(7), 26.

For newspaper articles: The author (surname and initials). Title of the article // name of edition. – the year and date of edition. – p. For example: Abdullayev, F. 24 Years Have Passed Since Adoption of the Constitution of Azerbaijan Republic // Republic. – 2019, 9 november. – p. 2.

For conference materials: The author (surname and initials). Title of the report // name of conference, – the city: name of the publishing house, – date, – year of edition, – p. For example: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image Style Transfer Using Convolutional Neural Networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – June, 27-30, - 2016, – p. 2414-2423.

For Internet Resources: The author (surname and initials). The year of edition of the material. (If the year isn`t noted then entrer the letters “n.d.” that means “no date”). The name of web-page. The name of the site. URL. For example: Qafarov, V. (2024). Sabah Don Kixot bizə gələcək! Teatro. URL: https://teatro.az/az/post/vidadi-qafarov—sabah-don-kixot-bize-gelecek-1242

For archival materials: The name of the document // the name of the archive, names of the fund, the list and the work, number of pages. For example: The report of Muhammed Hasan Hajinskiy, the Minister of Foreign Affairs (Gandja: July, 15, 1918) // The State Archive of Azerbaijan Republic, Fund № 1061, the list №1, the work № 95, pages – 11.

For cartographic publications (Maps, Atlases): The author (surname and initials). The title of the work if it exists [type of pulication] /scale / – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume of the work. For example: The National Atlas of Azerbaijan Republic [Map] / – Baku: The baku Cartography Fabric, – 2014. – 444 p.; The Physical Map of the World [Xəritə] / 1:50 000 000 / – Baku: Baku: The Baku Cartography Fabric, – 2005. – 1 v.

For normative-legal documents: The name of the official document // the information about adoption and changes. – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume. For example: Constitution of Azerbaijan Republic // was adopted in 1995, November, 12 (changes and additives made in 2002, August, 24). – Baku: Qanun, – 2002, – 48 p.; The International Convention on Protection of Non-Material Cultural Heritage // UN on the issues of education, science and culture. – Paris: UNESCO, – 2011. – VII, – 103 p.

For notes: The author (surname and initials). The title of the work if it exists [Notes]: / Klavir, partitura etc. – the city: the Publishing House, – the year of edition. – volume. For example: Hajıbeyli, U. The Opera Leyli and Majnun [Notes]: / Klavir. – Baku: Ishig, – 1984. – 240 p. Garayev, К.A. The Third Symphony for the Chamber Orchestra [Notes]: – Moscow: The Soviet Composer, – 1968. – 110 p.

For art materials: The author (surname and initials) or the name of the work [the type of the work] / The author (initials and surname); the source. – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume. For example: Azerbaijan – The Motherland [Izomaterial] / The Exhibition of Kamil Nadjafzade`s Works; The Union of Azerbaijani Painters. – Baku: Azerbaijan, – 1992. – 15 p.

The structure of the article:

- UDC index of the article
- ORCID number of the author
- The author`s surname and patronymic
- The name of the author`s place of work (the name of the organization where he (she) is a doctoral student or dissertation candidate), academic title, academic degree or honorary title
- The author`s e-mail address
- The title of the article with capital letters
- A short summary and key words in the language of the article (6-10)
- The body of the article
- The list of references
- In other two languages the author`s surname and first name, the title of the article, short summary of the article and key words (6-10)

The article must consist of the next parts:

- Introduction
- The problem statement

- The body
- Conclusion (the work`s scientific novelty, significance of its practice, etc. according the character of the scienific sphere and the article).
- Bibliography

Submission of the article to the editorial office:

- The article must be sent to the journal.admiu@gmail.com address. For printing the article relevant documents (2 reviews for the article) approved by the organization must be presented to the responsible secretary of the journal (Inshaatchilar Avenue 39, ASUCA, the main building, the 2nd floor, Scientific Department).
- The worksheet information about the author must be attached separately. The information must contain the author`s surname, first name, patronymic, address, academic title, and academic degree, the organization`s name, address, e-mail address, and telephone number.
- The article can also be sent to the Internet page of the journal: https://medeniyyetdunyasi.az/m%c9%99qale-gonder/.
- If it is necessary, the editorial board of the journal can demand other documents for publishing the article.

Publication of the article is paid (7 AZN per page). Before publication, articles must pass the plagiarism check. The anti-plagiat check is realized by the StrikePlagiarism Program. Authors can pass the StrikePlagiarism Program themselves and present the result of the check to the editorial board of the journal, or they can pass for a fee in the Science and Doctoral Studies Department of ASUCA (21 AZN).

Note: The result of the anti-plagiat program doesn`t guarantee acceptance of the article at the journal, and, in any case, the author must pass the anti-plagiat check before the expert review.

EKSPERT KOMİSSİYALARI

FƏLSƏFƏ ELM SAHƏSİ

– Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Mübariz Süleymanlı (sədr), fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Şaxhüseynova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Əhmədova.

PSİXOLOGİYA ELM SAHƏSİ

– Psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev (sədr), psixologiya elmləri doktoru, professor Elnarə Səfiyeva, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Zərifə Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vasif Muradzadə, beynəlxalq Mediator, Xəzər Psixoloji Xidmət Mərkəzinin direktoru Mələk Kərimova.

SƏNƏTŞÜNASLIQ ELM SAHƏSİ

– *Dekorativ-tətbiqi sənət, İncəsənətin nəzəriyyəsi, təhlili və tənqidi, Təsviri sənət ixtisasları üzrə:* sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Kərimova (sədr), tarix elmləri doktoru, dosent Məlahət Fərəcova, Xalq rəssamı, professor Arif Əzizov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov;

– *Kino, televiziya və digər ekran sənətləri ixtisası üzrə:* Əməkdar incəsənət xadimi, professor Əli Əmirov (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Rafiq Quliyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fazilə Abbasova; sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnur Mehdiyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kifayət Bünyatova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Hüseynova, müəllim Anar Verdiyev;

– *Kulturologiya ixtisası üzrə:* Kulturologiya doktoru, dosent İlqar Hüseynov (sədr), sənətşünaslıq üzrə üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Əskərova, sənətşünaslıq üzrə üzrə fəlsəfə doktoru Səyavuş Məhişov;

– *Musiqi sənəti ixtisası üzrə:* sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Mehdiyeva, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Güllü İsmayılova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnar Verdiyeva, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nərmin Qaralova;

– *Muzeyşünaslıq:* Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Eyvazova (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elfira Məlikova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Nurlana Bağırova;

– *Teatr sənəti ixtisası üzrə:* sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Aydın Talıbzadə (sədr), sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Məryam Əli-zadə, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor İsrafil İsrafilov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Cəfərov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim Lalə Səlimova, müəllim Aygün Süleymanova.

EDITORIAL COMMITEES

PHILOSOPHY

– Doctor of Philsophy, Professor Mubariz Suleymanli (Chairman), PhD in Philosophy, Associate Professor Sevinj Shakhhuseynova, PhD in Philosophy, Associate Professor Tamilla Ahmadova.

PSYCHOLOGY

– Doctor of Psychology, Professor Ramiz Aliyev (Chairman), Doctor of Psychology, Professor Elnara Safieva, PhD in Pedagogy, Associate Professor Zarifa Aliyeva, PhD in Psychology Vasif Muradzade, International Mediator, Director of the Caspian Center for Psychological Assistance Melek Karimova.

ARTS STUDIES

– *Decorative And Applied Art, Theory, Analysis And Criticism Of Fine Art, Visual Arts:* PhD in Arts, Associate Professor Sevil Karimova (Chairperson), Doctor of Historical Sciences, Associate Professor Malahat Farajova, People’s Artist, Professor Arif Azizov, PhD in Arts, Associate Professor Aslan Khalilov;

– *Cinema, Television and other Screen Arts:* Honored Artist, Professor Ali Amirov (chairman), PhD in Arts, Professor Rafig Guliyev, PhD in Arts, Associate Professor Fazila Abbasova; PhD in Arts, Associate Professor Elnur Mehdiyev, PhD in Arts, Associate Professor Kifayat Bunyatova, PhD in Arts, Associate Professor Gulnara Huseynova, Lecturer Anar Verdiyev;

– *Culturology:* Doctor of Culturology, Associate Professor Ilgar Huseynov (Chairman), PhD in Arts Sevinj Askerova, PhD in Arts Sayavush Mahishov;

– *Museum studies:* PhD in Pedagogy, Associate Professor Yegana Eyvazova (Chairperson), PhD in Arts, Associate Professor Elfira Malikova, PhD in Arts Nurlana Baghirova;

– *Music studies:* PhD in Arts, Associate Professor Ellada Huseynova (Chairperson), PhD in Arts, Associate Professor Sabina Mehdiyeva, PhD in Arts, Associate Professor Gulnar Verdiyeva, PhD in Arts, Associate Professor Gullu Ismayilova, PhD in Arts, Associate Professor Narmin Garalova;

– *Theatre and Performıng Arts:* PhD in Arts, Professor Aydin Talibzadeh (Chairman), Doctor of Art History, Professor Maryam Ali-zade, Doctor of Art History, Professor Israfil Israfilov, PhD in Arts, Associate Professor Vidadi Gafarov, PhD in Arts Elchin Jafarov, PhD in Arts, Senior Lecturer Lala Salimova, Lecturer Aygun Suleymanova.

Çapa imzalanıb: 19.06.2026
Format: 70x100 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 47,5 ç. v.

"Füyuzat" nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç., 27
Telefon: (+994 55) 850-98-69